

პლ. ნერატელი

**ძ ვ ე ლ ი
რ ი ბ ი**

ფონი I

წინასიტყვაობა

ძველი რომის ისტორიის შესწავლას უდავო შემეცნებითი მნიშვნელობა აქვს როგორც მონათმფლობელური სტრუქტურის წარმოქმნისა და სრულყოფის, ისე სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური და კულტურული განვითარების მხრივ.

სამწუხაროდ, ქართულ ენაზე დღემდე არ მოგვეპოვებოდა ამ ისტორიის მეცნიერულად გაშუქებული კურსი.

წინამდებარე ტომი ამ მხრივ პირველ ცდას წარმოადგენს და შეიცავს ძველი რომის ისტორიას უძველესი პერიოდიდან სამოქალაქო ომების ეპოქამდე.

მას საფუძვლად უდევს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ჩემ მიერ თავის დროზე წაკითხული ლექციების ჩანაწერები და ჩემთვის მისაწვდომი ახალი საბჭოური და საზღვარგარეთური სამეცნიერო ღიატურის მონაცემები.

რა თქმა უნდა, ამ წიგნს, აღბათ, ნაკლი ექნება, მაგრამ ვიმედოვნებ, რომ კეთილსინდისიერი კრიტიკა მისი გასწორების საშუალებას მომცემს.

ალ. წერეთელი

ქ. თბილისი

1957 წ. თებერვალი

რომის წინა პერიოდი

1. იტალიის გუნებარივი პირობები

ძველი რომის ისტორია არსებითად ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნების საერთო ისტორიის ნაწილია. ხმელთაშუა ზღვა მას იმიტომ ეწოდება, რომ სამ დიდ ხმელეთს—ევროპას, აზიასა და აფრიკას შორის მდებარეობს. გრძელი და ვიწრო აპენინის კუნძული (იტალია)—ჩრდილოეთით და ახლანდელი ტუნისის რაიონში აფრიკის ნაპირის შვერილი—სამხრეთით ხმელთაშუა ზღვას აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილებად გაჰყოფს.

ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნების საზღვაო და სავაჭრო ურთიერთობას წინა აზიის კულტურულ ხალხებთან უდავო მნიშვნელობა ჰქონდა საერთოდ მათი სამეურნეო და კულტურული განვითარების საქმეში. აპენინის ნახევარკუნძულსა და მის გარშემო მდებარე კუნძულებს ხმელთაშუა ზღვის სამყაროში თითქმის ცენტრალური მდებარეობა ეკავათ. ამიტომ იტალიელ ტომთა და, კერძოდ, რომაელების ყოფა-ცხოვრების განვითარებაზე მნიშვნელოვანი გავლენა მოუხდენიათ მის მახლობლად მდებარე ქვეყნებს. ძველი რომის ისტორია კი ტერიტორიულად ძვ. წ. III-საუკუნემდე აპენინის ნახევარკუნძულზე მიმდინარეობდა, ხოლო ტერმინი „იტალია“ თავდაპირველად ამ ნახევარკუნძულის მხოლოდ სამხრეთ კიდურს ეწოდებოდა იქ მოხინაძრე პატარა ტომის იტალების სახელწოდების მიხედვით; ჯერ კიდევ ჰეროდოტეს დროს (V-ს.) და უფრო გვიანაც ეს ტერმინი მოიცავდა სანაპიროს ტარენტამდე. მომდევნო დროში მისი მნიშვნელობა თანდათან გაფართოებულა და ბოლოს მთელ მხარეზე გავრცელებულა.

ის გარემოება, რომ ამ ქვეყნის ისტორიას არა „იტალიის ისტორია“, არამედ „რომის ისტორია“ ეწოდება, თავისთავად იმ განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე მიგვითითებს, რომელიც დროთა მსვლელობაში სხვა იტალიელ ტომთა შორის რომაელებსა და მათ მიერ შექმნილ საზოგადოებას მოუპოვებია. თავის დროზე მოსწრებულად უთქვამს რომის ისტორიის ცნობილ მკვლევარს ბარტოლდ-გეორგ ნიბურს: „იმის მსგავსად, როგორც ზღვა თავის თავში იღებს მდინარეებს, ისე რომის ისტორია თავის თავში შეიწყამს ყველა იმ სხვა ხალხს, რომლებიც წინათ ხმელთაშუა ზღვის გარშემო ბინადრობდნენ“¹.

ვიდრე შევუდგებოდეთ რომის ისტორიის მიმოხილვას, საჭიროდ მიგვაჩნია წინასწარ იმ ბუნებრივ პირობებს გავეცნოთ, რომლებშიც ეს ისტორია მიმდინარეობდა.

ამ მხრივ პირველ რიგში ზოგადად უნდა შევეხოთ საკითხს, დაგვიტოვეს თუ არა ანტიკურმა მწერლებმა ცნობები ძველი იტალიის ბუნებრივ პირობებზე? ტრადიციის მიხედვით ასეთი ცნობები გვიანდერძა ჯერ კიდევ ლოგოგრაფოსების უფროსი თაობის წარმომადგენელმა ჰეკატე მილეტელმა (ძვ. წ. VI—V ს). თავის ნაშრომში „მიწათაღწერილობა“ მას აუწერია ევროპა, წინა აზია და აფრიკა; მაშასადამე, შეხებია აპენინის ნახევარკუნძულსაც. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მას დართული ჰქონდა რუკაც. ამიტომ შეგვიძლიან ჰეკატე მილეტელი ბერძნული გეოგრაფიის მამათმთავრად ჩავთვალოთ.

ძვ. წ. IV საუკუნის ისტორიკოსი ეფორი ეხებოდა არა მარტო საბერძნეთს, არამედ ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილებში განსახლებულ ბერძენთა ახალშენებს და გადმოგვცემდა ამ მხარეების ზოგად აღწერილობას. იმავე საუკუნის ისტორიკოსები ფილისტე და ტიმაიოსი სპეციალურად სიცილიის ისტორიას ეხებოდნენ. სამწუხაროდ, მათი ნაშრომები მცირე ნაწყვეტების სახით არის შემონახული. მაგრამ ის, რაც შემონახულა, გვარწმუნებს, რომ ტიმაიოსს ვრცლად უსარგებლია მდიდარი მასალით და მათ შორის წარწერებითაც. მისი „იტალიისა და სიცილიის ისტორია“ განსაკუთრებით უძველეს პერიოდს ეხებოდა. მომდევნო დროის ისტორიკოსები, რომლებიც სპეციალურად სიცილიაზე წერდნენ, ფართოდ სარგებლობდნენ ტიმაიოსის ნაშრომებით. ტიმაიოსის განსაკუთრებული დამსახურება იმაშიც გამოიხატება, რომ მან ისეთი ქრონოლოგიური სისტემა შექმნა, რომელსაც საფუძვლად ოლიმპიურ ასპარეზობებში გამარჯვებულთა სია დაუდო და, მაშასადამე, წელთაღრიცხვა ოლიმპიადებს დაუკავშირა, რასაც თავის დროზე უდავოდ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

გაფანტული, მაგრამ ფრიად საყურადღებო ცნობები აქვს მოცემული ცნობილ ბერძენ ისტორიკოს პოლიბიოსს (201—120). მას მიეკუთვნება ისეთი საყოველთაო ისტორიის შექმნის იდეა, რომლის მიზანი იმ ისტორიულ ამბავთა სინქრონისტული მიმოხილვა იყო, რომლებიც საბერძნეთსა და რომში მომხდარა. მართალია, მისი „ისტორია“ გარკვეული ქრონოლოგიური ჩარჩოებით განისაზღვრება, მაგრამ მასში მოიპოება ექსკურსები უფრო შორეულ წარსულში. გეოგრაფიული ლიტერატურის ფრიად მნიშვნელოვანი ცნობები აქვს შემონახული და გამოყენებული იმპერატორ ავგუსტის დროის სახელგანთქმულ გეოგრაფსა და ისტორიკოს სტრაბონს. მისი „Γεωγραφικῆ“-ს მეხუთე და მეექვსე წიგნები (ანტიკური გაგებით) აპენინის ნახევარკუნძულს ვრცლად ეხებიან. ამ მხრივ ჩვენი მთავარი წყარო იყო და დარჩება სტრაბონი.

შედარებით ღარიბია ჩვ. წ. I საუკუნის რომაელი ნატურალისტის პლინიუს უფროსის ენციკლოპედიური ნაშრომის (*Naturalis historia*) მესამე წიგნი, მაგრამ მკვლევარი მასაც გვერდს ვერ აუხვევს.

ჩვენი საკითხისათვის ზოგიერთი საყურადღებო ცნობა შემონახულია II-საუკუნის გეოგრაფისა და ასტრონომის კლავდიოს პტოლემეუსის ნაშრომებში. პირველი რომაელი ისტორიკოსი, რომელიც შეხებია არა მარტო რომს მისი დაარსებიდან, არამედ იტალიელ ტომთა წარმოშობას (*Origines*), იყო მარკოზ პორციუს კატონ უფროსი (234 — 149). მაგრამ, სამწუხაროდ, კატონის ამ ნაშრომს ჩვენამდე არ მოუღწევია.

ძველი იტალიის ჰავისა და ნიადაგის შესახებ მცირე, მაგრამ სარწმუნო ცნობებს ვხვდებით აგრეთვე ისეთ სპეციალურ აგრარულ ლიტერატურაში, როგორიც იყო ტრაქტატები: უკვე ხსენებული კატონ უფროსისა *De agri cultura* („მიწათმოქმედებაზე“), რომელმაც მის მრავალ ნაშრომთაგან ჩვენამდე მთლიანად მოაღწია; მარკოზ ვარონისა (116—27) — *De re rustica* („სოფლის მეურნეობაზე“), რომელშიც განსაკუთრებით ხაზგასმულია იტალიის ნიადაგის ნაყოფიერება, და ჩვ. წ. I საუკუნის მწერლის კოლუმელას იმავე სახელწოდების ტრაქტატი, რომელშიც ის აზრია გატარებული, რომ მიწათმოქმედება რომაელების დასაბამითი ხელობა იყო.

ანტიკური მწერლების ყველა ასეთი ცნობა რომ ზოგადად შევაჯამოთ, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ მათ ძველი იტალია მისი ნიადაგით და მოსავლიანობით, ჰავით და ბუნებრივი სიმაგრეებით ადამიანთა არსებობისათვის ერთ საუკეთესო მხარედ მიაჩნდათ.

იტალია ჩრდილო - დასავლეთიდან სამხრეთ - აღმოსავლეთისაკენ გრძლად გადაჭიმულს, შედარებით ვიწრო ნახევარკუნძულს წარმოადგენს, რომელსაც ევროპის სხვა მხარეებისაგან ალპების მაღალი მთები განაცალკევებს. იტალიის მთელ მანძილზე ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ მიემართება აპენინის მთები, რომლებიც რამდენიმე ჯაჭვად დანაწევრდება და სამხრეთით თანდათან დადაბლდება. ისინი ალპების განშტოებას წარმოადგენენ.

ჩვენ ვიცით, რომ თითქმის ყველა მიმართულებით მაღალი, ძნელად გადასასვლელი მთებით დასერილი საბერძნეთი ძველად ერთიმეორისაგან იზოლირებულ, დახშულ მხარეებს შეიცავდა და ამ მხარეებს შორის ურთიერთობა ძველთაგან უაღრესად გაძნელებული იყო. იტალიას ამ მხრივ შედარებით უკეთესი პირობები განასხვავებდა: აპენინის მთაგრეხილი ისე უდაბური და კლდოვანი არ არის, როგორც ბალკანეთისა. ამას გარდა, აპენინის მთები მხოლოდ შუა წელშია ძნელად მისაწვდომი. რამდენიმე მთის ჯაჭვად განშტოებული აპენინი ზოგიერთ ადგილას ჰქმნის ნოყიერ ნიადაგიან ხეობასა და ქვაბურს, რომლებიც ადვილი გასასვლელებით არიან მხარის სხვა ნაწილებთან დაკავშირებული. ეს გარემოება შედარებით აადვილებდა იტალიის ტომთა შორის ურთიერ-

თობას და არ ჰქმნიდა მისი ნაწილების ძველი საბერძნეთის მხარეთა მსგავს კარჩაკეტილობას.

აპენინის ნახევარკუნძულს სამი მხრივ აკრავს ზღვა: აღმოსავლეთით — ადრიატიკის ზღვა, სამხრეთით — იონიისა და დასავლეთით ლიგურიისა და ტვირენიის ზღვები. ყველა ეს ზღვა ხმელთაშუა ზღვის ნაწილებია. ადრიატიკის ზღვას ძველი რომაელები „ზემო ზღვას“ (*Mare superum*) და ტვირენიისას — „ქვემო ზღვას“ (*Mare inferum*) უწოდებდნენ. ზღვებით გარემოცვის მიუხედავად საბერძნეთთან შედარებით აპენინის ნახევარკუნძულის ნაპირები საერთოდ უფრო მცირედ არიან შეჭრილ-დასერილი და ისეთი ბუნებრივი უბეებით ღარიბი, რომლებიც მეზღვაურობის განვითარებისათვის გამოსადეგი იქნებოდნენ. თავისი აგებულებით აღმოსავლეთი სანაპირო დიდად განსხვავდება დასავლეთ ნაპირისაგან. ის უმეტესად კლდოვანი, მცირედ შეჭრილი და უდაბურია. ამასთან ერთად მის გასწვრივ არსებული წყლის თავთხელი ხომალდებს ნაპირთან მიახლოვებას უძნელებდა, ისეთ ბუნებრივად კარგ ნავსაყუდელთანაც კი, როგორიც რომის ეპოქაში ბრუნდიზიუმი (ბერძნების — ბრენტეზიონი) იყო.

შედარებით უფრო დასერილია სამხრეთი სანაპირო, სადაც რამდენიმე კარგი ნავსადგური არსებობს. ძველი რომის ისტორიაში ცნობილი ქ. ტარენტის სამხრეთით ზღვა რამდენიმე პატარა ნავსაყუდელს ჰქმნის, რომელთა გარშემო ბერძნული ახალშენები განსახლებულან. გაცილებით უფრო ღრმადაა დასერილი იტალიის დასავლეთი სანაპირო, რომელსაც მრავალი მოხერხებული ყურე და პატარა კუნძული გააჩნია. ეს განსაკუთრებით კამპანიის სანაპიროზე უნდა ითქვას, სადაც ისტორიულ პერიოდში ცნობილი ნავსაყუდლები ნეაპოლი და პუტეოლი მდებარეობდნენ.

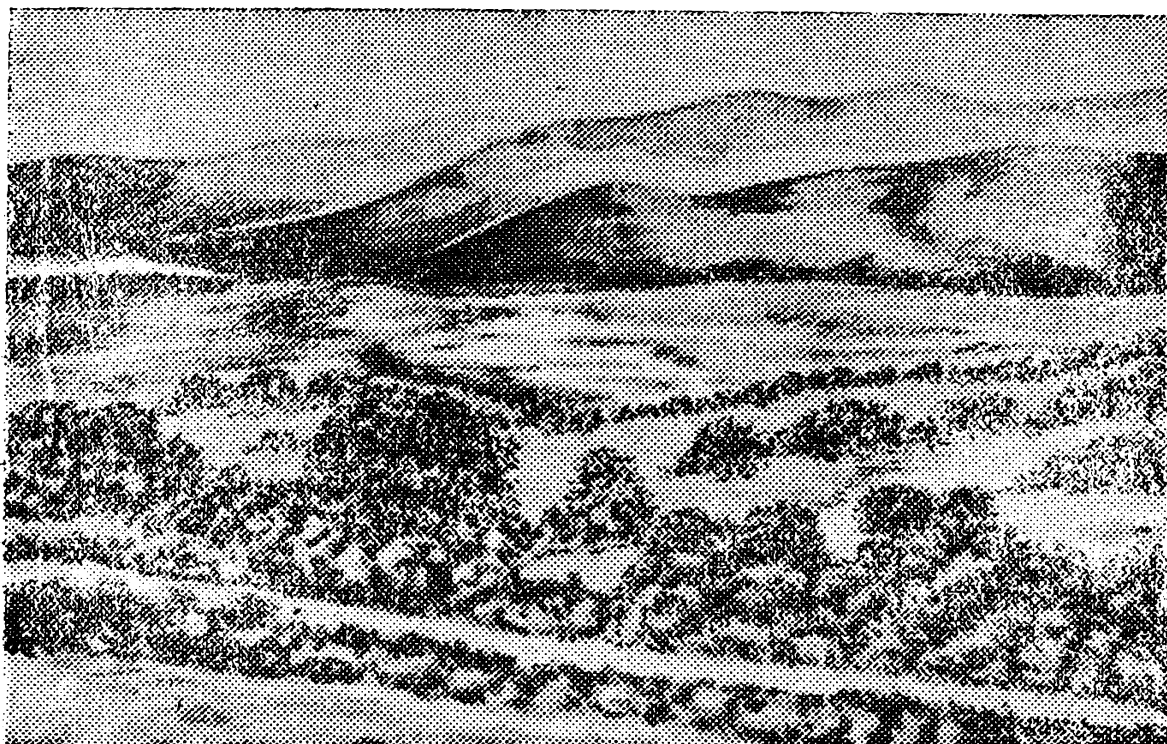
ასეთ პირობებთან იყო დაკავშირებული დასაბამითად დასავლეთ სანაპიროს ადრინდელი და ჩქარი განვითარება და მისი განსაკუთრებული მნიშვნელობა იტალიის ისტორიაში.

იტალია ღარიბია აგრეთვე კუნძულთა ისეთი ჯგუფებით, რომელთაც ძველ საბერძნეთში მეზღვაურობის განვითარებას უდავოდ ხელი შეუწყვეს. იტალიის აღმოსავლეთ სანაპიროში კუნძულები არ არის. სამხრეთით კი მდებარეობს დიდი კუნძული სიცილია, რომელიც არსებითად იტალიის გაგრძელებას წარმოადგენს და მისგან ვიწრო სიცილიის სრუტეთი (*fretum Siculum*), ან მესანის სრუტეთი არის გამოყოფილი. ეს კუნძული ადრიატიკისა და იონიის ზღვებს ტვირენიის ზღვასთან, ხოლო იტალიის აღმოსავლეთ ნაწილს დასავლეთისასთან აკავშირებდა.

უფრო მეტია კუნძულები იტალიის დასავლეთ სანაპიროსთან: ილვა (ელბა), პლანაზია, პონტოს კუნძულები (*Pontiae insulae*), კაპრეა და

სხვა, ხოლო სანაპიროდან საკმაო დაშორებით მდებარეობენ შედარებით დიდი კუნძულები კორსიკა და სარდინია.

მართალია, ბუნებრივი პირობების ზოგიერთი მხარე იტალიის სხვა ქვეყნებთან კავშირს თითქოს ხელს არ უწყობდა, მაგრამ აპენინის ნახევარკუნძულის მოსახლეობას ძველთაგან უდავო ურთიერთობა ჰქონია

სურ. 1. შუა იტალიის ბუნება.

დამყარებული მის საზღვრებს გარეშე მდებარე მხარეებთან. ამ მხრივ ხელსაყრელი იყო თუნდაც ის, რომ იტალია ეპირისა და კუნძულ კერკირასაგან ისეთი სრუტითაა განცალკევებული, რომლის სიგანე მხოლოდ 75 კილომეტრს უდრის. ეს გარემოება ხელს უწყობდა სამხრეთ იტალიის ეგეოსის სამყაროსთან ფართო კულტურულ ურთიერთობას. ამას გარდა, დანარჩენ ევროპასთან იტალია ისეთ მაართათაა შეერთებული, რომელსაც ალპები იცავდნენ. ალპები კი ისეთ გადაულახავ დაბრკოლებას არ წარმოადგენდნენ, რომ ზელი შეეშალათ სავაჭრო თუ სხვა სახის ურთიერთობისათვის, ან ცალკეული ტომობრივი ჯგუფების გადმოსვლისათვის, „მთელი თავის სიგრძეზე სამხრეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ გაჭიმული იტალია თითქოს უშველებელ ხიდს, ბუნებრივ სატრანზიტო გზას ჰქმნის საფრანგეთიდან, რეინისა და ზემო და შუა დუნაის აუზებიდან ჩრდილოეთ აფრიკისაკენ — ერთი მხრივ, საბერძნეთისა და წინა აზიისაკენ — მეორეთი“².

შორეულ წარსულშიც რომ იტალიის მოსახლეობა სხვა ქვეყნები-
აგან მოწყვეტილი არ იყო, ამას ზოგიერთი საბუთი გვიდასტურებს.

ასე, მაგ., არსებობს თქმულება კრეტის ლეგენდარული მეფის მინოსის სიცილიასა და იტალიაზე გალაშქრებათა გამო. ცნობილია, რომ ბერძენი ისტორიკოსები პეროდოტე და თუკიდიდე მას „ზღვის მეუფედ“ წარმოგვიდგენენ.

ამიტომ ეს თქმულება შესაძლოა სინამდვილეს მთლიანად არ ეწინააღმდეგებოდეს, მაგრამ ძნელი გასარკვევია, თუ სიმართლის რამდენად მნიშვნელოვანი მარცვალია მასში მოცემული. ის კი ცნობილია, რომ ძვ. წ. XIV—XII საუკუნეებში არა კრეტის, არამედ მიკენის კულტურა აღწევს განსაკუთრებულ ინტენსიურსა და ფართო გავრცელებას. ამ დროის მიკენური სტილის ჭურჭელს და აგრეთვე ბრინჯაოს იარაღსა და სამკაულს პოულობდნენ და პოულობენ სიცილიისა და ქვემო იტალიის სამარხებში. მართალია, ზოგიერთი ისტორიკოსის, მაგ., ედ. მაჯერის აზრით, ამ საგნების წარმოქმნა იქ არა მიკენური კულტურის გავლენის შედეგია, არამედ საზღვაო ვაჭრობით და მეკობრეობით მოპოებული უცხო საქონელია³. მაგრამ ყოველ შემთხვევაში გვიანმიკენურ პერიოდისათვის სამხრეთი იტალია და სიცილია მახლობელ ქვეყნებთან და კუნძულებთან ეკონომიურად და კულტურულად შედარებით მტკიცედ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. ეტრუსკულ სამარხებში აღმოჩნდა აგრეთვე ეგვიპტური ავეგაროზები და სკარაბეები და საგულისხმებელია, რომ ისინი იქ არა ფინიკიელების, არამედ სხვა შუამავალი ხალხის მიერ იქნა მიტანილი. ხოლო ის ფინიკიური საგნები (ვერცხლის დიდი ჭურჭელი, ქვაბი და ა. შ.), რომლებიც ეტრუსკებისა და ლათინების სამარხებში აღმოჩნდა, უკვე მხოლოდ კართაგელთა დროს მიეკუთვნება⁴.

ჩვეულებრივად, იტალიას სამ ნაწილად ჰყოფენ: ჩრდილოეთ, შუა და სამხრეთ იტალიად. ჩრდილოეთ იტალიაში სამი მხარე შედიოდა: ლიგურია (დასავლეთით), პადუსის (პოს) ბარი (შუაში) და ვენეცია (აღმოსავლეთით).

პადუსის ბარს ძველად, „გალია ცისალპინა“, ე. ი. ალპების ამიერი გალია ეწოდებოდა „გალია ტრანსალპინასაგან“, ე. ი. ალპების იმიერი გალიასაგან განსასხვავებლად. პადუსის ბარი თავის მხრივ ორ ნაწილად იყოფოდა: გალია ტრანსპადანად (*Gallia Transpadana*) და გალია ცისპადანად (*Gallia Cispadana*).

შუა-იტალიაში ისტორიულად ცნობილი მხარეები იყო: მთიანი მხარე ეტრურია (ახლა ტოსკანა), რომელიც მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ეტრუსკებთან, რომელთაც ერთ დროს იტალიის ისტორიაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს; მას აღმოსავლეთით უმბრია და პიცენი, ხოლო სამხრეთით ლაციუმი ესაზღვრებოდა; უკანასკნელი სხვა მხარეებისაგან დაბალი მთებითაა განცალკევებული, რომელთა შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ალბანის მთებს მიენიჭა; კიდევ უფრო სამხრეთით მდებარეობდა ზღვისპირა მხარე კამპანია, რომელიც ძველადვე ყოფილა

განთქმული თავისი ნაყოფიერებით და უხვი მოსავლიანობით: ლაციუმისა და კამპანიის აღმოსავლეთით მდებარეობდა ტყით დაფარული სამნიუმი.

სამხრეთ ანუ ქვემო იტალიას ძველად დიდი საბერძნეთი (ἡ μεγάλη Ἑλλάς, Graecia magna) ეწოდებოდა, ვინაიდან აქ ფართოდ იყვნენ განსახლებული ბერძენთა ახალშენები. მას ოთხი მხარე შეადგენდა: აღმოსავლეთით — აპულია და კალაბრია, დასავლეთით — ლუკანია და ბრუტიუმი.

მდინარეებით იტალია ღარიბი არ არის, მაგრამ მათი უმეტესი ნაწილი არასანაოსნოა. ძველად ისინი ტყეების სიმრავლის გამო უფრო წყალსავსენი იყვნენ; ტყეები ახანგრძლივებდნენ თოვლის გადნობას, მეტ ხანს ინახავდნენ ტენს და, მაშასადამე, იტალიას გვალვისაგან იცავდნენ. ტყეების ფართოდ გაჩეხვის შედეგად კი აპენინის ნახევარკუნძულისა და სიცილიის ზოგიერთი მდინარე ზაფხულობით შრება. იტალიის მდინარეთა შორის აღსანიშნავია: პადუსი (პო) მისი მრავალი შენაკადით, არნუსი (არნო) ეტრურიაში, ტიბრი (Tiberis) ლაციუმში, რომელიც ძველად სანაოსნო იყო და დღეს კი მხოლოდ მცირე ხომალდებისათვისაა მისაწვდომი, აუფიდი (ოფანტო) აპულიაში და სხვ.

სპეციალისტების აზრით, აპენინის ნახევარკუნძულმა ნეოლითური ხანის დასაწყისში გეოლოგიური და კლიმატური ცვლილებები განიცადა და იქ თანდათანობით დამყარდა ადამიანთა ცხოვრებისათვის სასიკეთო პირობები. მაგრამ ამას შემდეგაც მისი ზედაპირი კვლავ განიცდიდა განსაზღვრულ ცვლილებებს. ეს ცვლილებები ძირითადად ორ მოვლენასთან იყო დაკავშირებული: ერთი მხრივ, მდინარეების და, მეორე მხრივ, ვულკანების მოქმედებასთან. მდინარეებს საუკუნეთა განმავლობაში მოჰქონდათ ნარიყი და თანდათან აფართოვდნენ თავიანთ შესართავებთან ზღვის ანგარიშზე ხმელეთს; ამასთან ერთად მალღებოდათ თვით მდინარეთა კალაპოტები. შესამჩნევი როლი ითამაშეს აგრეთვე ვულკანებმა. მათ მრავალ ადგილას შეჰქმნეს გეოლოგიური წარმოქმნის ნაყოფიერი ნიადაგი. ვულკანების მოქმედების კვალი ნათლად მოჩანს როგორც იტალიაში, ისე სიცილიაში და სხვა კუნძულებზე. მრავალია ჩამქრალი ვულკანი, მაგრამ დღემდე მოქმედებენ დროგამოშვებით ვეზუვი (იტალიის სამხრეთ სანაპიროში), ეტნა — სიცილიაში, სტრამბოლი — ლიპარის კუნძულებზე.

ძველად ფიქრობდნენ, თითქოს ვეზუვი საბოლოოდ ჩაჰქრა, მაგრამ ჩვ. წ. 79 წელს მოხდა მისი საშინელი ამოქმედება, რომლის დროს განადგურდა ქალაქები პომპეა, ჰერკულანუმი და სტაბიე (Stabiae) და დაიღუპა სხვათა შორის რომელიღაც ნატურალისტი პლინიუს უფროსი.

არ შეიძლება ითქვას, რომ იტალია მთამადნეულით შესამჩნევად მდიდარი იყო. ამ მხრივ განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ მარმარილო და სააღმშენებლო ქვა. მაგრამ ძველადვე დაუწყიათ კუნძულ ილვაზე რკინის და ეტრურიაში სპილენძისა და კალის ამოღება. განვითარებულა

იტალიის სანაპირო ადგილებში სარეწის ზოგიერთი დარგიც. ტიბრის შესართავთან ძველთაგან არსებობდა მარილსახდელები, ხოლო ზღვისა და მდინარეების ნაპირას—თევზის სარეწები, ზოგან კიდევ, მაგ., ტარენტში ადრე დაუწყიათ ნიჟარების დაჭერა და მათგან მატყლის ნაქსოვებისათვის საღებავის შემზადება.

ანტიკური მწერლების ცნობების საფუძველზე შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ იტალიის ჰავა ძველად უფრო რბილი იყო, ვიდრე ჩვენ დროს, როცა მასში უკვე სუბტროპიკული ელემენტები ჭარბობენ. ამ მხრივ ტყეების ფრიად საგრძნობლად გაჩეხვას და თვით ადამიანთა ღონისძიებათ არ შეეძლოთ თავისი გავლენა არ მოეხდინათ, თუნდაც მარტო მრავალი ტბის ამოშრობა რომ მივიღოთ მხედველობაში. ახლანდელი აპენინის ნახევარკუნძული, განსაკუთრებით მისი სამხრეთი ნაწილი და კუნძულები სუბტროპიკული ჰავის მხარეებს წარმოადგენენ და მშრალი, ცხელი ზაფხულით და თბილი ზამთრით განირჩევიან; პადუსის ხეობაში კი ჰავა სუბტროპიკულიდან ზომიერისაზე გარდამავალია.

იტალიის ნიადაგი თავისი ნაყოფიერებით უდავოდ განირჩეოდა საბერძნეთის ნიადაგისაგან, განსაკუთრებით განთქმული იყო ამ მხრივ ნახევარკუნძულის დასავლეთი ნაწილი. იტალიის ბარაქიან ნიადაგზე მდიდარი ფლორა აღმოცენებულა. მართალია, ძველი იტალია არ იცნობდა ფორთოხლის, ღიმონის, მანდარინის, თუთისა და თურინჯის კულტურას, რომელიც იქ მხოლოდ საშუალო საუკუნეებსა და ახალ დროს განვითარდა, მაგრამ უკვე რომაულ ეპოქაში დაუწყიათ იქ ვენახის, ზეთისხილის, ატმის, ჭერამის, ნუშისა და ლეღვის გაშენება. ეხება რა თავის ტრაქტატში იტალიის ნიადაგის იშვიათ ნაყოფიერებას, უკვე ხსენებული მარკოზ ტერენციუს ვარონი თავის დროის მიმართ აღნიშნავს, რომ მეურნეობაში ისეთი რამ არ მოიპოვება, რაც იტალიაში არ აღმოცენდება და ისიც საუკეთესო; რომ კამპანიის ასლს ბადალი არ გააჩნია; რომ აპულიის მარცვლეულს, ფალერის ღვინოს და ვენაფრის ზეთისხილს სხვა ვერ შეედრება და რომ იტალია ძთლიანად ხეებითაა მორგული და ბადად გამოიყურება (*De re rustica*, I 2,6) ⁴⁰.

იტალიის ეკონომიკის საფუძველს რომის ისტორიის მთელ მანძილზე სოფლის მეურნეობა წარმოადგენდა. ადრე განვითარებულა იქ მარცვლოვანი კულტურა; სთესდნენ ფეტვს, ქერს, ასლს, შვრიას, ხორბალს. მიწათმოქმედის მუყაითობას უხვად ამართლებდა გაწეული შრომის ნაყოფი, მაგრამ ზოგიერთ ადგილას საჭირო იყო ხელოვნური მორწყვა და სადრენაჟო სამუშაოთა ჩატარება. აღსანიშნავია, რომ ჯერ კიდევ რესპუბლიკის ეპოქაში იტალიის ზოგიერთ მხარეში, განსაკუთრებით ჩრდილოეთ ნაწილსა და კამპანიაში ხვნა-თესვა საბალო მეურნეობას, უმთავრესად ვენახებს, შეუვიწროვებია; სამნიუმსა და აპულიაში კი უპირატესობა მესაქონლეობას მინიჭებია. იტალიის ძველ მოსახლეობას ადრე მოუშინაურებია ცხოველები: მსხვილი რქოსანი საქონელი,

ცხენი, ცხვარი, თხა და განსაკუთრებით ღორი. ისტორიკოს პოლიბიოსის გადმოცემით, იტალიის ბარში მრავლად იზრდებოდა მუხის ტყეები, რომლებიც მდიდარი ყოფილა ღორების საკვები რკოთი. იტალიაში, მისი სიტყვით, უდიდესი რაოდენობით ჰკლავდნენ ღორებს, ნაწილს ოჯახისათვის და ნაწილს მეომრების გამოსაკვებად (II, 15)⁵.

ასეთი იყო ზოგადად ის ბუნებრივი პირობები, რომლებშიც გაიშალა იტალიის ძველი მოსახლეობის ისტორია და წარმოიქმნა რომის მონათმფლობელური საზოგადოება და მისი თავისებური კულტურა. იტალიის ძველი მოსახლეობის კულტურული განვითარების თვალსაზრისით უდავო მნიშვნელობა ჰქონდა მათს ადრინდელ ურთიერთობას ისეთ კულტურულ ხალხებთან, როგორიც იყვნენ ეტრუსკები, კართაგელები და ბერძნები, და მოსავლიანობითა და მადნეულობით განთქმულ ესპანეთთან, რომლის ქალაქ ტარტესოსზე მიემართებოდა გზები ხმელთაშუა ზღვიდან ატლანტიკის ოკეანესაკენ⁶⁻⁷.

2. იტალიის უძველესი მოსახლეობის კულტურა არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით

მეცხრამეტე საუკუნის მკვლევართა შორის დიდხანს ბატონობდა შეხედულება, რომლის თანახმად აპენინის ნახევარკუნძულზე შორეულ წარსულში, იტალიკების გადმოსვლამდე, ადამიანთა მოსახლეობა არ არსებობდა და იქ თითქოს მხოლოდ გარეული მხეცები ბინადრობდნენ. ასეთი შეხედულება, ერთი მხრივ, იტალიის მაშინდელი არქეოლოგიური შესწავლის ვითარებასთან, ხოლო, მეორე მხრივ, იმ ავტორიტეტთან იყო დაკავშირებული, რომელიც ძველი რომის ისტორიკოსთა წრეში თეოდორე მომზენს ჰქონდა მოპოვებული. თავისი ცნობილი „რომის ისტორიის“ პირველ ტომში მომზენი სრულებით უარყოფდა იტალიის უძველესი მოსახლეობის რაიმე კვალის არსებობას. მისი ნაშრომის პირველი სამი ტომი 1854—1856 წლებში გამოვიდა და იმ დროს იტალიის შორეული წარსულის არქეოლოგიური შესწავლა მხოლოდ იწყებოდა. ამიტომ მომზენის ასეთი მოსაზრება მაშინ არც თუ გასაკვირველი იყო. მაგრამ, როცა იტალიასა და სიცილიაში არქეოლოგიური გათხრები იქნა ჩატარებული და აღმოჩენილმა ძეგლებმა ცხადყო იქ შორეულ ეპოქაში ადამიანთა მოდგმის არსებობა, მომზენი ამ ტომების შემდგომ გამოცემებშიც განაგრძობდა აღმოჩენილი ძეგლების ისტორიული მნიშვნელობის უარყოფას. პირველი ტომის მეცხრე გამოცემაში ის მაინც დაჟინებით აღნიშნავდა: იტალიაში „აქამდე ისეთი არაფერი ნახულა, რაც უფლებას იძლეოდეს დავუშვათ არსებობა ადამიანთა მოდგმისა, რომელიც ყანების დამუშავებასა და ლითონების გადამნობას წინამავლობდა, და თუ ოდესმე იტალიის საზღვრებში ნამდვილად ცხოვრობდნენ ადამიანები, რომლებიც დასაბამითი კულტურის იმ საფე-

ხურზე იდგნენ, რომელსაც ჩვენ ჩვეულებრივად ველურ მდგომარეობას ვუწოდებთ, მაშინ მათგან არავითარი კვალი არ დარჩენილა“-ო⁸.

ეს სიტყვები კი იმ დროს უკვე სრულ ანაქრონიზმს წარმოადგენდნენ.

1902 წელს გამოცემული ნაშრომი ცნობილი მკვლევარის მოდესტოვისა — „შესავალი რომის ისტორიაში“ თავისი მდიდარი შინაარსით და მეცნიერული ანალიზით ზემოთაღნიშნული მცდარი შეხედულების ბრწყინვალე დარღვევას შეიცავდა⁹... ამ ნაშრომს დღესაც არ დაუკარგავს მეცნიერული მნიშვნელობა.

დღეს ჩვენს ხელთაა ისეთი არქეოლოგიური ძეგლები, რომლებიც გვარწმუნებენ, რომ იტალიისა და სიცილიის უძველესმა მოსახლეობამ თავისი ცხოვრების ნაშთები ჯერ კიდევ პალეოლითის საუკუნიდან დაგვიტოვა, პალეოლითის ძეგლები მთელ აპენინის ნახევარკუნძულზე მრავლად აღმოჩნდა.

პალეოლითი ანუ ქვის ძველი საუკუნე კაცობრიობის ისტორიაში ის ხანაა, როდესაც ადამიანები უმთავრესად მიწურებსა და გამოქვაბულებში ცხოვრობდნენ, რამდენიმე ათეული კაცისაგან შემდგარ ჯგუფებად დახეტილობდნენ და საზრდოს მოსაპოებლად ტყიური თუ ველური ნაყოფის შეგროვებას, მეთევზეობასა და ნადირობას მისდევდნენ. საერთო სადგომი, საერთო ცეცხლი და შრომითი საქმიანობა ბუნებრივი აუცილებლობით ამჭიდროვებდა და აერთიანებდა ადამიანებს და ადრე დაწყებული გვაროვნული საზოგადოების უძველესი ფორმების განვითარება.

პალეოლითიდან დარჩენილია ქვის პრიმიტიული სახის საკვეთი იარაღი: ხელცულები, კაჭის საფხეკები და ძვლის წვეტანები. აღსანიშნავია, რომ იმ დროის ადამიანებს თანდათან გაუუმჯობესებიათ შრომის იარაღისა და მათი გაკეთების ხერხები და ამასთან ერთად შესამჩნევად გართულებულა მათი ცხოვრებაც. ადამიანთა ჯგუფების დაახლოებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ექსოგამიის წარმოქმნას, ე. ი. გვარის შიგნით შეუღლების აკრძალვასა და სხვადასხვა გვარის წარმომადგენელთა შორის მუდმივი საქორწინო კავშირის დადგენას. ამასთან ერთად მოხდა ქალსა და მამაკაცს შორის შრომის ზუსტი დანაწილება. თუ მამაკაცების მთავარ საქმიანობას ნადირობა წარმოადგენდა, ქალი ამზადებდა საჭმელს და საოჯახო ნივთებს, აგროვებდა საკვებ და ტექნიკურ მცენარეებს. საერთო სადგომებში ქალები იყვნენ დიასახლისები, მათი ქმრები კი მომსვლელი პირები. ამ ნიადაგზე განვითარდა დედისუფლებრივი თემი—მატრიარქატი.

პალეოლითის ადამიანების სარწმუნოებრივ წარმოდგენათა და წესების განვითარებასა და ხასიათზე მიგვითითებენ სხვათა შორის ზედა პალეოლითის უადრინდესი სამარხები, რომლებიც იტალიაში მენტონის მახლობლად იქნენ აღმოჩენილი.

მენტონის გამოქვაბულებში მიცვალეულთ მარხავდნენ ისეთ ტანსაცავში, რომელიც უხვად ყოფილა შემკობილი ზღვის ნიჟარებით და ცხოველების კბილებისა და თევზების მალის გულქანდებითა და სამაჯურებით. მიცვალეულთ ზევიდან აყრიდნენ წითელ მინერალურ საღებავს. მენტონში ჩონჩხებთან აღმოჩნდა კაჟის ფინები და ძვლის სატევარისებრი წვეტანები. მენტონის მახლობლად გრიმალდის გამოქვაბულში 1906 წელს ნახეს ორი ადამიანის—ჭაბუკისა და მოხუცი ქალის ჩონჩხები, რომლებიც მოკრუნჩხულ მდგომარეობაში იყვნენ ჩამქვრალ კოცონზე დადებული. ჭაბუკის ქალაზე დაცული იყო თავის სამკაული, რომელიც ზღვის გახვრეტილი ოთხწყება ნიჟარებისაგან შედგებოდა; მისი ტანის მახლობლად კი კაჟის ფინები იდგა. მოხუცი ქალის მარცხენა ხელს ნიჟარების სამაჯურები ამკობდა.

პალეოლითის მომდევნო ნეოლითის საუკუნეში იტალიის უძველესი მოსახლეობის ცხოვრების პირობები შესამჩნევად დაწინაურებულა. აპენინის ნახევარკუნძულზე პალეოლითის ეპოქის დასასრულს ბუნება საგრძნობლად შეცვლილა და ჰავას ისეთი ხასიათი მიუღია, რომ ადამიანებს ნოტიო და ბნელი მღვიმეები მიუტოვებიათ და საცხოვრებლად მრგვალი და ოვალური ქოხები მოუმარჯვებიათ, რომლებიც ზოგჯერ სოფლებად ყოფილა დაჯგუფებული; ვითარდება ხელოსნური შრომის ზოგიერთი ჩანასახოვანი ფორმა, უფრო სრულყოფილი ხდება კაჟისა და ქვის დამუშავების ტექნიკა; იწყება ტანსაცმლისა და ისეთი ჭურჭლის დამზადება, რომელიც პრიმიტიული ორნამენტით განირჩეოდა.

ნეოლითშივე წარმოიქმნა და განვითარდა შეგროვებითი მეურნეობის საფუძველზე პრიმიტიული სახის მიწათმოქმედება, რომელიც კვლავ ქალის საქმედ რჩება.

ნეოლითური ჯგუფები უფრო ნათლად სამხრეთ იტალიაში, აპულიაში და სამხრეთ-აღმოსავლეთ სიცილიაში არიან წარმოდგენილი. იმ დროის ადამიანები მისდევდნენ მარცვლოვანის პრიმიტიულ დამუშავებას, მსხვილი რქოსანი საქონლის, თხების, ცხვრებისა და ღორების მოშენებას, აგროვებდნენ ნიჟარებს და ნადირობდნენ. ნადირობისათვის იყენებდნენ შურდულს და, შესაძლოა, მშვილდს ჯერ კიდევ არ იცნობდნენ. დანებს არა მარტო კაჟისაგან, არამედ ობსიდიანისაგანაც (ვულკანური მინისაგან) ამზადებდნენ. მკვლევარი გორდონ ჩაილდი დარწმუნებულია, რომ ეს ადამიანები ობსიდიანს ლიპარის კუნძულებიდან მიეზიდებოდნენ და ამიტომაც, მისი სიტყვით, „ნეოლითის ეპოქის მიწათმოქმედნი უდავოდ გამოცდილი მეზღვაურებიც იყვნენ“¹⁰.

რა თქმა უნდა, ადამიანთა ცხოვრების განვითარება იტალიის სხვადასხვა მხარეში ერთნაირად არ მიმდინარეობდა.

სამხრეთ იტალიის ნეოლითური საუკუნის სადგომებსა და მღვიმეებში მრავლად იქნა აღმოჩენილი რამდენიმე დამახასიათებელი სახის ჭურჭელი, რომელიც ჯერ კიდევ ხელით კეთდება, ჩვეულებრივ ღია

ცეცხლზე, სუსტად არის გამომწვარი, მოყვანილობა ტლანქი და ორნამენტი ზიგზაგისებრი აქვს. მაგრამ, როგორც ჩანს, ჭურჭლის მოხატულება თანდათან უმჯობესდებოდა. სამხრეთ იტალიის ნეოლითის გვიანდელ სტადიაში ჩნდება უფრო კარგად მოხატული ჭურჭლები. ასეთი ჭურჭლები გვხვდება ისეთ ჩონჩხებთან ერთად, რომლებიც მოხრილ მდგომარეობაში ესვენენ ორმოებში აპულიის რამდენსამე ადგილას. შედარებით კარგად მოხატული ჭურჭლები სიცილიაშიც აღმოჩნდა. მოხსენებული მკვლევარი ჩაილდი სამხრეთ იტალიასა და სიცილიის ნეოლითურ კულტურას კრეტის ასეთსავე კულტურას ადარებს და დაასკვნის: „ზოგადი მსგავსება მისი კრეტის ნეოლითურ კულტურასთან უცილობელია“-ო¹¹.

მართალია, სამხრეთ იტალიისა და სიცილიის ნეოლითურ სადგომებში აღმოჩენილი კერამიკა გაკეთების ტექნიკისა და მოხატულობის მიხედვით უდავო მსგავსებას ააშკარავებს კრეტის ნეოლითურ კერამიკასთან, მაგრამ ეს და სხვა ძეგლების მსგავსებაც უფლებას არ გვაძლევს ვიგულისხმოთ, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს არა ადგილობრივი მოსახლეობის შინაგან განვითარებასა და სხვა მხარეებთან ურთიერთობასთან, არამედ მხოლოდ მიგრაციასა და დიფუზიასთან. ზემო იტალიაში ნეოლითურ კულტურას უმთავრესად ლიგურიის ძეგლებით ვეცნობით იმ გათხრების შედეგად, რომლებიც არენე კანდიდის მღვიმეში 1939 წელს იქნა ჩატარებული. ეს მღვიმე დიდხანს ყოფილა ადამიანთა სადგომი, მაგრამ შემდეგ ის მეჯოგეებს თავშესაფარად გაუხდიათ. არენე კანდიდის მღვიმეს მეორე შრეს მიხედვით მიცვალებულებს მოკრუნჩხულ მდგომარეობაში მარხავდნენ შიგნით ქვის მცირე ზომის ყუთებში. ამ შრეში აღმოჩენილ ჭურჭელზე ორნამენტი ამოკაწრულია; მესამე შრეში კი კერამიკა უორნამენტოა და მისი დამახასიათებელი ფორმაა ჭურჭელი კვადრატული ყელით.

როგორც საერთოდ, ისე იტალიასა და სიცილიაში ნეოლითურ დროს ადამიანთა საზოგადოებრივ სტრუქტურაში ისეთი ცვლილებები განვითარდნენ, რომლებიც გვაროვნულ თემთა შემდგომ შემჭიდროებას, მათ შორის კავშირის ზრდასა და ტომობრივ გაერთიანებათა დასაწყისს მოასწავებდნენ. ჩნდება სატომო ენა და სატომო ორგანოები.

ნეოლითს ენეოლითური (ხალკოლითური), ე. ი. „სპილენძ-ქვის“ ხანა სცვლის. ენეოლითური კულტურის ცენტრები არსებობდნენ როგორც იტალიაში, ისე კუნძულებზე. ამ ხანაში ადამიანებმა თავდაპირველად ისეთი ლითონების ათვისებას მიაღწიეს, რომლებიც ბუნებაში ხალასად მოიპოვება. ასეთია, მაგ., სპილენძი, რომელსაც ერთხანს ცივად ჭედვის საშუალებით ამუშავებდნენ. მაგრამ საქმე იმაშია, რომ სპილენძი თავისთავად საკმაოდ რბილი ლითონია და ამიტომაც იარაღს იმ დროის ადამიანები ძირითადად ისევ ქვისაგან აკეთებდნენ. საზოგადოებრივ განვითარების მხრივ ენეოლითი მატრიარქატიდან მამისუფლებრივ გვარზე—პატრიარქატზე გადასვლის ხანაა. მეორე მხრივ, იტალიის მაღალ-

მთიან მხარეებში ამ დროს განსაკუთრებით ვითარდება მესაქონლეობა, რომელიც ზოგიერთი ტომის ძირითად საქმიანობად იქცევა, და ამ ნიადაგზე განცალკევებული მესაქონლე და მიწათმოქმედი ტომების წარმოქმნას ეყრება საფუძველი.

აღმოსავლეთ სიცილიაში ამ დროს მოსახლეობას უკვე მიუტოვებია ნეოლითური სადგომები და მათი ადგილი მალეობებზე გაშენებულ სამოსახლოებს დაუკავებიათ. მესაქონლეობის ზრდასთან ერთად შემდგომ განვითარებას განიცდის სოფლის მეურნეობაც. დიდი სასაფლაოები საერთო სამაროვნებით (სირაკუზაში, მონტესალიაში და სხვ.) მკვიდრი მოსახლეობის შესამჩნევ ზრდას გვიმოწმებენ. ლითონი ჯერ კიდევ იშვიათია და წინანდებურად გრძელდება გაკრიალებული ქვის ხელცულების კეთება. კერამიკა კვლავ ოჯახში მზადდება, მაგრამ შესამჩნევად უკეთესდება მისი ხელით გაკეთების ფორმები. კერამიკა ან უორნამენტოა, ან წითელ ფონზე შავად ორნამენტირებული. იწყება მიცვალებულთა კლდეში გამოკვეთილ კამერებში დაკრძალვა. ეს სამარხები გვაროვნულ აკლდამებს წარმოადგენენ და თვითეულ მათგანში ჩონჩხების დიდი რაოდენობა აღმოჩნდა. ზოგიერთში ეს ჩონჩხები ისე სხედან, თითქოს ნადიმზე იმყოფებოდნენ. სამხრეთ იტალიაშიც საერთოდ გავრცელებულა კლდეში გამოკვეთილი შახტების ტიპის სამარხები, რომელთა კვალი ლაციუმშიც მოჩანს და თითქმის ტოსკანაშიაც, სადაც ბუნებრივი მღვიმეები კოლექტიური დაკრძალვათათვის გამოუყენებიათ.

სიცილიის კულტურის შემდგომი პერიოდი დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო იმ ურთიერთობასა და გავლენასთან, რომელიც ეგეოსის სამყაროდან მომდინარეობდა. მინოსური კულტურის ცნობილ მკვლევარს არტურ ევანსს ეს გავლენა ისე გადაჭარბებულად წარმოედგინა, რომ სიცილია კრეტის ახალშენად მიაჩნდა. ნამდვილად კი სიცილიის კულტურის II პერიოდი ძირითადად მაინც ძველ ტრადიციასთან იყო დაკავშირებული. მართალია, ამ პერიოდში შეცვლილა სამაროვნების არქიტექტურა და დაკრძალვის რიტუალი, მაგრამ კამეროვანი საერთო სამაროვნები უშუალოდ წინა პერიოდიდან მომდინარეობენ.

უკვე იყო ნათქვამი, რომ ადამიანები სპილენძს ერთხანად ცივად ჰედვის საშუალებით ამუშავებდნენ, მაგრამ რაკი ადამიანი ლითონს გაეცნო, იგი მის ასეთი სახის დამუშავებით ვერ დაკმაყოფილდებოდა და მალე მისი გადადნობისა და ჩამოსხმის ხერხიც შეითვისა. ამასთან ერთად მისთვის სხვა ლითონის შერთვაც ისწავლა. ასეთი ცდების გზით მიღებულ იქნა სპილენძისა და კალის შენადნობი, რომლისაგან გამოკვერილი იარაღი გაცილებით უფრო მტკიცე იყო, ვიდრე ქვისა. ბრინჯაოს ეპოქა იტალიის ცალკეულ მხარეებში მეორე ათასწლეულში დამყარდა. განვითარების ამ სტადიაში გადავიდნენ მოსახლეობის სხვადასხვა ჯგუფები, რომლებიც ურთიერთშორის განსხვავდებოდნენ ეთნიკურად, სოციალური გაერთიანების ხასიათით, სადგომების ფორმით, დამარხვის

წესებით. ბრინჯაოს მეტალურგიაზე გადასვლა თავდაპირველად იმ ადგილებში განვითარდა, სადაც მადნეული საბადოები არსებობდა. საერთოდ კი ბრინჯაოს დამუშავების კვალი იტალიის სხვადასხვა მხარეში აღმოჩნდა, ხოლო კერძოდ აპულიაში ეს პროცესი სიცილიის ზეგავლენით მიმდინარეობდა. ბრინჯაოს შემოღებამ უდავოდ დააჩქარა ადამიანთა საზოგადოების განვითარება. ამ ხანაში შემდგომ განმტკიცებას განიცდის პატრიარქალური გვარი. ვითარდება და ფართოვდება ტომთა შორის გაცვლა-გამოცვლა. ცნობილია, რომ მეორე ათასწლეულის დასაწყისიდან ბრინჯაოს მსხმელობის საქმის უმნიშვნელოვანესი ადგილი პირენეის ნახევარკუნძულის სამხრეთ-აღმოსავლეთი რაიონები იყო. იქ სამთო საქმეს, სპილენძის ამოღებასა და გადამუშავებას მაღალი კუთრი წონა ჰქონდა მიკუთვნილი. ბრინჯაოს ნაკეთობანი, რომელთაც სამხრეთ ესპანეთში ამზადებდნენ, ფართოდ ვრცელდებოდნენ მის საზღვრებს გარეთ. ჩრდილოეთ იტალიაშიც აღმოჩნდა ბრინჯაოს არა მარტო ასეთი ნაკეთობანი, არამედ შავი გაკრიალებული ჭურჭელიც, რომელიც, ალბათ, ბრინჯაოს იარაღთან ერთად იქნა შეტანილი.

ბრინჯაოს ხანაში შესამჩნევ განვითარებისათვის მიუღწევია იტალიის ტომების სასოფლო მეურნეობას—მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობას და მაღალი განვითარება განუცდია მათს მატერიალურ კულტურას. სოფლის მეურნეობა ისეთ მხარეებშიც კი გავრცელებულა, სადაც წინათ ადამიანები ან სრულებით არ მოსახლეობდნენ, ანდა მონადირეთა და მეთევზეთა მცირერიცხოვანი ჯგუფები ბინადრობდნენ. იცვლება მიწის დამუშავების ხასიათიც: თოხის გვერდით ჩნდება თავისებური გუთანიც. ძველი აღმოსავლეთის ისტორიიდან ვიცით, რომ ეგვიპტესა და შუამდინარეთში გუთანი უკვე მეოთხე ათასწლეულში იყო ცნობილი, ევროპაში კი მის პირველ მოხმარებას ჩვეულებრივად მეორე ათასწლეულს მიაკუთვნებენ. იტალიაში რეტების ალპების კლდეებზე შემონახულია ხენის სურათი, რომელსაც შეგვიძლია გავეცნოთ Kühn-ის კრებულში (*Die Felsbilder Europas. Zürich—Wien, 1952*). ამ სურათს ძვ. წ. 1800—1600 წლ. ათარიღებენ. სამწუხაროდ, მისი მიხედვით ძნელია გუთნის ტიპის გარკვევა, მაგრამ ევროპის სხვა მსგავს გამოსახულებათა ანალოგიით შეგვიძლია ვიგულისხმოთ, რომ თავდაპირველად მიწას ხნავდნენ ხის კავით, ხოლო ლითონის სახნისიან უძველეს გუთანს გარკვეულად გვაცნობს უკვე არეცოს ბრინჯაოს ქანდაკება, რომელსაც ძვ. წ. VI ს. ათარიღებენ.

ამ პერიოდშიც ადამიანებს ხელი არ აუღიათ ნადირობასა და მეთევზეობაზე, მაგრამ უმთავრესად ისინი მიწათმოქმედნი გახდნენ. სთესდნენ პურეულს, ცერცვს და, სადაც შესაძლებელი იყო, — სელს. ამასთან ერთად ჩნდება ბელოსნური წარმოების ჩანასახები: ფეიქრობა, ხის, ძვლისა და რქის გაუაჯობესებული დამუშავება, შედარებით უკეთესი ფორმის კერამიკისა და ნაირ სამკაულთა შემზადება..

ბრინჯაოს საუკუნის შუა პერიოდში ჩრდილოეთ იტალიის რაიონებში წარმოქმნილა საცხოვრებლების ახალი ტიპი — ეგრეთწოდებული პალატიები, ხიმიწებებიანი სადგომები. აგებდნენ მათ მდინარეებსა და ტბებზე და მტრებისა და მხეცებისაგან თავდასაცავად ისინი კარგ საფარს წარმოადგენდნენ. მათს ადგილას აღმოჩენილი ნაშთების მიხედვით შეგვიძლია ვიგულისხმოთ, რომ მათი მოსახლეობა მიწათმოქმედებას მისდევდა. ამას გვიმოწმებენ მარცვლეულისა და ხილის ნაშთები და შემონახული ნამგლები. აღმოჩენილ იქნა აგრეთვე ხელოსნური წარმოების მრავალი საგანი. მაგრამ განსაკუთრებით საყურადღებოა მათში აღმოჩენილი ისეთი ქარვა, რომელიც გარკვეულად ბალტიის-პირა მხარეებზე მიგვითითებს. საფიქრებელია, რომ არსებობდა ეგრეთწოდებული საქარვო გზა, რომელიც ადრიატიკას ბალტიის ზღვასთან აკავშირებდა და, შესაძლოა, ასეთ ტრანსევროპულ სავაჭრო ურთიერთობაში ჩრდილოეთი იტალიაც მონაწილეობდა. მკვლევარის გ. კლარკის დასკვნით (Доисторическая Европа, М., 1952, გვ. 262) ქარვა იტალიაში მოჰქონდათ ახლანდელი დანიის სანაპიროდან, ხოლო ჩრდილოეთ იტალიიდან ის ადრიატიკის ზღვით ბალკანეთის ნახევარკუნძულზეც გადაჰქონდათ.

როდესაც ვეცნობით ხიმიწებებიანი სადგომების გამართულობას, თავისთავად აღგვიძრება აზრი, რომ მათი აგება იმ დროის მიხედვით გაერთიანებულ მუშაობას მოითხოვდა: მრავალი ხიმიწების გამოჭრა, წაწვეტიანება და ლამიან ნიადაგში ჩასობა მხოლოდ გაერთიანებულ მუშაობას შეეძლო. ამიტომ იმ დროს მწყობრი კოლექტივის არსებობა შეგვიძლია ვიგულისხმოთ. ალბათ ძველ მიწათმოქმედთა და მონადირეთა ყოველი ხიმიწებიანი სამოსახლო და ბინადრობა ერთ შემჭიდროებულ მთელს წარმოადგენდა. საგულისხმებელია, რომ ასეთი განსახლების ადამიანები საერთო ძალღონით იგებდნენ ტბებს შორის თავიანთ ბუდეს და გაერთიანებულად იცავდნენ მას მხეცებისა და მტრებისაგან. ისინი ერთად ხნავდნენ მიწას, ერთად ჰკრეფდნენ მოსავალს და ერთად იხდიდნენ თავიანთ სათემო დღესასწაულებს^{12ა}.

ბრინჯაოს საუკუნესვე მიეკუთვნებიან ეგრეთწოდებული ტერამარები. ძველთაგან პარმისა და მოდენის პროვინციების გლეხები სასუქად ხმარობდნენ შავი მიწის გროვას, რომელსაც terra marna-ს ანუ terra mara-ს უწოდებდნენ. გასული საუკუნის სამოციან წლებში იტალიელმა არქეოლოგებმა ყურადღება მიაქციეს ტერამარებს და მათს ადგილას გათხრები ჩაატარეს. მალე ტერამარები, ალპების ტბების ხიმიწებიანი სადგომებისაგან განსხვავებით, „ხმელეთის ხიმიწებიან ნაგებობად“ წარმოიდგინეს და ადრინდელ გამოკვლევებში იტალიის ბრინჯაოს საუკუნის უნივერსალურ კულტურად დააბასიათეს. უკანასკნელი დროის გამოკვლევებმა კი ასეთ მოსაზრებას საფუძველი გამოაცალეს. შევცვილმა მკვლევარმა სეფლუნდმა და იტალიელმა არქეო-

ლოგებმა რელინმა და პატრონმა დააზუსტეს ტერამარების კულტურის გავრცელების არეალი. გამოიკვია, რომ იტალიაში პოს ხეობის გარდა სხვაგან ტერამარები არ არსებობდნენ. შეიცვალა აგრეთვე ის შეხედულება, თითქოს ტერამარები ხმელეთის ხიმიწვებიან სადგომებს წარმოადგენდნენ.

ტერამარებში მრავლად აღმოჩენილია ნაირი საგნები, რომლებიც საშუალებას გვაძლევენ მათში ბინადართა ცხოვრების გათვალისწინებისას. მათში ნაპოვანია ბრინჯაოს მრავალი ნახელავი, იარაღი, ხელსაწყო, ოჯახური ნივთი და სამკაული. მათში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ცულები, გუთნები, კერამიკა, თიხისა და ბრინჯაოს საგნები, ქინძისთავეები, სავარცხლები და სხვა მსგავსი რამ ცხადად გვარწმუნებს, რომ იმ დროს წინანდელთან შედარებით გაუმჯობესებული სახელოსნო ტექნიკა და ტომთა შორის საკმაოდ ფართო გაცვლა-გამოცვლა არსებობდა. შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ იმ ხანაში მთიან ადგილებში მესაქონლეობა შესამჩნევად გაფართოებულა, ხოლო ბარში გუთნური მიწათმოქმედება მნიშვნელოვნად განვითარებულა. მიცვალებულების გვამებს სწვავდნენ და ფერფლს თავისებურ ჭურჭლებში — ოსუარიებში ინახავდნენ.

ძვ. წ. X საუკუნიდან იტალიაში ახალი კულტურა მყარდება, რომელიც ვილანოვას კულტურის სახელით არის ცნობილი. ასე მას იმიტომ ეწოდება, რომ მისი დამახასიათებელი ძეგლები პირველად ჩრდილოეთ იტალიის ქალაქ ბოლონიის მახლობლად სოფელ ვილანოვაში იქნა აღმოჩენილი. ეს კულტურა გავრცელებული ყოფილა არა მარტო ჩრდილოეთ იტალიის ბარში, არამედ ეტრურიასა და ლაციუმის ჩრდილოეთ ნაწილშიც. მისი დამახასიათებელია ბრინჯაოსთან ერთად რკინის მოხმარება. ვილანოვას სამაროვნები სავსე იყო ბრინჯაოსა და რკინის ისეთი საგნებით, რომლებიც წინანდელ სტადიასთან შედარებით უფრო მაღალ კულტურას და მოსახლეობის მნიშვნელოვან საზოგადოებრივ დიფერენციაციას გვიმოწმებენ. თუ ტერამარის ადამიანებმა იცოდნენ ბრინჯაოს მხოლოდ სხმა, ახლა უკვე მისი ჭედვა და მისგან უფრო სრულყოფილი საგნების კეთება მოიმარჯვეს. ჩნდება ამ ეპოქაში აგრეთვე სამეთუნეო სახელოსნოებში უკეთ დამზადებული კერამიკა. სამაროვნებში მრავლად აღმოჩენილი ბერძნული კერამიკა და ფინიკური ვაჭრობის ნაირი საგნები თავისთავად იმას გვიმოწმებენ, რომ ამ ხანაში სავაჭრო ურთიერთობა შემდგომ გაფართოებას განიცდიდა. როგორც ზოგიერთ სამარხში აღმოჩენილი განძები მიგვითითებენ, იმ დროს ადგილი ჰქონდა უკვე ცალკეულ გვარებში სიმდიდრის დაგროვებას და გვარისა და ტომის მეთაურთა ხელისუფლებისა და ნივთიერი მდგომარეობის ზრდას.

ამ ხანაშიც ადამიანთა სადგომები კვლავ პრიმიტიულია. ზოგიერთი დასაკრძალავი ურნა ქოხების ფორმითაა გაკეთებული და აქედან შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ სადგომებიც ქოხებს ემსგავსებოდნენ. ეს

სადგომები, ალბათ, უკვე ცალკეული ოჯახების საკუთრებას წარმოადგენდნენ.

მიცვალებულებს კვლავ სწვავდნენ, ფერფლს ოსუარიებში ათავსებდნენ და შახტისებრ საფლავებში მარხავდნენ.

ვილანოვას კულტურას მახლობლობა ემჩნევა ეგრეთწოდებულ ჰალშტატის კულტურასთან, რომელსაც პირობითად ასე ეწოდება იმ დიდი სამაროვანის მიხედვით, რომელიც ქ. ჰალშტატის (დასავლეთი ავსტრია) მიდამოებში იქნა აღმოჩენილი და მისი ინვენტარი ცენტრალურ ევროპაში რკინის უძველეს ნაკეთობათ შეიცავდა.

იტალიის ჩრდილო-დასავლეთ ტერიტორიაზე კი ჯერ კიდევ წარსულ საუკუნეში აღმოჩენილ იქნა ეგრეთწოდებული გოლასეკის კულტურა, რომელიც უკანასკნელი გამოკვლევების თანახმად იტალიის ერთ უძველეს მკვიდრ ტომს — ლიგურებს მიეკუთვნება.

ძვ. წ. IX საუკუნიდან ვილანოვას კულტურის ძეგლებში არქეოლოგიურად დადგინდება ისეთი ახალი განსხვავებული კულტურის ნიშნები, რომელსაც უკვე ეტრუსკული ეწოდება. ვილანოვას კულტურის ასეთი ტრანსფორმაცია გარედან ახალი ეთნიკური ელემენტის გამოჩენასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ეს ახალი ძეგლები ჩნდება იტალიის ზღვისპირეთის მხარეში (ეტრურიაში) მომავალი ქალაქების პოპულონიის, ტარქვინიისა და ცერეს რაიონებში; ეტრურიის შიგნით რაიონებში კი დიდხანს იყო შემონახული ვილანოვას კულტურა. ეს ახალი ძეგლები რომ მართლაც ეტრუსკებს ეკუთვნოდათ, ამას გვიდასტურებს მათზე ეტრუსკული წარწერების არსებობა. ასე, მაგ., ვეტულონიაში აღმოჩენილ იქნა საფლავის ქვა, რომლის სტელაზე დაცულია ეტრუსკული ეპიტაფია და გამოსახულია მეომარი. ამ საფლავს სპეციალისტები პირველ ნათლად გამოსახულ ეტრუსკულ სამარხად თვლიან.

3. ეტრუსკების ვინაობა; სოციალური წყობა; კულტურა და მოკლე ისტორია

ეტრუსკების პრობლემა ერთი ურთულესთაგანია ანტიკური ქვეყნების ისტორიაში¹²⁸. ვინ იყვნენ ეტრუსკები, დასაბამითგან იტალიის მოსახლეობა, თუ სხვა მხრიდან გადმოსახლებული ხალხი, როგორია მათი ენა და რომელ სისტემას მიეკუთვნება? აი საკითხები, რომელთა გარკვევის ნიადაგზე განსაკუთრებული მეცნიერული დისკიპლინა—ეტრუსკოლოგია. წარმოიქმნა.

აღსანიშნავია, რომ ძველი იტალიის არქეოლოგიური გამოკვლევა შესამჩნევად გაიზარდა და უდავოდ მნიშვნელოვან შედეგებს მიაღწია. არქეოლოგიური მონაცემები უმეტესად სამარხებს შეეხებიან და ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვან და უკეთესად შესწავლილ ძეგლთა კატეგორიებს მიეკუთვნებიან. ომის შემდგომ პერიოდში რომში გამოქვეყნებულ იქნა ისეთი არქეოლოგიური ძეგლები, რომელთაც ეტრუსკოლოგიისათვის

დიდი მნიშვნელობა აქვთ. ამ ძეგლებს ჟურნალში *Studi Etruschi* საყურადღებო გამოკვლევები მიეძღვნა, რომლებიც რომის ნივთიერი ძეგლების განსაზღვრულ კატეგორიას უმეტესად ეტრუსკულ წარმოშობას მიაწერენ. იტალიის არქეოლოგიური მეცნიერების მიღწევად ისიც უნდა მივიჩნიოთ, რომ შედგენილ იქნა ეტრუსკული არქეოლოგიური რუკა.

სამწუხაროდ ამასვე ვერ ვიტყვით ეტრუსკული ენის შესწავლის თანამედროვე მდგომარეობაზე.

ჩვენს დრომდე რამდენიმე ათასმა ეტრუსკულმა წარწერამ მოაღწია და 1893 წლიდან დაწყებულია მათი ცალკეული კრებულის *Corpus inscriptionum Etruscarum* — გამოცემა. ფონეტიკურად მათი წაკითხვა სიძნელეს არ წარმოადგენს, ვინაიდან ეტრუსკული ანბანის საფუძველს ბერძნული ანბანი წარმოადგენს, უფრო გარკვევით რომ ვთქვათ, ის ბერძნულის დერივატია. რას წარმოადგენენ ეტრუსკული წერილობითი ძეგლები? ეტრუსკული წარწერების ყველაზე უფრო ვრცელი ნაწილი მოკლე ონომასტიკური ტექსტებისაგან შედგება. ისინი შეიცავენ მიცვალებულთა, შემწირველთა და ღვთაებათა სახელებს. პირველთა მიმართ ხშირად აღნიშნულია მათი წარმოშობა, ნათესაობა, თანამდებობა და საერთოდ სოციალური მდგომარეობა. ეს ისეთი მასალაა, რომელიც საკმაოდ სარწმუნოდ შეიძლება განმარტებულ იქნას. მასზე დამყარებით და არქეოლოგიური მონაცემების გამოყენებით შეგვიძლია გავითვალისწინოთ ის გენოკრატია, რომელიც ეტრუსკულის პოლიტიკური წყობის ერთი დამახასიათებელი მომენტთაგანი იყო.

რა თქმა უნდა, ასეთი წარწერების ღირებულება არ შეიძლება სრულებით უმნიშვნელოდ მივიჩნიოთ, ასე, მაგ., მკვლევარმა პალოტინომ ხანგრძლივად იმუშავა ორვიეტოს ეპიტაფიებზე, რომლებიც VI—V სს. მიეკუთვნებიან, და ამ ძველი მდიდარი და კულტურული ცენტრის ისტორიას ერთგვარი ნათელი მოჰფინეს. მაგრამ, რასაკვირველია, ეტრუსკული ენის ბუნების შეცნობისათვის მათ შედარებით მცირე მნიშვნელობა აქვთ. საფლავის წარწერებს შორის გვხვდება ორენიანი — ეტრუსკულ-ლათინური წარწერებიც — ბილინგვები, მაგრამ ისინი მოკლეა, უმთავრესად საკუთარ სახელებს შეიცავენ და ზოგჯერ ტექსტის სიტყვიერ ერთნაირობაშიც გვაეჭვებენ.

დანარჩენი სახის წარწერები უმთავრესად ჭურჭლებსა და მხატვრულ საგნებზე მინაწერებს შეიცავენ. ამ შემთხვევაშიც საქმე გვაქვს ან საერთოდ სახელებთან, ანდა მოკლე ფრაზებთან. მაგრამ ასეთ ძეგლებსაც თავისი მნიშვნელობა აქვთ. ასე, მაგ., მკვლევარმა რ. პფისტერმა სამეთუნეო ბეჭდების შესწავლის საფუძველზე გაარკვია ეტრუსკულ-მეთუნეთა გენტილური სახელები¹³. მაგრამ ასეთ მასალაზე დამყარება საკმარისი არ არის ეტრუსკული ენის ბუნების შეცნობისათვის. მართალია, მკვლევართა ხელთ არის ისეთი ტექსტებიც, რომლებიც ათეულსა და ასეულ სიტყვებს შეიცავენ, მაგრამ დღემდე ვერ იქნა მიღწეული

ეტრუსკული ენის სრული ამოშიფვრა. საქმე იმაშია, რომ მკვლევართა ხელთ არ არის ისეთი ვრცელი ბილინგვა, ორენიანი ტექსტი, რომელშიც ერთი ეტრუსკულს და მეორე რომელიმე ნაცნობ ენაზე იყოს დაწერილი.

ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ ეტრუსკული ენის შესწავლა ჯერ კიდევ ალორძინების ხანაში დაიწყო, ჩვენს დრომდე გარდა სიტყვების მცირე რაოდენობისა და ზოგიერთი გრამატიკული ფორმისა, რომლებიც სწორად განმარტებულად შეიძლება ჩავთვალოთ, სხვა არა მოგვეპოება რა. აგრეთვე მხედველობაში რომ მივიღოთ ის, რომ მიღწეულ იქნა ზოგიერთი ტექსტის აზრის გამოცნობა, ყოველივე ამას მაინც დიდ წინსვლად ვერ მივიჩნევთ.

სპეციალისტებმა სცადეს ყოველგვარად ეტრუსკულის სხვა განსაკუთრებით მცირე აზიის ძველ ენებთან შედარება და დაკავშირება. ასეთ ცდას წარმოადგენს საგზაო კატასტროფის შედეგად წარსულ წელს დაღუპული, მეორე შამპოლიონად წოდებული, ახალგაზრდა ინგლისელი მკვლევარის მიხეილ ვენტრისი 1940 წელს გამოქვეყნებული პირველი წერილი, რომელშიც ის შემცდარად ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ მიკენური ხაზოვანი დამწერლობის წარწერათა ენა ეტრუსკულის მახლობელიაო. მაგრამ შემდეგ მან თვითონ, კემბრიჯის უნივერსიტეტის თანამშრომელ ჩადვიკთან ერთად, დამარწმუნებლად გამოაკვლია, რომ კნოსისა და პილოსის წარწერები უძველეს ბერძნულ დიალექტზეა შედგენილი.

ერთ დროს მკვლევარებმა იმედის თვალი მცირე აზიას მიაპყრეს იმ დიდი აღმოჩენების გამო, რომელთაც იქ ჰქონდა აღგილი. თუ რამდენად დიდი იყო ეს იმედი, ნათლად ჩანს ერთი მკვლევარის შემდეგი სიტყვებიდან: „მცირე აზიის ახალი აღმოჩენები ახალ სიკოცხლეს ანიჭებენ ეტრუსკების წარმოშობისა და ენის ძველ ამოცანას“-ო^{13ა}. მაგრამ ჯერ-ჯერობით, მითითებულია შეხვედრის მხოლოდ ზოგიერთი წერტილი. ასეთმა მდგომარეობამ აიძულა მეორე მკვლევარი ეთქვა: დიონისე ჰალიკარნასელის ცნობა, რომ ეტრუსკები ენით სხვა ხალხს არ გვანანო, ჩვენთვისაც ძალაში რჩებაო¹⁴. ეტრუსკების ადრინდელი ისტორიის ცნობილი მკვლევარი შახერმახერი კი გვარწმუნებს, რომ ეტრუსკული მწერლობა, რამდენადაც საქმე ლიტერატურულ ნაწარმოებთ შეეხება, საბოლოოდ დაკარგულად უნდა მივიჩნიოთ, ხოლო, მეორე მხრივ, ვინაიდან ეტრუსკების ენობრივი ძეგლების ცალმხრივი და უაღრესად არასაკმარისი შედგენილობა არის იმის მთავარი მიზეზი, თუ რატომ არ ემორჩილება ჯერ კიდევ ჩვენს გაგებას ეტრუსკული ენა, ამიტომ, სამწუხაროდ, იმედი არ არსებობს, რომ ოდესმე შევძლებთ მისი გაგების სრულ მიღწევასო¹⁵.

ორიოდე წლის წინათ მკვლევარმა დევოტომ ისეთი მოსაზრება გამოთქვა, რომლის თანახმად ძველი იტალიური ენობრივი ტრადიციის

ინდოევროპეიზაციასთან ბრძოლის ერთ უფრო გვიანდელ ეტაპს ეტრუსკული ენა წარმოადგენს იმ სახით, როგორითაც ის წარწერებმა შემოგვინახეს¹⁵. სამწუხაროდ ასეთი მოსაზრებაც ეტრუსკული ენის გარკვევას არსებითად ვერას მატებს.

ამიტომ ეტრუსკული ენის შესახებ დასკვნის სახით უნდა აღვნიშნოთ, რომ, მართალია, ზოგიერთმა ენათმეცნიერმა გარკვეულად მიგვითითა ეტრუსკულსა და მცირეაზიურ ენებს შორის შეხვედრის პუნქტებზე და ამ მხრივ საყურადღებო ანალოგიები წარმოგვიდგინა; მართალია ისიც, რომ ჩატარებულ იქნა კერძოდ ეტრუსკულსა და ლიდიურ ენებსა და დამწერლობას შორის მსგავსების დადგენის ცდები¹⁶, მაგრამ საბოლოო ჯამში ეტრუსკული ენა მაინც განცალკევებულად გვევლინება იმ ენათა შორის, რომლებიც თანამედროვე სპეციალისტების მიერ არის გამოკლეული, და მკვლევართათვის დღემდე გამოუცნობელი რჩება.

მაგრამ ნათქვამი უფლებას არ გვაძლევს ხელი ავიღოთ ეტრუსკების ვინაობის გამორკვევის ცდებზე და მხოლოდ ზოგადი ფრაზებით დავკმაყოფილდეთ. პირველ რიგში გასარკვევია, თუ რა სახელით აღინიშნებიან წყაროებში ეტრუსკები. ბერძენი ავტორები მათ ტვირენელებს (Τυρρηνοί) თუ ტვირსენელებს (Τυρσηνοί) უწოდებდნენ, ხოლო ლათინურად ისინი ეტრუსკებას (Etrusci) თუ ტუსკების (Tusci) სახელით იხსენებიან. ამას გარდა, კაპუას ერთ ეტრუსკულ წარწერაში შემონახულია ტერმინი turz. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს ძეგლი ძვ. წ. V საუკუნეს ეკუთვნის და ამ ტერმინში დამოწმებულია ლათინური სახელწოდება ტუსკებისა (Tusci). თვითონ ეტრუსკები კი თავის თავს რაზენას (Rasenna) უწოდებდნენ.

საკითხის გარკვევისათვის აუცილებელია სხვა ცნობებსა და მოსაზრებებს მივმართოთ და განხილვა ანტიკური მწერლების ცნობებიდან დავიწყოთ. ეტრუსკების სადაურობის შესახებ ანტიკური წყაროების მიხედვით არსებითად სამი ძირითადი პასუხი მოგვეპოვება: 1. ეტრუსკები იტალიური წარმოშობის ხალხია; 2. ეტრუსკები იგივე პელასგებია; 3. ეტრუსკები იტალიაში აღმოსავლეთიდან, კერძოდ, ლიდიიდან გადმოსახლებული ტომია.

პირველი თეორიის წარმომადგენლად გვევლინება ავგუსტის დროის ბერძენი ისტორიკოსი დიონისე ჰალიკარნასელი; მისი სიტყვით, ეტრუსკები იტალიის ავტოხთონები იყვნენ (ἐπιχθόνιοι τὸ ἔθνος), ვინაიდან ეს ხალხი ფრიად ძველია და არც ერთ ხალხს არ ემსგავსება არც ენით და არც ზნე-ჩვეულებით-ო (Dionys. Antiquitates Romanae, I 29, 30). ამრიგად, თუ დიონისეს დაუუჯერებთ, ეტრუსკები იტალიის მკვიდრ მოსახლეობად უნდა მივიჩნიოთ და მათი და მათი სხვა ქვეყნიდან გადმოსახლების თეორია უარცყოთ, მაგრამ, როგორც თავის დროზე საფუძვლიანად შენიშნა ცნობილმა რუსმა მკვლევარმა მოდესტოვმა¹⁷, უცნაურია თვითონ დიონისეს მტკიცება ეტრუსკების ავტოხთონობისა იმ საფუძვლით, ვითომც იტალიაში დასაბამითგან მკვიდრი ეტრუსკების

ტომი სავსებით განსხვავებული და განცალკევებული იყო იქ ბინადარი სხვა ტომთა შორის. სხვას რომ თავი დავანებოთ; დიონისეს თეორია აშკარად ეწინააღმდეგება საერთოდ როგორც ანტიკურ ტრადიციას, ისე არქეოლოგიურ და ლინგვისტურ მონაცემებს. მიუხედავად ამისა ეტრუსკების იტალიური წარმოშობის თეორია სხვადასხვა ვარიაციით გაიზიარეს იტალიელმა ლინგვისტმა ტრომბეტმა, ისტორიკოსებმა დე-სანკტისმა, პარეტმა, პაისმა, შუხჰარდტმა, ბელოხმა და სხვ.¹⁸ დე-სანკტისი ეტრუსკებს უკავშირებს ვილანოვას ეპოქის მოსახლეობას, რომელშიც მომდევნო დროში თითქოს განზავებულ იქნენ ახალმოსულები. პარეტი კი გვარწმუნებს, ვითომც ტერამარის მოსახლეობას ეტრუსკები წარმოადგენდნენ. ამ მოსაზრებას დამაჯერებლად უარყოფს ეტრუსკების ადრინდელი ისტორიის ცნობილი მკვლევარი ფრიტც შახერმაჯერი, რომლის საფუძვლიანი თქმით, ასეთი მოსაზრება იმის მტკიცება იქნებოდა, რომ ლაციუმში ეტრუსკები უძველეს, ხოლო ლატინები პირიქით უახლეს ელემენტებად წარმოვიდგინოთ. როგორც ანტიკური ტრადიცია და ლინგვისტური მონაცემები ერთობლივ გვიმოწმებენ, ეტრუსკების ბატონობა ლაციუმში მხოლოდ დროებითი იყო, მას ლატინები პირველად ითმენდნენ და მერე კი თავიდან მოიშორეს¹⁹.

შუხჰარდტს უდავოდ მიაჩნია ეტრუსკების ავტონომობა და მათ პირდაპირ იტალიის ძველ ხალხად თვლის²⁰. თავისებურია ამ საკითხში ბელოხის პოზიცია. 1926 წელს გამოქვეყნდა მისი „რომის ისტორია პუნიელთა ომების დაწყებამდე“, ე. ი. იმ პუნქტამდე, როდესაც, მისი განმარტებით, ძველი რომი ისტორიის საერთაშორისო ასპარეზზე გამოდის და საიდანაც მისი ისტორია საბერძნეთის ისტორიასთან დაკავშირებით უნდა იქნას განხილული²¹. ყველა ის თვისება (მოდერნიზაცია, მსჯელობას თავისებური სიღრმე, გადაჭარბებული კრიტიციზმი და სკეპტიციზმი), რაც ბელოხს ახასიათებდა, ამ ნაშრომშიც აშკარად გვევლინება²². მისი სიტყვით, ეტრუსკები ზემო და შუა-იტალიის წინაინდოგერმანულ მოსახლეობად უნდა მივიჩნიოთ, რაც, მისი აზრით, მრავალი საფუძვლით სარწმუნოა; ხოლო, შესაძლოა, ისინი ოდესღაც ხმელეთით გადმოვიდნენ იტალიაში, მაგრამ იმ დროს, როცა ცენტრალურ ევროპას ჯერ კიდევ არ გააჩნდა თავისი ინდოგერმანული მოსახლეობა. ამავე დროს ის აღნიშნავს, რომ ამაზე დაწვრილებით ლაპარაკს ადგილი არ აქვს, ვინაიდან ვწერ რომის ისტორიას და არა იტალიის პრეისტორიასო (გვ. 228). ცხადია, ასეთი მოსაზრება რაიმე დამამტკიცებელ საფუძველს მოკლებულია და, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, საკითხის გაშუქებისათვის გამოუსადეგარი. ეტრუსკების იტალიური წარმოშობის დიდი მოწინააღმდეგე იყო თავის დროზე უკვე მოხსენებული გამოჩენილი რუსი მკვლევარი მოდესტოვი. რაც შეეხება საბჭოთა ისტორიოგრაფიას, მისი ზოგიერთი წარმომადგენელი უფრო ამ თეო-

რიას იზიარებს, ანდა საკითხი ღიად აქვს დატოვებული. ასე, მაგ. განსვენებული პროფ. ვ. სერგეევი თავის „რომის ისტორიის ნარკვევებში“ ასეთ მოსაზრებას გამოთქვამს (გვ. 12—13): „ეტრუსკოლოგიის თანამედროვე მდგომარეობის მიხედვით ეტრუსკების პრობლემა სრული სახით გადაწყვეტილად ვერ ჩაითვლება, მაგრამ მაინც მეტი საფუძველი აქვს ეტრუსკების ავტონომიის ჰიპოთეზს. სრულებით ჰგავს სიმართლეს, რომ ეტრუსკების ძირითად ბირთვს აპენინის ნახევარკუნძულის უძველესი ბინადარნი, კრეტა-მიკენელების, ანუ ეგეოსელების მონათესავე ლიგურები თუ პელასგები შეადგენდნენ. ამ დასაბამით ბირთვს შეუერთდნენ ახალმოსულები სხვა ადგილებიდან, მათს შორის რეციიდან (რაზენები თუ ტუსკები) და მცირე აზიიდან (ლიდიელები, თუ ტვირენელები)“. ეს მოსაზრება თავისებური გაერთიანებაა თითქმის იმ ძირითადი თეორიებისა, რომლებიც ეტრუსკულ პრობლემის გარშემოა წარმოქმნილი. განსვენებული პროფ. ნ. მაშკინი თავის „რომის ისტორიაში“ ეტრუსკების პრობლემის მოკლე მიმოხილვას შემდეგი სიტყვებით ამთავრებს: „ეტრუსკების ავტონომიური წარმოშობის ჰიპოთეზს აქვს გარკვეული საფუძვლები. შესაძლოა, რომ ნახევარკუნძულის უძველეს ბინადართა რომელიღაც შტომ შეადგინა მოსახლეობის ძირითადი ბირთვი, რომელსაც შეიძლებოდა შეერთებოდნენ სხვა მხარეებიდან, კერძოდ, მცირე აზიიდან გადმოსახლებულები. სხვადასხვა ტომთა შერევას კი თან მოჰყვა ეტრუსკების წარმოშობა“-ო (გვ. 69). როგორც ვხედავთ, ეს მოსაზრება ღიად არ განსხვავდება პროფ. სერგეევის ზემოთ მოტანილ მოსაზრებისაგან და მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, ასეთი განმარტების შემდეგაც „ეტრუსკების წარმოშობის საკითხი მართლაც ღიად რჩება“. ასეთივე ზოგადი ხასიათისაა 1955 წელს გამოქვეყნებული კოლექტიური ნაშრომის „მსოფლიო ისტორიის“ პირველ ტომში გამოთქმული მოსაზრება: „ჩვენს ცოდნათა თანამედროვე საფეხურზე ყველაზე უფრო სწორი იქნება ჩავთვალოთ, რომ ეტრუსკული ტომები იტალიაში წარმოიქმნენ ახალმოსულ ტომების ნახევარკუნძულზე მცხოვრებ სხვა ტომებთან ბრძოლისა და ურთიერთმოქმედების პირობებში“-ო (გვ. 632).

არსებული მასალის თანამედროვე საფეხურმა აიწულა მკვლევარი ედ. მაჯერი, რომელიც წინათ ეტრუსკების იტალიურ წარმოშობას იზიარებდა, აღენიშნა: როგორც თანამედროვე მკვლევართა უმრავლესობას, ახლა მეც სარწმუნოდ მიმაჩნია თქმულება, რომ ეტრუსკები ზღვით მოვიდნენ იტალიაშიო. ის ზოგადი ხასიათის არგუმენტები, რომლებითაც უუხპარდტი კვლავ ცდილობს ეტრუსკები იტალიის ავტონომიებად წარმოგვიდგინოს, მე არ შემიძლია დამარწმუნებლად მივიჩნიო²². ეტრუსკების ავტონომიის ჰიპოთეზს ეწინააღმდეგება ის მონაცემები, რომლებიც გვარწმუნებენ, რომ ეტრუსკების განსახლება მოხდა ჯერ ტოსკანაში (ეტრურიაში) და მერე თანდათანობით პოს მხარეში; ამასვე გვიმტკიცებს ფალერში ლათინური მოსახლეობის შემონახვა და ეტრუ-

რიაში უძველესი უმბრული მოსახლეობის კვალის, შორეული უმბრული ელემენტის არსებობა.

ჩვენს დროში მოიპოვებიან ისეთი მკვლევარები, რომლებიც უგულებელყოფენ ანტიკურ ტრადიციასა და ენობრივსა და არქეოლოგიური მონაცემების მოწმობას და ეტრუსკების იმიგრაციას უარყოფენ. ასე, მაგ., ცნობილი არქეოლოგი ჯილიოლი ადგილობრივი წარმოების ძეგლებს, რომლებიც აღმოსავლურ სტილის გავლენას ააშკარავებენ, აღმოსავლური წარმოშობის იმ საგნების თავისებურ რეპროდუქციად თვლის, რომლებიც იტალიაში ფინიკელებთან თუ ბერძნებთან ვაჭრობის შედეგად გაჩნდნენ. თავისებურია ამ საკითხისადმი მეორე მკვლევარის პალოტინოს დამოკიდებულება. ის სამართლიანად აღნიშნავს, რომ ეტრუსკების წარმოშობის საკითხი ეტრუსკული კულტურის ფუძეთა გამოკვლევის თვალსაზრისით არის საყურადღებო. ამავე დროს ომის წინა წლებში ის გადაჭრით ეტრუსკების ავტონომიურობის მომხრე იყო. მაგრამ შემდგომში მან ერთგვარად შესცვალა ამ საკითხზე თავისი შეხედულება. ახალ ნაშრომებშიც ის უარყოფს, მართალია, ეტრუსკების აღმოსავლური წარმოშობის თეორიას, მაგრამ მათ იტალიის პირვანდელ მოსახლეობის მხოლოდ უძველესი ეპოქის შემონახულ გადანაშთად (რელიქტად) არ თვლის და დასაშვებად მიაჩნია ადრინდელ ხანაში განსაზღვრული იმიგრაციის თანაყოფიერება. ასეთი იმიგრაცია აღმოსავლეთიდან მან ეგრეთ-წოდებულ „პრეისტორიულ“ ეპოქას მიაკუთვნა და ისე შორეულად წარმოგვიდგინა, რომ ტურშა-ტვირენელების ეგვიპტეზე თავდასხმები უკვე იტალიიდან გამომდინარედ ჩათვალა. ამ უშორეულეს ეპოქაში, მისი აზრით, ადგილი ჰქონდა ხმელთაშუა ზღვის არაინდოევროპულ ენებზე მოლაპარაკე ტომთა გადასახლებას და ამ მოძრაობის ეპიცენტროს ეგეოს-იტალიის ზონა იყო.

უფრო შორს მიდის ალტჰეიმი (Altheim) 1950 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში ეტრუსკების წარმოშობის შესახებ (Der Ursprung der Etrusker). მას უმიზნოდ მიაჩნია ეტრუსკების პირვანდელი სამშობლოს ძიება, მათი ისტორიის დასაბამი პერიოდის გაშუქება ან მათი ინდოევროპელებთან დამოკიდებულების გარკვევა. ის გვარწმუნებს, რომ ეტრუსკებს განიხილავს როგორც „იტალიურ ფენომენს“, როგორც ხალხს, რომლის ფორმირება იტალიაში დასრულდა. მისი აზრით, გვიანდელი ეტრუსკების შემადგენლობაში სხვადასხვა ეთნიკური ელემენტი შედიოდა და თვით სიტყვა ეტრუსკები იმდენად არა ეთნიკური, რამდენადაც პოლიტიკური ტერმინია. ალტჰეიმის სხვა მოსაზრებებს რომ თავი დაეანებოთ, უნდა გარკვეულად აღვნიშნოთ, რომ მის მსჯელობაში გადაჭარბებულად წარმოდგენილია ჰიბრიდიზაციის თეორია და ცალმხრივად უარყოფილი ყოველი ეთნიკური ჯგუფის თვითმყოფლობა²²⁸.

მეორე მხრივ, ძველი რომაელი ისტორიკოსები იხსენიებენ აგრეთვე ალპებში შეხიზნულ მცირერიცხოვან ტომს რეტებს (Raeti); მათი

ცნობით ისინი ეტრუსკების ჩამომავალნი ყოფილან (Tuscorum proles) და ერთ დროს იძულებით მთებში გახიზნულან. ისტორიკოსის ტიტე ლივიუსის სიტყვით, აქ ისინი გაველჭრებულან და ძველი დროიდან (ex antico) სხვა არა შერჩენიათ რა, გარდა ენისა და ისიც შერყვნილი სახით. დიონისე ჰალიკარნასელს (I 30) ეტრუსკების კიდევ ერთი სახელი აქვს შემონახული — „რასენა“ (Rasenna). სპეციალისტებმა თავიდანვე მიაქციეს ყურადღება ტერმინებს „რეტსა“ და „რასენას“ შორის ნათესაობას და მათი სრული იგივეობა დაადგინეს. საწინააღმდეგო პოზიცია დაიკავა ამ საკითხში ბულგარეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრმა, პროფ. ვ. გეორგიევმა. ლივიუსის ცნობას რეტების შესახებ ის ასეთ ინტერპრეტაციას უკეთებს: „ლივიუსის ამ პასაჟში არსებითად გამოძახილი ჰპოვა იმ ფაქტმა, რომ ძვ. წ. VI საუკუნის დასასრულიდან და IV საუკუნის დასაწყისამდე ეტრუსკების ბატონობა თუ კოლონიზაცია ვრცელდებოდა პოს ველზე, ლიგურიაზე და ალპების ზოგიერთ სამხრეთ კალთაზე. ეტრუსკებმა გარკვეული გავლენა მოახდინეს ჩრდილოეთ იტალიაში ბინადარ ტომთა კულტურასა და ენაზე, რაც ჩრდილოეთ იტალიის ზოგიერთ წარწერიდან აშკარავდება“-ო²³. მაგრამ საქმე იმაშია, რომ თუკი დასაშვებია ეტრუსკების კოლონიზაცია იმ ადგილებში, რომლებიც მას აქვს აღნიშნული, რატომ უნდა უარყუოთ ის, რომ ალპებში შეხიზნული რეტები ნამდვილად ეტრუსკების ჩამომავალნი იყვნენ, როგორც ამას ძველი ტრადიცია გვიდასტურებს. ზოგიერთი მკვლევარი ეტრუსკებს ალბიური წარმოშობის ტომად თვლის და, მაშასადამე, რეტები მათს ნაშთად მიაჩნია. ნამდვილად კი ისინი ეტრუსკების არა ნაშთს წარმოადგენენ, არამედ მთებში იძულებით გახიზნულ ნაწილს. VI საუკუნეში ეტრუსკების ბატონობა, როგორც ჩანს, ალპებამდე ვრცელდებოდა და ამიტომაც ჩრდილოეთ იტალიაში ბინადარ სხვა ტომებზე მათი კულტურის გავლენა სავსებით გასაგებია, მით უმეტეს, თუ ვიგულისხმებთ, რომ რეტები იგივე რასენა-ეტრუსკები იყვნენ. ამიტომ არ არსებობს საფუძველი „რეტისა“ და „რასენას“ იგივეობაში და თვით რასენას როგორც ტომობრივ სახელში ეჭვი შევიტანოთ.

ეტრუსკების საერთოდ ჩრდილოეთიდან განსახლების ჰიპოთეზი სხვადასხვა ვარიაციით და დასაბუთებით გაიზიარეს ცნობილმა მკვლევარებმა ბარტოლდ-გეორგ ნიბურმა, ალბერტ შვეგლერმა, თეოდორე მომზენმა, გამოჩენილმა რუსმა მეცნიერმა ივანე ნეტუშელმა და სხვ.

თეოდორე მომზენი გვარწმუნებს, რომ ეტრუსკების იტალიაში გადმოსახლება ყოველ შემთხვევაში „ამ ხალხის ბავშვობის პერიოდს ეკუთვნის, ხოლო მისი ისტორიული განვითარება დაიწყო და დამთავრდა კიდევ იტალიაში“. მეორე მხრივ, იგი შესაძლებლად თვლის მიგვითითოს, რომ ეტრუსკების ბინადრობის უძველესი ადგილი იტალიის დასავლეთით ან ჩრდილოეთით უნდა ვეძიოთ. ამასთან მას სიმართლესთან

დიდად დაშორებულად არ მიაჩნია ის ვარაუდი, რომ ეტრუსკები იტალიაში რეციის ალპებით გადმოვიდნენ^{23ა}.

უფრო გარკვეულია განსვენებული პროფ. ივანე ნეტუშელის მსჯელობა: „ეტრუსკები იტალიაში ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ მოძრაობდნენ, მდინარე პოს (Padus) მხრიდან, სადაც არსებობდა მათი 12 ქალაქის კავშირი... აქედან ქალაქ ადრიატი მდ. პოს შესართავთან ეტრუსკები ბატონობდნენ მთელ ადრიატიკის ზღვაზე... შემდეგ გადალახეს რა აპენინის ქედი, მათ შექმნეს 12 ქალაქის (XII populi) ახალი კავშირი ეტრურიაში და ამასთან ერთად აქ დაეუფლნენ დასავლეთის ზღვასაც, რომელსაც მათი სახელით „ტვირენიის ზღვა ეწოდება“. ასეთი მოსაზრების საწინააღმდეგოდ უწინარეს ყოვლისა ის უნდა აღინიშნოს, რომ სპეციალისტების დაკვირვებით ეტრუსკული ძეგლები ეტრურიაში უფრო ძველი დროისაა, ვიდრე ასეთივე ძეგლები ჩრდილოეთ იტალიაში. ამას გარდა, ჯერ კიდევ ისტორიკოსი ჰეროდოტე ტვირენიის სახელწოდებით იტალიის მთელ დასავლეთ ნაპირს აღწმუნავდა სამხრეთ იტალიაში ბერძენთა ახალშენების ჩრდილოეთით. ისტორიკოსი ტიტე ლივიუსის გადმოცემით (V 33), ტუსკების განსახლებანი წინათ აპენინის ამიერ მხარეს მდებარეობდნენ და ქვემო (ტვირენიის) ზღვას ეკვროდნენ (*prius cis Apenninum ad Inferum mare*); შემდეგ მათ ჩრდილოეთით, აპენინის იქით (*postea trans Apenninum*) და პადუსის გაღმა გადაიწიეს, სადაც მათ დაიკავეს, მცირე გამონაკლისის გარდა, მთელი ტერიტორია ალპებამდე²⁴.

ასეთი განსახლების შედეგად უნდა მივიჩნიოთ ეტრუსკების ნაწილის—რეტების ალპების მთებში დარჩენა.

ეტრუსკოლოგიაში ადგილი აქვს ეტრუსკების პელასგებთან გაიგივების ცდებს. საამისო ცნობა ლოგოგრაფოსის ჰელანიკე მიტელენელისა შემონახული. აქვს დიონისე ჰალიკარნასელს (I 28). ამ ცნობის მიხედვით ტვირენელები (ეტრუსკები) პელასგები იყვნენ; ისინი იტალიაში ზღვით გადმოვიდნენ თესალიიდან, სპინასთან დატოვეს თავიანთი ხომალდები, დამკვიდრდნენ ჯერ ჩრდილოეთ იტალიაში, შემდეგ კი გადალახეს აპენინები და ტვირენია დააარსეს.

ამ ცნობიდან, ერთი მხრივ, ის გამომდინარეობს, თითქოს ეტრუსკები აგრეთვე ჩრდილოეთ იტალიიდან გავრცელდნენ სამხრეთით; ასეთი მოსაზრების უსაფუძვლობაზე უკვე გვქონდა საუბარი და სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. მეორე მხრივ, რაც მთავარია, რაკი ჰელანიკეს ტვირენელები პელასგებად მიაჩნია და ისინი საბერძნეთიდან გამოჰყავს, ცხადია, ეტრუსკებს ის იტალიის ავტოხთონებად კი არ თვლის, არამედ სხვა ქვეყნიდან ზღვით გადმოსახლებულ ტომად. ვინ იყვნენ პელასგები? ეგეოსის აუზის წინაბერძნული ტომი. ეგვიპტური დოკუმენტების თანახმად XII საუკუნეში რამზეს IV დროს ეგვიპტეზე თავდამსხმელ „ზღვის ხალხთა“ შორის მოხსენებული არიან „პელესეტი“ და „ჯაკარა“, ე. ი.

პელასგები და კარიელები. ასეთ თავდასხმას ადასტურებს ბერძნული ტრადიციაც. „ოდისეაში“ (XIV 252 — 287) შემონახულია ცნობა კრეტელების ეგვიპტეზე მარცხით დამთავრებულ ყაჩაღურ საზღვაო თავდასხმის შესახებ. ჩვენი დროის ზოგიერთი მკვლევარი ეტრუსკების პელასგებთან გაიგივებას შედარებით სარწმუნოდ თვლის. მაგრამ უფრო სარწმუნოა, რომ ეგეოსის აუზის წინაბერძნული ტომები იძულებით ეგვიპტისა და პალესტინის მიმართულებით დაძრულან და ნაწილი მათი პალესტინის სანაპიროში დამკვიდრებულა, ხოლო ნილოსის ველზე მათ წარმატებისათვის ვერ მიულწევიათ.

გაცილებით მეტი საფუძველი მოგვეპოვება, რომ ეტრუსკების აღმოსავლური, მცირეაზიური წარმოშობის თეორია გავიზიაროთ. ამ მიმართულებით უწინარეს ყოვლისა ისტორიკოსის ჰეროდოტეს ცნობას უნდა მივმართოთ, რომლის თანახმად (I 94): ეტრუსკები გემით გადმოვიდნენ ლიდიიდან იტალიაში, როცა მათი ქვეყანა მეფე ატისის დროს დიდ შიმშილობას განიცდიდა; ლტოლვილებს წინამძღოლობდა მეფისწული ტვირენი და ამიტომ მათ ტვირენელები დარქმევიათ; ისინი მისულან იტალიაში, უმბრების მხარეში, დაუარსებიათ ქალაქები და იქ დღემდე ცხოვრობენო. აპრიგად, ჰეროდოტეს გადმოცემით ეტრუსკების ბინადრობის თავდაპირველ ადგილად მცირე აზიის მხარე ლიდია უნდა მივიჩნიოთ და მათი იტალიაში გადასახლების დასაწყისი დაახლოებით XIII საუკუნეს უნდა მივაკუთვნოთ.

ზოგიერთი ძველი ისტორიკოსი ზოგადად იზიარებს ჰეროდოტეს ვერსიას. ასე, მაგ., ისტორიკოსი პომპეუს ტროგი, თუ იუსტინეს თხზულების მის ეპიტომას დავუჯერებთ, პირდაპირ აღნიშნავდა: „ტრუსკელი ხალხები (populi), რომლებიც ქვედა ზღვის სანაპიროს ფლობენ, ლიდიიდან მოვიდნენ“-ო (XX, I 7)²⁶. საყურადღებოა ისიც, რომ ზოგიერთი რომაელი მწერალი ტიბრს „ლიდიის მდინარეს“ (Lydius amnis) უწოდებს. როგორც ჩანს, თვითონ ეტრუსკებიც თავიანთ თავს ლიდიელების ნათესავებად აღიარებდნენ. საამისო ცნობა შემოგვინახა რომაული ისტორიოგრაფიის საუკეთესო წარმომადგენელმა კორნელიუს ტაციტმა. ის გადმოგვცემს, რომ როცა ქ. სარდის (ლიდიის მთავარი ქალაქის) დეპუტაცია რომის სენატში თავის შუამდგომლობას იცავდა, რომ მათს ქალაქს მინიჭებოდა ტიბერიუსის, მისი დედისა და სენატისადმი ტაძრის აგების პატივი, რომელსაც სხვა ქალაქები ეცილებოდნენ, ამას ეტრუსკებთან ნათესაობით ასაბუთებდა (Annal. IV 55).

მართალია, ზოგიერთი ძველი ავტორი ჰეროდოტეს ვერსიას განაგრძობს იმით, რომ ლიდიელ ლტოლვილებს პელასგებს უმატებს, რომლებიც წინათ ლემნოსსა და იმბროსზე ბინადრობდნენ, მაგრამ ეს არსებითად ვერ სცვლის ეტრუსკების აღმოსავლური წარმოშობის თეორიას. მართალია ისიც, რომ ზოგიერთი ბერძენი და რომაელი ავტორი ეტრუსკებს პირდაპირ ლიდიელებად არ თვლის, მაგრამ მთავარი ის არის,

რომ ასეთი მწერლებიც მათ სხვა ქვეყნიდან გადმოსახლებულად და არა ავტოხონებად მიიჩნევენ.

სპეციალისტები დაბეჯითებით მიგვითითებენ ეტრუსკების ნივთიერი კულტურის მთელი რიგი ძეგლების აღმოსავლურ ხასიათზე. მაგ., პოპულონიის რაიონის VIII—VII სს. ყორღანულ სამარხებს ისეთი თაღოვანი კამერები ჰქონიათ, რომელთა ანალოგია ეგეოსის ზღვის რაიონში და მცირე აზიაში მოიპოვება.

მნიშვნელოვანი მსგავსება და შეხვედრის პუნქტები ცხადად ემჩნევა ეტრუსკულსა და აღმოსავლურ, კერძოდ, მცირეაზიურ სარწმუნოებათ. ეს განსაკუთრებით ეგრეთწოდებული დივინაციის შესახებ უნდა ითქვას. ის არსებითად იმაში მდგომარეობდა, რომ ბუნების მოვლენათა დაკვირვების რთული სისტემის მოხმარებით ძველი ხალხები ცდილობდნენ შეეცნოთ ღმერთების განგება და მომავლის წინასწარი განჭვრეტა. ძველი ავტორების გადმოცემით მცირე აზიაში მოვლენათა მისნური განჭვრეტის დარგში განთქმული ყოფილა კარიის ქალაქი ტელმესი, (Herod. I 78, Cicero, de divin. 41, 92), სადაც ერთ დროს ჰყვოდა თურმე ეტრუსკებისათვის კარგად ცნობილი მისნობა ფრინველების გაფრენის და განსაკუთრებით სამსხვერპლო ცხოვრების შიგნეულის მიხედვით, ე. ი. აუსპიცია და ჰარუსპიცინი. უკანასკნელის წარმოქმნის თავდაპირველ ადგილად ძველი ბაბილონიაა მიჩნეული და გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აქედან ის მცირე აზიაში გავრცელდა, სადაც მისი ნაშთები ბოლაზგეოში იქნა აღმოჩენილი. მცირე აზიის შუამავლობით ის ტვირენელებსაც შეუთვისებიათ და თავიანთ ახალ სამშობლოში გადმოუტანიათ. 1877 წ. პიაჩენცეში აღმოჩენილ იქნა ღვიძლის ბრინჯაოს გამოსახულება, რომელიც გეომეტრიული ფიგურებით რამდენიმე ნაწილად იყო დაყოფილი და ეტრუსკული წარწერებით მოცული. სპეციალისტებმა იგი იმთავითვე ეტრუსკული კულტის საგნად მიიჩნიეს და ღვიძლის templum-ად აღიარეს²⁶.

თავის დროზე სპეციალისტებმა ყურადღება მიაქციეს ეგეოსის ზღვის კუნძულ ლემნოსზე 1885 წელს აღმოჩენილ წარწერებს უცნობ ენაზე, რომელთა შორის ეტრუსკულის მახლობელი სიტყვები და ფორმები შეამჩნიეს. მეორე მხრივ, მკვლევართა ყურადღება მიიპყრო ძვ. წ. XIII საუკუნეში ეგვიპტეზე თავდამსხმელ „ზღვის ხალხთა“ შორის მოხსენებულმა ტურშამ, რომლის ეტრუსკებთან გაიგივება დღეს საერთოდ აღიარებულია.

„ტურშა... შეიძლება იყვნენ მხოლოდ ტვირენელები, გვარწმუნებს მკვლევარი ედ. მაჯერი, რომელთაც ბერძნული თქმულება (ჰომეროსის დიონისეს ჰიმნში) ეგეოსის ზღვაზე მეკობრეებად იცნობს და რომლებიც აქ ლემნოსსა და იბროსზე ჯერ კიდევ VI საუკუნეში ისხდნენ, იმ დროს, როდესაც ხალხის მთავარი ნაწილი იტალიაში გადავიდა და აქ ეტრუსკების მხარეს სახელწოდება მიანიჭა²⁷.

ეტრუსკების აღმოსავლურს, უმეტესად მცირეაზიურ წარმოშობას თანამედროვე მკვლევართა უმრავლესობა იზიარებს. მათ შორის განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ ცნობილი ეტრუსკოლოგები დუკატი და პიგანიოლი და მკვლევარი ლუცცატო. პირველმა ეტრუსკულ პრობლემას ვრცელი ნაშრომები მიუძღვნა. ამ ნაშრომებში იგი ფართოდ მიმოიხილავს ეტრუსკების წარმოშობის საკითხზე გამოთქმულ მოსაზრებათ და ლიტერატურას, გვერდს უხვევს ზოგიერთ უკიდურეს მოსაზრებას, კერძოდ, ეტრუსკული სამარხების მცირეაზიურთან შედარებასა და გადაჭარბებულად გაიგივებას, მაგრამ ამასთან ერთად გარკვეულად იზიარებს ეტრუსკებას აღმოსავლურ წარმოშობას²⁸.

კიდევ უფრო საყურადღებოა ა. პიგანიოლის 1953 წელს გამოქვეყნებული ნარკვევი, რომელშიც ეტრუსკები პირდაპირ აღმოსავლურ ხალხადაა წარმოდგენილი^{28ა}.

ძველი აღმოსავლეთის ისტორიიდან ვიცით, რომ საკმაოდ შორეულ წარსულში ვანის ტბის ირგვლივ ურარტელი ტომები ცხოვრობდნენ, რომელთაც IX საუკუნის პირველ ნახევარში ურარტუს ძლიერი სახელმწიფო ჩამოაყალიბეს. ურარტელები განთქმული იყვნენ თავიანთი მეტალურგიით და კერამიკით. პიგანიოლი აღნიშნავს ურარტუს მასალასთან ეტრუსკულის ზოგიერთ მეტალურგიულსა და კერამიკულ ანალოგიას და იმ დასკვნამდე მიდის, რომ ეტრუსკები შავი ზღვის სამხრეთ აღმოსავლეთის კუთხეში ბინადარი ქართველი ტომის, განთქმული მეტალურგების ხალხების მემკვიდრეებად მიაჩნია. ცნობილია, რომ ამ ადგილებში მცხოვრებ ზოგიერთ ტომს და მათ შორის ხალხებს ძველი ბერძნები „რკინის აღმომჩენელებად“ თვლიდნენ. იშველიებს პიგანიოლი აგრეთვე ეტრუსკების VII -- VI სს. ნეკროპოლებში აღმოჩენილ ზოგიერთ ძეგლს, რომელიც აღმოსავლურ წარმოშობას ააშკარავებს, და იმ კამერიან სამარხებს, რომლებიც იტალიის ნიადაგისათვის უცხო არქიტექტურულ ნიმუშებად არიან მიჩნეული.

1949 წელს გამოცემულ ნაშრომში ლუცცატო ეტრუსკების პრობლემის გარკვევას ძველი იტალიის ეკონომიურ განვითარებას უკავშირებს და შემდეგ მოსაზრებას გამოთქვამს: „ეტრუსკების წარმოშობის საკითხის გარკვევის მოცემულ სტადიაში უფრო ფართო აღიარება იმ თეორიას მიენიჭა, რომ ეტრუსკები ეგეოსის ზღვის ნაპირებიდან გადმოვიდნენ ზღვით იტალიაში და არაფერი საერთო აქვთ უძველეს მოსახლეობასთან — უმბრებთან და ვილანოვას მხარის ბინადრებთან, რომლებიც თავიანთ წინანდელ ტერიტორიაზე ეტრუსკების გვერდით განაგრძობდნენ ცხოვრებას... ეს ჰიპოთეზი, რომელიც უფრო ავტორიტეტულმა არქეოლოგებმა მიიღეს, ყველაზე უკეთესად ეთანხმება იმას, რაც ჩვენ ეტრუსკების ეკონომიურ ცხოვრების შესახებ ვიცით, და შეუძლია განგვიმარტოს მათი ეკონომიკის ზოგიერთი თავისებურობა“-ო. ავტორის მსჯელობა ზოგადად ასეთია: ეტრურიაში, უმბრისა და ლაციუმში

ის უმბრო-საბელური მოსახლეობა ჭარბობდა, რომელიც აქ უკვე რკინის საუკუნის ადრინდელ პერიოდში ბინადრობდა; გათხრების მასალა გვიმოწმებს, რომ უმბრები და საბელები ეტრუსკების გვერდით ცხოვრობდნენ, ემორჩილებოდნენ მათ და განაგრძობდნენ თავიანთ წინანდელ ეკონომიურ საქმიანობას; ცენტრალურ იტალიაში პირველად წარმოიქმნება ქალაქების დიდი რაოდენობა; ეს ქალაქები განლაგდებიან ორი ძირითად ხაზზე, რომლებიც სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიდიან; ერთი ამ ხაზთაგანი, რომელზეც იყვნენ განლაგებული, ალბათ, უძველესი წარმოქმნის ქალაქები — ცერე, ტარქვინი, გრავისკი, ვეტულონია, პოპულონია და ვოლატერი, გაჭიმულა ტვირენიის სანაპიროს გასწვრივ, ზღვიდან პატარა მანძილის დაშორებით; მეორე ხაზის ქალაქები ზღვიდან უფრო დაშორებული იყვნენ.

ნათქვამის მიხედვით ლუცცატო დაასკვნის: „ამ პერიოდში ქალაქების გამოჩენა და მათი ადგილმდებარეობის ხასიათი უდავოდ სერიოზულ არგუმენტს წარმოადგენს იმ თეორიის სასარგებლოდ, რომლის თანახმად ეტრუსკები ზღვის იმიერიდან მოვიდნენ, წინათ აქ მცხოვრები ტომები დაიმორჩილეს და მოსახლეობის ზედა ფენი შეჰქმნეს“-ო²⁸.

1954 წელს გამოცემულ ნაშრომში (Les étrusques) მკვლევარი ბლოხი (Bloch) იზიარებს ეტრუსკების აღმოსავლური წარმოშობის თეორიას, თუმცა ისეთი ვარიანტით, რომელიც მათს გვიანდელ გადმოსახლებას გულისხმობს.

უკვე იყო ნათქვამი, რომ ცნობილი რუსი მკვლევარი მოდესტოვი, რომელიც გადაჭრით უარყოფდა ეტრუსკების ავტონომობას, თავგამოდებით იცავდა მათს მცირეაზიურ წარმოშობას და ამ საკითხის განხილვას 1904 წელს ისეთი ნაშრომი მიუძღვნა (შესავალი რომის ისტორიაში, ნ. 2), რომელსაც მეცნიერული ღირებულება დღესაც მთლიანად არ დაუკარგავს. პროფ. ს. კოვალიოვიც 1956 წელს გამოცემულ კოლექტიურ ნაშრომში „ძველი რომის ისტორიის ნარკვევები“, მართალია, თავის აზრს სამუშაო ჰიპოთეზის სახით გამოთქვამს, მაგრამ, როგორც ჩანს, არ იზიარებს ეტრუსკების ავტონომობის თეორიას და აღნიშნავს: „შეიძლება დასაშვებად ჩავთვალოთ, რომ II-ის ბოლოს თუ I ათასწლეულის დამდეგში... ბალკანეთის ნახევარკუნძულის და ეგეოსის ზღვის რაიონში ტომთა მოძრაობასთან ერთად ეგეოსის მოსახლეობის ცალკეული ჯგუფები (ტვირენელები) დასავლეთით გადასახლდნენ. ისინი დაეუფლნენ იმ ტერიტორიის ნაწილს, რომელიც უმბრებს ეკავათ, და რომელსაც შემდეგ ეტრურია ეწოდებოდა. ახალმოსულებმა დაიმორჩილეს ადგილობრივი მოსახლეობა და მმართველი წოდება შეჰქმნეს“²⁹.

ვ. დიაკოვიც, ავტორი „რომაელი ხალხის ისტორიისა“ (1948 წ.) ერთი მხრივ, ეტრუსკების პრობლემას გადაწყვეტილად არა

თვლის, ხოლო, მეორე მხრივ, მათი აღმოსავლური წარმოშობის თეორიის მომხრეთა მრავალი არგუმენტი დამარწმუნებლად მიაჩნია.

მაგრამ მკვლევართა შორის არა მარტო ეტრუსკების მცირეაზიური წარმოშობის თეორია ფართოდ იკაფავს გზას, არამედ უკანასკნელ წლებში ადგილი აქვს მათი თავდაპირველი სამშობლოს დაზუსტებით დადგენის ცდებს. ამ მხრით უდავოდ საყურადღებოა ფ რ ი ტ ც შ ა ხ ე რ-მა ა ე რ ის მიერ წამოყენებული გარკვეული დებულება (*Die engere Heimat der Etrusker in Kleinasien*)³⁰. მას სურს შეძლებისდაგვარად ზუსტად დაადგინოს ეტრუსკების თავდაპირველი საცხოვრებელი ადგილი და იმ დასკვნამდე მიდის, რომ შესაძლებლად მიაჩნია ის მიზიაში თუ მიზია-ლიდიის მოსაზღვრე მხარეში ვეძიოთ. ამ ჩვენი მიზნისათვის საგულისხმიერო მოსაზრების შემდგომი დეტალიზაცია ეკუთვნის ბულგარელ აკადემიკოსს ვ. გეორგიევს. თავის სპეციალურ ნარკვევში ეტრუსკების წარმოშობის შესახებ³¹ პროფ. გეორგიევი იხსენიებს ლივიუსის „ისტორიაში“ და პოეტ ვერგილიუსის პოემაში („ენეიდა“) გადმოცემულ თქმულებას ენეას მეთაურობით ტროელების ლაციუმში გადმოსახლებისა და რომში სახელმწიფოს დაარსებაზე და თავის მსჯელობაში მასზე დამყარებით გარკვეული დასკვნა გამოაქვს.

თუ ბელოხს სრულიად უსაფუძვლოდ მიაჩნია ეტრუსკების ზღვით იტალიაში გადმოსახლების თქმულება და მას ისეთსავე ღირებულებას მიაკუთვნებს, როგორსაც თქმულებას ენეას ლაციუმში გადმოსვლის შესახებ, პროფ. გეორგიევი პირიქით უკანასკნელში ისტორიულ ფაქტს ხედავს. მას იგი ასე განმარტავს: ტროას დაცემის შემდეგ ტროელები ენეას მეთაურობით ზღვით მიემგზავრებიან ტროადან, გვერდს გაუვლიან თრაკიას, მაკედონიას, კრეტასა და სიცილიას და მიდიან ლაციუმში. აქ ადგილობრივ მოსახლეობასთან ომების შემდეგ ისინი აარსებენ ახალ ტროას. „ტროელების ლეგენდა არა ვერგილიუსის პოეტური ფიქციაა, გვარწმუნებს პროფ. გეორგიევი: ის მან თავის წინამორბედთაგან გადმოიღო გამზადებული სახით და შეალამაზა ნაირი პოეტური წვრილმანებით. ეს ლეგენდა გაცილებით ადრეა დამოწმებული და მასთან არა მარტო რომაელებთან, არამედ ბერძნებთანაც“. იგი დარწმუნებულია, რომ „ამ თქმულებაში იმალება უაღრესად დიდი მნიშვნელობის ისტორიული ფაქტი“. იგი იმოწმებს ისტორიკოსს ვ. ვე ბ ე რ ს, არქეოლოგებს — გ. კ ა რ ო ს ა და ბ ო შ-გ ი მ პ ე რ ა ს (*Bosch-Gimpera*) და ეტრუსკოლოგს ო ლ ჰ ა ს (*Olzscha*), რომელთაც დიდიხანია გამოთქვს ის აზრი, რომ ამ თქმულებაში იმალება რომელიღაც ისტორიული ჭეშმარიტება. პროფ. გეორგიევი დარწმუნებულია, რომ ეს შეუცნობელი ჭეშმარიტება მან უკვე შეცნობილი გახადა. იგი ლინგვისტურ ანალიზს უკეთებს საკუთარ სახელებს და დაასკვნის, რომ ორივე სახელწოდება *Etrusci* და *Tu(r)ci* ორ ბერძნულ ტერმინს — *Τρῳᾶς* და *Τυρῶν* შეესაბამება. ამის მიხედვით მას ეტრუსკები ტროელების ჩამომავლობად ჰყავს მიჩნეული.

მისთვის უდავოა, რომ ტროული ლეგენდა იმ მოგონებას შეიცავს, რომელიც ეტრუსკებმა ტროადან ეტრურიაში — ახალ ტროაში თავის გადმოსახლებაზე შემოინახეს. პროფ. გეორგიევს აღნიშნული აქვს გათხრების საშუალებით ეტრუსკულ ქალაქ ვეიში აღმოჩენილი მრავალი ქანდაკი, რომლებიც ენებს თავის მამასთან ერთად ტროადან გაქცევას განასახიერებენ. მათ ძვ. წ. VI საუკუნის დასასრულით თუ V-ის პირველი ნახევრით ათარილებენ. გეორგიევს სიტყვით, ისინი „გვიმოწმებენ, რომ ეს ლეგენდა ეტრუსკული წარმოშობისაა“. დღემდე გრძელდება ენეას შესახებ თქმულების საფუძველთა შესწავლა. ამ მხრივ განსაკუთრებული ყურადღების ცენტრშია როგორც ვეიში აღმოჩენილი ქანდაკებები და სკარაბეი, ისე იტალიაში ნაპოვნი ბერძნული ჭურჭლები გმირის გამოსახულებით, რომელსაც მამა მიჰყავს. მკვლევარის ფ. ბემერის აზრით ეტრუსკებმა და რომაელებმა ეს თქმულება ფოკელების საშუალებით გაიცვინეს. იგივე ავტორი რომაული კერის მფარველ ღმერთებს — პენატებს ეტრუსკული წარმოშობისად თვლის³¹. დავუბრუნდეთ გეორგიევს.

ამრიგად, გეორგიევს აზრით, ეტრუსკები ტროელების კოლონისტებია, ხოლო მათი ორი იტალიური სახელწოდება იმით აიხსნება, რომ ადგილი ჰქონია ტროელთა კოლონისტების იტალიაში გადასახლების ორ მთავარ ნაკადს: ეტრუსკები ეს ძველი კოლონისტებია, ტუსკები კი — იმავე ხალხის უფრო გვიანდელი მიგრაცია. „ამრიგად ტროელები მითოლოგიიდან გამოდიან და ძველი სამყაროს ისტორიაში თავის ადგილს იკავებენ“-ო, დაასკვნის პროფ. გეორგიევი.

უდავოდ საგულისხმო დებულებაა წამოყენებული და ენეას შესახებ ლეგენდის საყურადღებო განმარტებაა მოცემული. აღსანიშნავია, რომ სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის მიერ 1956 წელს გამოცემულ „ძველ საბერძნეთში“ ნათქვამია³²: ბულგარელი მკვლევარის ვ. გეორგიევს დამარწმუნებელი დებულებით ეტრუსკები ტროელების ჩამომავლობად გვევლინებიანო. მაგრამ როგორც არ უნდა შევხედოთ პროფ. გეორგიევს მიერ წამოყენებული დებულების ზოგიერთ დეტალს, კერძოდ, მის მიერ ეტრუსკების ენეასთან დაკავშირებას, ჩვენი მიზნისთვის მთავარია ის, რომ გეორგიევიც მთლიანად იზიარებს და ასაბუთებს ეტრუსკების მცირეაზიური წარმოშობის ვერსიას.

დასკვნის სახით ეტრუსკების წარმოშობის საკითხი ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: ძველდამოსავლური დოკუმენტებისა და ბერძნული ტრადიციის ძირითადად შეთანხმებული დამოწმების თანახმად XIII—XII სს. ბალკანეთის ნახევარკუნძული და მცირე აზია ტომთა მასობრივი მიგრაციებით იყო მოცული. ამ მიგრაციათა პროცესში დაემხო კრეტისა და მიკენის სამეფოები და განადგურებულ იქნა ტროა^{32ა}. ამ პროცესმავე დააჩქარა ხეთელების სამეფოს დაშლა. ხოლო მეორე მხრივ ეგრეთწოდებულ „ზღვის ხალხთა“ თავდასხმათა წამლეკავ ტალღას ეგვიპტე, მარ-

თალია, გადაურჩა, მაგრამ საბოლოოდ შეირყა მისი მეოცე დინასტიის ფარაონების ბატონობა პალესტინასა და ფინიკიაში. ამ მიგრაციითა ცალკეულ მომენტს წარმოადგენს ტროას ომი, დორიელთა გადასახლება და ბერძნების მიერ მცირე აზიის აღრინდელი კოლონიზაცია. მათვე უნდა დავუკავშიროთ ეტრუსკების იტალიაში გადმოსახლაც. უნდა ვიფიქროთ, რომ როცა მცირე აზიის ტომებმა გარეგანი იძულებით მიატოვეს თავიანთი პირვანდელი სამშობლო, ტვირენელებიც მოწყდნენ მამაპაპათა კერას და თანდათანობით რამდენიმე ტალღად ზღვით გადმოსახლდნენ იტალიაში, სადაც თავდაპირველად ახლანდელ ტოსკანას სანაპიროში განსახლდნენ და ეტრუსკების თუ ტუსკების სახელით გახდნენ ცნობილი ძველი იტალიის ისტორიაში. ამასთან ერთად უნდა გვახსოვდეს, რომ ეტრუსკების ურთიერთობას იტალიაში მცხოვრებ ტომებთან უდავო მნიშვნელობა ჰქონდა მათს საბოლოო ფორმირებაში.

მხარეს, რომელშიც ეტრუსკები იტალიაში გადმოსახლების შემდეგ დამკვიდრდნენ, მათი სახელის მიხედვით ეტრურია, ხოლო მათ მიერ დაუფლებულ დასავლეთის ზღვას — ტვირენიის ზღვა დაერქვა.

აღრე დაუწყიათ ეტრუსკებს თავისებური „ქალაქების“ გაშენება, რომლებიც ანტიკური სამყაროს ქალაქებს მოგვაგონებენ. ჩვეულებრივად ასეთ ქალაქებს აგებდნენ ბუნებრივად დაცულ ადგილებში და ამასთან გარს ქვის გალავანს ავლებდნენ. ამ ქალაქებში გამოირჩეოდნენ წარჩინებულ ოჯახთა სახლები და თავისებური სტილის ტაძრები. ამ დროს მიეკუთვნება მათი სადგომების თავისებური ფორმა — სახლი ატრიუმით. რომლის შუაში ღია მოედანი მდებარეობდა მასზე მოთავსებული საოჯახო კერით. ალბათ, მათგან შეითვისეს სახლის ეს ფორმა რომაელმა წარჩინებულებმა. ქალაქების მიდამოებში ბინადრობდა დაქვემდებარებული სოფლის მოსახლეობა. ქალაქების გარშემო წარმოქმნილა ვრცელი სასაფლაოები, რომელთა ძეგლები მნიშვნელოვან მასალას წარმოადგენენ ეტრუსკების მატერიალური და საზოგადოებრივი ცხოვრების გათვალისწინებისათვის.

ეტრურიაში დაარსებულ ქალაქთა შორის განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ ვოლატერე, ტარკვინიი, ვეი, ცერე, კლუზიუმი, პრეციუმი, პოპულონია, პერუზია და სხვ. მალე წარმოქმნილა ეტრუსკული თორმეტი „ქალაქის“ თავისებური ფედერაცია ვეის მეთაურობით. ეს ქალაქები შინაურ საქმეებში სრული თვითმმართველობით სარგებლობდნენ, მაგრამ მნიშვნელოვან საერთო საქმეებს იხილავდნენ საკავშირო კრებაზე, რომელსაც იწვევდნენ ღმერთქალის ვოლტუმნას საკუროთხველში ვადიმონისის ტბაზე. ასეთ კრებაზე ქალაქთა მეთაურები რიგრიგობით ირჩევდნენ ერთი რომელიმე ქალაქის წარმომადგენელს ფედერაციის უმაღლეს მეთაურად და უმაღლეს ქურუმად.

ზოგიერთი ქალაქის სახელწოდება გვაროვნული წყობილებიდან და გავლენიანი გვარების (ეპონიმების) სახელებიდან უნდა მომდინა-

რეობდეს. ასე, მაგ., ქალაქ ტარქვინიის სახელი ტარქვინიუსების—ეტრუს-კულად ტარხნას გვართან და ეტრურიის თორმეტი ქალაქის ლეგენდარული დამაარსებლის ტარხონის სახელთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. ტარხონის სახელს ზოგიერთი მკვლევარი მცირეაზიურ ღვთაება ტარქუსთან აიგივებს³³.

ძვ. წ. VII საუკუნის დასასრულისათვის ეტრუსკების ექსპანსია იტალიაში ისე გაფართოებულა, რომ მათი გავლენა ალპებიდან კამპანიაში გავრცელებულა. თქმულებაში დაცულ საამისო ცნობებს ადასტურებენ არქეოლოგიისა და ენათმეცნიერების მონაცემები. ჩრდილოეთ იტალიაში ეტრუსკებს რამდენიმე ქალაქი დაუარსებიათ, მათ შორის მანტუა და ფელზინა (ახლანდელი ბოლონია). ფელზინა ჩრდილოეთით ეტრუსკული კულტურის ცენტრი ყოფილა, ხოლო მანტუას რომის ბატონობის პერიოდშიც შეუნარჩუნებია ეტრუსკული ქალაქის ნიშნები. სამხრეთით ეტრუსკებს თავისი გავლენა კამპანიასა და ლაციუმში გაუვრცელებიათ; გადმოცემის თანახმად, კერძოდ კამპანიაში ეტრუსკებს 12 ქალაქი გაუშენებიათ, რომელთა შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა მინიჭებია კაპუას, რომელიც ეტრუსკული გავლენის ცენტრი გამხდარა. სხვათა შორის კაპუაში აღმოჩენილ იქნა რამდენიმე ეტრუსკული წარწერა. ხოლო ლაციუმში ერთ დროს მათს ბატონობასაც ჰქონია ადგილი.

არქეოლოგიური ძეგლები, ანტიკური მწერლების ცნობები და ეტრუსკული ენის ზოგიერთი ამოკითხულ-განმარტებული ტერმინი ეტრუსკების სოციალურ-პოლიტიკური წყობის გათვალისწინების ერთგვარ საფუძველს გვანიჭებენ. მათი მიხედვით ირკვევა, რომ ახალ სამშობლოში ეტრუსკებს უკვე დიდი ეკონომიური და სოციალურ-კულტურული განვითარება განუცდიათ. უდავოა, რომ VII საუკუნის დასასრულს ეტრუსკული საზოგადოება უკვე ჩამოყალიბებულ კლასობრივ საზოგადოებას წარმოადგენდა.

პროფ. გეორგიევი ფიქრობს, რომ მიკენის ეპოქის დასასრულისათვის ტროაში, საიდანაც გადმოსახლდნენ ეტრუსკები, უკვე უნდა არსებულიყო მიკენური ან ხეთური ტიპის მონათმფლობელური საზოგადოება. „ტროელე-ეტრუსკების კოლონისტთა თხელი ფენა, რომელიც მონათმფლობელური წყობილების მატარებელი იყო, დაშრევდა მოსახლეობაში, რომელიც ჯერ კიდევ პირველ-ყოფილ-თემურ საზოგადოებრივ ურთიერთობაში იმყოფებოდა“-ო.

ამ საკითხის გარკვევისას უდავო ყურადღების ღირსია ცნობილი მკვლევარის, აკადემიკოსის ვ. სტრუვეს წარსულ წელს გამოქვეყნებული სპეციალური წერილი, რომელშიც სამხრეთ იტალიისა და სიცილიის ბერძენთა ახალშენებს, VI—V სს. რომაულ საზოგადოებას და ეტრურიის ქალაქებს ავტორი საზოგადოების ისეთ ტიპს მიაკუთვნებს, რომელშიც დაპყრობითი სახის ურთიერთობა წარმოქმნილა³⁴. ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ეტრურიის დაპყრობა

გაბედული უმცირესობის საქმე იყო, რომლისაგანაც წარმოიქმნა საზოგადოების მაღალი ფენა. ის გაბატონდა დაპყრობილ მხარეებში ბინადარ სოფლის მცხოვრებლებზე. მის ეკონომიურ ბაზისს მიწა, სასოფლო სამეურნეო პროდუქტები და ვაჭრობა წარმოადგენდა. ზოგიერთი ამერიკელი მკვლევარი უსაფუძვლოდ ფიქრობს, თითქოს წინანდელი თავისუფალი მოსახლეობა დამპყრობელებმა მონებად გადააქციეს და ახალი ბატონების მიწების დამუშავება დააკისრეს. უფრო სარწმუნოდ ის უნდა ჩავთვალოთ, რომ ასეთი მიწათმოქმედნი თაობიდან თაობამდე ცხოვრობდნენ ერთსა და იმავე ნაკვეთებზე და განსაზღვრულ მოვალეობათ ასრულებდნენ ეტრუსკული არისტოკრატიის მიმართ.

ნათქვამის მიხედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ეტრუსკების მოწინავე გვარებმა დაპყრობის შედეგად დაიქვემდებარეს ადგილობრივი სოფლის მოსახლეობა და მასზე გაბატონდნენ. ანტიკურმა მწერლებმა შემოგვინახეს ცნობა დაქვემდებარებულ მიწათმოქმედთა არსებობაზე, რომელნიც თესაღიელ პენესტებს მოგვაგონებენ, და შესაძლოა მათვე გულისხმობს ეტრუსკულ წარწერებში მოცემული ტერმინი *ლაუტნი*³⁵.

ეტრუსკული დიდკაცობის სამარხთა მოხატულობაში ფართოდ არის წარმოდგენილი მოცეკვავე ქალები, მემუსიკეები, გიმნასტები და საერთოდ მრავალრიცხოვანი შინამსახური. დიდად არ შევცდებით, თუ ვიგულისხმებთ, რომ ყველა ამ სახის მსახური დაქვემდებარებული მოსახლეობისა და ნაყიდი თუ ტყვე მონების წრიდან იყო გამოსული. ფართოდ ყოფილა ეტრუსკელთა შორის გავრცელებული ეგრეთწოდებული კლიენტელი, რომელიც იმაში მდგომარეობდა, რომ საზოგადოებრივი განვითარების მსვლელობაში გადატაკებული გვარების წევრები იძულებული იყვნენ გაბატონებულთა მფარველობა მიეღოთ და ერთგვარად მათი ხელქვეითნი გამხდარიყვნენ.

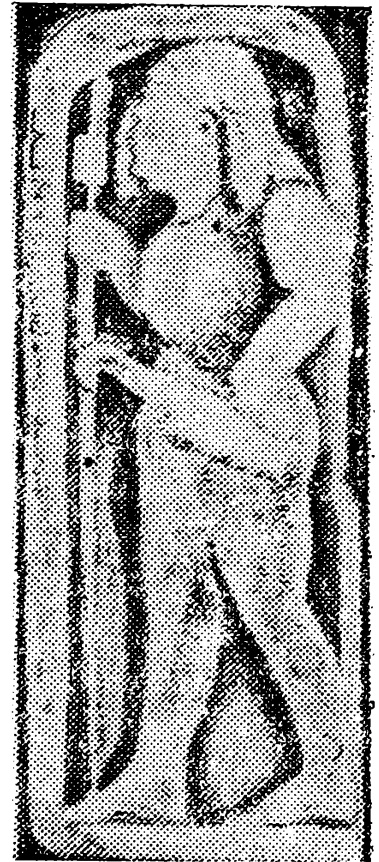
გამოსახულებანი სარკოფაგებზე და არქეოლოგიური მონაცემები თვალნათლად გვაცნობენ იმ ფართო, ფუფუნებითა და განცხრომით სავსე ცხოვრებას, რომელსაც ეტრუსკელი არისტოკრატია ატარებდა: მისი ციხე-დარბაზები ავსებული ყოფილა ძვირფასი ნივთებით, საჭურვლითა და სამკაულით. მისი წარმომადგენლები ხშირად გვევლინებიან ყვავილებით მოფენილ ბალიშებზე წამოწოლილი და ძვირფას ტანსაცმელში გამოწყობილი მსახურებით გარშემორტყმული. როგორც ეტრუსკული წარწერები გვარწმუნებენ, ამ არისტოკრატიას ადრე შემოუღია, უბრალო ადამიანთაგან განსასხვავებლად, შენადგენი — გვაროვნული და შერქმეული სახელები. მასვე მიუსაკუთრებია ქურუმის ფუნქციები. ასე, მაგ., ქალაქ ვეიში ღმერთქალის უნის კერპთან მიახლოება მხოლოდ განსაზღვრული გვარის ქურუმს შეეძლო. რომელიც ავტორების მიერ შემონახული ტერმინი *ლუკუმონი* საერთოდ მაღალ საზოგადოებრივ წრეს და, მაშასადამე, არისტოკრატიას გულისხმობს. ეს წრე არა მარტო სიცოცხლეში ატარებდა ბრწყინვალე ცხოვრებას, არამედ სიკვდილის

შემდეგაც მის წევრებს განსაკუთრებულად მოწყობილ და მოკაზმულ სამარხებს უმზადებდნენ.

არსებობს ცნობა, რომ ეტრუსკებს, ბერძნების მსგავსად, მძიმედ შეიარაღებული ფეხოსანი მეომრები ჰყავდათ. ამ მეომრებს ეტრუსკელი არისტოკრატია უძღოდა და თვითონაც ცხენოსნების სახით მათს ოპერაციებში მონაწილეობას იღებდა.

ხშირად ზოგიერთი ლუკუმონის გარშემო თავს იყრიდნენ მოხეტიალე ელემენტები, კლიენტები, მონები და ჰქმნიდნენ ლაშქარს, რომელიც ხან საშუამავლო ვაჭრობას თუ მეკობრეობას მისდევდა, ხან კიდევ თავს ესხმოდა იტალიის სხვა ტომებს დარბევისა და გაძარცვის მიზნით. ასეთი ლაშქრობიდან დიდი ნადავლით დაბრუნებული ლუკუმონები ხანგრძლივად ეძლეოდნენ თავიანთ ციხე-დარბაზებში მხიარულსა და ვნებიან ნადიმებს. როგორც კრეტაში, ეტრუსკების საზოგადოებაშიც ქალს განსაკუთრებული ადგილი ჰქონია მიკუთვნილი. ამას შემდეგი დოკუმენტები გვიდასტურებს: არსებობს მრავალი ეპიტაფია, რომლებშიც მიცვალებულის დედის გვარია მოხსენებული; ზოგიერთში მიცვალებულის მამასთან ერთად დედაც არის აღნიშნული, ზოგჯერ კიდევ—მარტო დედა; სარკოფაგების მოხატულობაში ქმრის გვერდით ხშირად ცოლიც გვევლინება და არსებობს გადმოცემა, რომელიც კულტის საქმეებში ქალების მნიშვნელოვან გავლენასა და საზოგადოებაში მათს განსაკუთრებულ მდგომარეობაზე მიგვითითებს. ეტრუსკელი ქალების თავისუფალმა ქცევამ და მამაკაცებთან ურთიერთობამ მისცა, ალბათ, ბერძენ და რომაელ ავტორებს საფუძველი, ხაზგასმით აღენიშნათ ეტრუსკული ზნე-ჩვეულების გახრწნილობა.

რაც შეეხება ეტრუსკების პოლიტიკურ ორგანიზაციას, უკვე იყო ნათქვამი, რომ მათი ქალაქები მეტწილად დამოუკიდებელი იყვნენ და ერთი მთლიანი სახელმწიფო მათ არ შეუქმნიათ. მართალია, წარმოქმნილა თავისებური ეტრუსკული ფედერაცია, მაგრამ მასში შემავალ ქალაქთა წარმომადგენლების კრებებზე მხოლოდ საერთო, უმთავრესად საგარეო საკითხებს იხილავდნენ. უდავოა, რომ ეტრუსკების ქალაქებში არსებობდა სამეფო ხელისუფლება და უხუცესთა საბჭო. ფრიად შკრთალია ცნობები სახალხო კრების არსებობის შესახებ და ამიტომ რისამე გარკვეულად თქმა ძნელია. სამეფო ღირსების ნიშნებად ითვლებოდა: მეწამული მანტია, სპილოს ძვლის სავარძელი, ტოვა მეწამული არშიით

სურ. 2. ეტრუსკელი
მეომარი (ძვ. წ. VI ს.).

და მეფის თანმხლებელი მსახურები, რომლებსაც რომაელები ლიქტორებს ეძახდნენ და რომლებიც ორპირიან ცულებსა და წნელების კონას ატარებდნენ, როგორც უმაღლესი ხელისუფლების სიმბოლოს. ეს ნიშნები ეტრუსკებს რომშიც გადაუტანიათ.

ეტრუსკელი მოსახლეობის ძირითად მეურნეობას ახალ სამშობლოში მიწათმოქმედება წარმოადგენდა. ეტრუსკების ქანდაკებები და ფერწერა, რომლებიც მათს კულტურას ასახავენ, უმთავრესად სოფლის ცხოვრებას გვისურათებენ; ძველი ლიტერატურული წყაროებიც ეტრუსკების იტალიის ერთ ნაყოფიერ და მდიდარ მხარედ წარმოგვიდგენენ. როცა ლეციუმში V—IV სს. შიმშილიანობა მივინვარებდა, დამშეული პლებისსათვის პურეული მუდამ ეტრუსკიდან და კამპანიიდან შეჰქონდათ. მაგრამ შეუძლებელი იქნებოდა დამუშავება ეტრუსკის ნაყოფიერი ნიადაგისა, რომელიც ხშირად ჭაობიანდებოდა, თუ მას ხელოვნურად არ ამოაშრობდნენ. აღსანიშნავია, რომ ეტრუსკებს ადრე დაუწყიათ სადრენაჟო სამუშაოების ფართო ჩატარება და ჭაობების ხელოვნური ამოშრობის ისეთი დიდი ნაგებობანი აღუშენებიათ, რომელნიც სამუშაო ძალის მასობრივ გამოყენებასა და განსაზღვრულ ორგანიზაციას მოითხოვდნენ. ეს ფაქტი და აგრეთვე მიწათმოქმედებაში ბრინჯაოსა და რკინის გუთნის გამოყენება ეტრუსკების სოფლის მეურნეობის მაღალ განვითარებას გვიდასტურებს.

ინტენსიური ყოფილა ეტრუსკების ბორცვებიან რაიონებში და ეტრუსკების ხელქვეით მხარეებში აპენინის ჩრდილოეთით და ტიბრის სამხრეთით შევენახეობა. სამხრეთ ეტრუსკიაში, ქ. ტარქვინიის მიდამოებში მოჰყავდათ სელი, რომელიც ახლად ფეხადგმული საფეიქრო წარმოებისათვის ნედლეულად გამოდგებოდა. მთიან მხარეებში ეტრუსკები დიდი რაოდენობით აშენებდნენ ცხვრებს, უმთავრესად მატყლის მისაღებად, რომ საოჯახო ხელოსნობისათვის ნედლეული მოეპოვებიათ. ეს ხელობა ისე საპატიოდ ყოფილა მიჩნეული, რომ მას მაღალი წრეების ქალებიც კი არ თაკილობდნენ. ის რომელიც მწერლები, რომლებიც სოფლის მეურნეობას ეხებოდნენ, განსაკუთრებით აღნიშნავდნენ იმ საუკეთესო ჯიშის სამუშაო ხარებს, რომლებსაც ეტრუსკიაში ზრდიდნენ, და ყველის ისეთ ნიმუშებს, რომლებიც დიდად ფასობდნენ რომში.

პოს ბარში, რომელიც კელტების მიერ დაპყრობამდე ეტრუსკების ხელქვეითი იყო, დიდი ფართობი ეკავათ მუხის ტყეებს და აქ დაუწყიათ ღორების მრავლად მოშენება. ადრე განუვითარებიათ ეტრუსკებს სხვადასხვა დარგის ხელოსნობაც. ეტრუსკების არქეოლოგიური ძეგლები, რომლებიც მრავლად არიან დაცული იტალიის მუზეუმებში, რომის ფორუმსა და ეტრუსკიისა და ლაციუმის ძველი ქალაქების ადგილას ახლად აღმოჩენილი საგნები თვალნათლად გვიმოწმებენ ეტრუსკული ხელოსნური ტექნიკის, ხუროთმოძღვრებისა და სახვითი ხელოვნების მაღალ განვი-

თარებას. ეტრუსკებს განუვითარებიათ ქსოვა, ფეიქრობა, სელისა და შატყლის შეღებვა.

ძველადვე ცნობილი ყოფილა ეტრუსკების მხატვრული კერამიკა მისი მრავალსახოვანი, თავისებურად რთული და კოხტა ორნამენტით. მართალია, ეტრუსკების ვაზები ღირსებით ბერძნულს ჩამოუვარდებოდნენ, მაგრამ მათს კერამიკას მნიშვნელოვანი საწარმოო და სავაჭრო მნიშვნელობა ჰქონდა. მეორე მხრივ, ანტიკური ეპოქის მთელ მანძილზე ფართოდ იყო ცნობილი ეტრუსკების მიერ ლითონების დამუშავების განსაკუთრებული ოსტატობა და მაღალი ტექნიკა. ეტრუსკული ხელოსნების მაღალი ოსტატობის დამადასტურებელია აგრეთვე დისკოს სახის ბრინჯაოს სარკეები, რომელთა მეორე მხარეზე ნაზი სურათებია ამოკვეთილი. ასეთ ბრინჯაოს სარკეებს V—II სს. ათარიღებენ. მათი წარმოების მთავარ ადგილად ქალაქი პრენესტე ითვლებოდა. მათზე მო-

სურ. 3. სარკე ამოკვეთილი სურათით: აიაქსი
აქილევის გვამით. ბრინჯაო. ერმიტაჟი.

თავსებული წარწერები ნაწილობრივ ეტრუსკული, ნაწილობრივ ლათინური ნიშნებითაა შესრულებული³⁶.

გათხრების დროს აღმოჩენილი საოჯახო ნივთები, საჭურველები, საომარი ეტლები, სხვადასხვა სახის სამკაულები, კერამიკული წარმოების ნიმუშები, ბრინჯაოს და რკინის ნაკეთობანი და ოქრომჭედლობის საგნები ნათლად გვიდასტურებენ ანტიკური მწერლების ცნობებს ეტრუსკული ხელოსნობის მაღალი განვითარების შესახებ.

მეორე მხრივ, აღმოჩენილი ფინიკიური, ეგვიპტური და ბერძნული წარმოების იმპორტული საგნები გვიმოწმებენ, რომ VII—V სს. ეტრუსკებს ფართო საგარეო-სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონიათ იტალიის სხვადასხვა ტომთან, კართაგოსთან, ბერძნებთან და, შეიძლება ვიფიქროთ, — ათენთანაც. საბერძნეთში ეტრუსკული ვაჭრები უკვე VI ს. ყოფილან ცნობილი.

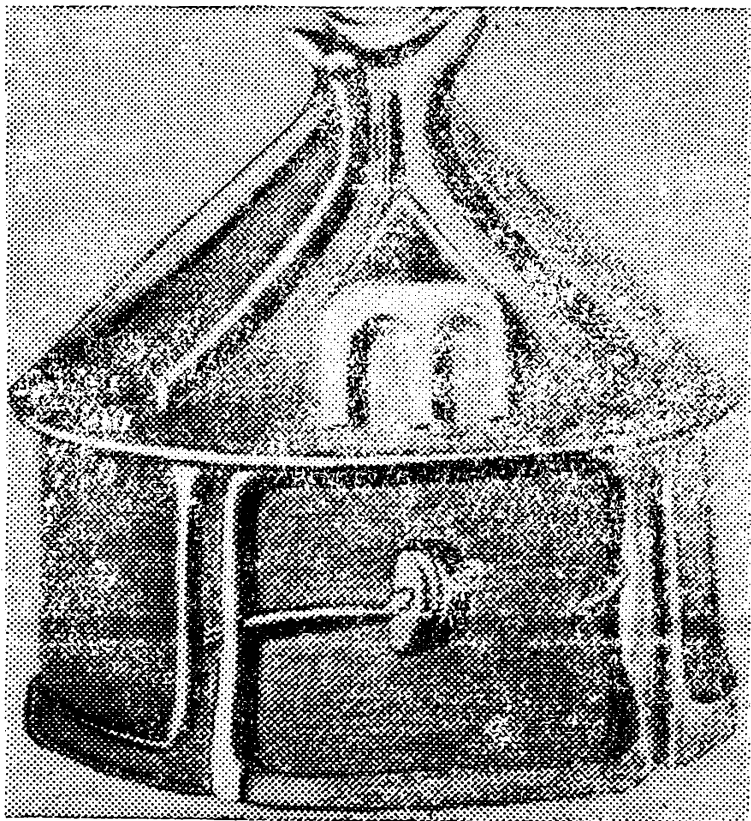
განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ სხვა საგანთა შორის ბალტიისპირეთის ქარვის ნახელავებიც იქნა აღმოჩენილი. მაგრამ არა მარტო სხვა ქვეყნების ნაწარმებით ვაჭრობდნენ ეტრუსკები. არსებობს ისეთი მონაცემები, რომლებიც გვარწმუნებენ, რომ ეტრუსკებს გაჰქონდათ ხმელთაშუა ზღვის არეში სხვა ხალხთა საქონელზე გადასაცვლელად თავისი ლითონები და მათი ნაკეთობანი. ეტრუსკებს მრავლად ჰქონიათ საზღვაო ხომალდები, რომლებიც დადიოდნენ თურმე არა მარტო კართაგოში, არამედ ფინიკიელთა მეტროპოლიის ქალაქებშიც. ეტრუსკიაში თავდაპირველად იონური მონეტა ყოფილა ხმარებაში შემოღებული, მერე კი თვითონ ეტრუსკებს დაუწყიათ ბერძნული ნიმუშის მიხედვით საკუთარი მონეტის მოჭრა. ეტრუსკულ ვაჭრობასთან მჭიდროდ ყოფილა დაკავშირებული მეკობრეობა. ცნობილია, თუ საერთოდ რა დიდი ადგილი ჰქონდა მეკობრეობას ძველი ხალხების სავაჭრო ურთიერთობაში. ძველ ბერძნებს მისი ცალკეული ტერმინებიც კი შეუქმნიათ: *ληστεία*, *καταπλουστεία* და *πειρατεία*. ეტრუსკები ხმელთაშუა ზღვის არეში ფართოდ ცნობილი მეკობრეები ყოფილან. შემოწმებულია, სხვათა შორის, ცნობა, რომლის თანახმად ტვირენელმა მეკობრეებმა ვითომც დიონისეც კი გაიტაცეს და დარწმუნებული იყვნენ, რომ ბევრს ოქროს მიიღებდნენ ამ მშვენიერი ყმაწვილის მონად გაყიდვისაგან³⁶. ზღვაზე მათი ასეთი თარეშობა ერთგვარად შეიზღუდა რომის მიერ ეტრუსკიის დაპყრობის შემდეგ, მაგრამ მათი მეკობრეობა საერთოდ იმდენად ფართო ხასიათისა ყოფილა, რომ ძვ. წ. II საუკუნეში სახელი ტვირენელები უკვე მხოლოდ პირატებს აღნიშნავდა და, მაშასადამე, არა ეთნიკურ ტერმინს, არამედ ასეთ „ხელობას“ განოხატავდა.

ეტრუსკული ძეგლები საკმაოდ ვრცლად გვაცნობენ ეტრუსკების ყოფა-ცხოვრებას, ზნე-ჩვეულებას, კულტურასა და ხელოვნებას. ეტრუსკებს ქალაქების გაშენების განსაკუთრებული წესებიც კი შემოუღიათ: არჩეული ადგილის შუაგულში ისინი გამოჰყოფდნენ ოთხკუთხოვან ფართობს, რომელსაც ტემპლუმი (ტაძარი) ეწოდებოდა, და მას მეზობელი სივრცისაგან კვალით განაცალკევებდნენ; კვალი კი ისეთი ხის სახნისით გაჰქონ-

დათ, რომელშიც ხარი და ძროხა იყვნენ შებმული. ასეთი საღვთო კვალის კიდევზე ორ წყებად დებდნენ ქვებს. მიწის ნაწილი, რომელიც ტაძარს ეკვროდა, დაუმუშავებელი რჩებოდა და პომერიუმი ეწოდებოდა.

ჩრდილოეთ იტალიის ქალაქ ბოლონიის მიდამოებში, მარცაბოტოს სადგურის მახლობლად აღმოჩენილ იქნა პატარა ეტრუსკული ქალაქის ნანგრევები. ეს ქალაქი VI—V სს. უნდა ყოფილიყო დაარსებული და ალბათ გალების შემოსევის დროს იქნა განადგურებული. გაშენებული ყოფილა ია საფეხურიან ბორცვზე და გარს გალავანი ჰქონია შემოვლებული. ზედა პლატო კულტის ცენტრს წარმოადგენდა და იქ სამი ტაძარი არსებობდა. ქვევით მდებარეობდა ქალაქის საცხოვრებელი უბანი, რომელიც სწორად ყოფილა დაგეგმილი და რომლისაგანაც წყალსადენის ნაშთებიც კი დარჩენილა. საცხოვრებელ სახლში ოთახები ატრიუმის გარშემოა დაჯგუფებული³⁷. მოსწრებულად უწოდა პროფ. სერგეევმა მარცაბოტოს ეტრუსკული პომპეი^{37ა}.

ეტრუსკული ქალაქები არსებითად დიდკაცობის ციტადელს წარმოადგენდნენ, ხოლო მათი ნეკროპოლები მდიდრულად მოწყობილი ოთახების სისტემას. ერთს უფრო ადრინდელს და მდიდარ სამაროვანს წარმოადგენს ეგრეთწოდებული „კამპანას მღვიმე“: 1842 წელს იტალიელ მარკიზს კამპანას აღმოუჩენია ვეის მახლობლად დიდი აკლდამა, რომელიც ორი კამერისაგან შედგებოდა და კლდეში იყო გამოკვეთილი. ერთ კამერაში აღმოჩნდა ოქროს სამკაულები, ბრინჯაოს საგნები, სასაკმევლები, ფიალები, იარაღი და ღვთაებათა პატარა ფიგურები; იქვე იატაკზე იდგა თიხის ჭურჭლები—პითოსები. მეორე მომცრო კამერაში ქვის საფეხურზე იდგა თიხის ურნა მიცვალებულის ფერფლით, რომელიც ქოხის ფორმისა იყო.

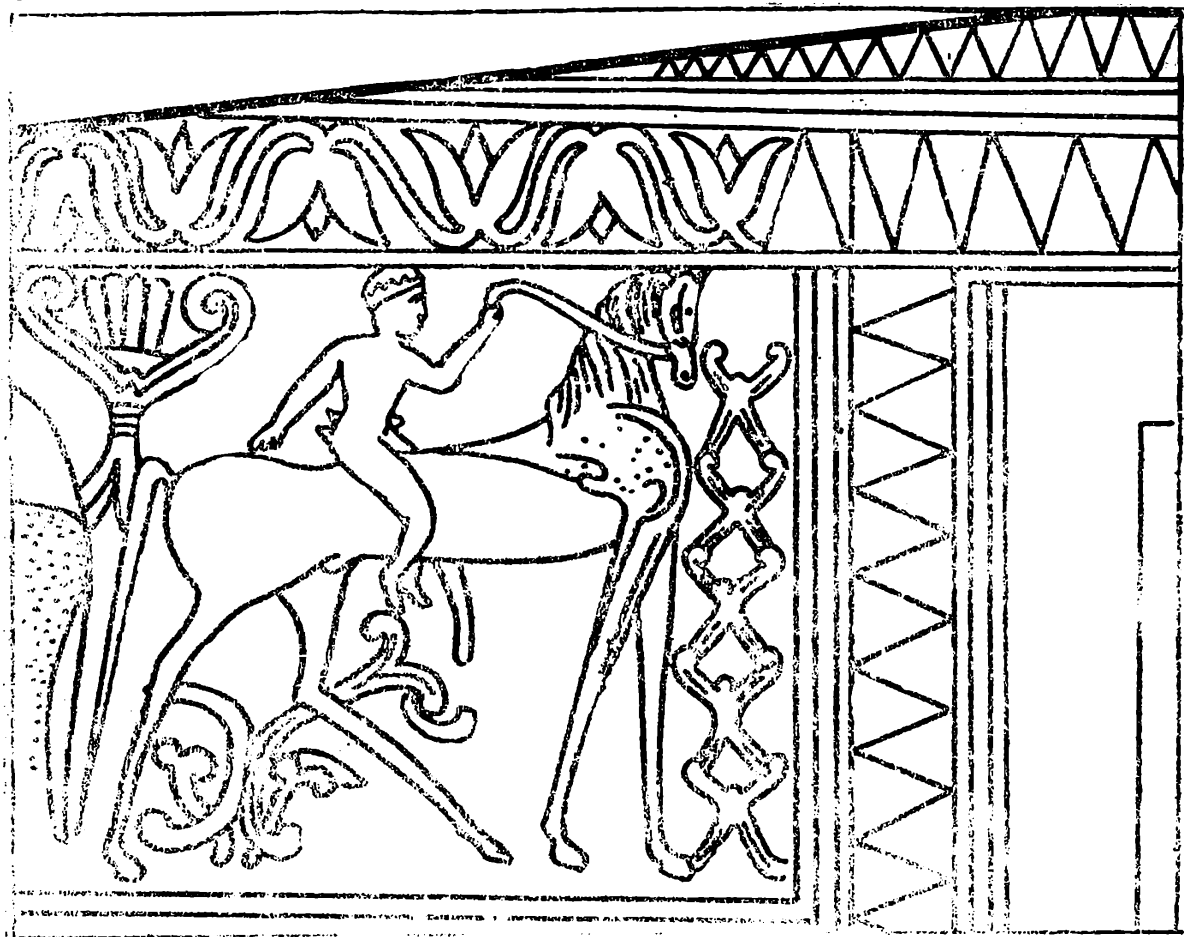

ამასთან ერთად ეტრუსკურიაში ფართოდ ყოფილა გავრცელებული სამაროვანის მოხატვის ჩვეულება.

ამ მხრივ განსაკუთრებით ტარქვინიის ნეკროპოლში 1830 წელს აღმოჩენილი სამაროვანი უნდა დავასახელოთ. ამ აკლდამის ყველა კედელი და კერი მოხატულია, რაც ეტრუსკული ფერ-

სურ. 4. ურნა ფერფლისათვის ქოხის ფორმისა. თიხა.

წერის საუკეთესო ნიმუშს წარმოადგენს. მაშაკაცებისა და ქალიშვილების სამი წყვილი ნახევრად წამოწოლილი არიან სარეცელზე; მათ წინ დგას

სურ. 5. „კამპანას მღვიმის“ აკლდამის მოხატულობა. VII ს.

მაგიდები ფიალებით, პატარა ბიჭი (ალბათ მონა) ღვინის დოჭით ხელში ემსახურება მათ, ხოლო მოცეკვავე ქალი და ფლეიტაზე დამკვრელი მათ ამხიარულებენ. კედელი დაფარულია ყვავილების თაიგულებით, ხოლო სარეცლის ქვეშ მოჩანან შინაური ფრინველებისა და ავაზას ფიგურები. „ტანსაცმლის ფერად-ფერადი ქსოვილები, ავეჯის კრილი ფეხები, საუცხოო ფორმის ჭურჭელი სიმდიდრის, ფუფუნებისა და დოვლათის სურათსა ჰქმნიან; მოლხინეთა ჟესტები კი მხიარულ აღტყინებაზე ლაპარაკობენ“²⁸.

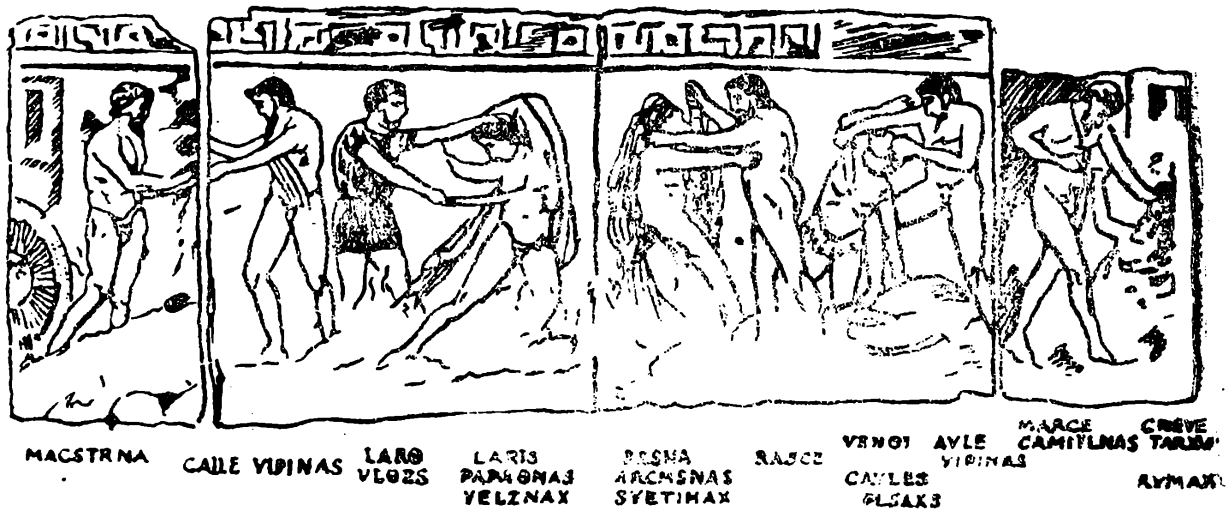
ეტრუსკულ ფერწერას ახასიათებს სხვათა შორის ეგრეთწოდებული „უწყვეტი გამოსახულება“, ე. ი. ისეთი მხატვრობა, რომელშიც ყოველი მომდევნო სურათის სიუჟეტი წინა სურათის გაგრძელებაა. ასეთია, მაგ., ფრესკა, რომელიც ეტრუსკების ტრადიციაში მოხსენებულ მასტარნას და ტარქვინიუსის ურთიერთობასა და მათს საგმირო საქმეებს გადაბმულად გადმოგვცემს. ეს წესი ეტრუსკებისაგან ნაწილობრივ რომაელებსაც გადაუღიათ. ეტრუსკების სახვითი ხელოვნების ძეგლებიდან პირველ რიგში სარკოფაგები უნდა დავასახელოთ ადამიანის ქვასა და მარმარილოზე ამოკვეთილი ფიგურებით. ამ მხრივ განსაკუთრებულ

ყურადღებას იპყრობს პერუჯიოში აღმოჩენილი მარმარილოს სარკოფაგო მიცვალებულის ვინაობის აღნიშვნით. ამ სამაროვნის ჰერი შემკულია

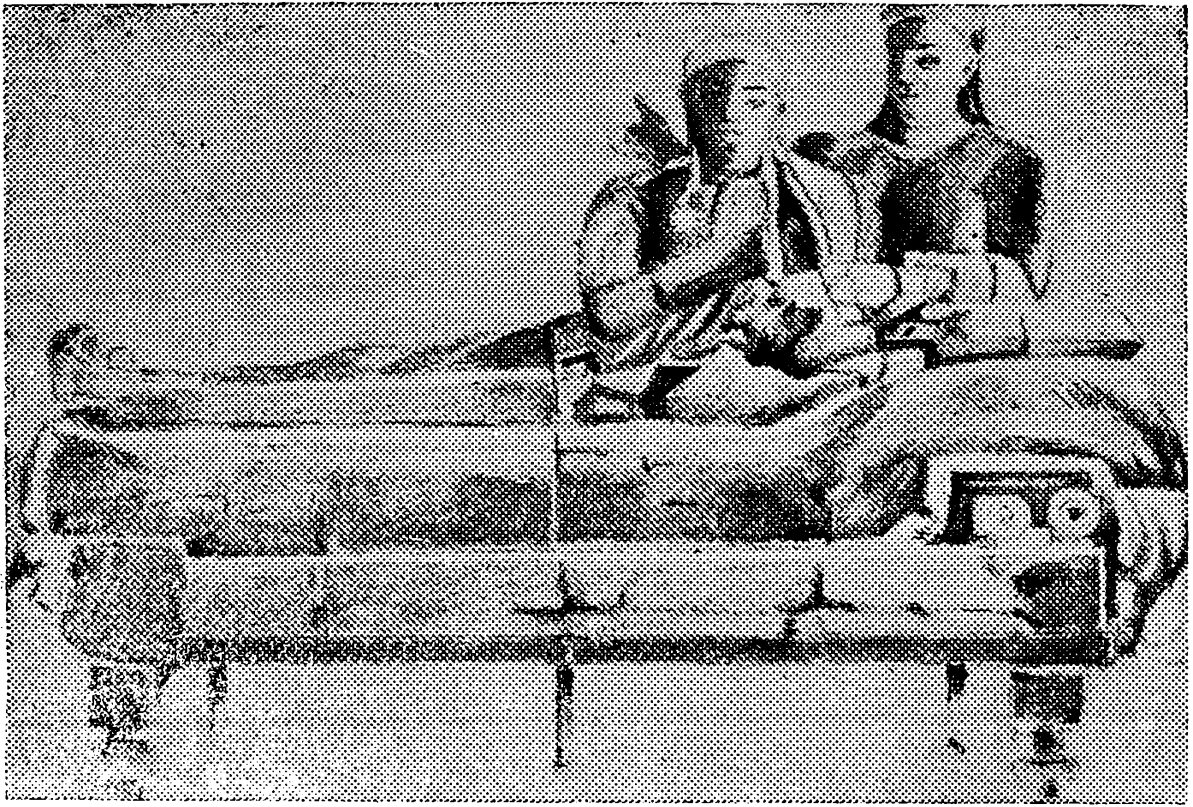
სურ. 6. „მონადიშეთა“ აკლდამის მოხატულობა.

მოხატულობით, რომელშიც გამოსახულია მედუზა, სიკვდილის ორი ფრთოსანი გენია, გველის თავები.

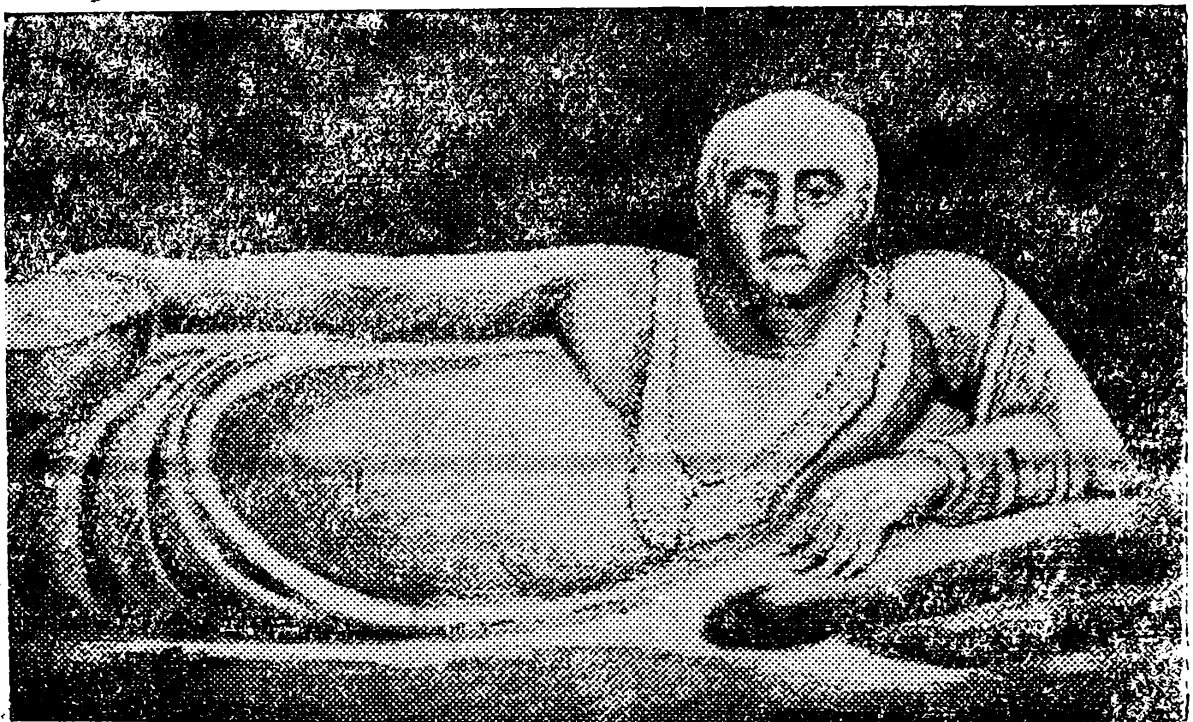
სურ. 7. ტარქვინიუსი და მასტარნა.

ეტრუსკულ ხელოვნებაზე საერთოდ უნდა ითქვას, რომ მისი დამახასიათებელია რეალიზმი, რომელიც ზოგჯერ ნატურალიზმში გადადის და ყოველგვარი იდეალიზაციის გარეშე ასახავს ადამიანებსა და მათს ცხოვრებას. ასე, მაგ., ერთ სარკოფაგზე ცოლ-ქმრის გამოსახულება პორტრეტული სინამდვილითაა გადმოცემული.

სურ. 8. ცოლ-ქმარი. სარკოფაგის სახურავი.

ზოგიერთი უკიდურესად ნატურალისტური გამოსახულების ნიმუშს წარმოადგენს, მაგალითად, ძეგლი, რომელზედაც აღბეჭდილია ისეთი

სურ. 9. მსუქანი ეტრუსკი.

მსუქანი ეტრუსკი, რომლის არაჩვეულებრივ სიმსუქნეს ენახველში მხოლოდ სიცილის გამოწვევა შეუძლია.

ეტრუსკული ქანდაკების მშვენიერი ნიმუშებია ღმერთ აპოლონის ტერაკოტის სუფთა ფიგურა და ეგრეთწოდებული კაპიტოლიუმის ძუ-მგელი. აპოლონის ფიგურა აღმოჩენილ იქნა 1913 წელს ვეის ნანგრევებში. ის წარმოადგენს ტაძრის სახურავის მორთულობას და დათარიღებულია VI ს. დასასრულით, თუ V საუკუნის დასაწყისით.

კაპიტოლიუმის ძუ-მგელის ბრინჯაოს გამოსახულება ეტრუსკელ ოსტატს ჩამოუსხამს და, შემონახული ისტორიული ტრადიციის თანახმად, ის აღუმართავთ კაპიტოლიუმზე რომში ეტრუსკელი მეფეთა ხელისუფლების აღსანიშნავად. ის აღტაცებას იწვევს თავისი შესრულების უბრალოებით და გამოსახულებით. ძუ-მგელს დრუნჩი გაუქიმია, ყურები აუცქვეტია, თითქოს რაღაცას უსმენსო.

აღნიშვნის ღირსია აგრეთვე ბრინჯაოს გამოსახულება ცხოველისა — ფლორენციის ქიმერა. ეს ცხოველი ფანტასტურ მხეცს განასახიერებს, ის არის ავგულობისა და შურისძიების განხორციელება. ის გამოხატულია იმ მომენტში, როცა მოწინააღმდეგეს უნდა ეძგეროს.

ხუროთმოძღვრების დარგშიც, ეტრუსკებს, სხვათა გავლენის მიუხედავად, უდავოდ შეუტანიათ საკუთარი ორიგინალური წესები. როგორც ქალაქების გაშენებასა და დაგეგმვას, ისე ტაძრების მშენებლობას ნათლად ემჩნევა განსაზღვრული ორიგინალობა. თუ, მაგ., ბერძნები ტაძრებს მეტწილად საცხოვრებელი სახლების მსგავსად აგებდნენ, ვინაიდან მათ ღმერთების ადგილსამყოფელად თვლიდნენ, ეტრუსკები ისეთ ტაძრებს აშენებდნენ, რომელთა ძირითად ნაწილს ყოველმხრივ გახსნილი პორტიკი წარმოადგენდა, საიდანაც ცის მოვლენათა დაკვირვებანი სრულდებოდნენ.

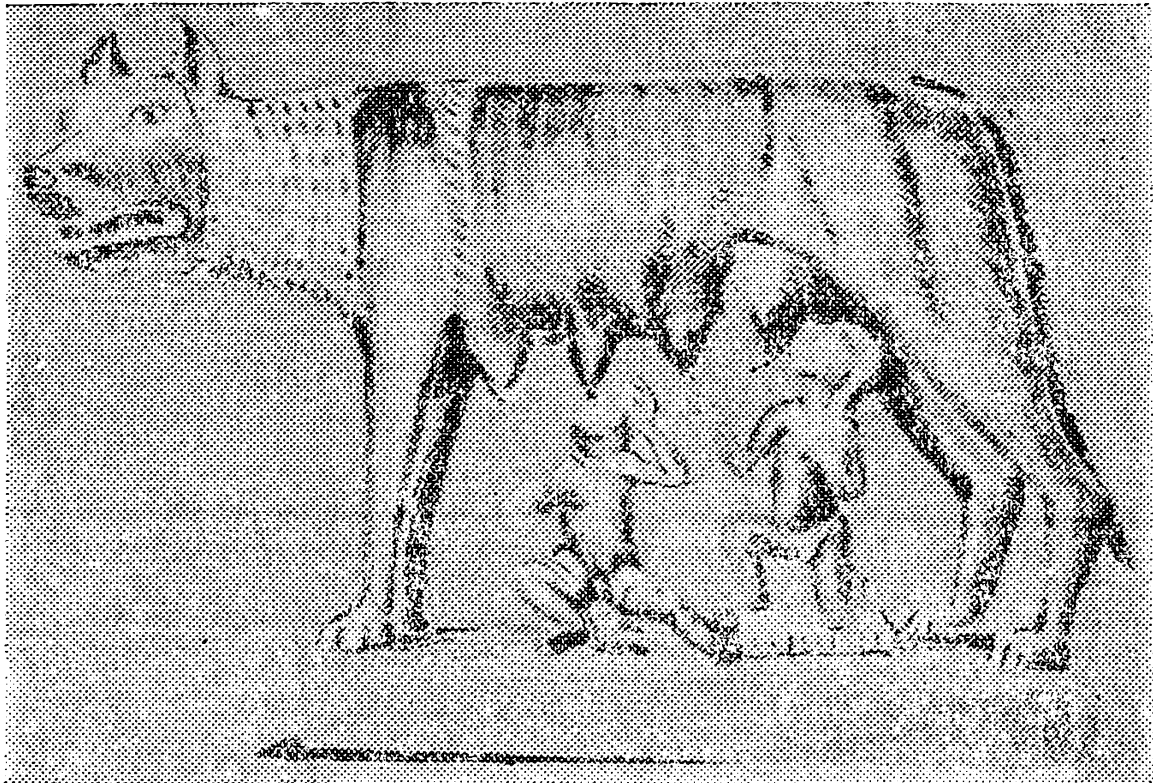
ეტრუსკების ხუროთმოძღვრებითი წესები რომშიც გავრცელებულა. ცნობილი კაპიტოლიუმის ტაძარი, რომელიც ტრადიციის თანახმად ეტრუსკელი სამეფო გვარეულობის მიერ ყოფილა აგებული, ეტრუსკ ხელოსნებს აუშენებიათ, ისე როგორც ზოგიერთი სხვა საკუთრებელი რომსა და საერთოდ ლაციუმში ძვ. წ. III ს. დასასრულამდე. პლინიუს უფროსის გადმოცემით იუპიტერის გამოსახულება კაპიტოლიუმის

სურ. 10. აპოლონის ქანდაკება ვეიდან.

ტაძარში ეტრუსკების მიერ ყოფილა შესრულებული (Hist. nat. XXXV 157).

მართალია, ეტრუსკულ კულტურას და ხელოვნებას აღმოსავლური და ბერძნული გავლენა განუცდია, მაგრამ თავის მხრივ მას ღრმა

სურ. 11. კაპიტოლიუმის ძუ-მგელი.

გავლენა მოუხდენია იტალიელ ტომებისა და განსაკუთრებით რომაელების კულტურასა და ხელოვნებაზე, რაზეც საუბარი თავის ადგილას გვექნება. აქ კი დასასრულს ეტრუსკების სარწმუნოებას უნდა შევეხოთ, რომელსაც უმთავრესად სახვითი ხელოვნების ძეგლთა და იმ რომაული წესების მეშვეობით ვეცნობით, რომლებიც რომაელებს ეტრუსკებისაგან შეუთვისებიათ. მართალია, ეტრუსკების როგორც საერთოდ კულტურაში, ისე სარწმუნოებაშიც ზეგანობა აღმოსავლური და ბერძნული გავლენა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ეტრუსკულ სარწმუნოებას მაინც საკუთარი თავისებურება ახასიათებს. ბერძნულისაგან განსხვავებით, ეტრუსკების სარწმუნოება საერთოდ პრიმიტიულია და ტლანქი. მასში ამაოდ მოვძებნით ბერძნულ მხატვრულ სახეებსა და ლამაზ მითებს. ეტრუსკების წარმოდგენით, ქვეყანა ისეთი მკაცრი ავი სულებით, დემონებით არის აღსავსე, რომელთა გულის მოგება დროებით შეუძლებელია, მაგრამ მათი კეთილ სულებად გარდაქმნა შეუძლებელია. ეტრუსკების სარწმუნოებრივი აზროვნება უმთავრესად იმქვეყნიურ ცხოვრებასთან, მიცვალებულთა კულტთან და საშინელ სამჯავროსთან იყო დაკავშირებული. მათ სწამდათ, რომ სიკვდილის შემდეგ ადამიანის სული მიწისქვეშა

სამყაროში ჩადის და იქ მის გარშემო ერთიმეორეს ეცილებიან შავი და თეთრი დემონები.

ეტრუსკულ ღვთაებათა შორის განსაკუთრებული ადგილი ორ უმაღლეს სამებას ჰქონდა მიკუთვნილი. პირველში შედიოდა მეხის-მტყორცნელი ტინია, მისი მეუღლე უნი, ქალიშვილი მინერვა. ცხადია, აქ საქმე გვაქვს ბერძნულ გავლენასთან და ეს სამება ბერძენთა ღმერთებს ზევესს, ჰერასა და ათინას შეესაბამება. თავის მხრივ ამ სამების სრულ მსგავსებას წარმოადგენდა რომში კაპიტოლიუმის სამება: იუპიტერი, იუნონა, მინერვა. ზეცის ღვთაება ტინიასთან თორმეტი მაღალი და სხვა დაბალი ზარისხის ღმერთისაგან შემდგარი განსაკუთრებული საბჭო არსებობდა. ეტრუსკების მეორე სამებას შეადგენდა: მანტი (ბერძნული დიონისე), მანია (პერსეფონა) და მიწის ღვთაება (ბერძნული დემეტერი). თაყვანს სცემდნენ ეტრუსკები აგრეთვე აპოლონს, რომლის ბერძნული სახელი მათ დაცული ჰქონდათ³⁹.

როგორც ვიცით, ეტრუსკების სარწმუნოებაში რთულ რიტუალთან ერთად დიდი ადგილი ჰქონდა მიკუთვნილი მისნობას, დივინაციას: ცისიერ მოვლენების დაკვირვებათა და სამსხვერპლო ცხოველის ღვიძლის მიხედვით ეტრუსკული მისნები ლამობდნენ, წინასწარ შეეცნოთ ღმერთების ნება-სურვილი. ამ ნიადაგზე წარმოქმნილა ეტრუსკების განსაკუთრებული მოძღვრება — *disciplina etrusca*, რომელიც რომაელების მიერ ძვ. წ. II ს-ში იქნა კოდიფიცირებული. ეტრუსკების ეს საღვთო წიგნები, რიტუალისა და დივინაციის წესების გარდა, ქალაქების დაარსების წესის, მიწისმზომელური მითითებების და სხვა მსგავსი მოვლენის აღწერილობას შეიცავდნენ.

თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მიკუთვნილი რომაელების ცხოვრებაშიც ეტრუსკული დივინაციის სისტემას, ამას ისტორიკოსის და ფილოსოფოსის პლუტარქეს შემდეგი საყურადღებო ცნობაც გვიდასტურებს: ძველ რომში სულასა და მარიუსის შორის ატეხილი დიდი უთანხმოების დროს ვითომც მრავალ არასასიკეთო წინათმოსწავებათ ჰქონდა ადგილი; მათს შორის განსაკუთრებით თავზარდამცემი ყოფილა ის, რომ მოწმენდილი ნათელი ცის ქვეშ მოულოდნელად თითქოს საყვარის ხმა გაისმა, გაბმითი და ძლიერი, ქვითინის მსგავსი და ყველას თავგზა დაებნა ასეთი ნიშნის მრისხანე სიდიადის ხილვით. ეტრუსკულ მარჩიელებს გამოუცხადებიათ, რომ ეს სასწაული ღრმა გარდატეხას და ერთი თაობის მეორეთი შეცვლას მოასწავებსო. ვინაიდან, მათი აზრით, მთელი კაცობრიობა ისეთ რვა თაობად უნდა იქნას დანაწილებული, რომლებიც ერთიმეორისაგან ყოფა-ცხოვრებით და ზნე-ჩვეულებით განსხვავდებიან. ყოველი მათგანისათვის ღვთაების მიერ წინასწარ დაწესებულია ხანგრძლიობის ზღვარი, რომელიც დიდი წლის მიმოქცევას დაემთხვევა. როდესაც ის დამთავრდება და მეორე თაობა იწყებს ამალ-ლებას, მაშინ ზეცა ან მიწა გამოავლინებს რომელიმე სასწაულებრივ

ნიშანს, რათა მეცნიერებაში გამობრძნედილნი ჩაუფიქრდნენ იმას, რაც ხდება, და შეძლონ დაუყონებლივ და ნათლად შეიცნონ, რომ წარმოიშვნენ სხვა ცხოვრების, სხვა ჩვეულებათა ადამიანები, ღმერთებისათვის წინანდლებზე მეტად თუ ნაკლებად სასურველები, რადგან მანტიკაც, როგორც ყოველივე დანარჩენიც, თაობათა ცვლის დროს თვითონაც ცვალებადობას განიცდის. ის ხან თავის სიმაღლეზე დგას და პატივს სარგებლობს, როცა ღვთაებისაგან გამომდინარე არაორაზროვანი და ნათელი ნიშნების მიხედვით შეუცდომლად წინასწარმეტყველებს, ხან კიდევ სხვა თაობის დროს ის დაქვეითებას განიცდის, მეტწილად მოუფიქრებლად სჯის და მომავლის ძებნაში აბნეულსა და ბუნდოვან ჩვენებებს ებლაუჭება. „ასე ამბობდნენ ეტრუსკელ მისანთაგან ფრიად დახელოვნებულნი, რომელნიც თავის შემეცნებათა სიღრმით იყვნენ სახელგანთქმულნი“ ³⁹⁰. აქვე პლუტარქე გვაცნობს მისნობის ერთ საგულისხმიერო მაგალითს: როცა რომის სენატი ომის ღმერთქალის ბელონას ტაძარში მისნებთან ერთად საკითხებს იხილავდა, ყველას დასანახავად ტაძარში შეფერენილა ბელურა, ნისკარტში კრიჭინობელათი (ციკადათი), მისი ნაწილი იქვე დაუგდია, ნაწილი კი თან წაუღია. „მარჩიელები მიხვდნენ, რომ მოსახლეობის შეძლებულ ნაწილსა და ქალაქის მდაბიო ხალხს შორის ამბოხი ატყდება. უკანასკნელი ციკადასავით მჩხვანაა, ხოლო მიწის მფლობელნი მინდორთა შორის ცხოვრობენო“.

ტრადიციის მიხედვით მეფე ტარქვინიუს ამაყის დროს რომში გაჩენილა ეგრეთწოდებული სივილას წიგნები, რომლების შედგენას წინასწარმეტყველ ქალს სიბილა კუმელას მიაწერდნენ. წიგნები სამისნო ფორმულებსა და ცნობებს შეიცავდნენ.

ეტრუსკების ბატონობას იტალიაში განსაკუთრებული ძლიერებისათვის ძვ. წ. VI ს-ში მიუღწევია. ამ დროს ტარქვინიუსების ეტრუსკული დინასტია ლაციუმშიც ბატონობდა. ეტრუსკები კართაგელებთან მჭიდრო კავშირში იმყოფებოდნენ და მათთან ერთად უტევდნენ ადგილობრივ ტომებსა და განსაკუთრებით ბერძენთა ახალშენებს. 535 წელს კართაგელებთან დაკავშირებულ ეტრუსკებს კუნძულ კორსიკის ქალაქ ალალიასთან ბრძოლაში დიდად დაუმარცხებიათ ფოკეელ ბერძენთა კოლონისტები და ამ დროიდან ხანგრძლივად დაპატრონებიან ამ კუნძულს.

VI საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში კი ეტრუსკების ბატონობასა და ძლიერებას იტალიაში ცხადი შესუსტება დაეტყო. ეტრუსკების გავლენას სამხრეთით საზღვარი დაუდო კუმეს ცნობილმა ტირანმა არისტოდემმა, რომელმაც ქალაქის მოსახლეობის ქვედა ფენებზე დამყარებით ხელთ იგდო ძალაუფლება, გამოუშვა პატიმრები და თითქოს მონებიც გაათავისუფლა. 524 წელს მან ქალაქის კედლებთან ეტრუსკებზე პირველი ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა. მისმა ენერგიულმა წინააღმდეგობამ გაპოიწვია ეტრუსკების ძლიერების შერყევა ლაციუმშიც.

508 წელს არისტოლემმა ზღვით გაილაშქრა ლაციუმზე და რომის მახლობლად არიციასთან სასტიკად დაამარცხა ეტრუსკები. კუმეს ტირანის გამარჯვებას თან მოჰყვა, ალბათ, რომისაგან ლატინთა ქალაქების განდგომა და ტარქვინიუს ამაყის ხელქვეითი მხოლოდ რომილა დარჩა. მაგრამ აქაც მის წინააღმდეგ ისეთი ამბოხება ატყდა, რომელმაც ის აიძულა ჯერ ცერეში და შემდეგ თავის ყოფილ მტერთან კუმეში გაქცეულიყო. ამას შემდეგ, გადმოცემის თანახმად, ეტრუსკების ქალაქ კლუზიუმის მეფემ ლარტ პორსენამ კვლავ გაილაშქრა რომზე და ის გადაარცვა. მაგრამ მის ლაშქრობას წმინდა მტაცებლური ხასიათი ჰქონდა და მას რომში ეტრუსკების ხელისუფლების აღდგენა არ გამოუწვევია.

სიცილიისა და სამხრეთ იტალიის ბერძნებთან ბრძოლაში ეტრუსკებს კართაგელები უკვე ველარ უწევდნენ დახმარებას, ვინაიდან V საუკუნის დასაწყისში თვითონ განიცადეს დამარცხება სიცილიელი ბერძნებისაგან. ეტრუსკების ახალი ცდა კუმეს დაპყრობისა აგრეთვე მარცხით დამთავრდა; 474 წელს საზღვაო ბრძოლაში ეტრუსკებმა მწვავე მარცხი იწვნის. V საუკუნის მეორე ნახევარში სამნიტებმა ეტრუსკები კაპუადან გააძევეს. გარდა ამისა, ისინი თანდათან სწრაფი ტემპით ჰკარგავენ ეტრურიის საზღვრებგარეთ თავიანთ დასაყრდენ პუნქტებს, ხოლო რომის ამაღლება-გაძლიერებასთან ერთად საბოლოოდ ეღება ბოლო ეტრუსკების ფედერაციას.

ეტრუსკების ასეთი დაუძლურების მიზეზი იყო როგორც შინაური, ისე საგარეო პირობები. როგორც ჩანს, ეტრუსკებს თავისი ბატონობის მანძილზე ერთი მთლიანი სახელმწიფო არ შეუქმნიათ. მათს ქალაქებს შორის კი თითქმის მუდმივი ქიშპობა სუფევდა და ამიტომაც მათი ფედერაცია მყარი და მტკიცე ვერ იქნებოდა. დაპყრობით პოლიტიკას ახორციელებდნენ უმთავრესად ქალაქები და ზოგჯერ ცალკეულ ლაშქართა წინამძღოლები.

ბერძენთა ახალშენები სისტემატიურად აძლიერებდნენ ბრძოლას ეტრუსკების წინააღმდეგ და მათს დაუძლურებას ხელს უწყობდნენ. თანდათანობით იზრდებოდა და ფართოვდებოდა დაპყრობილი იტალიელი ტომების უკმაყოფილება და რომაელი ლატინების მათ წინააღმდეგ მიმართული ამბოხების გაძლიერება, რასაც თან რომიდან ტარქვინიუსების დინასტიის განდევნა მოჰყვა. ამას მკვლევარი კორნემანი ადგილობრივი იტალიელი მიწათმოქმედი მოსახლეობის უცხოელების—ეტრუსკების წინააღმდეგ დიდი მოძრაობისა და ბრძოლის ერთ მნიშვნელოვან მომენტად თვლის. დაახლოებით ასეთსავე მოსაზრებას გამოთქვამს მიუნცერიც⁴⁰.

პოლიტიკური დაუძლურების მიუხედავად ეტრუსკები დიდ ხანს ინარჩუნებენ იტალიაში თავის კულტურულ გავლენას.

ცნობილი რომაელი პოლიტიკური მოღვაწისა და ბრწყინვალე ორატორის ციკერონის სიტყვით, რომაელები თავისი სახელმწიფოს არსებობის საუკეთესო პერიოდში (*cum florebat imperium*) ახალგაზრდობას უმაღლესი განათლების მისაღებად ეტრურიაში აგზავნიდნენ ისე, როგორც შემდგომ დროს—ათენში. მართალია, ძვ. წ. პირველი საუკუნის ნახევარში ეტრუსკებს წინანდელი მნიშვნელობა მთლიანად დაუკარგავთ, მაგრამ რომაელ მწერალ მარკოზ ტერენციუს ვარონის დროს (116 — 27 წწ.) რომის მოწინავე საზოგადოებაში თურნე კვლავ გულდასმით იხილავდნენ ეტრუსკულ ანალებს. ხოლო ჩვ. წ. პირველ საუკუნეში ამ ანალებით უსარგებლია იმპერატორ კლავდიოსს (41 — 54) და, ისტორიკოსის გაიოს სვეტონიუსის (70 — 160) გადმოცემით, ბერძნულად ოც წიგნად დაუწერია ეტრუსკების ისტორია (*Suet., Claud., 42, 145, 212, 19*). მასვე, სახელოვანი ისტორიკოსის ტაციტის სიტყვით, სენატში გალების წარჩინებულთათვის *jus honorum*-ის (პატივთა უფლების) მინიჭების გამო წარმოთქმულ სიტყვაში ეტრუსკულ ანალების ცოდნა გამოუმჟღავნებია (*Tacit., Annal., XI 24*). ამ სიტყვამ ჩვენამდე მოაღწია ლიონის ნაწილობრივად შემონახულ ბრინჯაოს ფირფიტაზე. მაგრამ მალე ეტრუსკულ ენას დავიწყების საბურავი გადაფარებია და დღემდე ძირითადად გაურკვეველი რჩება.

4. იტალიკები; კართაგელთა და ბერძენთა ახალშენები

ძვ. წ. პირველ ათასწლეულში იტალიის მოსახლეობა ეთნიკურად იშვიათი სიჭრელით განირჩეოდა. მართალია, ამ დროს ადგილობრივი მოსახლეობის უმეტეს ნაწილს ეგრეთწოდებული იტალიელი ტომები წარმოადგენდნენ, მაგრამ საერთოდ იტალიაში ბინადარ ტომთა ეთნოგენეზისა და განსახლების პრობლემა დღესაც საკმაოდ საგანია როგორც თანამედროვე საბჭოურს, ისე საზღვარგარეთულ ისტორიოგრაფიაში. მაგალითად, უძველესი იტალიის ისტორიაში ერთ განსაკუთრებით სადავო საკითხად ითვლებოდა ლიგურების განსახლების პრობლემა. სად ბინადრობდნენ მრავალ პატარა ტომად დანაწილებული ლიგურები, რომელთაც ზოგიერთი მკვლევარი საფუძვლიანად იტალიის უძველესი მოსახლეობის ნაშთად მიიჩნევს? ანტიკური ავტორები ლიგურებს დასავლეთის უძველეს მოსახლეობად და ლაციუმიდან იბერიის (ესპანეთის) ტარაკონამდე განსახლებულად წარმოგვიდგენენ. მაგრამ ზოგიერთი მკვლევარი სარწმუნოდ არ თვლიდა მათს ცნობას და არც არქეოლოგია ადასტურებდა მათი არქეოლოგიური კულტურის ასეთ ფართო გავრცელებას. 1955 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში მკვლევარმა სერენმა⁴⁰ დამარწმუნებლად დაამტკიცა ანტიკური ავტორების ცნობების სინამდვილე, რომ ლიგურები განსახლებული იყვნენ პოს ველზე, ეტრურიაში, დასავლეთ ალპებზე, სამხრეთ გალიაში, ჩრდილოეთ იბერიაში, კორსიკაზე. მაშასადამე, ლიგურების კულტურა ფართოდ ყოფილა

გავრცელებული და ეგრეთწოდებული გოლასეკის კულტურაც მათ უნდა მიეკუთვნოს.

არქეოლოგიური მონაცემებისა და ანტიკური ავტორების ცნობათა მიხედვით სხვა ტომების განსახლება იტალიაში ზოგადად ქვემოთმოცემული განლაგებით უნდა წარმოვიდგინოთ. ზემო იტალიაში ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით ბინადრობდა ილირიული წარმოშობის ტომი—**ვენეტები**, რომელსაც ეტრუსკების მრავალმხრივი გავლენა განუცდია.

შედარებით გვიან ჩნდებიან იტალიის ტერიტორიაზე **გალები**, რომლებიც ენიტა და მატერიალური კულტურით კელტების ჯგუფს მიეკუთვნებიან.

წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით გალების ტომებმა რამდენიმე ტალღად გადმოლახეს ალპები და შემოიჭრნენ ჩრდილოეთ იტალიაში, სადაც წინათ ლიგურები და ეტრუსკები ბინადრობდნენ. ცხარე ბრძოლის პროცესში მათ ადგილობრივი მოსახლეობის ნაწილი ამოუხოციათ, ნაწილი მთებში შეურეკიათ და ნაწილი შეუერთებიათ.

ეტრურიაში სახლობდნენ **ტუსკები** (ეტრუსკები), რომელთა ვინაობისა და ისტორიის საკითხებს უკვე შევხეთ.

მათი აღმოსავლეთით და სამხრეთით მთელ შუა და ნაწილობრივ ქვემო იტალიაში ბინადრობდნენ იტალიკების ტომები. ტიბრის აღმოსავლეთით ცხოვრობდა ძველი იტალიელი ტომი—**უმბრები** (*Umbri*), რომლებიც, ტრადიციის თანახმად, წინათ ეტრურიაში სახლობდნენ და იქიდან ეტრუსკებს გაუძევებიათ. მართლაც ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელი გვარწმუნებს, რომ უმბრები ეტრურიის მკვიდრი მოსახლეობა იყო. ასე, მაგ., ეტრურიაზე მომდინარეობს უმბრო, რომელიც ტვირენის ზღვას ერთვის. შემდეგ უმბრები ადრიატიკის ზღვის სანაპიროზე და უფრო სამხრეთითაც დამკვიდრებულან, მაგრამ იქიდანაც იძულებული გამხდარან მთებს შეფარებოდნენ, სადაც უმთავრესად მესაქონლეობას მისდევდნენ.

ტიბრის უფრო აღმოსავლეთით ზღვამდე ბინადრობდნენ **პიცენები**, რომელთაც შემონახული ჰქონიათ ტოტემიზმის გადანაშთები; ასე, მაგ., მათ შემოუნახავთ თქმულება, რომლის თანახმად ისინი ახალ საცხოვრებელ ადგილას ვითომც კოდალას (*picus*) მიუყვანია; აქედან მომდინარეობს თითქოს მათი ეთნობრივი სახელიც — პიცენები.

ტიბრის ქვედა წელის სამხრეთით ლაციუმის ჩრდილოეთ ნაწილში სახლობდა **ლატინების** ტომი, რომელიც სამხრეთ ეტრურიაში მობინადრე მის ახლო მონათესავე ტომ ფალისკებთან (*Falisci*) ერთად იტალიკების ფართო ჯგუფის ერთ შტოთაგანს წარმოადგენდა. მისი უშუალო მეზობლები იყვნენ ავსონები (ავრუნკები), ვოლსკები, ჰერნიკები (*Hernici*) და ექვები (*Aequi*).

უმბრებსა და პიცენების სამხრეთით შუა იტალიის აღმოსავლეთ ნაწილში ფართოდ ყოფილან განსახლებული საბელური ტომები, რომლებსაც თავიანთი წარმოშობა სამნიტებისაგან გამოჰყავდათ. როგორც ირკვევა, ორივე ეს ტერმინი ერთი და იმავე სახელის სხვადასხვა ფორმაა: ძველი ავტორები საბელებს სამნიტების სინონიმად ხმარობდნენ (Strabo, V 250, Liv., X 19,20). საბელურ-სამნიტურ ჯგუფს მიეკუთვნებიან საბინები (საფინები), მარსები, ფრენტანები და სამნიტები. მათს შორის ყველაზე მეტად ხალხმრავალი ყოფილან სამნიტები. მათს ნაწილს დაუპყრია კამპანიაში მობინადრე ოპიკები (ოსკები), დაუკავებიათ კაპუა და ოსკებისა და სამნიტების შერევისაგან კამპანელების სახელით განსაკუთრებული ტომი წარმოქმნილა. მას ბერძნების ზეგავლენით საკუთარი კამპანური კულტურა შეუქმნია.

სამნიტების დიდი ნაწილი თავის საცხოვრებელ ადგილას დარჩენილა, ჯერ კიდევ პირველყოფილ-თემურ წყობილებში პირობებში ცხოვრობდა და აპენინის მთების შუა ნაწილის კალთებზე მეჯოგეობას მისდევდა. ისინი იტალიის ძველ მოსახლეობაში განთქმული მეომრების სახელით იყვნენ ცნობილი. ქვემო იტალიის დასავლეთ ნაწილის მხარეებში—ლუკანიასა და ბრუტიაში განსახლებული იყვნენ ლუკანები და ბრუტები, ხოლო აღმოსავლეთ ნაწილის მხარეებში—აპულიასა და კალაბრიაში—მარსები და იაპიგები.

სიცილიაში ბინადრობდნენ სიკულები, სიკანები და ელიმები. ცნობილია, რომ ჰომეროსის ეპოსი იცნობს იტალიას და სიცილიას. „ოდისეაში“ მოხსენებული არიან სიკელები და სიკანებიც (Od., XX 383, XXIV 211, 307, 366, 389). არსებობს მოსაზრება, რომ სიკანები თავდაპირველად იბერიაში (ესპანეთში) ბინადრობდნენ, მაგრამ იქედან ლიგურებმა გამოაძევეს. მეორე მხრივ, ლიგურებთან ერთად სიკანები იტალიის უძველეს მოსახლეობად არიან მიჩნეული. სარწმუნო ბერძნული ტრადიციის თანახმად, სიკულები თავდაპირველად ქვემო იტალიაში სახლობდნენ და მათი ნაშთი აქ შემდგომ დროსაც არსებობდა (Thuc., VI 2, Polyb., XII 5, 10). ზოგიერთი მკვლევარი კი ფიქრობს, რომ სიკულებში ის ტომი შაკალმა უნდა ვიგულისხმოს, რომელიც ეგვიპტის წყაროებში „ზღვის ხალხთა“ შორის არის მოხსენებული. იტალიიდან სიცილიაში ლტოლვილ სიკულებს სიკანები კუნძულის დასავლეთ და სამხრეთ მხარეებში გიდაუდენიათ. სიცილიის დასავლეთ მთიან მხარეში ბინადარი ალიმები, ალბათ, მცირეაზიური წარმოშობის ტომს წარმოადგენდნენ. იტალიკები ურთიერთშორის მონათესავე ტომები იყვნენ და ენობრივად ჩვეულებრივ ორ ძირითად ჯგუფად არიან წარმოდგენილი: უმბრულ-საბელურად და ლათინურ-ფალისკურად. მაგრამ, როგორც დავინახეთ, ეტრუსკების გარდა, სიცილიაში ბინადარი ზოგიერთი ძველი ტომიც იტალიკებს არ მიეკუთვნება და ილირიული, ბალკანური თუ სხვა წარმოშობის ტომად ითვლება.

არქეოლოგიური მონაცემებისა და ანტიკური ავტორების ცნობათა საფუძველზე შეგვიძლია ვიგულისხმოთ, რომ იტალიკები აღნიშნულ პერიოდში ჯერ კიდევ პირველყოფილ-თემური წყობილების პირობებში განაგრძობდნენ არსებობას. ტომები გვარებად იყოფოდნენ და მესაქონლეობის განვითარებასა და მიწის დამუშავების ახალ ტექნიკასთან დაკავშირებით მატრიარქატიდან უკვე პატრიარქალურ ურთიერთობაში იყვნენ გადასული.

მკვლევარის სერენის მითითებით, ძვ. წ. VI ს-ში, მაგ., ლიგურების ძირითადი საზოგადოებრივი ერთეული პატრიარქალური გვარი იყო. მართალია, სერენი ძირითადად ლიგურების უძველეს წარსულს იკვლევს, მაგრამ მისი საერთო საყურადღებო დასკვნები მეტნაკლებობით შეგვიძლია თითქმის ყველა იტალიელი ტომის ცხოვრების უძველეს პერიოდზე გავავრცელოთ. ცხოვრობდნენ ეს გვარები სოფლებად^{40b}. რომელი მწერლის მარკოზ ტერენციუს ვარონის სიტყვით: იყო დრო, როცა ადამიანები მიწას ამუშავებდნენ, ქალაქები არ გააჩნდათ და ქოხმახებში ცხოვრობდნენ, არ იცნობდნენ არც გალავანს და არც ალაყაფის კარსო (Varro, De re rustica, III 1).

ტიტე ლივიუსის და სხვა ანტიკური ავტორების ცნობათა თანახმად, ლიგურები ბინადრობდნენ სოფლებად (vicatim). ტერმინი vicus (სოფელი), რომელიც ტომის თუ ფრატრიის ტერიტორიულ ერთეულს აღნიშნავს, მხოლოდ მათი ნაწილის—გვარის დასახლების ადგილი უნდა ყოფილიყო. vicus ლიგურების დასახლების ძირითად რომამდელ ფორმას წარმოადგენდა. სამაგიეროდ pagus (მხარე, ოლქი) საერთოდ ტომის თუ ფრატრიის ტერიტორიული ერთეული იყო. მასთან დაკავშირებულია ზოგიერთ წყაროსა და ანტიკურ მწერლობაში დასახლებული ტერმინი castellum (სიმაგრე), რომელიც თავდაპირველად pagus-ის ტერიტორიის იმ გამაგრებულ პუნქტს აღნიშნავდა, სადაც გარედან თავდასხმის დროს მისი მოსახლეობა თავს აფარებდა. Castellum თანდათან ხელოსნობისა და პოლიტიკური ცენტრი გამხდარა და ქალაქური ტიპის დასახლების, oppidum-ის ხასიათი მიუღია.

იტალიელ ტომთა, კერძოდ, ლიგურების ცხოვრებაში შინაგანი საზოგადოებრივი განვითარების შედეგად წარმოქმნილი ქონებრივი და სოციალური დიფერენციაციისა და საერთოდ გვაროვნული წყობილების დარღვევის პროცესი თავის მხრივ რომაელთა დაპყრობას უდავოდ დაუჩქარებია.

დასასრულ, შევჩერდეთ იტალიკების სადაურობის საკითხზე. მეცნიერებაში თითქმის განმტკიცებულია ის აზრი, რომ ეს ტომები იტალიაში აღმოსავლეთიდან ადრიატიკის ზღვით გადმოვიდნენ. იყოფოდნენ ისინი ორ მთავარ ნაწილად: ლატინები და მათი მონათესავენი, ავრუნკები (ავსონები) და ოსკები (ოპიკები) კამპანიაში მოვიდნენ, ხოლო ოინოტ-

რულმა* ტომებმა და სიკელუმმა ქვემო იტალიაში ნახევარკუნძულის დასავლეთი და სამხრეთი მხარეები აავსეს. მათ უკან გადმოვიდნენ იტალიის ჩრდილოეთში უმბრები და შუა იტალიის მთიან მხარეში საბელური ტომები, რომლებიც V საუკუნიდან სულ უფრო სამხრეთით მიიწევდნენ და ოპიკებს და ოინოტრებს თავიანთ ადგილებიდან აძევებდნენ ან იერთებდნენ. შესაძლოა, რომ საბელები თავის მხრივ ილირიელებმა ზღვის იქით განდევნეს, ყოველ შემთხვევაში ილირიელი ტომები მათ კვალდაკვალ მოსდევდნენ და იაპიგები და მათი მონათესავე ტომები აპულიაში და უფრო სამხრეთით ტარენტის ყურესთან დამკვიდრებულან⁴¹.

რა თქმა უნდა, იტალიკების გადმოსახლების ასეთი მსვლელობა, რომელიც, მართალია, საკმაოდ დამარწმუნებელ მოსაზრებებს ემყარება, საბოლოოდ დადგენილად მაინც ვერ ჩაითვლება და მხოლოდ ცოტად თუ ბევრად სარწმუნო ჰიპოთეზის ხასიათისაა. მთავარია ის, რომ იტალიკები უმეტეს ნაწილად I ათასწლეულის დამდეგში შუა ევროპიდან გადმოსულან იტალიაში.

აპენინის ნახევარკუნძულზე გადმოსახლების შემდეგაც იტალიელი ტომები მუდმივ მოძრაობას და ხშირ ადგილგადანაცვლებას განიცდიდნენ. იტალიელ ტომებს ხანგრძლივად ჰქონიათ შემონახული ეგრეთწოდებული „საღვთო გაზაფხულის“ (ver sacrum) ჩვეულება, რომელიც იმაში გამოიხატებოდა, რომ გაზაფხულზე ტომის ახალგაზრდობის ჯგუფი მიდიოდა მის საზღვრებს გარეთ ახალი საცხოვრებელი ადგილების მოსაძებნად. მეორე მხრივ, მაგ., ლიგურია ძველად მჭიდროდ დასახლებულ მხარედ ითვლებოდა და მისი ეს ჭარბდასახლებულობა ერთ-ერთი მიზეზი იყო სამხედრო ემიგრაციისა მოქირავნეების სახით.

ქვემო და ნაწილობრივ შუა იტალიასა და სიცილიაში იტალიელი ტომების მეზობლები იყვნენ კართაგელთა და ბერძენთა ახალშენები, რომელთაც მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს ძველი იტალიის საზოგადოებრივ და კულტურულ ისტორიაში.

ფინიკიელების ცნობილმა ახალშენმა აფრიკაში კართაგომ⁴² ადრე მიაღწია ისეთ ძლიერებას, რომ შეძლო აფრიკის ჩრდილოეთ სანაპიროში დაარსებულ ფინიკიელთა ფაქტორიების გაერთიანება. ასეთი თავისებურად მძლავრი ფედერაციის შექმნა სხვათა შორის მიზნად ბერძნებთან ბრძოლას ისახავდა, რომლებმაც VIII საუკუნიდან ხმელთაშუა ზღვის აუზში გეგმაზომიერი აქტიური კოლონიზაციის გატარება იწყეს. ამიტომ ვაჭრობის განვითარებისა და ბერძენთა კოლონიზაციასთან საბრძოლველად კართაგელებისათვის საჭირო შეიქნა ხმელთაშუა ზღვის აუზის დასავლეთ რაიონებში დასაყრდენი პუნქტების შექმნა. VII საუკუნის

* ძველი ტომის იტალების გვერდით იხსენიება ოინოტრების ტომი (Oinoτρεις), რომელიც დასავლეთ სანაპიროში ბინადრობდა.

მეორე ნახევარში კართაგელები დამკვიდრდნენ ბალეარის კუნძულებზე და შემდეგ სარდინიაშიც გადავიდნენ. VII—VI სს. კართაგელებსა და ბერძნებს შორის ცხარე ბრძოლა მიმდინარეობდა, რომელიც საერთოდ ფრიად ხანგრძლივად გაგრძელდა. VI საუკუნის პირველ ნახევარში კართაგელებმა სიცილიის მნიშვნელოვანი ნაწილის დაპყრობა შეძლეს და კუნძულის განაპირა დასავლეთ კუთხეში გამაგრდნენ. სიცილიაში მათ მიერ დაპყრობილ ფაქტორიებს შორის უფრო აღრინდელი უნდა იყვნენ მოტი, პანორმი და სოლუნტი, რომელთაც ხანგრძლივად შეინარჩუნეს ფინიკიური იერი.

VI საუკუნის მეორე ნახევარში კართაგელები იბერიაშიც (ესპანეთშიც) გადავიდნენ და, ერთი მხრივ, ტვიროსის ძველ ახალშენს დაეუფლენ, ზოლო, მეორე მხრივ, თავისი კოლონიზაცია სანაპიროდან პირენეის ნახევარკუნძულის სიღრმეში განავრცეს. ესპანეთში კართაგელების ეს შეჭრაც ბერძნებთან ბრძოლასთან იყო დაკავშირებული. არ შეიძლება ითქვას, რომ კართაგელების კოლონიზაცია მშვიდობიანად მიმდინარეობდა. პირიქით, ბევრ მხარეში ადგილობრივი ტომები მათ თავდადებულ წინააღმდეგობას უწევდნენ. ესპანეთში იბერიელი ტომები ცხარე ხანგრძლივ ბრძოლას აწარმოებდნენ ჯერ კიდევ ფინიკიელთა ძველ ახალშენ გადესსთან და ეს ქალაქი მათ აიღეს კიდევ. ამიტომ კართაგელები იძულებული იყვნენ გადესისთვის ალყა შემოეგრტყათ და ის იერიშით აეღოთ. დიდი წინააღმდეგობა გაუწია კართაგელებს აგრეთვე სარდინიის ადგილობრივმა მოსახლეობამ⁴³.

კართაგელების ცივილიზაციის გავლენა იტალიის ეკონომიკასა და კულტურაზე, რომელიც ძირითადად VI საუკუნიდან იწყება, უფრო ძლიერად ვლინდება სოფლის მეურნეობაში, ვიდრე ვაჭრობასა და წარმოებაში.

კართაგოს აფრიკულ სამფლობელოში მსხვილ მეურნეობათა ისეთი სისტემა იყო შემოღებული, რომელიც უმთავრესად მონურ შრომას ემყარებოდა და უმეტესად იმ კულტურების გავრცელებას მისდევდა, რომელთაც ვაჭრობისათვის ჰქონდათ განსაკუთრებული მნიშვნელობა. ამ მხრივ კართაგელებს სპეციალური აგრარული ლიტერატურაც კი შეუქმნიათ. ასეთია, მაგ., მაგონ კართაგელის ტრაქტატი, რომელიც თავის დროზე რომის სენატის დადგენილებით ლათინურ ენაზე უთარგმნიათ. საერთოდ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ რომაული აგრარული ტექნიკის რაციონალიზაცია კართაგოს ზეგავლენით ვითარდებოდა. უფრო ფართო ხასიათისა იყო ბერძენ ახალშენთა კულტურული გავლენა იტალიელ ტომებზე საერთოდ და კერძოდ რომაელებზე.

ვიდრე ბერძნების ახალშენების იტალიაში განსახლებას შეეცხებოდე, საჭიროდ მიმაჩნია მოვიგონოთ ტერმინის — „კოლონიზაცია“ ანტიკური განმარტება.

ეს ტერმინი ლათინური სიტყვის Colonia-საგან არის წარმომდგარი; colo კი „მიწის დამუშავებას“ ნიშნავს, ხოლო colonia ლატინთა თუ რომაელ მოქალაქეების დასახლებას აღნიშნავდა. ეს დასახლებანი დიდხანს ატარებდნენ სამხედრო-მიწათმოქმედ ხასიათს და მათ რომის მთავრობა დაპყრობილ-შემოერთებულ მხარეებში აარსებდა. ამ მნიშვნელობით ლათინურ ტერმინს კოლონიას უფრო ბერძნული ცნება „კლერუქია“ (κλήρουχία) შეესაბამება. სიტყვა კლერუქი „მიწის ნაკვეთის მფლობელს“ ნიშნავს. უძველესი ათენური კლერუქია VI საუკუნეში იქნა დაარსებული და უმეტესად კი V — IV საუკუნეებში. უფრო ადრინდელი კოლონიის აღსანიშნავად ბერძნები ხმარობდნენ სიტყვას „აპოიკია“ (ἀποικία), რომელიც დაკავშირებულია ზმნასთან ἀποικεῖν, რაც „შორს ცხოვრებას“ ნიშნავს, და, მაშასადამე, ბერძნების უცხო მხარეში დასახლებას აღნიშნავს⁴⁴.

VIII — VII სს. სამხრეთ იტალიის კოლონიზაციაში მონაწილეობა მიიღეს საბერძნეთის ქალაქების მთელმა რიგმა და აგრეთვე პელოპონესიდან ლტოლვილმა აქაელებმა. მართალია, ეს კოლონიზაცია არსებითად VIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან იწყება, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს თითქოს ბერძენთა სამყარო ამ დროს პირველად გაეცნო ამ მხარეს⁴⁵. ჰომეროსის ეპოსი, როგორც უკვე იყო ნათქვამი, გვიჩვენებს, რომ გმირული ეპოქის ბერძნები იცნობდნენ იტალიისა და სიცილიის ცალკეულ ადგილებსა და ტომებს. ამას გარდა, იტალიის ზოგიერთ რაიონში აღმოჩნდა მიკენური ეპოქის ნაგებობათა ნაშთები, ხოლო სიცილიასა და კრეტას შორის კავშირს მრავალი ისტორიული ძეგლი გვიდასტურებს. ტრადიცია იტალიაში უძველეს ბერძნულ ახალშენად იტალიის დასავლეთ სანაპიროში დაარსებულ კუმეს გვისახელებს, მაგრამ არქეოლოგიური მონაცემებით ირკვევა, რომ ეს ახალშენი იტალიისა და სიცილიის სხვა ახალშენების ერთდროულად იქნა დაარსებული. მის დაარსებაში მონაწილეობა მიუღიათ ევბეას ქალაქებს ქალკიდას და ერეტრიას მცირეაზიური ქალაქ კიმას ლტოლვილებთან ერთად. კუმე ბერძნული კულტურის გავრცელების მნიშვნელოვანი პუნქტი შეიქნა. თავის მხრივ მას რამდენიმე ახალშენი დაუარსებია, მათს შორის ნეაპოლი („ახალი ქალაქი“). დაახლოებით იმავე დროს სპარტიდან ლტოლვილებს დაუფუძნებიათ ახალშენი ტარენტი ამავე სახელის ყურეს ნაპირას. მის დამაარსებლად ითვლებიან პართენიები, რომლებიც სპარტაში მოსახლეობის უკანონო-შობილს, მიწის ნაკვეთებს მოკლებულსა და უუფლებო ნაწილს წარმოადგენდნენ: გაბატონებული წრეების წინააღმდეგ აჯანყებაში დამარცხებულნი, ისინი იძულებული ყოფილან იტალიაში გადასახლებულიყვნენ. ტარენტს სამხრეთ იტალიაში საუკეთესო ნავსადგური ეკუთვნოდა და მის გარშემო მდებარე ტერიტორია ნაყოფიერებით გამოირჩეოდა. დაარსებიდან მალე ტარენტი მსხვილი ეკონომიური ცენტრი გამხდარა. მას ძვ. წ. V საუკუნემდე საგრძნობლად შეუწარმუნებია სახელმწიფოებრივ

წყობილებაში სპარტული წესები. აქაელებს იმავე სანაპიროში დაუარსებიათ სიბარისი და კროტონი, რომლებიც ფრიად ნაყოფიერ მხარეში მდებარეობდნენ. თავიანთი ახალი სამფლობელო მათ ტვირენიის ზღვის სანაპირომდე გაუფართოებიათ, და აქ სიბარისს ახალშენი პისოდონია (რომაელების პესტუმი) დაუარსებია. მეორე მხრივ, მტრულად განწყობილი ტარენტისაგან თავდაცვის მიზნით სიბარისის მცხოვრებთ ახალშენი მეტაპონტი დაუფუძნებიათ და შემდეგ მის სამხრეთით მდებარე სირისიც თავის გავლენისათვის დაუმორჩილებიათ. ამავე მიზნით სიბარისსა და კროტონს მათდამი დაქვემდებარებულ ახალშენებთან ერთად აქაელთა კონფედერაცია შეუქმნიათ, რომლის სარწმუნოებრივ ცენტრს წარმოადგენდა ჰერას საკურთხეველი კროტონის მახლობლად.

ტრადიციის თანახმად, 735 წელს ქალკიდელებმა დააარსეს ნაქსოსი — პირველი ბერძნული ახალშენი სიცილიაში.

ნაქსოსმა თავის მხრივ გამოჰყო ორი ახალშენი — კატანა და ლეონტინი. თითქმის ერთდროულად კორინთელებმა სიცილიის აღმოსავლეთ სანაპიროში შეჰქმნეს ახალშენი სირაკუზი, რომელიც მალე საბერძნეთიდან დასავლეთით მდებარე ბერძნულ ქალაქთა შორის ყველაზე მეტად ცნობილი გახდა.

VII საუკუნის დამდეგს კუმელმა პირატებმა სიცილიის ვიწრო სრუტეს ნაპირას დააარსეს ახალშენი ზანკლე (მესანა), ხოლო შემდეგ სრუტეს მოპირდაპირე ნაპირას დაარსებულ ქალაქ რეგიუმში გადმოსახლდა პელოპონესის დასავლეთ მხარის მესენიის მრავალი მცხოვრები, მათი სამშობლოს სპარტის მიერ დაპყრობის შემდეგ.

იმდენად ფართო იყო ბერძნების განსახლება სიცილიისა და სამხრეთ იტალიის სანაპიროებში, რომ უკვე VI ს-ში მათ მიმართ „დიდი საბერძნეთის“ სახელწოდება განმტკიცდა. ნათქვამი იყო, რომ ბერძნების კოლონიზაციას დასავლეთში დიდ წინააღმდეგობას უწევდნენ ეტრუსკები და კართაგელები.

ძვ. წ. VI საუკუნის დასაწყისში მცირეაზიური ბერძნულ ქალაქ ფოკეას კოლონისტებმა მდინარე როდანის (რონის) შესართავის მახლობლად დააარსეს ახალშენი მასალია (ახლ. მარსელი). აქედან მათ მიერ დაარსებულ და დაქვემდებარებულ ახალშენებზე დამყარებით ისინი თავის გავლენას ავრცელებდნენ ესპანეთის მთელ აღმოსავლეთ სანაპიროზე და ლიგურიაში. ფოკეელების შემდგომ წინსვლაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდათ კუნძულებს კორსიკასა და სარდინიას, რომლებიც ისეთ ადგილს წარმოადგენდნენ, სადაც ერთი მეორეს ეჯახებოდა სამი ხალხის — ეტრუსკების, კართაგელებისა და ბერძნების ინტერესები. მასალიოტებისათვის ამ კუნძულებს სადგურების მნიშვნელობა ჰქონდა და ისინი ცდილობდნენ იქ თავიანთი ახალშენები დაემკვიდრებინათ. იმავე საუკუნის 60-იან წლებში ისინი მართლაც ახერხებენ კორსიკაზე ახალშენ ალალიას დაარსებას. მაგრამ გადის დრო და თვითონ მათი მეტროპოლია, მცირე

აზიის ბერძნულ პოლისთა შორის მილეტის შემდეგ მეორე ქალაქი ფოკეა, საშინელ კატასტროფას განიცდის: სპარსეთის მეფის ჯარები ერთიმეორის შემდეგ ეუფლებიან ადგილობრივ ქალაქებს. ფოკეას შეძრწუნებული მოსახლეობის უმრავლესობა მსწრაფლ გადადის ხომალდებზე და თავშესაფარს ნაწილობრივ იტალიაში, ნაწილობრივ კორსიკაზე ეძიებს. დიდი ნაწილი ლტოლვილი ფოკეელებისა ახალშენ ალალიაში იყრის თავს. მათს წინააღმდეგ გაერთიანებულად ილაშქრებენ ეტრუსკები და კართაგელები და მთლიანად ანადგურებენ ალალიასთან ფოკეელების ფლოტს 535 წელს. ამას შემდეგ ფოკეელები იძულებული იყვნენ, მიეტოვებინათ კორსიკა და იტალიის დასავლეთ ნაპირას ახალშენი ელეა დაეარსებინათ.

ეტრუსკები და კართაგელები კი შეთანხმებულან, კორსიკა პირველთ, ზოლო სარდინია უკანასკნელთ დარჩენოდა.

ამრიგად, კართაგელებმა ეტრუსკების დახმარებით ფოკეელი ბერძნები კორსიკიდან განდევნეს. ამავე დროს ისინი მტკიცედ დაეუფლნენ სიცილიის მნიშვნელოვან ნაწილს, ხელი შეუშალეს ბერძნების ახალშენთა გავრცელებას სამხრეთ ესპანეთში და დაეპატრონენ კუნძულ სარდინიას.

ზოლო თუ თავდაპირველად ბერძნებთან ბრძოლაში ცხადი უპირატესობა და წარმატება ეტრუსკებსა და კართაგელებს ეკუთვნოდათ, მეორე პერიოდში, როგორც ვიცით, ბერძნებმა შესძლეს ეტრუსკების ძლიერების საბოლოო შერყევა და კართაგელების ძალმომრეობის ალაგმვა. მაგრამ V საუკუნის მეორე ნახევრიდან თვით ბერძენთა ახალშენებს დაეტყო დაუძლურებისა და დაქვეითების ნიშნები. რა იყო ამის მიზეზი?

იტალიასა და სიცილიაში ქალაქების დაარსებისას ბერძნებს უხდებოდათ მიწათმოქმედებისათვის გამოსადეგი ადგილების დაპყრობა. ამას კი დიდ წინააღმდეგობას უწევდნენ ადგილობრივი ტომები, რომლებიც მათთან შედარებით კულტურული განვითარების დაბალ საფეხურზე იდგნენ, მაგრამ დიდად ატყაბდნენ თავიანთ დამოუკიდებლობას და თავგამოდებით იბრძოდნენ. ასეთი წინააღმდეგობის შედეგი იყო ის, რომ ბერძნებმა სამხრეთ იტალიისა და სიცილიის ტერიტორიაზე მხოლოდ ვიწრო სანაპირო ზოლისა და იონიის ზღვისკენ გადშლილი ბარის დაპყრობა მოახერხეს. შინაგანი მხარეები კი ძველი იტალიელი ტომების—იაპიგების, სამნიტების, ბრუტებისა და სიკულების ხელში დარჩნენ.

იშვიათ შემთხვევაში ცხოვრობდნენ ეს ტომები მოსულ ბერძნებთან კეთილმეზობლურ ურთიერთობაში და თავიანთი აჯანყებებით განსაცდელს უქმნიდნენ სანაპიროს ბერძნულ ქალაქებს. მათი მუქარა განსაკუთრებით საშიში გახდა მას შემდეგ, რაც ბერძნულმა ქალაქებმა შინაგანი ხასიათის მიზეზების გამო წინააღმდეგობის ძველი უნარი დაჰკარგეს. მეხუთე საუკუნის მეორე ნახევრიდან სამნიტების შეტევები ისე

გაძლიერდა, რომ მათი გამკლავება უძნელდებოდა ისეთ ქალაქებსაც კი, როგორც ტარენტი, თურია და რეგიუმი იყვნენ.

მეორე მხრივ, ტერიტორიული ექსპანსიის, სავაჭრო მეტოქეობისა და პოლიტიკური ბრძოლის ნიადაგზე თვით ახალშენთა შორის ხშირი იყო მწვავე შეტაკება. ასე, მაგ., სირაკუზი რამდენჯერმე ეომებოდა თავისსავე ახალშენს—კამარინას.

მესამე მხრივ, პოლისებს შორის გამწვავებული ურთიერთობა ხშირად ისეთ სოციალურ ბრძოლასთან იყო დაკავშირებული, რომელიც არაიშვიათად სისხლისმღვრელ შეტაკების ხასიათს იღებდა. ის საზოგადოებრივი პროცესები, რომელთაც მეტროპოლიებში ჰქონდათ ადგილი, ახალშენებშიც მიმდინარეობდნენ. იქაც გამოიყოფოდა არისტოკრატია, რომელიც ხელისუფლების მითვისებასა და შენარჩუნებას ცდილობდა. ზოგჯერ ის ახალშენი, რომელშიც არისტოკრატია ბატონობდა, ებრძოდა მეორე ქალაქს, სადაც დემოკრატიული წყობილება მყარდებოდა. ასე, მაგ., სიბარისში დემოკრატიული გადატრიალება მოხდა. მის წინააღმდეგ გამოვიდა არისტოკრატიული კროტონი და ბრძოლა მათს შორის 509 წელს სიბარისის სრული განადგურებით დამთავრდა, მაგრამ მალე ხალხის ამბოხების შედეგად თვითონ კროტონშიც არისტოკრატია დემოკრატიაშე შეცვალა. მეტროპოლიაზე უფრო ადრე დიდი საბერძნეთის ქალაქებში წარმოქმნილა ჩაწერილი კანონების მოთხოვნა და, როგორც ვიცით, ეს პროცესი ზალევკის (იტალიის ლოკრიდან) და ხარონდას (სიცილიის კატანიდან) სახელებთანაა დაკავშირებული.

ამასთან ერთად სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის თანდათანობით განვითარებას ბერძნების დასავლეთ სამყაროშიც თან სდევდა პოლიტიკურ გადატრიალებათა მთელი რიგი. ეს პროცესი ზოგჯერ ტირანიის დამყარებით მთავრდებოდა.

ამრიგად, შინაგანი ძლიერი სოციალური მოძრაობით, ურთიერთ-შორის მეტოქეობით და შეხლა-შემოხლით და იტალიელ ტომთა დიდი წინააღმდეგობით ბერძნული ახალშენები ისე დაუძლურებულან, რომ თანდათან ჰკარგავენ წინანდელ ავტორიტეტსა და მნიშვნელობას. III საუკუნიდან კი მათს წინააღმდეგ უკვე გაძლიერებული რომი იწყებს მათთვის საბედისწერო ბრძოლას, რომლის პროცესში ისინი იძულებული ხდებიან დამოუკიდებლობის დაკარგვას შერიგებოდნენ.

ბერძნული ქალაქები იტალიასა და სიცილიაში მაღალი კულტურის გავრცელების კერას წარმოადგენდნენ. მათ გარემომდებარე სოფლური ტერიტორია ბალებად გადააქციეს. აქ ისინი ნერგავდნენ კულტურების ინტენსიურ დარგებს, მისდევდნენ მებოსტნეობას, აშენებდნენ ვენახებსა და ზეთისხილს. იმ რაიონებში, სადაც ბერძნები და მათი მონები მოსახლეობის უმცირესობას შეადგენდნენ, ადგილობრივი მიწათმოქმედნი მათს ძლიერ გავლენას განიცდიდნენ და მიწის დამუშავების ტექნიკას

იუმჯობესებდნენ. არ შეიძლება იმის თქმა, თითქოს ვაზი იტალიაში ბერძნებმა შეიტანეს, მაგრამ უდავოა, რომ იტალიის სამხრეთით დაარსებულ მათს ახალშენებში ყურძნის კულტურა განვითარების მაღალ საფეხურს აღწევდა. სამხრეთ იტალიის ღვინო ფართო ექსპორტის საგანი ხდება, ხოლო უძველესი წყაროები გვარწმუნებენ, რომ აგრიგენტიდან კართაგოში ღვინოს მნიშვნელოვანი რაოდენობით მიეზიდებოდნენ და სიცილიური ღვინო აგრეთვე გალიაშიც გაჰქონდათ. რა თქმა უნდა, ყოველივე ეს გავლენას ახდენდა ადგილობრივ ტომთა სასოფლო მეურნეობის განვითარებაზე.

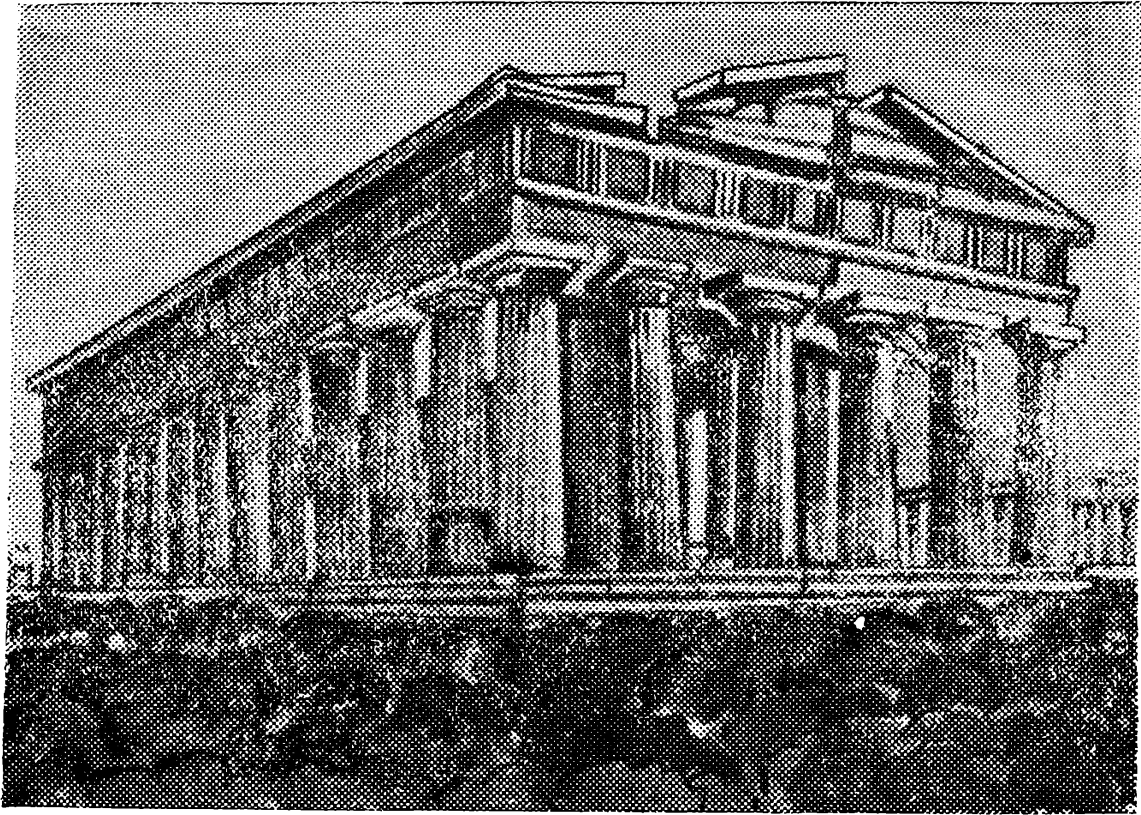
მაგრამ მიწათმოქმედებას არა მარტო დიდი საბერძნეთის ქალაქები უნდა მოემარაგებინა, არამედ საექსპორტო პროდუქტებიც დაემზადებინა. ბერძენთა ახალშენების ვაჭრობა უშუალოდ დაკავშირებული იყო სოფლის მეურნეობასთან და უმთავრესად მას ემყარებოდა, მისი პროდუქტები გაჰქონდათ არა მარტო მეტროპოლიებში არამედ აღმოსავლეთში, ცენტრალურ იტალიაში, ბერძენთა სხვა ახალშენებში და კართაგოში. გატანილი პროდუქტების ნაცვლად შემოჰქონდათ ხელოსნური ნახელავი, განსაკუთრებით ბერძნული და აღმოსავლური მხატვრული წარმოების საგნები: ვაზები, ბრინჯაოს, ოქროსა და ვერცხლის ნაკეთობანი, განძეული, ყელსაკიდები.

იტალიის სხვადასხვა მხარეში კამპანიის ჩრდილოეთით ჩატარებულმა გათხრებმა გამოავლინეს ბერძნული წარმოშობის მრავალი ვაზა და მხატვრული ნახელავი, რომლებიც გვაოცებენ თავიანთი იშვიათი ოსტატური შესრულებით. ამას გარდა, დიდი საბერძნეთის ქალაქების ადგილას აღმოჩენილი ბრინჯაოსა და ვერცხლის მონეტები მათი ჭრის იშვიათ სრულყოფას ააშკარავებენ. საფიქრებელია, რომ ეს მონეტები უმეტეს ნაწილად მეტროპოლიიდან იქნენ მოტანილი. ასე, მაგ., კორინთოს მონეტის სისტემა ფართოდ ყოფილა გავრცელებული იტალიასა და სიცილიაში. მაგრამ მეტროპოლიის მიბაძვით ადგილობრივადაც გაჩენილა საკუთარი ჭრილი მონეტი, რომელიც სარწმუნოდ გვიდასტურებს აქ ლითონის დამუშავების მაღალ ტექნიკას. ამასაც, ცხადია, თავისი გავლენა ექნებოდა დაქვემდებარებული და მეზობელი ტომების ხელოსნობის შემდგომ განვითარებაზე.

არ შეიძლება იმის გამოორიცხვაც, რომ ბერძენთა ახალშენების სოციალური და პოლიტიკური ინსტიტუტები გავლენას ახდენდნენ მათთან ურთიერთობაში მყოფი იტალიელი ტომების ყოფა-ცხოვრებაზე. დასასრულ, ბერძნულმა ხელოვნებამ, ხუროთმოძღვრებამ, ლიტერატურამ, სარწმუნოებამ და მითოლოგიამ ღრმა გავლენა იქონია იტალიელ ტომებზე. დიდი საბერძნეთი მიმზიდველი ცენტრი იყო ბერძნული ფილოსოფიის, სიტყვაკაზმული მწერლობისა და სახვითი ხელოვნების წარმომადგენელთათვის. აქ ჰქმნიდნენ თავიანთ ფილოსოფიურ სისტემებს

ქსენოფანი, ზენონი და პარმენიდი. რეგიუმში ცხოვრობდა ცნობილი პოეტი იბიკი და ა. შ.

დიდი საბერძნეთის ქალაქთა არქიტექტურული ნაშთები. ხუროთ-მოდგერების ფრიალ დამახასიათებელ ნიმუშებს წარმოადგენენ. აქ პირ-

სურ. 12. პოსეიდონის ტაძარი პესტუმში.

ველ რიგში უნდა აღვნიშნოთ პოსეიდონის ტაძარი პესტუმში, ზევესის ტაძარი აგრიგენტში და სხვ.

რომის ისტორიის დასაბამითი პერიოდი

1. რომაელთა ლაციუმი და რომის დაარსების საკითხი

რომაელების აკვანია ძველი იტალიელი ტომის ლატინების მხარე — ლაციუმი. ლატინთა ტომი ტვირენიის ზღვის ნაპირას და ლაციუმის ბორცვებსა და ბარში მოსახლეობდა. მათი მხარე „ძველი ლაციუმის“ (Latium vetus) სახელითაა ცნობილი. მას ესაზღვრებოდა ზღვა, მდინარე ტიბრი და მთიან მხარეებში ბინადარი ტომები: საბინები, ექვები, ჰერნიკები და ვოლსკები. სამი უკანასკნელი ტომის მიწაწყალი მომდევნო დროს მიმატებული ლაციუმის (Latium adiectum) სახელით იყო ცნობილი. შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ლატინები ეთნიკურად სიკულებისა და უმბრო-საბელების ტომობრივი ელემენტების გაერთიანებას წარმოადგენდნენ. რომაელები კი ლატინთა ტომის ცალკეულ ნაწილად ითვლებიან და მათს ენას ლათინური ეწოდება.

მთელს ლაციუმში მოჩანს ვულკანის მოქმედების კვალი. მართალია, მისი ფერფლი მიწის ნიადაგს აპოხიერებდა, მაგრამ დაბლობი ადვილად ჭაობიანდებოდა და დამუშავებისათვის ძველადვე ხელოვნურ ამოწრობას მოითხოვდა. მართლაც, ლაციუმში ფართოდ აღმოჩნდა ჩატარებული სადრენაჟო მუშაობის უძველესი კვალი: ქვენიადგური წყლის სარინის მიწისქვეშა არხების გასაოცარი ბადე. ეს გარემოება თავისთავად იმ ფაქტს გულისხმობს, რომ ლაციუმის უძველესი მოსახლეობა მისდევდა მიწათმოქმედებას, სთესდა ასლს, ფეტვს, ქერს და ადრე დაუწყია ვენახისა და ხეხილის გაშენება. განვითარებული ჰქონიათ ლატინებს ძირითადად მესაქონლეობა; როგორც ჩანს, ლაციუმის ბორცვების კალთებზე მრავლად ძოვდა მათი შინაური საქონელი. ეტრუსკებისა და ბერძენთა ახალშენების ყურადღებას ძველადვე იპყრობდნენ ლაციუმის არა მარტო გაუვალი ტყეები, არამედ ლატინთა მატყლიც.

ლატინები უმეტესად ბორცვებზე სახლდებოდნენ, სადაც ჰავა უფრო საღი იყო. მათი განსახლების ადგილები ისეთი ქალაქისებრ გამაგრებულ სოფლებს მოგვაგონებენ, რომლებიც მტრის თავდასხმათა შემთხვევებში თავშესაფრად იქნებოდა გამოსადეგი. თვითეული ასეთი „ქალაქი“ გარემოცული ტერიტორიის ცენტრად ითვლებოდა.

ლათინების ასეთ „ქალაქთა“ შორის არქეოლოგიური მონაცემების თანახმად, უძველესი და უდიდესი იყო ალბა ლონგა, რომელიც ლაციუმის ცენტრში ალბანის მაღლობზე მდებარეობდა. ამის გარდა ცნობილია აგრეთვე „ქალაქები“: ტუსკული, ლანუვიუმი, ლაურენტუმი, არიცია, ტიბური, პრენესტი.

თქმულების თანახმად, ლათინებს მეფეები განაგებდნენ, რომლებსაც იმავე დროს თაყვანს სცემდნენ როგორც ღმერთებს. პირველი მეფე იყო თითქოს იანუსი (იგივე სინათლის ღმერთი), მეორე—სატურნი (მიწის ღვთაება), მესამე—პიკუსი (ტყის ღმერთი), მეოთხე—ფავნი (თავის მეუღლე ფავნასთან ერთად ოთხფეხა ცხოველების განსახიერება) და მეხუთე—ლათინი, ფავნისა და ფავნას ვაჟი, ლათინების მამათმთავარი და მფარველი.

რა თქმა უნდა, ლათინების მეფეთა სახელები მითოლოგიას მიეკუთვნება, მაგრამ მათ შორის ლატინს (Latinus) ეპონიმის მნიშვნელობა უნდა მივაწეროთ.

ეტრუსკების მსგავსად, ლათინებსაც „ქალაქთა“ თავისებური ფედერაციები შეუქმნიათ. ისტორიული ტრადიციის თანახმად, ლაციუმში არსებობდა ოცდაათი ქალაქის ფედერაცია (triginta populi), რომელსაც სათავეში ალბა ლონგა ედგა, ვიდრე ის რომაელებმა არ გაანადგურეს. ამ ფედერაციაში შემავალ ქალაქთა რაოდენობა, თქმულების მიხედვით, თითქოს გოჭების იმ რიცხვს შეესაბამება, რომლებიც მაკე ნეზვმა დაჰყარა, როცა ენეა მის მსხვერპლად შეწირვას აპირებდა. ამ მხრივ აღსანიშნავია ის გადმოცემა, რომლის თანახმად მეფე ლატინის თავლაში ოცდაათი უმშვენიერესი ცხენი ება. ამ ფედერაციის ცენტრალური საკრალური პუნქტი ალბანის მთაზე მდებარეობდა. აქ აგებული იყო ლაციუმის მფარველი ღმერთის იუპიტერ ლაციარელის (Juppiter Latiaris) სახელობის ტაძარი. აქვე სრულდებოდა მისი საპატივცემო საერთო მსხვერპლშეწირვის წესები, რომელთაც ზოგად ლათინური დღეობა — ლათინური ფერიები (feriae Latinae) უერთდებოდა, მათი მსვლელობის პერიოდში ფედერაციაში შემავალ ქალაქთა შორის საღვთო ზავი (induciae) ცხადდებოდა. მსხვერპლშეწირვას ასრულებდა კავშირის მეთაური, ალბას მეფე და უმაღლესი ქურუმი. იგი ჰკლავდა თეთრ ხარს, მის ქონსა და ტყავს სწავდა, ხოლო ხორცს 30 ნაწილად სჭრიდა და 30 მოკავშირე ქალაქის წარმომადგენელს ურიგებდა. ეს ითვლებოდა ლათინების მთელი ხალხის სახელით მსხვერპლის შეწირვად.

საერთო საქმეებისა და საკითხების განსახილველად ქალაქთა წარმომადგენლები, ძველი ავტორების გადმოცემით, ფერენტინის წყაროს მახლობლად (ad lucum Ferentinae) მდებარე ქალაში იკრიბებოდნენ.

დროთა მსვლელობაში ლათინების ქალაქთა შორის პირველი ადგილი რომს მიეკუთვნა. არქეოლოგიური მონაცემების თანახმად, რომის

ადგილას უძველესი მოსახლეობა მეორე და პირველი ათასწლეულის მიჯნაზე უნდა წარმოშობილიყო. რომს ხვდა წილად თავის გარშემო ჯერ ერთი მხარის—ლაციუმის, მერე მთელი აპენინის ნახევარკუნძულისა და ბოლოს ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნების გაერთიანება.

თავდაპირველად რომი ლატინთა ერთი პატარა ქალაქთაგანი იყო და გადმოცემით ალბა ლონგას ახალშენად ითვლებოდა. ხოლო თუ მომდევნო დროს მან სხვებს წინ გაუსწრო და იშვიათ წარმატებას მიაღწია, ეს პირველ რიგში მის საზოგადოებრივ განვითარების განსაკუთრებულ პირობებს მიეწერება. რომის მნიშვნელობა ძველად იმდენად დიდი იყო, რომ მისი დაარსებისა და ამაღლების შესახებ ლეგენდების მრავალნაირი ვერსია წარმოიქმნა (იხ. დიონისე ჰალიკარნასელი, *Antiquitates Romanae*, I 72—73, ტიტე ლივიუსი, I 3—7).

ძველი ბერძენი და რომაელი ავტორების ნაწერებში შემონახულია რომის დაარსების თქმულებათა სხვადასხვა ვერსია.

ამ თქმულების ჩანასახი ჯერ კიდევ მეტროპოლიის ბერძნულ მწერლობაშია მოცემული. მაგრამ უფრო გარკვეულად სამხრეთ იტალიისა და სიცილიის ბერძნებში გავრცელებულა თქმულებები, რომლებშიც იტალიის წარსული ბერძნების შორეულ ისტორიასთან დაუკავშირებულია.

წარმოქმნილა ლეგენდა ოდისეს იტალიაში ყოფნის შესახებ. ისტორიკოს პოლიბიოსს დამოწმებული აქვს ძველი დროიდან მომდინარე თქმულება არკადელ ევანდროსის შესახებ, რომლის თანახმად პალატინის გორაკისათვის სახელი მას თავის დედაქალაქის პალანტიონის მიხედვით დაურქმევია იტალიაში გადმოსახლების შემდეგ. ბიოგრაფოსი პლუტარქი კი გადმოგვცემს, რომ ზოგიერთის სიტყვით რომი პელასგების მიერ იყო დაარსებულიო. ყველა მსგავს ვერსიას მიზნად ჰქონდა რომაელის ბერძნებიდან წარმოშობის დამტკიცება.

უფრო გავრცელებული ყოფილა ის ვერსია, რომელიც ტროელ ენეას მოგზაურობასა და იტალიაში დასახლებასთანაა დაკავშირებული. ეს ლეგენდა საბოლოოდ ძვ. წ. პირველი საუკუნისათვის ჩამოყალიბებულია. მის შინაარსს გადმოგვცემენ ისტორიკოსები ტიტე ლივიუსი და დიონისე ჰალიკარნასელი, პოეტი ვერგილიუსი, ბიოგრაფი პლუტარქე.

ეს ლეგენდა ზოგადად შემდეგ შინაარსს შეიცავს:

მხრებზე მოხუცი მამით ანხიზეთი, ხელში შვილით ასკანიუსით განშორდა ტროელი გმირი ენეა ცეცხლმოკიდებულ მშობელ ქალაქს¹. თავდაპირველად ის მივიდა პატარა სანავსადგურო ქალაქ ანტანდერში, სადაც იდას მთის ძირი ზღვაში იმალება. აქ მის გარშემო თავი მოიყარა მრავალრიცხოვანმა ლტოლვილმა ქალებმა, ბავშვებმა და მამაკაცებმა, უბედურმა ადამიანებმა, რომელთაც მშობელი ქვეყანა დაჰკარგეს და მზად იყვნენ მისი მეთაურობით ახალი სამშობლო მოეპო-

ჟებინათ. მათ იწყეს ხომალდების აგება, რომლებიც პირველ გაზაფხულზე მზად იყვნენ. როცა ისინი ჩასხდნენ ხომალდებში, მათ შორის მყოფმა უხუცესმა ტროელმა, ჭაღარამოსილმა გმირმა ანხიზემ წასვლის ნიშანი მისცა და სამარადისო მშვიდობა მიუძღვნა დამონებულ მშობელ მხარეს. ქვითინი და კვნესა გაისმა ხომალდებზე, როცა ნაცნობი ნაპირები ლტოლვილების თვალთაგან მიეფარა. ტროადან გამოქცევის დროს ენეამ დაჰკარგა მეუღლე არეუზა. დიდი ხეტიალისა და მძიმე განცდების შემდეგ ენეა თანამგზავრებით ლაციუმის ნაპირს მიაღწა. აქ იმ დროს ცხოვრობდნენ აბორიგენები, რომელთა მხარეს მეფე ლატინი განაგებდა. ძველების გაგებით აბორიგენები ლატინების უძველესი სახელწოდება იყო და ისინი უკანასკნელთაგან არ განირჩეოდნენ. ამ ტერმინს ზოგიერთი მკვლევარი ბერძნული სიტყვის—*ἀρχαῖοι* ლატინების მიერ თარგმნილ ცნებად თვლიან. დღეს კი ტერმინი აბორიგენები (*ab origine*—დასაბამიდან) ამა თუ იმ მხარის მკვიდრ მოსახლეთა აღმნიშვნელ ცნებად არის მიჩნეული.

რამდენიმე მტრული შეტაკების შემდეგ ლატინებსა და მოსულ ტროელებს შორის მშვიდობიანობა მყარდება და მათი შეერთებისაგან ერთი ხალხი წარმოიქმნება. ენეა ცოლად ირთაფს მეფე ლატინის ასულ ლავინიას და მის სახელზე აარსებს ქალაქ ლავინიუმს. როცა მის სამეფოს მტრები (ეტრუსკები) შემოესიენ, ის ბრძოლის დროს მიეფარა თავისიანების თვალთაგან საშინელ ჭეჭა-ქუხილში და ღმერთებს შორის დამეკვიდრა. ამას შემდეგ სახელმწიფოს განაგებდა ლავინია, ხოლო ასკანიუსმა ალბანის მთის ძირში დააარსა ქალაქი, რომელსაც ალბა ლონგა, გრძელი ალბა უწოდა, ვინაიდან ის მთის ქედის გასწვრივ იქნა განვრცობილი.

ტროელ ენეას ჩამომავალს, ლატინების მეცამეტე მეფეს პროკუსს ჰყავდა ორი ვაჟი—ნუმიტორი და ამული. ტიტე ლივიუსის გადმოცემით უმცროსმა ძმამ ნუმიტორს ტახტი წაართვა და თვითონ გამეფდა. ნუმიტორის ვაჟი მან მოაკვლევინა, რომ ტახტს არ შეცილებოდა, ხოლო მისი ასული რეა სილვია ქალღმერთის ვესტას მსახურად აკურთხა, რომ მისთვის შვილის გაჩენის საშუალება მოესპო. მაგრამ როცა გაუპატიურებულ რეა სილვიას ორი ტყუპი ვაჟი—რომული და რემი ეყოლა, მათ მამად მან თვით ღმერთი მარსი გამოაცხადა. მიუხედავად ამისა, ამულმა ის შებოროკილი დილეგში ჩააგდო, ხოლო ახლად დაბადებული ბავშვების ტიბრში გადაგდება ბრძანა. მსახურთ ვერ შეძლეს, მდინარის წყალდიდობის გამო, ღრმად შესულიყვნენ მასში და კალათი ბავშვებით მარჩა ადგილას დატოვეს. ძუ-მგელმა გაიგონა ბავშვების ტირილი და ისინი თავისი ძუძუთი გამოზარდა. ბავშვებს წააწყდა მეფის მწყემსი ფაუსტულუსი, წაიყვანა შინ და აღსაზრდელად თავის ცოლს ჩააბარა. როცა ყმაწვილები წამოიზარდნენ, შეუერთდნენ

მწყემსებს, მათთან ერთად თავს ესხმოდნენ ყაჩაღებს და წართმეულ ნადავლს ურთიერთშორის ინაწილებდნენ.

უკვე იმ დროს არსებობდა ლუპერკალიების დღესასწაული, რომელიც იმაში მდგომარეობდა, რომ შიშველი ვაჟები დარბოდნენ და ოხუნჯობითა და მხიარულებით თაყვანსა სცემდნენ ღმერთ პანს. ამ დღესასწაულში მონაწილეობის დროს რომულსა და რემს თავს დაესხნენ ყაჩაღები. რომულმა მათ თავი დააღწია, მაგრამ რემი ხელში ჩაუვარდათ. ის გადასცეს ნუმიტორს, რომლის ყანებს ვითომც ამხანაგებთან ერთად არბევდნენ ძმები და საქონელს მიერეკებოდნენ. რემი დილეგში ჩასვეს.

ფაუსტულუსი დიდი ხანია მიხვდა, თუ ვინ იყვნენ მის მიერ აღზრდილნი, მაგრამ მეფის შიშით ვერაფერს ამხელდა.

ნუმიტორიც მალე დარწმუნდა, რომ გადარჩენილი ყმაწვილები მისი შვილიშვილებია. ფაუსტულუსმა ეს საიდუმლო რომულს გაუზიარა და ძმებმა ამხანაგებთან ერთად მოკლეს ამული და ნუმიტორი კი კვლავ გაამეფეს. მათ პაპას დაუტოვეს ალბანის სამეფო და ახალი ქალაქის დაარსება იმ ადგილას განიზრახეს, სადაც ისინი იყვნენ გადაგდებული და ნაპოვნნი. მაგრამ ძმებს შორის ატყდა დავა, თუ ვისი სახელი უნდა დარქმეოდა ახალ ქალაქს. რომულმა პალანტინი, ხოლო რემმა ავენტინი აირჩია, როგორც ისეთი ადგილი, სადაც მათი მფარველი ღმერთები წინათმოსწაევით გამოავლენდნენ ნებისყოფას, თუ რომელ ძმას ხვდებოდა წილად ქალაქის სახელის დარქმევა და მისი გამგებლობა.

ძმებს შორის ამტყდარ ჩხუბში რემი მოკლულ იქნა. უფრო გავრცელებული კი ის ვერსია ყოფილა, რომლის თანახმად რემი, რომელიც ძმას დასცინოდა, გადაახტა ახალ კედლებს. ამით განრისხებულ რომულს იგი მოუკლავს და თან უთქვამს: „ასე მოუვა ყველას, ვინც ჩემს კედლებს გადაახტებაო“. ამრიგად, სამეფოს მხოლოდ რომული დაეუფლა, ქალაქს კი მისი სახელი დაერქვაო².

ასეთია ზოგადად რომის დაარსების ლეგენდა.

რა უნდა ითქვას ამ ლეგენდის გამო?

ცხადია, ის ეტიოლოგიური ხასიათის თქმულებაა, რომლის მიზანია თავისებურად განმარტოს რომის დაარსებისა და მისი სახელწოდების წარმოქმნა. რომული გმირი ეპონიმია, რომლის სახელი თითქოს ამ ქალაქს მიენიჭა. რა თქმა უნდა, ეს თქმულება ნამდვილ ამბავს არ შეიცავს და რომის დამაარსებლად ერთი პიროვნება ვერ ჩაითვლება. მაგრამ არც იმის უარყოფა შეიძლება, რომ მასშიც მოიპოვება ისტორიული სინამდვილის მცირე მარცვალი: რომის დასაბამის სწორედ პალანტინის გორაკისადმი მიკუთვნება, რასაც ტრადიცია შეთანხმებულად გადმოგვცემს და რაც დღეს დამტკიცებულად ითვლება, და რომაელების ალბა ლონგიდან გამოყვანა.

მეორე მხრივ, მასში ყურადღებას იპყრობს ის, რომ რომის დამაარსებლებად ორი პირი—რომული და რემია წარმოდგენილი. როგორ უნდა აეხსნათ ეს გარემოება? უნდა ვივარაუდოთ, რომ ლეგენდის თავდაპირველ ვარიანტებში დამაარსებლად ერთი პირი—რომი (Rhomos) იყო გამოყვანილი. ხოლო როცა ეს სახელი რომაელებს შორის გავრცელდა, ის თანდათან რომულად (Romulus) შეიცვალა. ამ ორი სახელის—რომისა და რომულის ურთიერთშორის დაკავშირების ნიადაგზე კი განვითარდა ალბათ ძვა-ტყუპების ლეგენდა და რომი რემად გადაიქცა. რომის დამაარსებლად რომ თავდაპირველად ერთი პირი ითვლებოდა, ამას გვიდასტურებს ბოლონიის მუზეუმის სტელა, რომელიც ძვ. წ. IV საუკუნის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება და რომელზეც გამოსახული ძუ-მგელი მხოლოდ ერთ ბავშვს აწოვებს ძუძუს.

მართალია, ძვ. წ. V ს. კაპიტოლიუმის ძუ-მგლის ბრინჯაოს გამოსახულებაზე, რომელიც რომშია დაცული კონსერვატორების მუზეუმში, ორი ბავშვია წარმოდგენილი, მაგრამ სარწმუნოდ შეგვიძლია ჩავთვალოთ, რომ მათი ფიგურები უკვე ახალ დროს, აღორძინების ეპოქაში იქნენ მიმატებული³.

მესამე მხრივ, რომის დაარსების ლეგენდის ვარიანტებში მოცემულია ისეთი „მოარული“ მოტივები, რომლებიც გადაგდებულ ბავშვთა სასწაულებრივ გადარჩენაზე მოგვითხრობენ. მოვიგონოთ, მაგ., აკადის მეფე სარგონ I (2369—2314), რომლის გარშემო პოეტური ლეგენდების მთელი ციკლი წარმოქმნილა. ერთ მათგანში ნათქვამია, რომ დედა მისი ლატაკი ქალი იყო და არ შეეძლო შვილის აღზრდა. ამიტომ ჩადო ის ლელიანის კალათში და ევფრატის ნაპირას დამალა. აქ ის იპოვა წყლის მზიდავმა აკკიმ, აღზარდა და მეზღვრად გამოიყვანა. დავაუკაცებისას ის ქალღმერთმა იშტარმა შეიყვარა და აკადის მეფე გახდა.

უძლიერესი შთაბეჭდილება მოუხდენია ხალხურ შემოქმედებაზე აგრეთვე სპარსეთის სამეფოს ფუძემდებელს კიროს უფროსს (558—529). მის შესახებ მოუთხრობდნენ, რომ სარგონ პირველსავით ის მიგდებული ბავშვი იყო, რომელიც მწყემსმა აღზარდა, ანდა რომულისა და რემის მსგავსად ზებუნებრივი გზით კეთილმა ნადირმა გამოზარდა.

როგორ უნდა წარმოვიდგინოთ რომის წარმოქმნის საკითხი? ქალაქი რომი თანდათან წარმოიქმნებოდა ცალკეულ თემთა გაერთიანებისა და შერწყმის გზით.

ლაციუმში მდინარე ტიბრის მარცხენა ნაპირას მდებარეობდა შვიდი გორაკი: კაპიტოლიუმი, ავენტინი, პალატინი, ქვირინალი, ვიმინალი, ესქვილინი და ცელიუმი. მათი მდებარეობა ხელშემწყობ პირობებს წარმოადგენდა ადამიანთა განსახლებისათვის. მაგრამ მათ შორის უპირატესობა პალატინის გორაკს ეკუთვნოდა. მას სამი მხრივ ციცაბო კლდეები გარემოცავდნენ და მხოლოდ ჩრდილო-აღმოსავლეთით იყო მისაწვდომი, მაგრამ ამ ადგილის დაცვა დიდ სიძნელეს არ წარმოად-

გენდა. მის ძირში ტიბრის მარცხენა ნაპირას გადიოდა ეგრეთწოდებული „მარილის გზა“ (via salaria), რომელზეც ზღვიდან მარილი გადაჰქონდათ. მოკლედ, პალატინის გორაკზე მეტი ხელშემწყობი ბუნებრივი პირობა არსებობდა ადამიანთა დასახლებისათვის.

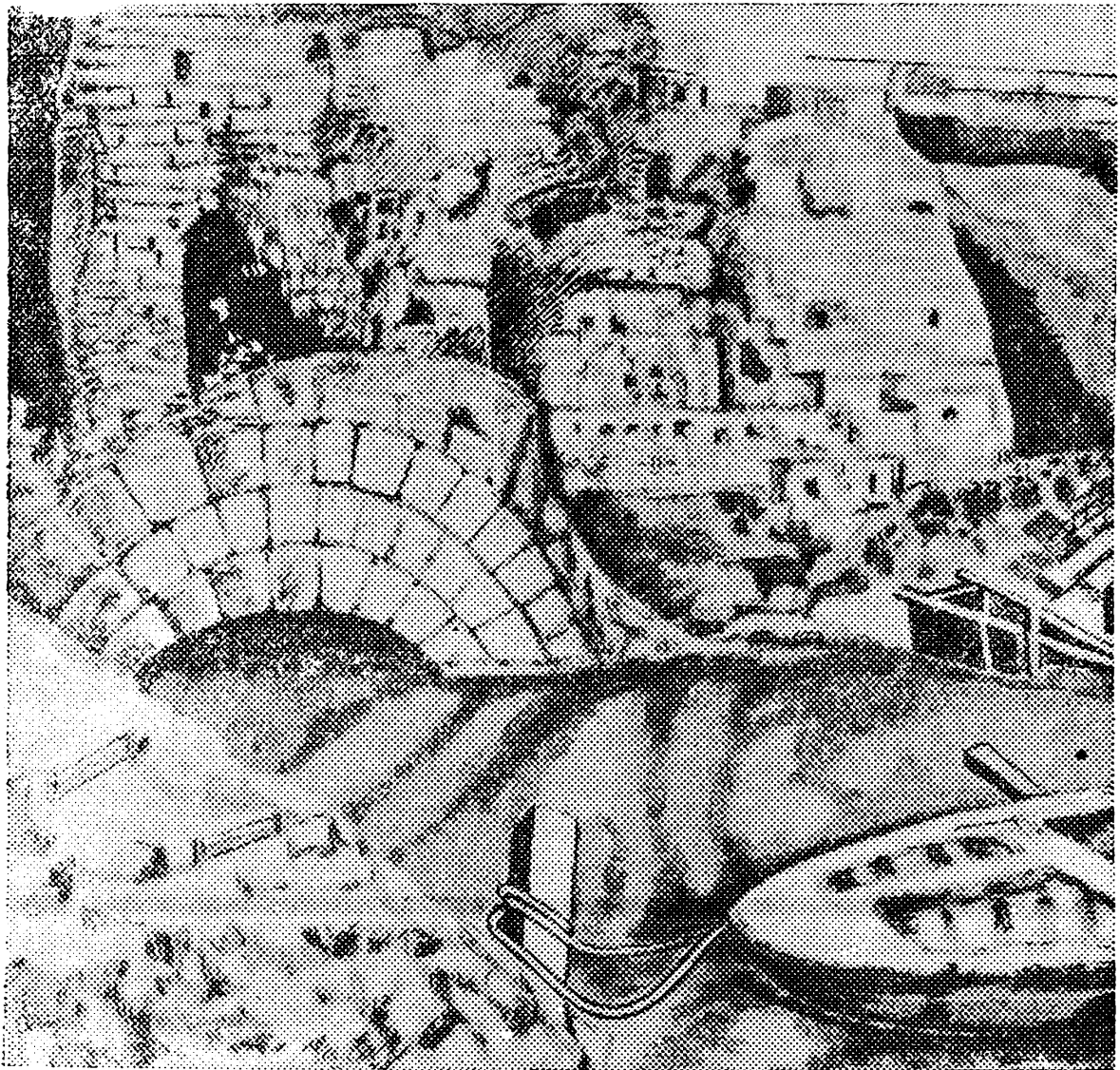
უძველესი მოსახლეობა რომის ადგილას მეორე და პირველი ათასწლეულის მიჯნაზე უნდა წარმოქმნილიყო. არსებობს საფუძველი ვიგულისხმობთ, რომ იქ დამკვიდრებული მოსახლეობა ალბა ლონგიდან გამოვიდა. ამას ტრადიციის გარდა არქეოლოგიური მონაცემებიც გვიდასტურებენ. ძველი რომის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ძეგლები, რომლებიც ალბას ძეგლებთან სიახლოვეს ააშკარავებენ, მიუხედავად იმისა, რომ ისინიც ადრინდელ რკინის საუკუნეს ეკუთვნიან, თავისი დამზადების შედარებით მაღალი ტექნიკის მიხედვით უფრო მერმინდელ დროს გულისხმობენ. ამას გარდა, პალატინის მცხოვრებლები, როგორც ჩანს, მიცვალებულთა გვამებს სწავდნენ და ფერფლს განსაკუთრებულ ჭურჭლებში მარხავდნენ. დაკრძალვის მხრივაც ზოგიერთი მსგავსება აღინიშნება ალბასა და პალატინის მცხოვრებთა შორის. ყოველივე ამის თანახმად მიღებულია მოსაზრება, რომ პალატინზე ალბადან გადმოსახლებული ლატინები დამკვიდრდნენ. რომაული ისტორიული ტრადიციის მიხედვით, ალბაში და საერთოდ ლატინების მოსახლეობა ჭარბი იყო და გადასახლებისას მათ კიდევ მწყემსებიც მიემატნენ.

მეორე მხრივ, თქმულება პალატინს, მასზე ქალაქის დაარსებამდე, უბრალო საძოვრად წარმოგვიდგენს და ეს ცნობა თითქოს იმითაც მტკიცდება, რომ პალატინის გორაკთან იყო დაკავშირებული მწყემსების დღესასწაული ლუპერკალიები.

უძველესი რომი წყაროებში „ქვადრატული რომის“ (Roma quadrata) სახელით არის მოხსენებული. ასე ეწოდებოდა პალატინის გორაკზე შემოზღუდულსა და საღვთოდ მიჩნეულ ადგილს, რომელიც მხეცებისა და მოუსვენარი მეზობლების თავდასხმისაგან თავდაცვის პუნქტს წარმოადგენდა და რომლის გარშემო ყოველი წლის გაზაფხულზე სრულდებოდა ლუპერკალიები (Lupercalia) და ამიტომაც შემონახულ იქნა მოგონება პომერუიმის ხაზზე, სადაც შიშველი ვაჟების რბოლა წარმოებდა. საგულისხმებელია, რომ ეს ხაზი ბორცვის ძირში გადიოდა, ვინაიდან დასახლების დაარსებისას მხოლოდ აქ შეიძლებოდა მისი მოცულობის კვალის (pomoerium) გასავლებლად გუთნის გამოყენება.

უკანასკნელი წლების სტრატეგრაფიულმა გათხრებმა ცხადჰყო, რომ ლაციუმში ძვ. წ. VIII ს. არა მარტო პალატინის, არამედ ესქვილინის, ცელიუმისა და ქვირინალის გორაკებზე გაჩნდნენ პრიმიტიულ დასახლებათა ჯგუფები. ასეთი სოფლების მსგავსი დასახლებანი ერთიმეორისაგან განცალკევებულნი იყვნენ და ჭაობიანი ადგილები გორაკებს შორის დაუსახლებელი რჩებოდა.

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ დაახლოებით ძვ. წ. VII საუკუნის პირველ ნახევარში იწყეს თავდაპირველ დასახლებათა ჯგუფებმა ბორცვების ფერდობებზე და ძირში განსახლება. მაგრამ დაქაობებული ღრმულები ხელს უშლიდნენ გორაკებსა და მათს ფერდობებზე მდებარე სოფლების ურთიერთობას. ეს ღრმულები ამოშრობილ იქნა წყლის სარინი და სადინი არხით, რომელიც „დიდი კლოაკას“ (Cloaca Maxima) სახელითაა ცნობილი. ამოშრობილ იქნა აგრეთვე ის ადგილიც, სადაც შემდგომ დროს რომაული ფორუმი წარმოიქმნა. ამ ტერიტორიების განსახლება ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა ქალაქის ნამდვილ დაარსებას. ახალი გათხრების თანახმად, ფორუმი რომის ეკონომიური და პოლიტიკური ცენტრი მხოლოდ VI საუკუნის პირველ მეოთხედში გახდა. ამავე დროს მიაკუთვნებენ კაპიტოლიუმის ახალი ქალაქის ციხე-სიმაგრედ გადაქცე-

სურ. 13. რომის კლოაკას ნაშთები.

ვას. გათხრების მონაცემების მიხედვით არქეოლოგები გულისხმობენ, რომ რომის დაარსება VI საუკუნის დამდეგით უნდა განისაზღვროს. ისტორიულ ტრადიციაში კი ასეთ თარიღად მიღებულია ძვ. წ. 754—

753 წელი (ვარონით) ან 751 წელი (კატონით).. ამ ქრონოლოგიაში რომ სათანადოდ გავერკვეთ, უნდა გვახსოვდეს, რომ წელთაღრიცხვის დადგენა ორნაირად ხდება: დალმავლად ქალაქის დაარსებიდან ჩვენს ერამდე და აღმავლად ქალაქის დაარსების შემდგომ. პირველ შემთხვევაში წლები კლებულობს, მეორეში იზრდება.

უკვე ძველად იმ სამ ტრიბს, რომლებად რომაელი პატრიციები იყოფოდნენ, ლატინების, საბინელებისა და ეტრუსკების სამ ტომობრივ ელემენტად წარმოიდგენდნენ. ჩვენს დროშიც არიან ისეთი მკვლევარები, რომლებიც რომის თემის სამნაირ ეთნობრივ შედგენილობას იზიარებენ. მათი აზრით, რამნები—ლატინებს, ტიციები—საბინელებს და ლუცერები—ეტრუსკებს წარმოადგენდნენ და ამას სარწმუნოების მხრივ უმაღლესი სამება—იუპიტერი, ქვირინი და მარსი შეესაბამებოდა⁴.

საბინელების შესახებ უნდა ვთქვათ, რომ პალატინზე ლატინების განსახლების უფრო გვიან, ქვირინალის გორაკზე დამკვიდრებულა სხვა ტომი, რომელიც არქეოლოგების მიერ გათხრილი და VIII-VII სს. დათარიღებული სამაროვნების მიხედვით მიცვალებულებს უკვე მიწაში მარხავდა. აქედან ის დასკვნა გამოაქვთ, რომ ეს თემი სხვა ეთნიკურ ჯგუფს ეკუთვნოდა, ვიდრე პალატინის მცხოვრებლები. ქვირინალის მკვიდრთ მკვლევარები საბინელებად თვლიან. რომაულ ისტორიულ ტრადიციაში საბინელები ხშირად იხსენიებიან. არსებობს ტრადიცია რომაელების მიერ ქალაქის დაარსების შემდეგ საბინელი ქალების მოტაცების შესახებ. რომაელებს, რომლებსაც ცოლები არ გააჩნდათ, მეზობელი ტომებისათვის მიუმართავთ თხოვნით, რომ მათი ქალიშვილებისათვის ნება დაერთოთ, რომაელებს ცოლად გაჰყოლოდნენ. მაგრამ მათ უპასუხნიათ, რომ არ სურთ რაიმე საქმე იქონიონ გაქცეულებსა და ყაჩაღებთან. მაშინ რომაელთ ბრწყინვალე დღეობა მოუწყვიათ და მასზე სხვებთან ერთად საბინელებიც მიუწვევიათ. რომულის მიერ მიცემული ნიშნით ისინი დარევიან სტუმრებს და საბინელების ქალიშვილები გაუტაცნიათ. შეურაცხყოფილ საბინელებს დღეობა მიუტოვებიათ და მალე მათსა და რომაელებს შორის სისხლისმღვრელი ომი გამართულა. მაგრამ გორაკებიდან ჩამოსულან თმებგაწეწილი გატაცებული საბინელი ქალები ბავშვებით ხელში, ჩამდგარან მეომრებს შორის და ემუდარებოდნენ თავიანთ მამებსა და ქმრებს, შეეწყვიტათ სისხლის ღვრა. მართლაც ომი შეწყვეტილა და ორივე წინამძღოლს რომულსა და ტიტე ტაციუსს სამშვიდობო ხელშეკრულება დაუდიათ. ორივე ტომი გაერთიანებულა და რომული და ტიტე ტაციუსი ერთად მეფობდნენ უკანასკნელის სიკვდილამდე.

ანტიკური ქვეყნების მკვლევარის ბ ე ლ ო ხ ის მტკიცებით, ვარაუდი თითქოს ოდესღაც ქვირინალზე რომისაგან დამოუკიდებელი თემი არსებობდა, ცხადი აბსურდია⁵. მისი სიტყვით, ანტიკურ წყაროებში მოცემულია ცნობა, თითქოს ქვირინალი საბინელების მიერ იყო დასახ-

ლებული და ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი, რომ საბინელები დამოუკიდებელ თემს წარმოადგენენო; ეს წყაროები იმაზე მიგვითითებენ, რომ საბინელების თემი რომის უკვე არსებულ თემს შეუერთდაო. ბელონისათვის ჩვეული ასეთი ჰიპერკრიტიკული მსჯელობა საკითხს არსებითად ვერ წყვეტს. მთავარი ის არის, რომ თუ ტრადიციას არქეოლოგიურ მონაცემებს დავუკავშირებთ და აგრეთვე მხედველობაში მივიღებთ სპეციალისტების მიერ ლათინურ ენასა და სარწმუნოებაში საბინური ელემენტების დადგენას, შეგვიძლია ლატინებისა და საბინელების თემთა სინოიკიზმი ისტორიულ სინამდვილედ ჩავთვალოთ.

რაც შეეხება ეტრუსკებს, უნდა გვახსოვდეს, რომ ცნობილმა მკვლევარმა ვ. შულცემ დამარწმუნებლად დაამტკიცა, რომ საკუთარი სახელების რომაული სისტემა მრავალ ეტრუსკულ ელემენტს შეიცავს, რომ თვით ქალაქის სახელი Roma (ეტრუსკ. Ruma), მისი ლეგენდარული დამაარსებლის სახელი და აგრეთვე ზემოხსენებული ტრიბების აღმნიშვნელი ტერმინები ეტრუსკული წარმოშობისაა⁶.

შულცეს მიერ მიღწეული შედეგები სპეციალისტების მიერ ფართოდ იქნა გაზიარებული და გაფართოებული. მართალია, ზოგიერთ მკვლევარს ეტრუსკული ელემენტის მონაწილეობა რომის თემის წარმოშობაში საეჭვოდ მიაჩნია, მაგრამ იმდენად ღრმადაა წარმოდგენილი უძველესი რომის ენასა, სარწმუნოებასა და ყოფა-ცხოვრებაში ეტრუსკიზმის კვალი, რომ ამის ახსნა მხოლოდ ეტრუსკების ლატინებთან მეზობლობით ან ერთ დროს ლაციუმში მათი პოლიტიკური ბატონობით ცალმხრივი იქნებოდა. ამიტომ უფრო დასაშვებად ის მიგვაჩნია, რომ საბინელებთან ერთად ეტრუსკებიც რომის უძველესი თემის ეთნიკურ ინგრედიენტად ჩავთვალოთ. მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ სამი ეთნიკური ელემენტის შერწყმის პროცესში საბოლოოდ ლათინურ ელემენტს მოუპოვებია უპირატესობა და ამ ნიადაგზე განსაკუთრებული კულტურა წარმოქმნილა. ეს პირველ რიგში ლათინურ ენაზე უნდა ითქვას. საბინიზმებმა და ეტრუსკიზმებმა, მართალია, ერთგვარად გაამდიდრეს ლათინური ლექსიკური ფონდი, მაგრამ ლათინურმა ენამ საკუთარი გრამატიკული წყობა გამოიმუშავა და თავისი ძირითადი ლექსიკური ფონდი შეინარჩუნა⁷.

2. უვიდი მეფე (რემუსი) რომში

ისტორიკოსი ტაციტი გვარწმუნებს, რომ თავდაპირველად რომს მეფეები განაგებდნენო („Urbem Romam a principio reges habuere“) (Annal., I 1). ამას საერთოდ ადასტურებს ანტიკური ტრადიცია, რომლის თანახმად რომში უვიდი მეფე არსებობდა. ტრადიციის მიხედვით მეფეების პერიოდი ორი საუკუნე ნახევარი გრძელდებოდა.

პირველ მეფეს, რომის დამაარსებელს, რომულს ტრადიცია პალატინის გამაგრებას და რომის თემის ორგანიზაციას მიაწერს. მან დაა-

არსა თითქოს სენატი ასი „მამისაგან“ (patres), ხალხი 30 კურიად და-
ანაწილა, დააწესა სამი ტრიბი—რამნების, ტიცებისა და ლუცერების,
მოაწყო მოსახლეობის გადიდების მიზნით ლტოლვილების თავშესაფარი
(asylum), და წარმატებით ეომებოდა მეზობელ ქალაქებს. მისი სიკვდი-
ლის გამო ორი ვერსია არსებობს: ერთის თანახმად, ის ცოცხლად იქნა
ცად აყვანილი; მეორეს მიხედვით „მამების“ მიერ იქნა მოკლული.

მეორე მეფე ნუმა პომპილიუსი ტრადიციაში ღვთისმოშიშ და სა-
მართლიან ადამიანადაა წარმოდგენილი. მას მიაწერდნენ კულტის და-
წესებას, სალიების, ფეციანებისა და პონტიფიკების ქურუმული კო-
ლეგიების და აგრეთვე ხელოსანთა კავშირების დაარსებას და ძველი
ათთვიანი კალენდარის ნაცვლად ახალი თორმეტთვიანის შემოღებას. მას
ტრადიცია საბინელად თვლიდა.

მესამე მეფე ტულიუს ჰოსტილიუსი დაიპყრობს ალბა ლონგას და
ანადგურებს მას, მოსახლეობა კი რომში გადაჰყავს და რომის მოქალა-
ქეობას ანიჭებს. მასვე აუგია სენატის სხდომათა შენობა, რომელიც
„ჰოსტილიუსის კურიის“ სახელით შეიქნა ცნობილი. ალბა ლონგას გა-
ნადგურებასთან დაკავშირებულია თქმულება სამი ძმის ჰორაციუსის
სამ ძმა კურიაციუსთან ორთა ბრძოლაზე. ალბელების წინამძღოლი და
ტულიუს ჰოსტილიუსი შეთანხმებულან, რომ ცალკეულ მეომართა ორ-
თა ბრძოლას გადაეწყვიტა, თუ ვის მხარეზე იქნებოდა გამარჯვება.
რომაელებისაგან ძმები ჰორაციუსები გამოსულან, ალბელებისაგან—ძმე-
ბი კურიაციუსები. ორ რომაელს სამი ალბელი დაუჭრია, მაგრამ თვითო-
ნაც დაღუპულან. სამაგიეროდ მესამე რომაელს სამივე მოწინააღმდეგე
გაუნადგურებია. გამარჯვებით აღფრთოვანებული ის მოუძღვის მეომ-
რებს და თან დაღუპულ მოწინააღმდეგეთა საჭურველი მოაქვს. მაგრამ
მისი და, რომელიც ერთ კურიაციუსზე იყო გარიგებული, თმებგაშლი-
ლი და ღრმად დამწუხრებული მოუწოდებდა მოკლულ საქმროს. ამით
აღშფოთებული და განრისხებული ძმა ჰკლავს მას. დის მოკვლისათვის
ის სამართალში მისცეს და სიკვდილად დასჯა მოელოდა. მხოლოდ მამა-
მისის ხალხისადმი მიმართვამ გადაარჩინა იგი სასჯელს.

მეოთხე მეფე ანკუს მარციუსი, რომელიც ნუმას შვილიშვილად და
მისებრ ღვთის მოშიშად ითვლებოდა, ხშირად ომიანობდა; მან დაამარ-
ცხა ლატინები, დაპყრობილი ქალაქების მოსახლეობა ავენტინზე გადმო-
ასახლა, გორაკი იანიკული, ტიბრის მარჯვენა ნაპირას მდებარე, შემოიერ-
თა და მას კედელი შემოავლო, ტიბრზე ხიდი ააგო და მის შესართავ-
თან ნავსადგური ოსტია დააარსა.

მეხუთე მეფე ლუციუს ტარქვინიუს პრისკე (ძველი) ტრადიციის
თანახმად, ეტრურიის ქ. ტარქვინიიდან გადმოსახლდა რომში. ის იყო,
თითქოს, კორინთელის დამარატის შვილი და სახელად ლუკუმონი ერ-
ქვა. აქ მიიღო მან ახალი სახელწოდება. თავისი სიმდიდრით და კარგი
მოპყრობით მან მიიზიდა ხალხის ყურადღება და ანკუს მარციუსის სიკ-

ვდილის შემდეგ მეფედ იქნა არჩეული. მან ააგო ფორუმი და ცირკი, დააწესა საზოგადოებრივი ასპარეზობები, საძირკველი ჩაუყარა კაპიტოლიუმის ტაძარს, დაიწყო ქალაქის დაქაობიანებული ადგილების ამოშრობა და გაიყვანა კლოაკა.

ტარქვინიუს პრისკეს მოადგილე იყო სერვიუს ტულიუსი. მისი წარმოშობის შესახებ ორი ვერსია არსებობს. პირველის თანახმად ის შვილი იყო ლატინთა ქალაქ კორნიკულის ერთი წარჩინებული ქალისა, რომელიც რომაელებს ტყვედ ჩავარდნია და მხევლად გადაქცეულა. სერვიუსი ტარქვინიუსის კარზე აღზრდილა და ყოველი მხრივ დიდი პატივით სარგებლობდა. მეფეს მისთვის თავისი ასული მიუთხოვებია. როცა ტარქვინიუსი ანკუს მარციუსის შვილებს მოუკლავთ, მას სენატის თანხმობით ხელისუფლება მიუსაკუთრებია. მეორე ვერსიით კი, რომელიც იმპერატორ კლავდიუსის სენატში წარმოთქმული სიტყვიდან მომდინარეობს, სერვიუს ტულიუსი იგივე ეტრუსკელი მასტარნა იყო, რომელიც ეტრურიიდან გამოიქცა და რომში დასახლდა. აქ მან სახელი შეიცვალა და სამეფო ტახტს მიაღწია.

ტრადიცია მის სახელს უკავშირებს ისეთ რეფორმას, როგორიც იყო ქონებრივი ცენზის დაწესება და მასთან დაკავშირებით პოლიტიკური უფლებებისა და სამხედრო მოვალეობათა განსაზღვრა. მასვე მიაწერდნენ დიანის ტაძრის აგებას და ქალაქ ვეიზე გამარჯვებას. ის მოუკლავს სიძეს, ტარქვინიუს ამაყს, მისი ასულის ტულიას ქმარს, ტარქვინიუს პრისკეს შვილს, და თავი მეფედ გამოუცხადებია.

მეშვიდე მეფის ტარქვინიუს ამაყის დროს აგებულ იქნა კაპიტოლიუმის იუპიტერის ტაძარი. მისი მეფობა სასტიკი ხასიათით გამოირჩეოდა, ის ანგარიშს არ უწევდა სენატს, ხშირად მიმართავდა ადამიანთა სიკვდილად დასჯას, გაძევებას და კონფისკაციას. მისმა ვაჟმა გააუპატიურა თავისი ნათესავის ტარქვინიუს კოლატინის მეუღლე ლუკრეცია, რაზეც საუბარი უფრო ვრცლად სხვა ადგილას გვექნება.

ლუკრეციას ტრაგიკულმა აპზავმა აავსო ისედაც გამწარებული ხალხის მოთმინების ფიალა; მოხდა აჯანყება, რასაც თან ტარქვინიუსების გაძევება და რომში სამეფო ხელისუფლების დამხობა მოჰყვა. რომის კაპიტოლიუმზე იდგა 8 მეფის ქანდაკება და ეს იმიტომ, რომ რომულის თანამართველად ტიტე ტაციუსი იყო წარმოდგენილი.

ასეთია ზოგადად ტრადიცია რომის მეფეების შესახებ, რომლის გარშემო მთელი სპეციალური ლიტერატურა წარმოიქმნა. მასში უმეტესად ტრადიციის მიმართ სრული სკეპტიციზმი ჭარბობდა და ამ ტრადიციაში არა ისტორიული ამბების გამოძახილს, არამედ ეტიოლოგიური მითების კრებულს ხედავდნენ. ამ მხრივ განსაკუთრებით იტალიელი მკვლევარი ეტორე პაისი უნდა აღვნიშნოთ, რომელმაც ძველრომაული ისტორიის გმირები ღმერთებად წარმოგვიდგინა. თითქმის ტარქვინიუსებსაც კი იგი ღმერთ ტარპეიუსთან აიგივებდა. მაგრამ შემდეგ

თვითონვე უარჰყო არა მარტო ასეთი გაიგივება, არამედ ბევრი წინანდელი შეხედულება და უფრო ფრთხილად მიუდგა ტრადიციის ცნობებს. ძველ რუს მკვლევართა შორის პროფ. ივანე ნეტუშილი ტრადიციას მეფეებზე საერთოდ არასარწმუნოდ თვლიდა, მაგრამ ამასთან ერთად აღნიშნავდა: „უკანასკნელი სამი მეფე: ტარქვინიუს უფროსი, სერგიუს ტულიუსი და ტარქვინიუს ამაყი უკვე ეტრუსკული ეპოქის წარმომადგენლებია. ხოლო ორივე ტარქვინიუსიდან ნამდვილ ისტორიულ პიროვნებად შეიძლება მხოლოდ ტარქვინიუს ამაყი იქნას ცნობილი, ტარქვინიუს უფროსი კი (უფრო სწორად — „წინანდელი“ — Priscus) უბრალო არქეოლოგიური ფიქციაა, რომელიც იმ წარმოდგენაზეა დამყარებული, რომ უკანასკნელი ტარქვინიუსის გარდაწინათ სხვა ტარქვინიუსებიც იყვნენ“-ო⁸.

მეორე რუსი მეცნიერი ენმანი კი უფრო იმ აზრს იზიარებს, რომ მეფეების ისტორიაში ადგილობრივი, განსაკუთრებით სარწმუნოებრივი ტრადიცია გამოჰქვივის⁹. საბჭოური პერიოდის ძველი რომის სპეციალისტები — სერგეევი, კოვალიოვი და მაშკინი ტრადიციაში ისტორიული სინამდვილის ზოგიერთ მარცვალს ხედავენ. პროფ. მაშკინი წერს: „თუ ცალკეული მოთხრობები მეფეებზე სარწმუნო სინამდვილის ანარეკლია, მთლიანად მეფეების ეპოქის ჩვენამდე მოღწეული ისტორია ლეგენდარულია“-ო.¹⁰ ს. კოვალიოვი კი რომულის გარდა თითქმის ყველა რომაელი მეფის ისტორიულობას იზიარებს^{10ა}.

ვიდრე რომის ისტორიის ადრინდელ პერიოდზე საუბარს გავაგრძელებდეთ, უნდა გვახსოვდეს, რომ მისი წყაროების პრობლემა რთულია. იმ დროის ეპიგრაფიკული მასალა ფრიად მცირეა. ამ მხრივ შეგვიძლია სულ ორიოდ ძველი დავასახელოთ: ეგრეთწოდებული პრენესტეს ფიბულა — მოკლე წარწერა ოქროს ბალთაზე, რომელიც პრენესტეს ერთ საფლავში იქნა აღმოჩენილი; ის მარცხნიდან მარჯვნივაა დაწერილი და ამოკითხულია; დათარიღებულია ის ძვ. წ. VI საუკუნის დამდეგით; 1900 წელს ფორუმზე აღმოჩენილ იქნა ეგრეთწოდებული „შავი ქვა“ (Lapis niger), რომელიც აგრეთვე მეფეების პერიოდს მიეკუთვნება; მისი წარწერა შრიფტისა და ენის მიხედვით არქაულია. სტრიქონები მასში შენაცვლებით მიემართება, ერთი მარცხნიდან მარჯვნივ, მეორე მარჯვნიდან მარცხნივ. დაწერილობის ასეთ ფორმას ბერძნულად ბუსტროფედონი ეწოდება, ე. ი. „როგორც ხარი წერს“: წარწერის ასოების ფორმები ბერძნულს უახლოვდება. წარწერის ამოკითვა, მიუხედავად ამისა, თითქმის მიუღწეველი რჩება. ფიქრობენ, რომ მასში მოცემულია რაღაც შეჩვენება და აღნიშნულია სიტყვა „რექსი“ — მეფე. რაც ანტიკურ ისტორიოგრაფიას შეეხება, მართალია, ცნობებს რომის პირვანდელ ისტორიაზე გვიანდელი დროის მწერლები გვაწვდიან, მაგრამ უდავოა, რომ ისინი თავის მხრივ უფრო ძველი ავტორების ტრადიციას ემყარებოდნენ. თქმა არ უნდა, რომ ვალების ცნობილი შემოსევის დროს ძველ რომში მრავალი დოკუმენ-

ტალური წყარო განადგურდებოდა, მაგრამ განადგურებას გადაურჩა მათი ნაწილი და კერძო არქივები და რომაულ ოჯახებში დაცული ზეპირი ტრადიცია და ლეგენდები, რომელთაც სხვათა შორის ემყარებოდა პირველი რომაელი ისტორიკოსი ქვინტუს ფაბიუს პიკტორი (ძვ. წ. III ს.). მან ბერძნულ ენაზე დაწერა პირველი პროზაიკული ნაწარმოები „მატიანე“, რომელიც ენეას გადმოსახლების ლეგენდიდან იწყება და მეორე პუნიკური ომის საერთო მსვლელობის აღწერით მთავრდება.

ამრიგად, ის ლიტერატურული ტრადიცია, რომელიც რომის ისტორიის უძველეს პერიოდზე მოგვითხრობს, მართალია, ფრთხილსა და კრიტიკულ მიდგომას მოითხოვს, მაგრამ არც იმის უგულებელყოფა შეიძლება, რომ უკანასკნელი წლების არქეოლოგიური მონაცემები ნაწილობრივ მაინც ამართლებენ ტრადიციის ძირითად ცნობებს.

იტალიაში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგებმა დიდად გამოაცოცხლეს ძველი რომის ადრინდელი ისტორიის პრობლემა. თუ წარსული საუკუნის მკვლევართა შორის ამ პერიოდის ტრადიცია თითქმის სავსებით ლეგენდარულად ითვლებოდა და ძველი რომაული თქმულებების შეფასებაში ჰიპერკრიტიკული ტენდენციები ბატონობდნენ, დღეს სკეპტიციზმს მისი ცალკეული მომენტების შედარებით სარწმუნოდ აღიარება სცვლის.

ამიტომ ჩვენი დროის მკვლევართა ნაწილი ტრადიციაში მოხსენებულ ყველა რომაელ მეფეს, რომელის გამოკლებით, არა მოგონილად არამედ უტყუარად თვლის. საერთოდ უნდა ვადიაროთ, რომ ტრადიცია მეფეების ეპოქის შესახებ უდავოდ ისტორიული სინამდვილის ანარეკლია და სათანადო კრიტიკული ანალიზით გამოყენებული უნდა იქნას ძველი რომის ადრინდელი ისტორიისა და რესპუბლიკის პირველი ორი საუკუნის მეცნიერული გაშუქების დარგში.

მეფეების ეპოქასთან დაკავშირებულია რომში ტარქვინიუსების დინასტიის ბატონობის საკითხი. მართალია, ტარქვინიუსების დინასტიის 'არსებობა და ბატონობა რომში მკვლევართა უმრავლესობის მიერ უდავოდ არის მიჩნეული, მაგრამ არიან ისეთი ისტორიკოსები, რომლებიც ან მთლიანად უარყოფენ, ანდა საეჭვოდ თვლიან ეტრუსკების ბატონობას რომში. ისტორიკოსი თეოდორე მომზენი სკეპტიკურად უდგებოდა ტარქვინიუსების გვარის ეტრუსკობასაც კი, ხოლო შემდეგ ასეთი სკეპტიციზმი უარყო, მაგრამ ეტრუსკების ბატონობა რომში არ გაიზიარა: „ძნელია ეჭვი შევიტანოთ იმაში, რომ რომში გაბატონებული სამეფო გვარებიდან უკანასკნელი — ტარქვინიუსების გვარი ეტრუსკული წარმოშობისა იყო“, ამბობს იგი, მაგრამ ის მაინც დარწმუნებულია, რომ ლეგენდა ტარქვინიუსის რომში გადმოსახლების შესახებ მხოლოდ იმას ნიშნავს, რომ „რომის სკიპტრა ბოლოს ტუსკური წარმოშობის სამეფო გვარის ხელში იყო“ და რომ „ტუსკური წარ-

მოშობის ერთი ადამიანის მბრძანებლობა რომში არ უნდა გავიგოთ ტუსკების რომზე ბატონობის აზრით¹¹.

დაახლოებით ასეთსავე მოსაზრებას გამოთქვამს პროფ. ბელოხი. თუ ზოგიერთ მკვლევარს ტარქვინიუსს ამაყის რეალობა და ეტრუსკების რომში ბატონობა საეჭვოდ არ მიაჩნია, ბელოხი, ერთი მხრივ, იზიარებს იმ აზრს, თითქოს მეორე ტარქვინიუსი პირველის დუბლიკატია, ამასთან თითქოს წინააღმდეგი არ არის ტარქვინიუსს ამაყის ისტორიულობისა, („ტარქვინიუსი... შეიძლება ნამდვილად უკანასკნელი მეფე იყო“), მაგრამ ლაპარაკი ტარქვინიუსების დინასტიაზე მიუღებლად მიაჩნია. არც ეტრუსკების რომაელებზე ღრმა კულტურული გავლენა მიაჩნია ბელოხს ტარქვინიუსების დინასტიის რომში ბატონობის დასამტკიცებლად¹².

ერთადერთი საგულისხმიერო მოსაზრება, რომელიც ბელოხმა წამოაყენა, იმაში მდგომარეობს, რომ ეტრუსკების ბატონობას რომში ისეთივე ძეგლები უნდა დაეტოვებინა, როგორიც მთელ ეტრურიაში, ნამდვილად კი რომში არ გვხვდება ეტრუსკული სამარხები და, უწინარეს ყოვლისა, ტუმულები, რომლებიც ეგოდენ დამახასიათებელი იყვნენ სამხრეთ ეტრუსკულ მხარეშიო. მაგრამ მართლამ საფუძვლით უარყოფა იმისა, რომ რომში ტარქვინიუსების დინასტია არსებობდა და რომზე ეტრუსკების ბატონობა ვრცელდებოდა, დამარწმუნებლად ვერ ჩაითვლება. ზოგიერთი მკვლევარი თუ რომის ყველა მეფეს არა სცნობს ისტორიულ პიროვნებად, ყოველ შემთხვევაში რამდენიმე მათგანი მაინც საეჭვოდ არ მიაჩნია. ახალგამოცემულ „Всемирная история“-ს მეორე ტომში (გვ. 113) გადაჭარბებული სკეპტიციზმითაა აღნიშნული, რომ „რომაელი მეფეები, რომის მითური დამაარსებლის რომულიდან დაწყებული, არ შეიძლება ისტორიულ პიროვნებად ჩაითვალოს“-ო.

ტრადიცია, რომლის „რეაბილიტაციის“ მოწმენი გავხდით, გარკვეულად მიგვითითებს რომში ეტრუსკების ბატონობაზე. ამასთან ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ რომში ეტრუსკები აზამრავალრიცხოვანი იყვნენ და მათი უბანიც (vicus Tusculus) ხალხმრავალი არ უნდა ყოფილიყო. ბელოხის მსჯელობიდან კი საბოლოოდ ის გამომდინარეობს, რომ ტარქვინიუს ეტრუსკული სახელია, შესაძლოა ის რომის უკანასკნელი მეფეც იყო, მაგრამ აქედან იმის დამტკიცება არ შეიძლება, რომ რომში ტარქვინიუსების ეტრუსკული დინასტია მეფობდაო. მაგრამ, თუ ეტრუსკი ტარქვინიუსს ამაყი (უმცროსი) რომის უკანასკნელი მეფე იყო, ორში ერთია: იგი ან მართლაც ტარქვინიუსების დინასტიის წევრი იყო, ანდა მან პირადად ჩაიგდო ხელში სამეფო ძალაუფლება.

პროფ. კოვალიოვს, რომლის აზრს ჩვენ უკვე გავეცანით, ტარქვინიუსს ამაყი და ტარქვინიუს უფროსიც ეტრუსკული წარმოშობის პიროვნებად მიაჩნია და ფიქრობს, რომ ეტრუსკსაც შეეძლო დაპყრო-

ბის გარეშე რომში მეფე გამხდარიყო და რომ რომი მხოლოდ უკანასკნელი მეფის სიკვდილის შემდეგ ხანმოკლედ იქნა ეტრუსკების მიერ დაკავებული¹³. მაგრამ, ლაციუმსა და კამპანიაში ეტრუსკების ექსპანსიას და კერძოდ რომის დაპყრობის გზით ხელში ჩაგდებას რომ თავი დაეანებოთ, ბელოზის მსჯელობის მიხედვით მთავარი ის არის, არსებობდა თუ არა VI საუკუნის რომში ეტრუსკული დინასტია, თუ მხოლოდ ტარქვინიუს ამაყთან გვაქვს საქმე?

ამ მხრივ უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენი დროის მკვლევართა დასკვნით, რომში ტარქვინიუსების დინასტია არამცთუ არსებობდა, არამედ რომი როგორც *urbs* (ქალაქი) ტარქვინიუსების მშენებლობის შედეგად წარმოიქმნა. მაგრამ საკითხის უფრო სრული გარკვევისათვის დავუბრუნდეთ ისევ ტარქვინიუს ამაყის რომიდან გაძევების ლეგენდას. ეს ლეგენდა არსებითად არა მარტო ტარქვინიუს ამაყის გაძევებას, არამედ რომში ტარქვინიუსების დინასტიის დამხობას გულისხმობს. როდესაც რომაელების მიერ ქ. არდეას ალყა ჰქონდა შემორტყმული, მეფის ვაჟები თავის ნათესავ ლუციუს ტარქვინიუს კოლატინთან ერთად ნადიმობდნენ. საუბარში ყველა თავის ცოლს აქებდა. კოლატინის წინადადებით გადაწყვიტეს სახლში დაბრუნებულიყვნენ და შეემოწმებინათ, თუ რას აკეთებდა თვითეული მათგანის ცოლი. მეფის რძლებს მათ მეგობარ ქალებთან ლხინში მიუსწრეს. კოლატინის სახლი საბინურ ქალაქ კოლატიაში მდებარეობდა და იქ ნახეს მისი მეუღლე ლუკრეცია, რომელიც გვიან ღამით, მხევლებით გარემოცული, მატყლს ქსოვდა. ამრიგად, გამარჯვებული კოლატინი გამოვიდა. მაგრამ ლუკრეციას სიტუაფემ და კდემამოსილებამ ბინძური ზრახვები აღუძრა მეფის უფროს ვაჟს სექსტუს ტარქვინიუსს. გავიდა რამდენიმე დღე და ბოროტი განზრახვის შესრულების მიზნით ის ლუკრეციას ეწვია. დიასახლისმა იგი, როგორც ნათესავი გულთბილად მიიღო. მაგრამ ღამით ის მახვილით ხელში შეიჭრა ლუკრეციას საწოლ ოთახში და ძალით გააუპატიურა. დილით ლუკრეციამ მოიხმო ქმარი და მამა, მახლობელ მეგობრების თანდასწრებით უამბო მათ თავისი საზიზღარი შეურაცხყოფა და დანით გაიგმირა გული.

ბრუტოსის მეთაურობით ნათესავებმა ლუკრეციას გასისხლიანებული გვამი მოედანზე გამოიტანეს და ხალხს აჯანყებისაკენ მოუწოდეს. აღშფოთებულმა ხალხმა გააძევა მეფე ტარქვინიუსი მეუღლითა და შვილებით და მეფის ნაცვლად ორი კონსული—ბრუტოსი და კოლატინე აირჩია. ტარქვინიუსი თავის გაძევებას არ შერიგებია და რომის წარჩინებული ახალგაზრდობის დახმარებით ტახტის დაბრუნების უშედეგო ცდის შემდეგ ეტრუსკებისათვის მიუმართავს. რაკი ტარქვინიუსების დინასტიის უკანასკნელი წარმომადგენელი რომიდან გააძევეს, საგულისხმებელია, რომ ეტრუსკები ამას უბრძოლველად არ შეურიგდებოდნენ.

ტრადიცია ამ მხრივაც გვაწვდის საყურადღებო ცნობებს ეტრუსკებსა და რომაელებს შორის ამტყდარ მწვავე ბრძოლის შესახებ. ტარქვინიუს ამაყის დასახმარებლად ჯერ ორ ეტრუსკულ ქალაქს ტარქვინიასა და ვეის მოუწყვია რომის წინააღმდეგ ლაშქრობა. მაგრამ უშედეგოდ. ტარქვინიუსის რომის ტახტზე აღდგენა ამას შემდეგ ეტრუსკული კლუზიუმის მეფეს ლარტოს პორსენას განუზრახავს, რაზეც უფრო ვრცლად საუბარი ქვემოთ გვექნება.

როცა ყველა ამ თქმულებას ვეხებით, თავისთავად აღგვეძრება აზრი, რომ ეტრუსკების ასეთი გამოქომაგება ტარქვინიუს ამაყისა არა მარტო მისი, როგორც პიროვნების, რომიდან გაძევებასთან, არამედ საერთოდ რომში ეტრუსკების დინასტიის ბატონობის დამხობასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული.

ტიტე ლივიუსის სიტყვით (1,60) რომიდან გაძევებული ტარქვინიუს ამაყი ცერეში წავიდა. ეს ცნობა ბრწყინვალედ დაამტკიცა არქეოლოგიამ: ცერეში აღოჩენილ იქნა ტარქვინიუსების გვარის მდიდარი სამაროვანი, რომლის წარწერებში ეს გვარი ლათინურად Tarquinius და ნაწილობრივ ეტრუსკულად—Tarena (Tarchna) არის მოხსენებული. ამ აღმოჩენამ, უდავოდ, დაადასტურა ტარქვინიუსების ისტორიულობა, მათი ეტრუსკული წარმოშობა და ცერესადმი დაძოკიდებულება. მეორე მხრივ, არ შეგვიძლია გვერდი ავუაროთ იმასაც, რომ ქ. ვულჩში აღმოჩენილ იქნა ეგრეთწოდებული „ფრანსუას სამაროვანი“, რომელსაც ასე იმიტომ ეწოდება, რომ ის 1857 წელს აღმოაჩინა ა. ფრანსუამ. სამაროვნის ფრესკა გადმოგვცემს ეტრუსკელი მეომრის ცელიუს ვიბენის ტყვეობიდან გათავისუფლებას მასტარნასა და ძმის ავლვიბენის დახმარებით. ამ სურათის გვერდზე კი გამოხატულია ვინმე მარკოზ კამიტლნას მიერ „რომაელის კნეუს ტარქვინიუსის“ (Cneve Tarchu Rumach-Cn. Tarquinius Romanus) მოკვლა.

მართალია, სპეციალისტები ამ სურათს ძვ. წ. IV საუკუნით ათარილებდნენ, მაგრამ მასში დაცული უნდა იყოს ძველი თქმულების ეტრუსკული ვარიანტი¹⁴.

მასტარნას სერვიუს ტულიუსთან გაიგივებას რომ თავი დავანებოთ, უდავოდ მნიშვნელოვანია მოკლულის აღმნიშვნელი ეტრუსკული წარწერა: Cneve Tarchu Rumach. დასმული საკითხის თვალსაზრისით საყურადღებოა აგრეთვე კუმეს ტირანის არისტოდემეს ბიოგრაფია, რომელიც ძველმა ავტორებმა შემოგვინახეს. ამ ბიოგრაფიიდან ირკვევა, რომ არისტოდემეს მტკიცე წინააღმდეგობა გაუწევია ეტრუსკების ექსპანსიისათვის კამპანიაში და ხელი შეუწევია ლაციუმში მათი ბატონობის დამხობისათვის. როცა პორსენას ვაჟის არუნტის მეთაურობით ეტრუსკებს ლათინთა ქალაქ არიციაზე გაულაშქრიათ, ლათინებს კუმეს ბერძნებთან ერთად არისტოდემეს წინამძღოლობით ისინი დაუმარცხებიათ (508). VI საუკუნის დასასრულში თვითონ ლაციუმში ეტრუსკების ბა-

ტონობის საწინააღმდეგო ძლიერი აჯანყებაც დაწყებულა, რომელსაც ტრადიცია, როგორც დავინახეთ, ლუკრეციას ამბავს უკავშირებს. გარედან სამხედრო განადგურებას და შიგნით რომის მოსახლეობის ამბოხებას თან მოსდევს ტარქვინიუს ამაყის გაძევება და ტარქვინიუსების დინასტიის დამხობა. ხანგრძლივი ბრძოლა რესტავრაციისათვის კი ეტრუსკების საბოლოო დამარცხებით მთავრდება. ამრიგად, თუ შევაჯამებთ ყოველივე იმას, რაც ცნობილია როგორც ანტიკურ წყაროებსა და ჩვენის დროის გამოკვლევებში, ისე არქეოლოგიურ მონაცემებში, ეტრუსკების რომსა და მთელ ლაციუმზე ბატონობა განსაზღვრულ პერიოდში, ბელოხის მსგავს სკეპტიკოსთა საწინააღმდეგოდ, ისტორიულ სინამდვილედ უნდა ვაღიაროთ. მეორე მხრივ, ტარქვინიუსების დინასტიის დამხობა რომში სამეფო ხელისუფლებისა და ეტრუსკების ბატონობის დასასრულად უნდა მივიჩნიოთ.

ძვ. წ. II საუკუნის ცნობილი ბერძენი ისტორიკოსი პოლიბიოსი გვაცნობს რომაელებსა და კართაგელებს შორის დადებულ პირველ ხელშეკრულებას (III. 22). თუ გავიზიარებთ პოლიბიოსის მიერ აღნიშნულსა და საერთოდ აღიარებულ თარიღს, ხელშეკრულების დადება ტარქვინიუს ამაყის გაძევების წელს უნდა მომხდარიყო. თავის დროზე ამ ხელშეკრულების შინაარსი კრიტიკულად განიხილა ზოგიერთმა მკვლევარმა. მათ შორის ნეტუშილმა და კოვალიოვმა და საკმაოდ დამაჯერებელი დასკვნები გამოიტანეს¹⁵. ხელშეკრულების თანახმად რომაელებისა და მათი მოკავშირეების გემებს სასტიკად ეკრძალებათ გასცილდნენ კაპო ბელოს (მშვენიერ კონცხს აფრიკაში), თუ მტრის ან ქარიშხლის მიერ არ იქნებიან იძულებული; ხოლო თუ ვისმე, მისი ნების წინააღმდეგ, ასეთი რამ შეემთხვა, მას უფლება არა აქვს იყიდოს ან მიიღოს რამე, გარდა იმისა, რაც გემის შეკეთებისა თუ მსხვერპლშეწირვისათვის იქნება აუცილებლად საჭირო; ხუთი დღის შემდეგ კი ის უნდა განშორდეს ამ ადგილს. საჭირო საქმეებზე მოსულთ არ შეუძლიათ არავითარი გარიგების დადება—მწერლისა თუ მხმობელის მეშვეობის გარეშე.

ამრიგად, რომაელების ვაჭრობა ამ მხარეებში სასტიკად რეგლამენტირებულია, კართაგელები კი არავითარ ისეთ ვალდებულებათ არ კისრულობენ, რომლებიც ტვირენიის ზღვის სანაპიროში მათი ვაჭრების მისვლის უფლებას შეზღუდავდა. სამაგიეროდ კართაგოს სახელმწიფომ იკისრა, რომის მიმართ არავითარი ისეთი პოლიტიკური ან სამხედრო აქტი არ ჩაედინა, რომელიც ლაციუმის ქალაქებზე რომის ბატონობის შერყევის მცდელობას დაისახავდა მიზნად, და, მეორე მხრივ, რომის მცხოვრებლებს სიცილიის იმ ნაწილში, რომელიც კართაგელებს ექვემდებარებოდა, ყველა ის უფლება ენიჭებოდათ, რომლებიც სხვა უცხოელებს ჰქონდათ.

ამ ხელშეკრულებაში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს, ერთი მხრივ, ის, რომ მის თანახმად რომის გავლენა იმ დროს იმდენად ფართო ყოფი-

ლა, რომ კართაგელები ვალდებულებას კისრულობენ, არავითარი ზიანი არ მიაყენონ ლაციუმის სანაპირო ქალაქებს—არდეას, არიციას, ლაგ-რენტს, ცირციას, ტარაციანას და არც რომისადმი დაქვემდებარებულ ლატინთა სხვა ქალაქს, არ დაიკავონ რომელიმე მათგანი იმ შემთხვე-ვაშიც კი, თუ ის რომს განუდგება, და თუ დაიკავებენ, ვალდებული არიან მთლიანად დაუბრუნონ რომაელებს. ყოველივე ეს სრულებით არ შეესაბამება იმას, რაც ჩვენ რესპუბლიკის დასაწყისის რომზე ვიცით.

სხვას რომ თავი დავანებოთ, როდის იქნებოდა შესაძლებელი და რეალური რომისაგან ლატინების ქალაქთა განდგომის შიში? რასაკვირ-ველია, უფრო მაშინ, როცა ეტრუსკებმა დიდი საგარეო დამარცხება და საშინაო ამბოხება განიცადეს.

რომისადმი ლაციუმში დაქვემდებარებული ქალაქების დასახელება უფრო ეტრუსკების ბატონობის დროს შეესაბამება, ვიდრე რესპუბლი-კის დასაწყისს, როცა ლაციუმის ქალაქები რომისაგან უკვე დამოუკი-დებელ თემებს წარმოადგენდნენ.

მეორე მხრივ, ხელშეკრულების თანახმად, რომის საეაჭრო ინტე-რესები ჩრდილოეთ აფრიკამდეა გავრცელებული, ზღვაოსნობა და გავლენა მათი კი იმდენად ფართო ხასიათისაა, რომ ძალაუფლებურად ექვი იბადება, შეესაბამება თუ არა ეს რესპუბლიკის პირველი პერი-ოდის რომის შესაძლებლობას. რომის პატარა რესპუბლიკას დიდ ხანს არ გააჩნდა ფლოტი და ჯერ კიდევ 338 წელს ძვ. წ. რომაელებმა არ იცოდნენ, თუ როგორ მოეხმარათ ანციატებისაგან ჩამორთმეული დიდი საზღვაო ხომალდები. ამიტომ უფრო ის უნდა ვიგულისხმოთ, რომ განხილული ხელშეკრულება ეტრუსკულ რომთან იქნა დადებული. ეტრუსკების რომში ბატონობის დროს რომაელებს მართლაც განვითა-რებული ჰქონიათ ზღვაოსნობა და ვაჭრობა, მაგრამ, როგორც ხელშეკ-რულების შინაარსიდანაც ჩანს, ამ დარგში რომს დიდად აღემატებოდა კართაგო. ნათქვამს ისიც უნდა დაემატოთ, რომ თუ რომის სახელ-წოდება—Roma ეტრუსკული წარმოშობისაა, მაშინ შეგვიძლია ვივარა-უდოთ, რომ ტერმინი „რომაელები“ პირველ რიგში ეტრუსკულ დამპყ-რობელთ აღნიშნავდა და შემდეგ კი მათს ხელქვეით ლატინურ მოსახ-ლეობაზეც გავრცელდა.

ზოგიერთ მკვლევარს, მაგ., ბენედიქტე ნიეზეს, ტარქვინიუსე-ბის სამეფო გვარეულობის რომიდან გაძევება საეჭვოდ მიაჩნია. მისი აზრით, მეფობის გაუქმება რომში არა ამბოხების, არამედ თანდათა-ნობრივი ევოლუციური გზით მოხდა. თავის მსჯელობაში სხვათაშორის ის ისტორიკოსის დიოდორე სიცილიელის იმ ცნობას ემყარება (XVI 45,8), რომლის თანახმად 354 წელს რომის ფორუმზე სიკვდილად და-უსჯიათ ტარქვინიუსების 260 მამაკაცი (Ταρχύνιοι ἄνδρες). მაგრამ მე-ორე ისტორიკოსის ტიტე ლივიუსის სიტყვებიდან (VII 19,2) ჩანს, რომ ლაპარაკია ქ. ტარქვინიის მცხოვრებლებზე—სამხედრო ტყვეებზე

და არა ტარქვინიუსების რომში ვითომც დარჩენილი გვარეულობის წარმომადგენლებზე¹⁶. ნამდვილად ეს ცნობა ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: 354 წელს რომის ფორუმზე სიკვდილად დაუსჯიათ რომიდან უკვე დიდი ხნის წინათ გაძევებული ტარქვინიუსების გვარეულობის 260 კაცი.

როდის უნდა მომხდარიყო რომიდან ტარქვინიების განდევნა?

კატონისა და პოლიბიოსის თანახმად—507 წელს, ხოლო ტიტე ლივიუსით—510 წ. ეს უკანასკნელი თარიღი ათენიდან ტირან ჰიპიასის გაძევების წელთან უნდა იყოს სინქრონისტულად დაკავშირებული. ჩვენს ხელთ არსებული ცნობების მიხედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ სამეფო ხელისუფლების დაცემა რომში ძვ. წ. VI საუკუნის დასასრულს უნდა მომხდარიყო.

3. რომის უძველესი საზოგადოებრივი წყობა; პატრიციები, კლიენტები; პლემები, მართვალთა სისტემა

„რომაელ ხალხს“ (*populus Romanus*) თავდაპირველად მხოლოდ პატრიციები (*patricii*) შეადგენდნენ. „ტერმინი პატრიციები“ წარმომდგარია სიტყვისაგან—*pater* (მამა) და აღნიშნავს „მამისეულთ“, ე. ი. ადამიანებს, „რომელთაც მამა ჰყავთ“ (ლივიუსის სიტყვით: *patricii sunt, qui patrem ciere possunt*). ყოველივე ეს კი იმას ნიშნავს, როგორც ამას ანტიკური წყაროებიც გვიდასტურებს, რომ რომის უძველესი მოსახლეობის ოჯახი წმინდა პატრიარქალური იყო. ოჯახის მეთაური (*pater familias*) ოჯახის შემადგენელ წევრთა მიმართ თითქმის შეუზღუდავი მბრძანებელი იყო და მათზე მონებად გაყიდვისა და სიკვდილსიცოცხლის უფლებაც კი (*jus vitae ac necis*) ეკუთვნოდა. იმ პირებს, რომლებზეც მამის ხელისუფლება ვრცელდებოდა, აგნატები ეწოდებოდა, ხოლო სისხლის ნათესაობით დაკავშირებულ ადამიანებს—კოგნატები (*Cognatio*—ნათესაობა, ნათესაური ჯგუფები). კოგნატობა ძალაში რჩებოდა იმ შემთხვევაშიც, თუ ოჯახის მამის ხელისუფლება რომელიმე წევრზე აღარ ვრცელდებოდა, მაგ., გათხოვილი ქალიშვილი მშობლებთან კოგნატურ კავშირს ინარჩუნებდა, მაგრამ აგნატურად ქმრის ოჯახთან იყო დაკავშირებული. ტრადიციაში მოცემული ცნობები რომ შევაჯამოთ, დავრწმუნდებით, რომ პატრიციების საზოგადოებაში საგრძნობლად იყო შემონახული გვაროვნული წყობის დამახასიათებელი მომენტები. ამ საზოგადოების ძირითად ერთეულს პატრიარქალური ექსოგამური გვარი (*gens*) წარმოადგენდა. გვარის წევრებს მემკვიდრეობის უფლება, საერთო სარწმუნოებრივი დღეობები, საერთო სასაფლაოები და საერთო სახელები აკავშირებდა. მეფეების პერიოდში და რესპუბლიკის ადრინდელ ეპოქაში რომაელის სახელი ორი ნაწილისაგან შედგებოდა: პირადისა (*praenomen*) და გვაროვნულისაგან (*nomen*); შემდეგ მათ მეტსახელი (*cognomen*) მიემატა.

ანტიკური წყაროების მიხედვით, რომაული საზოგადოება სამ ტრიბად—ტიციებად, რამნებად და ლუცერებად იყოფოდა. ამ ტრიბების წარმოქმნის პირობებს მოკლედ უკვე შევხებით. თვითეული ტრიბა 10 კუ-რიისაგან შედგებოდა, კურია კიდეც—10 გვარისაგან. ტრადიციაში უფ-რო მტკიცეაა დამოწმებული კურიები. მათ სარწმუნოებრივ-პოლიტი-კური მნიშვნელობა ჰქონდათ. თვითეულ კურიას მეთაურობდა კურიონი (*curio*); კურიებში შემავალი ასაკოვანი მამაკაცები იკრიბებოდნენ დღე-სასწაულების შესასრულებლად. მსხვერპლის შესაწირავად და საერთო საკითხების განსახილველად. მათ კრებებს კურიატული კომიციები (*Comitia curiata*) ეწოდებოდა. ყველა 30 კურიის საერთო კრება ჩვეულებ-რივად პალატინის გორაკზე მიმდინარეობდა. საერთო კრებაზე ხმის მიცემა კურიების მიხედვით წარმოებდა და თვითეულ კურიას ერთი ხმა ეკუთვნოდა. კურიატული კომიციები იხილავდნენ ახალ კანონპროექ-ტებს და ირჩევდნენ თანამდებობის პირებს, აწესრიგებდნენ ოჯახის წევრების ურთიერთობას (ანდერძი, შვილება და სხვ.). საგულისხმებე-ლია, რომ იქვე წარმოებდა მეფის არჩევაც და ომის გამოცხადება. როგორც უმაღლეს სასამართლო ინსტანციას, მას საბოლოო განაჩენი გამოჰქონდა იმ საქმეებზე, რომლებიც რომაელი მოქალაქის სიკვდილად დასჯას გულისხმობდნენ. კურიებში ხმის მიმცემი წევრების ერთობლი-ობა შეადგენდა „ქვირიტების რომაელ ხალხს“ (*populus Romanus Qui-ritum*; ქვირინი ომის ღმერთად ითვლებოდა).

ტრადიციის თანახმად, პატრიციების ცალკეულ ოჯახებს მიკუთვ-ნილი ჰქონდათ სრულ მემკვიდრეობით საკუთრებად მიწის ნაკვეთი 2 იუგერის (ჰექტარის 0,25) რაოდენობით. მიწის ასეთ ნაკვეთს ეწოდე-ბოდა ჰერედიუმი (*heredium*, სიტყვისაგან *heres*—მემკვიდრე).

ლუციატოს საფუძვლიანი შენიშვნით, მიწის ასეთი მცირე ნაკ-ვეთით ოჯახი თავს ვერ გამოიკვებავდა. ამიტომ, მისი აზრით, უნდა ვი-ვარაუდოთ, რომ იმ დროის რომაელების ეკონომიკის მთავარ დარგს მა-ინც მომთაბარე მესაქონლეობა შეადგენდა და მათი საქონელი ისეთ საბალახოებზე ძოვდა, რომლებიც საერთო, სათემო საკუთრებად ითვლებოდნენ. ასეთ საძოვრებს, რომლებითაც სარგებლობა პატრიცი-ების თემის ყველა წევრს შეეძლო, *pascua publica* ეწოდებოდა.

რომ პატრიციების ძლიერების საფუძველს იმ დროს მართლაც მესაქონლეობა წარმოადგენდა, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ ფულის აღმნიშე-ნელი ცნება *pecunia* წარმოდგარია სიტყვა *pecus*-ისაგან, რაც საქო-ნელს ნიშნავს.

მაგრამ უნდა გვახსოვდეს ისიც, რომ გარდა ჰერედიუმებისა არ-სებობდა ეგრეთწოდებული „საზოგადოებრივი მიწა“ (*ager publi-
cus*), რომელიც პატრიციების კოლექტიურ საკუთრებად ითვლებოდა. პატრიციების ოჯახებს შეეძლოთ მიწის ამ საერთო ფონდიდან თავის-თვის და კლიენტებისათვის განსაზღვრული პირობით დაეკავებინათ

(ოკუპაცია—occupatio) ისეთი რაოდენობის მიწა, რომლის გამოყენება მათ შეეძლოთ. ასეთი ფართობი ფორმალურად არა კერძო საკუთრებად, არამედ მფლობელობად ითვლებოდა.

მართალია, საერთო ფონდიდან მიწით სარგებლობა დროებითად ითვლებოდა, მაგრამ პატრიციები ყოველგვარად ცდილობდნენ ეს ფორმალური მხარე გადაელახნათ და სარგებლობის სრული თავისუფლება და გასხვისებისა და მემკვიდრეობით გადაცემის უფლებები მიეთვისებინათ. Ager publicus-იდან დროებით სასარგებლოდ მიღებულ ნაკვეთებზე პატრიციები გადასახადის (vectigal) სახით მოსავლის ნაწილს (ერთი მეხუთედიდან ერთ მეათედამდე) იხდიდნენ.

პატრიციების გვერდით ადრე წარმოქმნილა მოსახლეობის განსაკუთრებული ჯგუფი—კლიენტები. სიტყვა კლიენტი დამოკიდებულ, მორჩილ ადამიანს ნიშნავს. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ კლიენტელა ცნობილი იყო ეტრუსკებს შორის.

საზოგადოებრივი ურთიერთობის ეს ფორმა იმაში მდგომარეობდა, რომ გვარის ზოგიერთი წევრი პატრონის (ე. ი. დამცველის) სახით მფარველობას უწევდა უფლებო ცალკეულ პირებს, რომლებიც სამაგიეროდ ვალდებულნი იყვნენ თავიანთი პატრონების მიმართ ერთგული და მორჩილი ყოფილიყვნენ. უმეტეს ნაწილად კლიენტს პატრონი აძლევდა მიწას, საქონელს და იცავდა მას სასამართლოში. სამაგიეროდ კლიენტი პატრონის რაზმში მსახურობდა, განსაზღვრულ სამუშაოს ასრულებდა და ზოგჯერ მას საჭირო დახმარებასაც უწევდა. კავშირი პატრონსა და კლიენტს შორის პირადული ხასიათისა იყო და ურთიერთ ერთგულებას (fides) ემყარებოდა. თუ რამდენად პტკიცე ხასიათი ჰქონდა ასეთ ერთგულებას, ეს სხვათა შორის იქიდანაც ჩანს, რომ XII დაფის კანონების ერთი მუხლის თანახმად, პატრონის მიერ კლიენტისადმი ვნების მიყენება სარწმუნოებრივ დანაშაულად ითვლება: „წყეული იყოს ის პატრონი, რომელმაც კლიენტი მოატყუა (clienti fraudem fecerit)“.

მეფეების პერიოდში და რესპუბლიკის ადრინდელ ეპოქაში კლიენტები პატრიციების მნიშვნელოვან სოციალურ დასაყრდენს წარმოადგენდნენ.

პატრიციებისა და კლიენტებისაგან მკვეთრად განსხვავდებოდნენ პლებეები, რომლებიც ადრინდელ რომში მოსახლეობის დიდ ნაწილს წარმოადგენდნენ. პლებეების წარმოშობის საკითხის გარშემო სხვადასხვა თეორიაა წარმოქმნილი: გამოთქმულ იქნა მრავალი ჰიპოთეზი, რომლებიც მიზნად პლებეების წარმოშობის დადგენას და მათი სოციალური ხასიათის გარკვევას ისახავენ.

ამ თეორიებს ვრცლად იხილავს პროფ. კოვალიოვი სპეციალურ ნარკვევში¹⁷. და თავის მხრივ ეგრეთწოდებულ „კომპლექსურ თეორიას“ აყენებს. ეს თეორია იმას გულისხმობს, რომ პლებეების მნიშვნელოვანი

ნაწილი თავდაპირველად კლიენტები იყო, ხოლო პატრიციებსა და პლებებს შორის არსებულ განცალკევებულობას ძირითადად ეთნიკური სხვაობა განსაზღვრავდა და პლებებში ძლიერი ეტრუსკული ელემენტი იყო; მაგრამ ისტორიული განვითარების მსვლელობაში პატრიციებსა და პლებებს შორის სოციალური დაპირისპირებაც წარმოიქმნა.

ამ თეორიათა შორის ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ის მოსაზრება, რომლის თანახმად პლებები და პატრიციები სხვადასხვა ეთნიკურ ჯგუფს მიეკუთვნებიან. ეს შეხედულება, სხვათა შორის, თავის დროზე დაასაბუთა ივანე ნეტუშილმა და ასეთი დასკვნა გამოიტანა: „პლებების ყოფა-ცხოვრება ისეთ მკვეთრ განმასხვავებელ თვისებათაა შეპყრავებს, რომელნიც გვაიძულებენ პლებებში პატრიციებსა და კლიენტებისაგან არსებითად განსხვავებული ეთნიკური ელემენტი დავინახოთ“-ო.

ლივიუსის სიტყვით, პლებების შვილები, წინააღმდეგ პატრიციებისა, *incerta proles*, ე. ი. თავიანთი მამების არმცოდნედ ითვლებოდნენ¹⁸. წყაროებში ამასთან ერთად ცხადად არის მითითებული პატრიციებისა და პლებებს შორის სარწმუნოებრივი განსხვავებულობაც.

მეორე მხრივ, მკვლევრების მთელმა რიგმა პლებების წარმოშობის საკითხის გარკვევისას ძირითადი როლი დაპყრობას მიანიჭა. ასე, მაგ., ობერცინერი პლებებს ისეთ ადგილობრივ მოსახლეობად თვლიდა, რომელიც კულტურის დაბალ საფეხურზე იდგა, ნადირობას მისდევდა და მღვიმეებში ცხოვრობდა; ეს მოსახლეობა იტალიკების მიერ იქნა დაპყრობილი. ბინდერსაც ადგილობრივი მცხოვრებლები ლატინები პლებებად, ხოლო პატრიციები უცხოტომურ დამპყრობლებად მიაჩნდა¹⁹.

არაერთხელ დასახელებული მკვლევარის—ლუცცატოს აზრით, პლებსი იმ თემთა თავისუფალ წევრებს წარმოადგენდა, რომლებიც რომის თემის (*civitas*) მიერ იქნა დაპყრობილი და უფრო გვიან შეუერთდნენ რომაელებს, ამიტომ მას პლებსი ისეთ მოსახლეობად არ მიაჩნდა, რომელიც რომაელი თუ ეტრუსკელი დამპყრობლების მიერ მონებად იქნა გადაქცეული, ანდა ისეთ უცხოელებად, რომლებიც ტარქვინიუსების დროს გადმოსახლდნენ, რომ აქ ვაჭრობასა და ხელოსნობას შედგომოდნენ²⁰.

ჩვენის აზრით, ამ საკითხის გამო უფრო დამარწმუნებელი და მისაღები მოსაზრება გამოთქვა თავის დროზე მკვლევარმა კუნომ. მისი აზრით, რომი ისეთივე ეტრუსკული ქალაქი იყო, როგორიც, ვთქვათ, ვეი და ფიდენი; რომ პატრიციელი გვარები ეტრუსკელი დამპყრობლების ჩამომავლობას წარმოადგენდნენ, ხოლო პლებები—ლატინთა დაპყრობილ მცხოვრებლებს, რომლებმაც თანდათანობით მოიპოვეს მათი ბატონობისაგან გათავისუფლება²¹.

მართლაც, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეტრუსკელი დამპყრობლების შედარებით არამრავალრიცხოვანმა ნაწილმა დაიპყრო მალლობებზე ბინადარი მოსახლეობა და ახალ ადგილას მტკიცედ გამაგრდა. ის თანდათანობით პატრიციად გადაიქცა და გარშემო მცხოვრებ მოსახლეობაზე გაბატონდა. როგორც ჩანს, დაპყრობის გზით დაქვემდებარებული მოსახლეობისათვის ეტრუსკებს თავისუფლება დაუტოვებიათ, მაგრამ მათთვის მოქალაქეობრივი უფლებები არ მიუნიჭებიათ და მართველობის მთელი აპარატი თვითონ შეუნარჩუნებიათ. ამ გზით წარმოქმნილი პლებეები პატრიციული თემის გარეშე დარჩენილან და სათემო მიწით სარგებლობის უფლებაც არ ჰქონიათ. პლებეები თავდაპირველად ფლობდნენ კერძო საკუთრების უფლებით მიწის ფრიად მცირე ნაკვეთებს და მათ და პატრიციებს მიწის ფლობელობის არსებითად განსხვავებული ფორმები ახასიათებდათ. ამიტომაც პატრიციებსა და პლებეებს შორის წარმოქმნილი ბრძოლა უმთავრესად მიწისათვის ბრძოლა იყო. მართალია, პლებეები პირადად თავისუფალი იყვნენ, მაგრამ უფლება არ ჰქონდათ მონაწილეობა მიეღოთ კურიატულ კომიციებში, ყოფილიყვნენ წარმოდგენილი სენატში და ემსახურნათ ლეგიონში. ამას გარდა, როგორც ტარქვინიუსების დროის პლებეების ჩაგვრის გამო თქმულება გვიდასტურებს, შეიძლებოდა მათი საზოგადოებრივ სამუშაოებზე გაწვევაც. ქორწინება პატრიციებსა და პლებეს შორის უკანონოდ ითვლებოდა.

მართველობითი სისტემა რომის პატრიციულ სახელმწიფოში, რომელსაც ფრ. ენგელსი თავის ცნობილ ნაშრომში სამხედრო დემოკრატიას უწოდებს, წარმოდგენილია კურიატული კომიციებით, სენატით და რექსით.

კურიატულ კომიციებზე უკვე გვქონდა საუბარი და დავინახეთ, რომ მათს საერთო კრებაზე წყდებოდა მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი საკითხები. ხოლო კურიატული კომიციების ყველა დადგენილება უნდა დაემტკიცებინა სენატს (*auctoritas patrum*), რომელიც მამა-პაპათა ტრადიციის (*mor maiorum*) მცველად ითვლებოდა. ტერმინი სენატი (*senatus*) წარმოდგარია ლათინურად მოხუცის აღმნიშვნელი სიტყვისაგან *senex* და მის წევრებს მამები (*patres*) ეწოდებოდათ. ტრადიციის მიხედვით, სენატი თავდაპირველად ასი წევრისაგან შედგებოდა, მერე კი ეს რიცხვი სამასამდე გაუდიდებიათ. სენატის წევრები მონაწილეობას იღებდნენ მეფის (რექსის) არჩევნებში და მის მრჩეველად ითვლებოდნენ მნიშვნელოვანი საქმეების განხილვისას. არსებობს ცნობა, თითქოს მეფის სიკვდილის შემთხვევაში ახალი მეფის არჩევამდე სენატის წევრები რიგრიგობით ანხორციელებდნენ უმაღლეს ხელისუფლებას (*interregnum* — მეფეთშორისობა).

სახელმწიფოს სათავეში იდგა მეფე (რექსი), რომელიც მომზენს თითქმის შეუზღუდავ მონარქად ჰყავს წარმოდგენილი, მაგრამ

ენ გელსის მითითებით ის არსებითად მხედართმთავარი, უმაღლესი ქურუმი და ზოგიერთი სასამართლოს თავმჯდომარე იყო. ამასთან ერთად მეფეს ენიჭებოდა უმაღლესი ხელისუფლება (*imperium*) და, შესაძლოა, იგივე ნიშნავდა ახალ სენატორებს.

რომის მეფის ხელისუფლების გარეგან ჩინებულებას საერთო ეტრუსკული ინსიგნიები წარმოადგენდა: მეწამული მანტია, ოქროს დიადემა, არწივიანი კვერთხი, სპილოს ძვლის სავარძელი და მეფის წინ მიმავალი 12 ლიქტორი წნელების კონაში ჩადებული ცულებით.

სამეფო პერიოდის ბოლოში გაჩნდნენ ისეთი თანამდებობის პირები, რომლებსაც მეფე ნიშნავდა. ასე, მაგ., როცა მეფე რომიდან დროებით გადიოდა, მის მართველობას აკისრებდა ქალაქის პრეფექტს (*praefectus urbae*).

ასეთია ზოგადად უძველესი რომის მმართველობითი სისტემა. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ სისტემის ორგანოების ხასიათისა და კომპეტენციის საკითხი მეცნიერებაში დიდი კამათის საგანია და იძულებული ვართ მათ შესახებ მხოლოდ საერთო მოსაზრებებით დავკმაყოფილდეთ.

4. ეპოქითწოდებული სერვიუს ტულიუსის კონსტიტუცია და მისი მნიშვნელობა

ჩვენ დავინახეთ, რომ პატრიციებს მითვისებული ჰქონდათ არა მარტო პრივილეგიები და პოლიტიკური უფლებები, არამედ მათ ხელში იყო აგრეთვე მიწების, საქონლისა და ალბათ მონების გამგებლობის საშუალება. პლების პოლიტიკურ უთანასწორობას კი მკაცრად გამოსახული ეკონომიური უთანასწორობაც ემატებოდა. როგორც პლებეები, ისე პატრიციები მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობას მისდევდნენ, რაც იმ დროს რომაელების არსებობის ძირითად წყაროს წარმოადგენდა. მაგრამ სხვაობა ამ ორ სოციალურ ჯგუფს შორის მით უფრო ღრმავდებოდა, რაც მეტად იზრდებოდა მეზობელ ტომთა ხშირი თავდასხმებით და საზოგადოებრივი მოვლენებით გამოწვეული ტვირთი, რომელიც საშინელ უბედურებად ევლინებოდა მიწის წვრილ მესაკუთრეთ. იმ შემთხვევაში, თუ ისინი ჰკარგავდნენ მოსავალს თუ საქონელს, ამასთან ერთად აუცილებლად დამოუკიდებლობასაც ჰკარგავდნენ, ვინაიდან იძულებული ხდებოდნენ სესხისათვის პატრიციებისათვის მიემართნათ. სავალო კანონები კი როგორც სხვაგან, ისე ძველ რომში ისეთი სასტიკი ხასიათისა იყო, რომ ვალაუვალი მოვალე მთლიანად კრედიტორის ხელქვეითი ხდებოდა. პლებეების რიცხვი კი სულ მატულობდა იძულებით თუ ნებაყოფლობით გადმოსახლებულ პირთა ანგარიშზე. ასეთი ადამიანები რომის მუდმივი მცხოვრებლები ხდებოდნენ, მაგრამ პოლიტიკური უფლებებით არ სარგებლობდნენ.

ამასთან ერთად პლებეებში ქონებრივი დიფერენციაცია უფრო სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა, ვიდრე პატრიციებში, და ადგილი ჰქონდა ფართო მასების ეკონომიურ დეგრადაციასა და გაღატაკებულთა რიცხვის შეუჩერებელ ზრდას.

მეორე მხრივ, ის პლებეები, რომელთაც მოახერხეს ხელოსნობასა და ვაჭრობაში ჩაბმა, მდიდრდებოდნენ და ისეთ წრეს ჰქმნიდნენ, რომელიც პირველ რიგში ვერ ურიგდებოდა თავის უუფლებო მდგომარეობას.

უდავოდ უნდა ვივარაუდოთ, რომ იმ დროის რომაულ საზოგადოებაში მონებიც არსებობდნენ, მაგრამ მონობას ჯერ კიდევ არ ჰქონდა მიღებული საგრძნობი განვითარება და პრიმიტიულ, პატრიარქალურ ხასიათს ატარებდა.

პატრიციებსა და პლებეებს შორის ამტყდარი ბრძოლის პირველ ეტაპს ეგრეთწოდებული სერვიუს ტულიუსის რეფორმა წარმოადგენდა.

რაში მდგომარეობდა ეს რეფორმა და რა საზოგადოებრივი მნიშვნელობა ჰქონდა მას?

დიონისე პალიკარნასელის გადმოცემით (IV 15—18) სერვიუს ტულიუსმა ყველა რომაელს უბრძანა ჩაწერილიყვნენ, ვერცხლზე შეფასებინათ თავიანთი ქონება და თან ჩვეულებრივი ფიცი მიეღოთ, რომ ცნობები სინამდვილეს შეესაბამება და რომ ქონება სრულიად და მაღალი დანიხვრითაა შეფასებული, მიუთითონ თავიანთი ხნოვანობა, დაასახელონ თავიანთი ცოლები და შვილები და აღნიშნონ ის, თუ რომელ უბანზე არიან მიწერილები. ვინც ამას არ შეასრულებდა, მას ქონების ჩაპორთმევა, გაჯოხვა და მონად გაყიდვა ემუქრებოდა²².

სერვიუს ტულიუსს რომის მცხოვრებლები როგორც პატრიციები, ისე პლებეები დაუნაწილებია ხუთ თანრიგად (*classis*) ქონებრივი ცენზის მიხედვით. ქონებრივ ცენზს, ტრადიციის მონაცემების თანახმად, საფუძვლად სპილენძის მონეტი ასის (*aes signatum*) ედო. პირველ თანრიგს მიეკუთვნებოდნენ ის შეძლებული პირები, რომელთა ქონება 100 ათას ასს უდრიდა, მეორეს—75 ათასს, მესამეს—50 ათასს, მეოთხეს—25 ათასს და მეხუთეს 11—ათასს ასს. მცხოვრებლების ულარიბესი ნაწილი კი „კლასის ქვევით“ (*infra classem*) რჩებოდა. მათ ეწოდებოდა „თვით შეფასებულნი“ (*capite censsi*). ისინი ითვლებოდნენ პროლეტარებად (*proletarii*), ე. ი. ისეთ ადამიანებად, რომელთაც შვილების, ჩამომავლობის (ლათ. *proles*) მეტი არ გააჩნდათ რა.

ყოველ კლასს სამხედრო ერთეულის (ცენტურიის—ასეულის) გარკვეული რიცხვი უნდა გამოეყვანა და თვითეული მათგანი განსაზღვრული საჭურვლით შეეიარაღებინა. იმ პირობებში, რომელთაც ისეთივე ცენზი ჰქონდათ, როგორიც პირველ კლასს, მხედრების 18 ცენტურია იქნა გამოყოფილი. პირველი კლასის წევრები მძიმედ შეიარაღებულ ფეხოსნებს

განსახიერებდნენ და ლეგიონის წინა რიგებში უნდა მდგარიყვნენ. სხვა კლასებს შესაბამისად თანმიმდევნოდ უფრო შემსუბუქებული შეიარაღება ეკისრებოდათ. მეხუთე კლასი კი მწყობრში მსუბუქად შეიარაღებული უნდა გამოსულიყო.

მაშასადამე, პატრიციებთან ერთად პლებეებსაც დაევალოთ სამხედრო სამსახური და მათებრ საკუთარ ხარჯზე უნდა შეიარაღებულიყვნენ. გამონაკლისს თითქოს მხედრები წარმოადგენდნენ: მათ ხაზინიდან ეძლეოდათ ცხენის შესაძენი და შესანახი სახსრები და საგულისხმებელია, რომ განსაზღვრულ გამოსაღებს იხდიდნენ ის შეძლებული ქვრივები და ობლები, რომელნიც სამხედრო ბეგარას პირადად ვერ ასრულებდნენ^{22a}.

ასეთი სამხედრო რეფორმის შედეგად პირველ კლასს მხედრებითურთ 98 ცენტურიას გამოყვანა დაეკისრა, მეორეს—ოცდაორისა ხელოსნების ორი ცენტურიის ჩათვლით, მესამეს—ოცის, მეოთხეს—ოცდაორისა მებუკეთა და მენაღარეთა ჩათვლით, მეხუთეს—ოცდაათისა და პროლეტარიებს—ერთი ცენტურიისა. მაშასადამე, რომის მოსახლეობას სულ 193 ცენტურია უნდა გამოეყვანა.

სერვიუს ტულიუსის რეფორმას უდავო მნიშვნელობა ჰქონდა რომის სამხედრო ძლიერების განვითარებისათვის. ცნობილია, რომ როგორც მეფეების პერიოდში, ისე რესპუბლიკის ეპოქაში ომი გამდიდრების, ტერიტორიისა და მონების ხელთგდების ერთ მთავარ წყაროთაგანს წარმოადგენდა. სერვიუს ტულიუსის სამხედრო რეფორმამ განამტკიცა რომის სამხედრო ძლიერება და უზრუნველჰყო მისი მეთაურობა ლატინების კავშირში, რომელიც უკვე რღვევას განიცდიდა. ამ კავშირის გამაგრების აღსანიშნავად ავენტინის გორაკზე აგებულ იქნა ღმერთქალის დიანას ტაძარი.

ამ მხრივ დიონისე ჰალიკარნასელი ფრიად საყურადღებო ცნობას გვაწვდის, რომ მან თავის თვალთ ნახა მეფე სერვიუს ტულიუსის ლატინთა ქალაქებთან დადებული ხელშეკრულების ტექსტი საერთო საშუალებებით ავენტინზე დიანას ტაძრის აგების შესახებ.

მაგრამ სერვიუს ტულიუსის რეფორმას არა მარტო სამხედრო, არამედ ცხადი პოლიტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა. საქმე იმაშია, რომ ამიერიდან პლებეები *populus Romanus*-ის შემადგენლობაში ჩაირიცხნენ და მოქალაქეთა რიცხვში ჩაეწერნენ. ამან კი გავლენა იქონია რომის საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე. წარმოიქმნა სახალხო კრების ახალი ფორმა: საერთო კრებაზე შეგროვებისას მოქალაქეები აგრეთვე ცენტურიებად იყოფოდნენ და თვითეულ კლასს იმდენი ხმა ჰქონდა, რამდენი ცენტურიაც გამოჰყავდა. ამ კრებებს ცენტურიატული კომიციები (*comitia centuriata*) ეწოდებოდა. თვითეულ ცენტურიას თითო ხმა ეკუთვნოდა: ყოველ საკითხს ჯერ ცალკეულ ცენტურიაში იხილავდნენ და მერე ხმის უმრავლესობით წყვეტდნენ. ცენტურიატული კომიციები მარსის ველზე იკრიბებოდნენ.

ეს იყო დიდი ვაკე, ქალაქის კედელს გარეთ, გორაკებსა და ტიბრს შორის მდებარე. აქ იდგა ომის ღმერთის მარსის ძველი საკუთხეველი, რომლის გარშემო მიმდინარეობდა ცენტურიატული კომიციების კრება, რომელშიც ხალხი სრული შეიარაღებული იღებდა მონაწილეობას.

თუ მივიღებთ მხედველობაში იმას, რომ პირველ კლასს 98 ცენტურია გამოჰყავდა და, მაშასადამე, ხმების ნახევარზე მეტი ეკუთვნოდა (193-დან 98, დანარჩენ ოთხ კლასს კი მხოლოდ 95), ადვილად წარმოვიდგენთ, რომ გადამწყვეტი როლიც მასვე ეკუთვნოდა. მაგრამ ცენტურიატული კომიციების დაწესებას ის ძირითადი აზრი ჰქონდა, რომ ამიერიდან არა წარმოშობას, არამედ ქონებრივ მდგომარეობას მიენიჭა მთავარი როლი და ძველმა კურიატულმა კომიციებმა წინანდელი მნიშვნელობა საგრძნობლად დაჰკარგეს.

გარდა მოსახლეობის კლასებად დაყოფისა, ტრადიცია სერვიუს ტულიუსს ძველი ტრიბების ნაცვლად ახალი ტერიტორიული ტრიბების დაარსებასაც მიაწერს. მას დაუარსებია ოთხი საქალაქო ტრიბა (*tribus urbanae: Sucusana, Esquilina, Palatina, Collina*) და რამდენიმე სასოფლო (*tribus rusticae*). წყაროებში ტრიბების რაოდენობა სხვადასხვა გვარია, ასე, მაგ., ტიტე ლივიუსის გადმოცემით მათი რიცხვი იმ დროს ოცდა ერთს უდრიდა, დიონისეს სიტყვით კი — ოცდაექვსს. ამიტომ ძნელია ამ რიცხვის ზუსტად დადგენა, მაგრამ იმის თქმა კი სარწმუნოდ შეიძლება, რომ ძვ. წ. III საუკუნეში ის 35 აღწევდა. როგორც ტიტე ლივიუსის სიტყვებიდან ჩანს (I 46), პატრიციები ფრიად უკმაყოფილო ყოფილან სერვიუს ტულიუსის მიერ გატარებული რეფორმით. სამაგიეროდ პლებეებში მას მოკრძალებითი ხსოვნა დაუტოვებია და ყოველთვის ურად მისი საპატივცემო მოგონება სრულდებოდა.

რა თქმა უნდა, როცა რომაელების ქონებრივ კლასებად დანაწილებაზე ვლაპარაკობთ, უნდა გვახსოვდეს, რომ ეს შედეგი იყო არა ერთი კანონმდებლის შემოქმედებითი ნებისყოფისა, არამედ ხანგრძლივი სოციალური პროცესებისა, რომელთაც თავისი კანონმდებლობითი გაფორმება სერვიუს ტულიუსის მეფობაში მიიღეს. ასე უნდა გავიგოთ მოსახლეობის ქონებრივ თანრიგებად დანაწილება და ცენტურიატული კომიციებისა და ტერიტორიული ტრიბების დაწესება. ამიტომ თვითონ სერვიუს ტულიუსის ისტორიულ არსებობის უარყოფა საფუძვლიანად ვერ ჩაითვლება.

სერვიუს ტულიუსის რეფორმის უტყუარობის გარშემო ისტორიოგრაფიაში ერთიმეორის საწინააღმდეგო მოსაზრებები იქნა გამოთქმული და ზოგიერთი დეტალი საეჭვოდ და საკამათოდ მიჩნეული. განსაკუთრებით შეუსაბამოდ ითვლება სერვიუს ტულიუსის დროისათვის ფულადი ქონებრივი ცენზის შემოღება. მართლაც, ახალ გამოკვლევათა თანახმად,

რომაული გირვანქოვანი ასსის (aes signatum) პირველი მოჭრა მხოლოდ 335 წელს და შეიძლება უფრო გვიანაც 311-ში მოხდა. მაგრამ მარტო ამ ფაქტის მიხედვით მოქალაქეების კლასებად დაყოფის IV საუკუნეში თუ III-ის დასაწყისში გადატანა, როგორც ამას ზოგიერთი მკვლევარი ჩადის, სინამდვილეს მოკლებულია და მთლიანად ეწინააღმდეგება ტრადიციის დამაჯერებელ მონაცემებს. ამიტომ თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში უფრო ის მოსაზრება მტკიცდება, რომ ტრადიციის თანახმად ეს რეფორმა VI საუკუნეში უნდა ყოფილიყო გატარებული. ასე, მაგ., თანამედროვე ინგლისელი მკვლევარი ლასტი, რომელიც სერვიუს ტულიუსის რეფორმას VI საუკუნეს მიაკუთვნებს, მასში უმთავრესად სამხედრო მიზნებს ხედავს. ასეთ მოსაზრებას იზიარებს რომის ერთი გამოჩენილი ისტორიკოსთაგანი, ლონდონის უნივერსიტეტის პროფესორი სკალლარდი, რომლის ნაშრომი მეთოდოლოგიურად ზოგიერთ სუსტ დებულებას შეიცავს²³.

მეორე ნხრივ, ადგილი აქვს ფულადის მიწის ცენზით შეცვლას და პირველი კლასისათვის ცენზად ეგრეთწოდებული სრული განაკვეთია (20 იუგერი) წარმოდგენილი. მაგრამ არც ასეთი ცდის დამადასტურებელი დოკუმენტი მოგვეპოვება. ამიტომ იძულებული ვართ მხოლოდ იმის აღნიშვნით დავკმაყოფილდეთ, რომ სერვიუს ტულიუსის მიერ ქონებრივი ცენზის საფუძველზე გატარებულ იქნა მოქალაქეების კლასებად დანაწილება და რომ საერთოდ მისი რეფორმა ძირითად ხაზებში ისტორიულ სინამდვილეს წარმოადგენს.

როდესაც სახალხო კრებაზე, ცენტურიატულ კომიციებზე ვლაპარაკობთ, უნდა გვახსოვდეს რომ ძველთაგან რომაელების სარწმუნოების ერთ განსაკუთრებულობას, დღეების სასიკეთოდ და არასასიკეთოდ დანაწილება წარმოადგენდა. პირველთ მიეკუთვნებოდა ის დღეები, როცა ნებადართული იყო შეკრება (dies fasti) და მეორეთ ისეთი დღეები, როცა შეკრება აკრძალულად ითვლებოდა (dies nefasti). ამიტომაც, ადვილი არ იყო სახალხო კრების დღის არჩევა. არ შეიძლებოდა მისი დანიშვნა უქმეებში და ზოგჯერ ჩვეულებრივ დღეებშიც. არასასიკეთოდ ითვლებოდა ის დღეები, რომლებიც მიცვალებულთა და ხალხის მიერ განცდილ დიდ ჭირთა მოგონებისადმი იყვნენ მიძღვნილი, და აგრეთვე ყოველი თვის უკანასკნელი დღე. ასეთ დღეებში სახალხო კრების დანიშვნა აკრძალული იყო. ამას გარდა, განსაკუთრებულ შემთხვევებში მიმართავდნენ ჰარუსპიკებს, რომლებიც სამსხვერპლო ცხოველების შიგნეულზე მისნობდნენ და ცისიერ მოვლენებს განმარტავდნენ. მაგრამ უფრო ხშირად მიმართავდნენ ავგურებს, რომლებიც ღმერთების ნებისყოფას თითქოს ფრინველების გაფრენისა და მათი ქვილი-ჭივილის მიხედვით შეიცნობდნენ და ცუდსა და კარგ მოსწავებად არკვევდნენ. მათ მიერ დადგენილი ცუდი მოსწავების შემთხვევაში მოქა-

ლაქების კრებაზე მიწვევა არ შეიძლებოდა და სახალხო კრება სხვა უფრო მისაღები დღისათვის უნდა გადაედოთ.

რა თქმა უნდა, მმართველი წრეები ხშირად ასეთ მოსწავებათ თავიანთ საკეთილდღეოდ იყენებდნენ.

5. როგორც აღჩინდელი კულტურა

მართალია, იმ დროის რომაული საზოგადოების კულტურა ჯერ კიდევ პრიმიტიული ხასიათისა იყო, მაგრამ უდიდეს მიღწევად უნდა ჩავთვალოთ ის, რომ უკვე მეფეების პერიოდში რომაელებს საკუთარი დამწერლობა შეუქმნიათ. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ანბანური დამწერლობა მათ კუმეს ბერძნებთან ურთიერთობაში გადმოიღეს და შეითვისეს. ზემოთ უკვე იყო დასახელებული ცნობა სერვიუს ტულიუსის მიერ ლატინთა ქალაქებთან დადებული ხელშეკრულების ტექსტის შესახებ და აგრეთვე ეპიგრაფიკული ძეგლები—პრენესტეს ფიბულა და „შავი ქვა“.

როგორც სხვა ხალხებს, ისე ამ პერიოდის რომაელებსაც შეუქმნიათ უძველესი სახალხო პოეზია, რომლის ძეგლები ჩვენამდე არ შემონახულა, მაგრამ უფრო გვიანდელ წყაროებში ნაწილობრივად მაინც არიან დაცული. ამ მხრივ პირველ რიგში უძველესი საკულტო ჰიმნები უნდა დავასახელოთ. მათ შორის განსაკუთრებული ადგილი ნათესების სასიკეთოდ მიმართულ საკულტო მოწოდებათ მიეკუთვნებოდა. საერთოდ კი უნდა აღინიშნოს, რომ რომაელების ღმერთებისადმი ლოცვითი მიმართვები დიდი ექსტაზით არ გამოირჩეოდნენ. ლოცვა რომაელისათვის ღმერთზე თუ რომელიმე მოვლენაზე მაგიური ზეგავლენის საშუალება იყო. რომაელების უძველეს სარწმუნოებრივ პოეზიას მიეკუთვნებოდა აგრეთვე საგალობელთა, ავადმყოფობის, ხანძრის, სეტყვისა და სხვა მავნე ბუნებრივი მოვლენების საწინააღმდეგო შელოცვების კრებულები და ეგრეთწოდებული სატურნული ლექსით დაწერილი წინასწარმეტყველებანი ადამიანთა ბედის შესახებ. ძველი რომაელი მწერლები იხსენიებენ აგრეთვე იმ სიმღერებს, რომლებსაც ყურძნის კრეფის, რთვისა და ქსოვის დროს ასრულებდნენ. მათთან ერთად მოხსენებულია იავნანა და მწყემსების სიმღერები. რომაელების სარწმუნოებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკუთვნოდა ოჯახის კულტს, რომლის ცენტრს კერა წარმოადგენდა. მის წინ ოჯახის მამა ასრულებდა ყველა წესს, რომლებიც მნიშვნელოვან საქმის შესრულებას თან სდევდნენ. მაგალითად, კერას წინ ოჯახის მამა ახლადდაბადებულ ბავშვს თავის შვილად აცხადებდა. ოჯახის მფარველებს სახლის ბინადარი კეთილი სულები — პენატები ეწოდებოდათ. სახლის გარეთ კი ოჯახისა და მისი ქონების მფარველებად ღარები ითვლებოდნენ. ამას გარდა, ოჯახის ყოველ წევრს მფარველობდა საკუთარი „გენია“, რომელიც მისი ძალის გამომსახველად იყო მიჩნეული. ოჯახის მამის გენიას ყველა წევრი თავიანთსა სცემდა. ის მთელი ოჯახის გენია იყო. ოჯახის დედასაც ჰყავდა.

თავისი გენია, რომელსაც ახალგაზრდა მეუღლე ოჯახში შეჰყავდა და მშობიარობას უადვილებდა. ოჯახივე ზრუნავდა მიცვალებულ წინაპრებზე, რომლებიც ძველი რომაელების წარმოდგენით სიცოცხლეს საფლავებშიც განაგრძობდნენ და საკურთხის მიტანას მოითხოვდნენ. ის მიცვალებულები, რომლების მიმართ მათი ჩამომავლობა ზრუნავდა, კეთილ ღვთაებებად—მანებად იწოდებოდნენ. ხოლო უყურადღებოდ მიტოვებული მიცვალებულები ბოროტ და შურისმაძიებელ სულებად—ლემურებად ითვლებოდნენ.

რომაელების აღრინდელ სარწმუნოებას საერთოდ პრიმიტიული პოლითეიზმი ახასიათებდა. მათი წარმოდგენით ყოველ საგანს და მოვლენას თავისი სული, თავისი ღვთაება ჰყავდა. მაგ., ბავშვობის 43 ღმერთი იყო აღიარებული: ბავშვის პირველი ტირილის ღვთაება, აკვნის ღმერთი, ბავშვის პირველი ფეხადგმის ღვთაება და ა. შ.

რომაელი ქურუმები საერთოდ ისეთი თანამდებობის პირები იყვნენ, რომლებიც განსაზღვრულ ფუნქციებს ასრულებდნენ და განსაკუთრებულ ძმობებში ერთიანდებოდნენ. ეს ძმობები უმთავრესად კოოპტაციის გზით ივსებოდნენ.

თავის პირვანდელ სტადიაში რომაული სარწმუნოება ანთროპომორფული არ იყო და ამიტომაც ღმერთების განსხეულებანი არ არსებობდნენ.

რომაული სარწმუნოების ღვთისმსახურების წესები ფრიად დეტალურად იყო დამუშავებული. ამასთან დაკავშირებით ფართოდ განვითარებულა ქურუმების წოდება და მათი კოლეგიები. უძველესი ქურუმები იყვნენ: პონტიფიკები, რომელთაც სარწმუნოებრივი წესების უმაღლესი მეთვალყურეობა ეკისრებოდათ. ჰარუსპიკები, რომლებიც სამსხვერპლო ცხოველების შიგნეულობაზე მისნობდნენ და თითქოს ცისიერ მოვლენებს განმარტავდნენ; ავგურები, რომლებიც ვითომც ღმერთების ნებისყოფას ფრინველთა გაფრენის მიხედვით შეიცნობდნენ; ღმერთქალის ვესტას ქურუმქალები—ვესტალები, სახელმწიფო და საოჯახო კერების მცველები.

ქურუმთა უძველეს გაერთიანებათ წარმოადგენდნენ: სალიები (მხტომები) და არვალის ძმები (ძმები მხენელები).

სალიების კოლეგიას ლატინების უძველესი ღმერთის მარსის ქურუმები წარმოადგენდნენ. ისინი ყოველი წლის მარტსა და ოქტომბერში ქალაქ რომის რიტუალურ „შემოვლას“ ასრულებდნენ კვერთხით სამხედრო შესამოსში, ხტოდნენ და საკულტო „მოწოდებით“ სხვადასხვა ღმერთებს მიმართავდნენ. ფრიად შერყვნილი სახით შემონახულია მათი ძველი ჰიმნის ტექსტი, რომელიც შემდგომ დროში თვითონ ქურუმებისათვისაც გაუგებარი იყო.

არვალის ძმათა კოლეგიაში შემავალი ქურუმები დედამიწის ღმერთქალის საპატივცემო (Dea Dia) ღღესასწაულს ასრულებდნენ.

ჩვენამდე მოაღწია მათი ღვთისმსახურების ოქმებმა; ერთ მათგანში მოცემულია რიტუალური საგალობელი, რომელშიაც ძველი ლათინური ენაა დაცული.

დასასრულს, შევჩერდეთ რომაულ პანთეონზე. ერთ უძველეს რომაულ ღვთაებად ორპიროვანი იანუსი ითვლება. ის თავდაპირველად კარების ღმერთად იყო მიჩნეული, შემდეგ კი ყოველი საწყისის ღმერთად და იუპიტერის წინამორბედად. ადრე წარმოქმნილა აგრეთვე კაპიტოლიუმის სამება: იუპიტერი, მარსი და ქვირინი. იუპიტერი ითვლებოდა ზეცის უმაღლეს ღვთაებად, მარსი ჯერ მცენარეულობისა და შემდეგ ომის ღვთაებად, ქვირინი კი მის ორეულად. შემდეგ რომაული პანთეონი თანდათან ფართოვდება; მასში ადგილს იკავებენ იუნონა (ჰერა), მინერვა (ათინა), სატურნი (კრონოსი), ცერერა (დემეტერი), მერკური (ჰერმესი), აპოლონი და სხვა. ამასთან ერთად ბერძნული სარწმუნოების ზეგავლენით თანდათან ხდება ბერძნული და რომაული პანთეონების გათანაგვარება და რომაული ღმერთების ანთროპომორფიზაცია.

კაპიტოლიუმზე ტაძრის აგების ერთდროულად თუ ცოტა უფრო გვიან რომში ეტრუსკების ნიმუშის მიხედვით იწყება ასპარეზობა, (ludi), რომელიც თავდაპირველად ეტლებზე ჯირითსა და ათლეტების შეჯიბრებაში გამოისახებოდა²⁴.

რომის აღრინდელი ჩესპუბლიკა

1. მტრუსკების გაბრუნების დამსოგა და რომის ჩესპუბლიკის აღრინდელი პერიოდის ისტორიოგრაფია

ზემოთ უკვე იყო ნათქვამი, რომ V საუკუნის დამდეგში რომიდან გაძევებულ იქნა უკანასკნელი რექსი ლუციუს ტარქვინიუს ამაყი. ნათქვამს კიდევ ზოგი რამ უნდა დავუმატოთ. ტრადიცია მას დაუფარავი სიძულვილით იხსენიებს და მის გარშემო მთელი თქმულებები წარმოქმნილა. ის სიძე იყო სერვიუს ტულიუსისა და ცოლად მისი ასული, მისებრ ბოროტი ტულია ჰყავდა. ცოლ-ქმარი მიზნად ისახავდნენ ხელთ ეგდოთ მამისა და სიმამრის ტახტი. როცა სერვიუს ტულიუსის წინააღმდეგ მისი რეფორმით უკმაყოფილო პატრიციების შეთქმულება შემზადდა, მისი ასულიც და სიძეც მასში უახლოეს მონაწილეობას იღებდნენ. ლუციუს ტარქვინიუსმა სიმამრი შეტაკების დროს ქვის საფეხურიდან გადმოაგდო და შეთქმულებმა თავის მხრივ მას ბოლო მოუღეს და გვამი ქუჩაში გადააგდეს. მისი ქალიშვილი კი არ მოერიდა, ეტლში ჩჯდომს, მის გვამზე გადაეწყო. ასეთი ბოროტი გზით გახდა მეფე ლუციუს ტარქვინიუსი.

მაგრამ შეთქმულებისა და მკვლელობის გზით ტახტზე ასული ლუციუს ტარქვინიუსი დიდმა ეჭვიანობამ შეიპყრო: მას ყველგან მის წინააღმდეგ მიმართული შეთქმულებები ელანდებოდა და სასტიკი და დაუნდობელი თვითნებობით განაგებდა რომს. მეორე მხრივ, თავისი სახელის განდიდებისათვის ის მუდმივად ეომებოდა რომის მახლობელ მეზობლებს და მოახერხა კიდევ რომის მეთაურობის განმტკიცება ლატინების ქალაქთა შორის. ცდილობდა ის აგრეთვე რომის დიდებული შენობებით გამშვენიერებას. მაგრამ ომიანობა და მშენებლობაზე მძიმე სამუშაოების შესრულება ხალხში დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა და ამბოხების გრძნობას აღვივებდა.

ტარქვინიუს ამაყის შვილებთან ერთად იზრდებოდა ერთი წარჩინებული პატრიციელის ვაჟი ლუციუსი. ტარქვინიუსმა სიკვდილად დასაჯა მამა მისი, მარკოზ იუნიუსი და უფროსი ძმა. როცა ლუციუსი წამოიზარდა, შეიტყო თუ რა ბედი ეწია მისიანებს და მათი ხვედრის თავი-

დან ასაცილებლად თავი ისე ოსტატურად მოისულელა, რომ ამაში ყველა დაარწმუნა და მას ბრუტოსი, ე. ი. „სულელი“ უწოდეს.

ლეგენდა მოგვითხრობს, რომ ტარქვინიუსს ამაყსაც ცუდი სიზმრები მოსვენებას არ აძლევდნენ და მან გადაწყვიტა გაეგო დელფოს მისნის აზრი მომავლის შესახებ. ამ მიზნით მან დელფოში წარგზავნა ორი თავისი ვაჟი და თან „სულელი“ ლუციუს იუნიუსიც გაატანა. დელფოში მისვლისას ტარქვინიუსის ვაჟებმა აპოლონს მდიდარი შესაწირავი მიართვეს, ბრუტოსმა კი თავისი საგზაო ჯოხი შესწირა. გარეგნულად ის სულ უბრალო იყო, შიგნით კი გამოკვეთილი და ოქროს მეორე ჯოხი ჰქონდა ჩადებული. ასეთი ჯოხი თითქოს იმას აღნიშნავდა, რომ როგორც მისი უბრალო გარეგანი სახე, მაგრამ ძვირფასი შიგთავსი, ისე ბრუტოსის სულელური გარეგანი გამომეტყველება მაღალ და კეთილშობილურ გონებას ფარავდა.

ტარქვინიუსის ვაჟები შეეკითხნენ მისანს, თუ რომელი მათგანი გახდებოდა რომის მბრძანებელი. მისანმა ასეთი პასუხი მისცა: „რომში უმაღლეს ხელისუფლებას თქვენს შორის ის მიიღებს, ვინც პირველი აკოცებს დედას“. ბრუტოსმა ეს წინასწარმეტყველება თავისებურად გაიგო და, ვითომც წაიფორხილაო, დაეცა და შეუმჩნევლად აკოცა ყველა ადამიანის საერთო მშობელს — დედამიწას.

ამასობაში მოხდა ის საშინელი ბოროტმოქმედება, რომელიც ლუკრეციას მიმართ ტარქვინიუსის ვაჟმა ჩაიდინა, რასაც ჩვენ სხვა ადგილას უკვე გავეცანით. რომაელების მოთმინების ფიალა აივსო. დაიწყო ტარქვინიუსის საწინააღმდეგო შეიარაღებული ამბოხება. ბრუტოსმა უკუაგდო თავის მოსულელება და ხალხს ცხარე სიტყვაში ტარქვინიუსის და მისი ოჯახის მიერ ჩადენილი ყველა ბოროტება მოაგონა. სახალხო კრებამ გადაწყვიტა ტარქვინიუსისათვის ხელისუფლების წარკვეთა და რომიდან მთელი ოჯახით გაძევება. ტარქვინიუსი ამ დროს არდეასთან სამხედრო ბანაკში იმყოფებოდა. ის დაუყოვნებლივ წამოვიდა რომში, მაგრამ ქალაქში არ შეუშვეს. ბრუტოსი კი მოხალისეთა შეიარაღებული რაზმით მივიდა ჯარის ბანაკში და ჯარიც ხალხის დადგენილებას შეუერთდა.

რომიდან გაძევებულმა ტარქვინიუსმა ურთიერთობის ძაფები გააბა თავის მომხრეებთან და მათი დახმარებით რომის წარჩინებული ახალგაზრდობა რესპუბლიკის წინააღმდეგ მომართა. წარმოიქმნა შეთქმულება, რომლის წევრებმა ტარქვინიუსს აღუთქვეს, რომ გაუღებენ რომის ალაყაფის კარს, როცა ის შეიარაღებული რაზმით მიადგება ქალაქს. შეთქმულებაში მონაწილეობდა იუნიუს ბრუტოსის ორი ვაჟი და ვალერიუს პოპლიკოლას ორი ძმისწული, მაგრამ შეთქმულება დამარცხებით დამთავრდა. ხალხი კვლავ ფორუმზე შეიკრიბა და შეთქმულებაში მონაწილეთა გასამართლება დაიწყო. ლუციუს იუნიუს ბრუტოსი თვითონ აწარმოებდა თავის ვაჟების დაკითხვას და მათ რესპუბლიკის

წინაშე დანაშაულისათვის სიკვდილად დასჯა მიუსაჯა. სასჯელი მისი თანდასწრებით იქნა შესრულებული. პუბლიუს ვალერიუს პოპლიკოლას კი შეებრაღა თავისი ძმისწულები და მათი გადარჩენა განიზრახა, მაგრამ ბრუტოსი მას არ დაეთანხმა და ისინიც სიკვდილად იქნენ დასჯილი.

რაკი შეთქმულების გზით ტარქვინიუს ამაყმა რომში დაბრუნება ვერ მოახერხა, მან დახმარებისათვის ხეზობელი ეტრუსკული ქალაქების მეთაურთ მიმართა და მოუწოდა: თუ არ დამეხმარებით, რომ ტახტი დავიბრუნო, თქვენც ასეთივე ბოლო მოგელითო. მის დასახმარებლად და ტახტზე აღსადგენად რომზე დიდი ჯარით გამოილაშქრა კლუზიუმის მეფემ პორსენამ. მან ალყა შემოარტყა რომს. ტიბრზე, რომელიც ქალაქს იცავდა, გადებული იყო ერთადერთი ხიდი, რომელსაც რომაელების მცირერიცხოვანი რაზმი იფარავდა. როცა ამ რაზმმა ხალხმრავალი მტერი იხილა, შეკრთა და მტერს ზურგი უჩვენა. არ შედრკა მხოლოდ ერთი მეომარი, ჰორაციუს კოკლესი და ხიდზე დგომას განაგრძობდა. ამით გაწბილებული გაქცეული რომაელი მეომრები შეჩერდნენ და მტრის წინააღმდეგ მობრუნდნენ. კოკლესი ეტრუსკებს ეკვეთა და მათ კი ხიდი დაანგრის. კოკლესი წყალში გადავარდა და უვნებლად დაბრუნდა თავისიანებთან. ხიდის განადგურებამ პორსენას ხელი შეუშალა ქალაქი ერთბაშად აეღო და იძულებული გახდა მისთვის ხანგრძლივად ალყა შემოეკეტა; ქალაქი სენმა და შიმშილობამ მოიცვა. აქ ჰორაციუს კოკლესის თქმულებას ემატება თქმულება ახალგაზრდა რომაელ მუციუსზე. თავისი ქალაქის დუხჭირი მდგომარეობით შეშფოთებული, ის შეიპარა მტრის ბანაკში, რომ მოეკლა პორსენა, მაგრამ შეცდომით მხოლოდ მის მწერალს ჰკლავს. განიარაღებული მუციუსი პორსენას წარუდგინეს. მის კითხვაზე, თუ ვინ არის იგი, მუციუსი უპასუხებს, რომ რომაელია, სახელად მუციუსი და განზრახვა ჰქონდა მისი სამშობლოს მტერი მოეკლა. მართალია, შეცდა, მაგრამ სულ ერთია: 300 რომაელ ახალგაზრდას ფიცი აქვს მიღებული, რომ პორსენა უეჭველად მოჰკლან. მოინდომეს, აეძულებინათ მუციუსი, რომ მას შეთქმულები და მათი გეგმა გაეცა, ხოლო ის სდუმდა. მაშინ კოკონი დაანთეს, რომ იგი სატანჯველისათვის მიეცათ. მუციუსი კი მივიდა ღვერბთან, ჩადო მასში მარჯვენა ხელი და უდრტვინველად იტანდა იმას, თუ როგორ იწვოდა მისი ხელი. ყველა გაოცებით შესცქეროდა მას. პორსენამ მისი დაუყოვნებლივ გათავისუფლება ბრძანა. ამასთან რომაელების გმირობით გაოცებულმა მეფემ ალყა შემოხსნა რომს და უკან გაბრუნდა. მაღლიერმა რომაელებმა კი დიდად დაათასეს მუციუსის გმირობა და მას სცევოლა (ცაცია) უწოდეს. მისი სახელი მამაცი გმირის საზოგადო სახელად იქცა¹.

არსებობს ცნობა, რომ პორსენას რომაელებთან მათთვის მძიმე ხელშეკრულება დაუდვია. პლინიუს უფროსის ცნობით რომაელებს, სხვა-

თაშორის, ვალდებულება მიუღიათ რკინა მხოლოდ სოფლის მეურნეობის საჭიროებისათვის შეეზიდათ. ამას გარდა, ეტრუსკებთან ხანგრძლივმა ბრძოლამ რომი საგრძნობლად დაასუსტა.

ასეთია ზოგადად თქმულებები ტარქვინიუს ამაყის გაძევებისა და მასთან დაკავშირებული ამბების შესახებ. ამ თქმულებებში სარწმუნოდ უნდა მივიჩნიოთ ხალხის ამბოხება ტარქვინიუსის წინააღმდეგ და მისი გაძევება, ეტრუსკების ბატონობის დამხობა და რესტავრაციის ცდები.

რომაული ტრადიცია რესპუბლიკის ადრინდელი პერიოდის შესახებ მოცემულია ძირითადად ძველი ისტორიკოსების ტიტე ლივიუსისა (ძვ. წ. 59 — ჩვ. წ. 17) და მისი თანამედროვის დიონისე ჰალიკარნასელის ნაშრომებში და პლუტარქეს (46 — 126) ცნობილ ბიოგრაფიებში.

ეს ავტორები, რა თქმა უნდა, რესპუბლიკის ადრინდელი პერიოდის ამბავთა თანადამხდური და თვითმხილველი არ იყვნენ. რიტორი და მწერალი ტიტე ლივიუსი მთლიანად იყო დაკავშირებული თავის წინამორბედთა ნაშრომებთან და ხშირად ყოველგვარი შემოწმების გარეშე გადმოცემდა მათს ცნობებს.

დიონისე ჰალიკარნასელი თავისი ნაშრომის („რომის არქეოლოგია“ — *Antiquitates Romanae*) დასაწყისში იხსენიებს მრავალ ბერძენსა და რომაელ მწერალს, რომლებითაც მას უსარგებლია, და აღნიშნავს, რომ მრავალი წლის განმავლობაში ეცნობოდა რომის ისტორიის წყაროებს, მაგრამ ზოგჯერ ისიც ვერ იჩენს მათდამი კრიტიკულ მიდგომას.

თავის დროზე კოლოსალური ერუდიციის პატრონი პლუტარქე ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა როგორც ავტორი „პარალელური ბიოგრაფიებისა“, რომლებშიც დაპირისპირებული არიან გამოჩენილი ბერძენი და რომაელი მოღვაწეები. პლუტარქეს უსარგებლია მრავალი ბერძენი და რომაელი ავტორით და ისტორიული ამბების დალაგებაში მიზნად სიზუსტე დაუსახავს. მაგრამ მისი მონაცემების სინამდვილე ყველგან ერთნაირი არ არის, ვინაიდან ის ამა თუ იმ მასალას ზოგჯერ კი არ იკვლევდა, არამედ უპირატესობას ისეთ ცნობებს ანიჭებდა, რომლებიც მის ტენდენციას უფრო შეესაბამებოდნენ. ამრიგად, ემყარებოდნენ რა თავის წინამორბედთა ნაშრომებს, ეს მწერლები გადმოგვცემდნენ მხოლოდ მათზე დიდი ხნით ადრე წარმოქმნილ რომაულ ისტორიულ ტრადიციას. ამიტომ ბუნებრივად აღიძრა კითხვა, თუ რა დოკუმენტალური მონაცემები უდევს საფუძვლად ამ ტრადიციას. განსაკუთრებული და, შეიძლება ითქვას, გადაჭარბებული სკეპტიციზმით უდგებოდა და უდგება ზოგიერთი მკვლევარი იმ ძველი ისტორიული ამბების გადმოცემას, რომელთაც ძვ. წ. 464 წლის წინა პერიოდში უნდა ჰქონოდათ ადგილი. 464 წელი კი ეგრეთწოდებული პონტიფიკების მატიანის საწყისად არის მიჩნეული. ეს მატიანე (*annales*) შეიცავდა მოკლე ყოველწლიურ შენიშვნებს მნიშვნელოვანი შემთხვევებისა და საერთოდ რომის ისტორიის ძირითადი ფაქტების შესა-

ხებ. მასთან დაკავშირებული იყო იმ თანამდებობის პირთა სიები, რომელთა სახელით აღინიშნებოდა ესა თუ ის წელი (ეპონიმური მაგისტრატები). ასეთ მატთანეს კალენდარული მიზნით ადგენდნენ რომაელი ქურუმები. პონტიფიკების მატთანემ შემთხვევების უფრო მყარი ქრონოლოგია დაადგინა. მატთანის დამატებას წარმოადგენდნენ ეგრეთწოდებული „პონტიფიკების ჩანაწერები“ (Commentarii pontificum), რომლებიც ღვთისმსახურებითი და იურიდიული ხასიათის მითითებებს შეიცავდნენ.

ტიტე ლივიუსის სიტყვით (VI 1) ძველი დოკუმენტების უმრავლესობა გალების შემოსევის დროს (390 წ.) განადგურებულა. მაგრამ უნდა ვივარაუდოთ, რომ მისი ნაწილი მაინც უნდა გადარჩენილიყო, თორემ როგორ შეეძლო დიდ პონტიფიკს პუბლიუს მუციუს სცევოლას IV საუკუნის ბოლოში გადამუშავებული და განვრცობილი ყოველწლიური ჩანაწერები ძვ. წ. დაახლოებით 133 წელს 80 წიგნად („დიდი მატთანეები“ — Annales Maximi) გამოეცა? ცნობილი ორატორი და მწერალი ციცერონი (ძვ. წ. I ს.) გვარწმუნებს, რომ ეს მატთანეები რომის დაარსებიდან იწყებოდნენ. ისინი რომის ისტორიის მთავარ წყაროს წარმოადგენდნენ.

ამასთან დაკავშირებით უნდა მოვიგონოთ ისტორიკოსი დიოდორე სიცილიელი (დაახლ. 80 — 29), რომელმაც თავის დროზე საერთო ხასიათის ისტორია, ეგრეთწოდებული „ისტორიული ბიბლიოთეკა“ დასწერა. ამ ნაშრომის შემონახულ XI—XII წიგნებში მოცემულია რომის რესპუბლიკის ისტორია 486 წლიდან 301 წლამდე. და მთავარი ის არის, რომ დიოდორეს უსარგებლია უფროსი ანალისტების ცნობებით და ამ მხრივ მის ნაშრომში აღნიშნული მონაცემები ზოგჯერ უფრო მეტი ღირებულებისაა, ვიდრე ტიტე ლივიუსისა, რომელიც უმთავრესად ანალისტების უმცროს თაობას ემყარებოდა.

ჩვენი დროის ისტორიოგრაფიაში დიდხანს და ფართოდ იყო გავრცელებული რომის ისტორიის აღრინდელი პერიოდის გარკვევისადმი სკეპტიკური დამოკიდებულება. ამ მხრივ, როგორც ზემოთ უკვე იყო ნათქვამი, განსაკუთრებით გამოირჩევა იტალიელი მკვლევარი პაი სი, რომლის აზრით, რომის უტყუარი ისტორია მხოლოდ III საუკუნიდან იწყება. საერთოდ მისი სკეპტიციზმი ფრიად შორს მიდიოდა. მაგრამ უკანასკნელ ნაშრომებში თვითონვე უარყო თავისი ზოგიერთი სკეპტიკური დებულება. როგორც უკვე იყო ნათქვამი არქეოლოგიურ გათხრებთან დაკავშირებით, სკეპტიციზმი ტრადიციისადმი გადაჭარბებულმა ნდობამ შესცვალა. მაგრამ არ უნდა დავიგწყოთ, რომ ტრადიციაში, რომელიც ძირითადად უდავოდ შეიცავს ობიექტური სინამდვილის გამოცხადებას, მოცემულია ხშირად ისეთი ლეგენდარული ანბები, რომლებიც დიდი სიფრთხილით და კრიტიკული მიდგომით უნდა იქნან განხილული.

2. რესპუბლიკის აღმდგომი პერიოდის ჩრდილო-აღმოსავლეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი რეგიონები

მას შემდეგ, რაც ეტრუსკების ბატონობის ხანაში დაწყებული სწრაფი ეკონომიური და პოლიტიკური ზრდის პერიოდი დამთავრდა, რომმა კვლავ შედარებით მცირე ტერიტორიის პატარა ცენტრის ადგილი დაიკავა. მისი სამეურნეო ცხოვრება საკმაოდ პრიმიტიული ხასიათისა იყო. მოსახლეობის ძირითად საქმიანობას კვლავ მესაქონლეობა, მიწათმოქმედება და წვრილი საოჯახო ხელოსნობა შეადგენდა. მართალია, პლუტარქე ნუმა პომპილიუსის ბიოგრაფიაში მოგვითხრობს, რომ ამ მეფემ დააწესა სხვადასხვა დარგის ხელოსნების კავშირები და ეს ცნობა ხელოსნობის უდავო განვითარებას გვიმოწმებს, მაგრამ ის მეფეების პერიოდს და, მაშასადამე, ეტრუსკების ბატონობის ეპოქას გულისხმობს. იმ ეპოქაში რომ მართლაც არსებობდნენ ხელოსნები-პროფესიონალები, ამას გვიდასტურებენ არქეოლოგიური მონაცემებიც: რომის ციხის კედლების და კანალიზაციის ნაშთები და უძველესი ტაძრების, მათ შორის კაპიტოლიუმის ტაძრის, ნანგრევები. მაგრამ თუ ტრადიციას დაეუჯერებთ, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ასეთ სამუშაოებს ძირითადად ეტრუსკელი² და, შესაძლოა, სამხრეთიტალიელი ბერძენი ხელოსნები ასრულებდნენ და ადგილობრივი მწყემსური მოსახლეობა მათს დამხმარე ძალას წარმოადგენდა. ხოლო იმის უარისყოფა კი არ შეიძლება, რომ ასეთი მშენებლობა და მასში ხელოსან-პროფესიონალების მონაწილეობა ამ მოსახლეობაზეც იქონიებდა თავის გავლენას.

ეტრუსკების ბატონობის ხანაში ვითარდებოდა მეზღვაურობა და ვაჭრობა. რესპუბლიკის დასაწყის პერიოდშიც გაცვლა-გამოცვლა არ შესუსტებულა. უძველეს დროს ფორუმზე ყოველკვირეულად ეწყობოდა ბაზარი, ხოლო ცნობილ საკუთხეველებთან ყოველწლიურად დიდ სარწმუნოებრივ დღესასწაულებზე იმართებოდა ბაზრობა. ცნობილია, რომ გაცვლა-გამოცვლის ზრდასთანაა დაკავშირებული სოფლის მეურნეობისაგან ხელოსნობის გამოყოფა და განვითარება და ეს მოვლენა ამ შემთხვევაშიც საგრძნობი ტემპით მიმდინარეობდა.

უფრო გავრცელებული ტრადიციის თანახმად, სამეფო ხელისუფლების დამხობის შემდეგ რომის სახელმწიფოს სათავეში ცენტრალურ კომიტეებში არჩეული და სენატის მიერ დამტკიცებული ორი უმაღლესი თანამდებობის პირი (მაგისტრატები) გვევლინება. მათ ჯერ პრეტორები („წინამძღოლები“), ბერძნულად — სტრატეგოსები („მხედართმთავრები“) ეწოდებოდათ. მაშასადამე, მათს მთავარ მოვალეობას ჯარის უფროსობა წარმოადგენდა. ერთი პრეტორი უფროსად (*praetor maximus*) ითვლებოდა, მეორე კი მის თანაშემწედ (*collega minor*)- უფრო გვიან ძვ. წ. IV საუკუნეში ეს მაღალი თანამდებობის პირები კონსულებად იწოდებოდნენ. ამ უკანასკნელ ტერმინში გამოსახული უნ-

და იყოს უმაღლესი მაგისტრატურის კოლეგიალობა: ცნება „კონსული“ „ერთად მოთათბირე“ კოლეგებს, ერთნეხოზითა და თანადგომით გამგებლებს გულისხმობს. ახლადარჩეული თანამდებობის პირთ მიეკუთვნათ უმაღლესი ხელისუფლება (იმპერიუმი) და მეფეების ძირითადი ფუნქციები, ქურუმული მოვალეობათა გამოკლებით. სარწმუნოებრივი ფუნქციები კი განსაკუთრებულ თანამდებობის პირს გადაეცა, რომელსაც „ღვთის მსახურებითი მეფე“ (Rex sacrorum) ეწოდებოდა.

რესპუბლიკის ადრინდელი პერიოდის სხვა თანამდებობის პირთა შესახებ ცნობები შედარებით ბუნდოვანია და საკამათო. მაგრამ შეგვიძლია დარწმუნებით ვთქვათ, რომ თავიდანვე წარმოქმნილა თანამდებობა ქვესტორებისა, რომლებიც ჯერ პრეტორების თანაშემწედი თვლებოდნენ სამართლის დარგში და მერე კი ხაზინადრის ფუნქციები მიუღიათ.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა არამც თუ შეინარჩუნა მართველობის სისტემაში სენატმა, არამედ ის რომის რესპუბლიკის ისეთ ცენტრალურ ორგანოდ იქცა, რომელსაც უმაღლესი კონტროლი ეკუთვნოდა და რომელიც იხილავდა როგორც საშინაო, ისე საგარეო პოლიტიკის ყველა მნიშვნელოვან საკითხს. ძვ. წ. 339 წლამდე სენატს ეკუთვნოდა აგრეთვე სახალხო კრების დადგენილებათა დამტკიცება. მასვე ექვემდებარებოდა კულტის მიმართ უმაღლესი მეთვალყურეობა. თავდაპირველად სენატორების დანიშვნის უფლება მეფეებს ეკუთვნოდათ, რესპუბლიკის დროს კონსულებს, ხოლო IV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ეს უფლება ცენზორებს გადაეცა.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ სენატის შემადგენლობაში მხოლოდ პატრიციები შედიოდნენ და ამას გარდა მაღალი თანამდებობის პირებს მხოლოდ პატრიციებიდან ირჩევდნენ. ეს გარემოება სრულ უფლებას გვაძლევს, რომის ადრინდელ რესპუბლიკას ისეთი არისტოკრატიული ხასიათის სახელმწიფო ვუწოდოთ, რომელშიც ერთი მეორეს უპირისპირდებოდნენ პატრიციების სრულუფლებიანი გაბატონებული წოდება და არასრულუფლებიანი შედარებით მრავალრიცხოვანი პლებსი.

3. რომის ადრინდელი რესპუბლიკის საგარეო პოლიტიკა; გალების შემოსევა

ეტრუსკების ბატონობისაგან გათავისუფლებისათვის ბრძოლაში რომი საგრძნობლად დასუსტდა და ლაციუმის უმეტესმა ნაწილმა დამოუკიდებლობა მოიპოვა. განახლდა ლატინების რვა ქალაქის ტუსკულის, არიციას, არდეას, ლანუვიუმის, ლაურენტუმის, კორას, პომეციუმისა და ტიბურის ფედერაცია. მას ტუსკული მეთაურობდა, მაგრამ მისი სარწმუნოებრივი ცენტრი დიანას საკურთხეველი იყო არიციაში, ამიტომ ის არიციის ფედერაციის სახელითაა ცნობილი. ამ ფედერაციასთან მოუხდა ბრძოლა რომს. ტრადიციის მიხედვით რეგილუსის ტბასთან 496 წელს

რომაელებმა ლატინები დაამარცხეს, მაგრამ ორივე მხარე იძულებული იყო 493 წელს ურთიერთშორის საკავშირო ხელშეკრულება დაედო. ტრადიცია მის ინიციატორად კონსულს სპურიუს კასიუსს გვისახელებს. ამ ხელშეკრულების ტექსტიდან, რომელიც დიონისე ჰალიკარნასელმა შემოგვინახა (VI 95), ჩანს, რომ რომი თანასწორუფლებიან და არა გაბატონებულ მხარედ იყო მიჩნეული და, შესაძლოა, ლატინთა ფედერაციაში შევიდა.

486 წელს კავშირს შეუერთდნენ ჰერნიკები, რომლებიც ვოლსკებსა და ექვებს შორის მდინარე ტრერუსის ხეობაში ბინადრობდნენ. მაგრამ საკმეს ართულებდნენ რომაელებისა და ლატინების საერთო მტრები — ექვები და ვოლსკები. ლატინებსა და რომაელებს შორის ხელშეკრულების დადების მომენტისათვის ვოლსკებმა დაიკავეს უკვე ლატინთა ფედერაციაში შემავალი კორა და პომეციუმი.

სურ. 14. ლატინთა მეომრები.

რომაული წყაროები დაწვრილებით მოგვითხრობენ ექვებსა და ვოლსკებთან ბრძოლაზე. შესაძლოა, ვოლსკების თავდასხმამ რომამდეც კი მიაღწია, რის თავისებურ გამოცხადებაც წარმოადგენს ლეგენდა კორიოლანზე. ამ ლეგენდის გარშემო მრავალი მოსაზრება გამოითქვა, რომელთა განხილვა შორს წავიყვანდა, და ამიტომ მისი ზოგადი შინაარსის გადმოცემით დავეკმაყოფილდებით: მარციუს კორიოლანი განთქმული ყოფილა თავის სიმამაცით და გამბედაობით. შერქმეული სახელი „კორიოლანი“ მას ვოლსკების ქალაქ კორიოლზე ძლევამოსილი იერიშისათვის მიუღია. ამავე დროს ის მტკიცე არისტოკრატი და პლებეების დიდი მოწინააღმდეგე ყოფილა. როცა რომში შიმშილობა ჩამოვარდნილა და პური სიცილიიდან მიუღიათ, კორიოლანს მოუთხოვია, პლებეებისათვის პური მხოლოდ იმ შემთხვევაში დაერიგებინათ, თუ ისინი ბრძოლაში მოპოებულ ერთ უფლებაზე უარს იტყოდნენ. ამ წინადადებას პლებეების დიდი ამბოხება გამოუწვევია და კორიოლანი იძულებული გამხდარა, რომიდან გაქცეულიყო. გაგულისებული ის მტრის მხარეზე გადასულა და მისი ლაშქარი რომის წინააღმდეგ წამოუყვანია. რომაელების სამშვიდობო წინადადებების საპასუხოდ მას ისეთი მძიმე პირობები წამოუყენებია, რომლებზე დათან-

ხმება შეუძლებელი იყო. მაშინ მასთან მოციქულებად წარჩინებული პირები წარუგზავნიან. ამ პირთა შორის ყოფილან მისი დედა და მეუღლე. მოღალატეს მათ თხოვნაზე უარი ველარ უთქვამს და თავის ჯარით უკან დაუხევია. ამ შემთხვევის აღსანიშნავად რომში „ქალის ბედნიერების“ (Fortuna muliebris) ტაძარი აუგიათ.

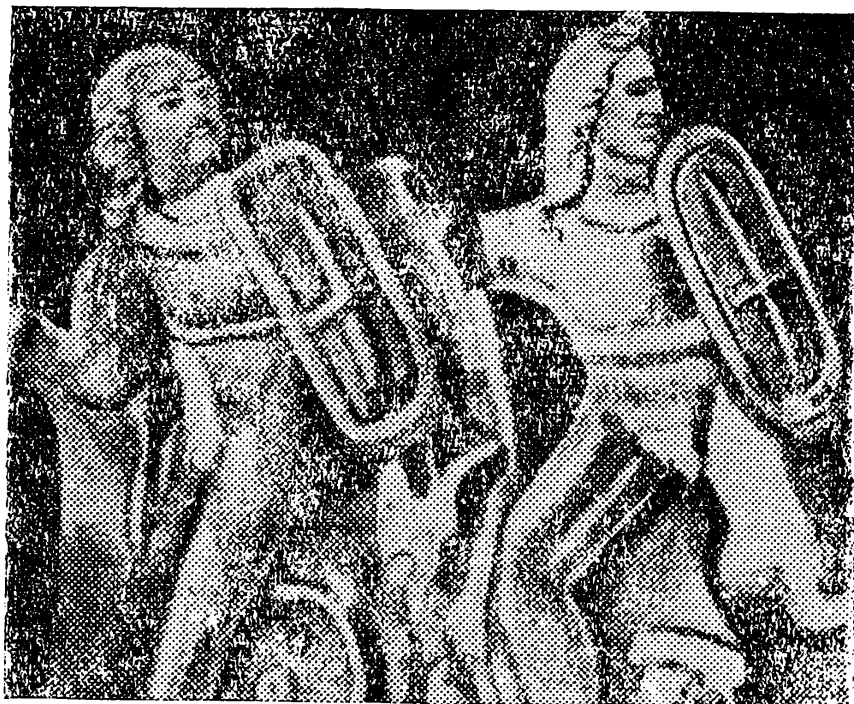
ვოლსკებისა და ექვების წინააღმდეგ ბრძოლასთანაა დაკავშირებული აგრეთვე ცნობილი ლეგენდა ლუციუს ქვინციუს ცინცინატზე. მძიმე ომის დროს მან შესცვალა ბრძოლის ველზე დაცემული კონსული და დაამარცხა ვოლსკები. შემდეგ მან შუამავლისა და შემარიგებლის როლი იკისრა პლებეებსა და პატრიციებს შორის და სოფლად განმართვდა, სადაც თავისი ხელით სთესდა და ხნავდა მიწის ნაკვეთს. ამასობაში რომს მიაღწენენ ექვებისა და საბინელების გაერთიანებული ძალები. ახალი საშიშროების გამო ცინცინატი დიქტატორად იქნა არჩეული და ეს მისთვის სენატის მიერ სპეციალურად წარგზავნილ მოციქულებს უნდა ეცნობებინათ. მოციქულებმა ცინცინატი სასოფლო მუშაობაში გართული ნახეს. მან მოიწმინდა ოფლი და მტვერი, ჩაიცვა ცოლის მიერ მოტანილი ტოგა, მოუსმინა მოციქულებს და თანხმობა განაცხადა ჯარის მეთაურობაზე. ის სასწრაფოდ გაემგზავრა რომს, დაამარცხა მტრები, მეთექვსმეტე დღეს დიქტატორობაზე უარი თქვა და კვლავ სოფლის მეურნეობას დაუბრუნდა.

ვოლსკებისა და ექვების წინააღმდეგ ბრძოლების პარალელურად მიმდინარეობდა პერიოდული ფრიად ხანგრძლივი ომი რომის მთავარ მოწინააღმდეგე ეტრუსკულ ქალაქ ვეისტან, რომელიც რომიდან ჩრდილოეთით 18 კილომეტრის დაშორებით მდებარეობდა, და მის მოკავშირე ფიდენტან. პირველი ორი ომის გარშემო მრავალი ლეგენდა წარმოქმნილა, რომელთა ისტორიული საფუძვლის დადგენა ფრიად ძნელი საქმეა.

შედარებით უფრო სარწმუნო მოჩანს მესამე ომის (406 — 396) მსვლელობა და შედეგები: კონსულ მარკოზ კამილის მეთაურობით რომაელებმა მოახერხეს ვეის აღება, ქალაქი გაანადგურეს, მცხოვრებლები მონებად აქციეს და რომის ტერიტორიას ვეის მხარე შემოუერთეს. ამრიგად, რომაელები მტკიცედ დამკვიდრდნენ ტიბრის მარჯვენა ნაპირას და თითქმის ორჯერ გაადიდეს თავიანთი ტერიტორია. და სწორედ იმ დროს, როცა რომი მსხვილი სახელმწიფო გახდა და მის წინააღმდეგ შექმნილი არასასიკეთო ვითარება მის სასარგებლოდ შეიცვალა, მას თავს დაატყდა ისეთი საშინელი ქარიშხალი გალების შემოსევის სახით, რომელმაც ის კინალამ არ აღგავა დედამიწის პირიდან.

თავის ადგილას უკვე იყო ნათქვამი, რომ ძვ. წ. V ს. ბოლოში გალებმა (კელტებმა) გადმოლახეს ალპები და მდინარე პადუსის ხეობაში დასახლდნენ. IV საუკუნის დამდეგს გალების ერთმა ტომმა ბრენის წინამძღოლობით გადმოლახა აპენინის მთები და ეტრურიას შეესია.

ძველადვე გალების თავდასხმას მწერლების ფართო ყურადღება მიუპყრია. მოკლე ცნობა მის შესახებ შემოგვინახა ძვ. წ. II საუკუნის ბერძენმა ისტორიკოსმა პოლიბიოსმა და უფრო ვრცლად დიოდორე სიცილიელმა, რომლის თხრობაში მოჩანს უკვე ანტიქვარულ-პოეტური გადა-

სურ. 15. კელტების მეომრები.

მუშავეების კვალი. ტრადიციის მესამე სუფეხური შემონახულია ლივიუსის ისტორიაში, პლუტარქეს მიერ შედგენილი ომის მთავარი გმირის მარკოზ ფურიუს კამილის ბიოგრაფიაში და დიონისეს, აპიანესა (ჩვ. წ. II ს.) და დიონ კასიუსის (155 — 235) ექსცერპტებში³.

გალებმა ალყა შემოარტყეს კლუზიუმს და არბევდნენ ქალაქის გარშემო მდებარე მიწებს. კლუზიუმის ხელმძღვანელობამ დახმარებისათვის რომს მიმართა. ტრადიციის თანახმად, რომაელებმა წარგზავნეს მოციქულები — წარჩინებული გვარის ფაბიუსების წევრები და დაავალეს მათ მოეთხოვათ გალებისაგან, რომ ნუ ესხმიან თავს ხალხს, რომელსაც მათთვის არა დაუშავებია რა. მაგრამ მოციქულებმა მიზანს ვერ მიაღწიეს. მეორე ღღეს კლუზიუმელებსა და გალებს შორის შეტაკება მოხდა. რომაელმა მოციქულებმა დაარღვიეს ომის ადათი და ბრძოლაში მონაწილეობა მიიღეს. ერთმა მოციქულთაგანმა გალების ერთი წინამძღოლთაგანიც კი მოჰკლა. გალებმა ომი შეწყვიტეს და რომაელებს დამნაშავე პირის გაცემა მოთხოვეს, მაგრამ უარი მიიღეს. მაშინ გალებმა რომზე გაილაშქრეს.

ძვ. წ. 390 წლის ზაფხულში რომიდან რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით ტიბრის შენაკად ალიასთან რომაელების ჯარი განადგურებულ იქნა გალების მიერ. რომაელების ლაშქარი იმდენად თავზარდა-

ცემული იყო, რომ ქალაქის დაცვაზე ფიქრიც კი არ შეიძლებოდა. მოსახლეობის გაქცეულმა უმრავლესობამ ვეიში და სხვა ქალაქებში შეაფარა თავი. ახალგაზრდობის რაზმი კაპიტოლიუმზე გამაგრდა. ლეგენდა მოგვითხრობს, რომ უხუცესმა სენატორებმა არ მოისურვეს ქალაქის დატოვება, ჩაიცვეს სადღესასწაულო ტანისამოსი, ჩასხდნენ თავიანთ სავარძლებში და ქანდაკისებრი სიმშვიდით ელოდნენ მტრის შემოსვლას. ქალაქში შემოჭრილი გალები გაოცდნენ, როცა ასეთი სურათი იხილეს. რომელიღაც გალმა ერთ სენატორს გრძელ წვერში წაავლო ხელი; პასუხად სენატორმა მას კვერთხი დაარტყა. ამას კი თან ყველა სენატორის მოკვლა მოჰყვა. დაიწყო ქალაქის საერთო რბევა და განადგურება. გაძარცვის შემდეგ გალებმა რომი დასწვეს. ამას შემდეგ გალები შეეცადნენ კაპიტოლიუმის იერიშით ალებას, მაგრამ უშედეგოდ. მაშინ მას ალყა შემოარტყეს და ამ გზით ცდილობდნენ მის დაკავებას. ერთხელ ღამით გალების რაზმი ისე ჩუმად მიცოცავდა გორაკის მწვერვალისაკენ, რომ გუშაგებმაც კი ვერა გაიგეს რა. მაგრამ ღმერთქალის იუნონას საღვთო ფრინველების—ბატების მახვილ სმენას არა გამოეპარა რა და მათ ყიყინი ასტეხეს. ხმაურმა გამოაღვიძა ყოფილი კონსული მარკოზ მანლიუსი და მცველების დახმარებით მან გალები ძირს გადაყარა. კაპიტოლიუმის გარემოცვა გაგრძელდა. თუ ეს მძიმე იყო კაპიტოლიუმზე გამაგრებული რომაელი მეომრებისათვის, არც გალების მდგომარეობა იყო კარგი მათ მიერ დარბეულ მხარეში. ამასთან გალებმა ცნობა მიიღეს, რომ მათს ქვეყანას ვენეტები შეესივნენ. ასეთი პირობების გამო გალები დათანხმდნენ, უკან გაბრუნებულიყვნენ, თუ სამაგიეროდ რომაელებისაგან ოქროთი 1000 გირვანქას მიიღებდნენ. ლეგენდა გვიაშობს, რომ როცა ოქროს სწონიდნენ, რომაელებმა შენიშნეს, რომ გალების სასწორი მანკიერია. მაშინ გალების მეთაურმა ბრენმა სასწორზე თავისი მახვილი დადო და წამოიძახა: „ვაი დამარცხებულთო!“ (Vae victis!). ამ დროს გამოჩნდა ვეიში თავმოყრილი გაწრთვნილი რომაელი ჯარი დიქტატორის მარკოზ კამილის მეთაურობით; მოხდა ბრძოლა, რომელშიც გალები დამარცხდნენ და გაძევებულ იქნენ რომიდან.

მთელი მოთხრობა გალების შემოსევის შესახებ მდიდრად არის ლეგენდებით შემკული. მათში ნამდვილ ამბად უნდა მივიჩნიოთ ბრძოლა ალიასთან, გალების მიერ კაპიტოლიუმის ხანგრძლივი გარემოცვა და მათი წასვლა მდიდარი გამოსასყიდის მიღების შემდეგ.

გალების შემოსევის კატასტროფულმა ხასიათმა დიდი გავლენა იქონია რომის საერთო მდგომარეობაზე. მისი დასუსტებით გათამამებული მეზობლები ყოველი მხრივ უტევენ მას. რომს ებრძვიან ექვები, ვოლსკები, ეტრუსკები. მას განუდგნენ ლატინთა მოკავშირეები და ჰერნიკები. ლატინთა ზოგიერთი ქალაქი, რომლის ჯარი ნაწილობრივ გალების მოჭირავნეთაგან შედგებოდა, ვოლსკებს უწევს დახმარებას და რო-

მის ტერიტორიას თავს ესხმის. მაგრამ რომმა შესძლო გამკლავებოდა მოპირდაპირეებს და თავისი მდგომარეობა ისევ განემტკიცებინა. 360 წელს გალებმა კვლავ სცადეს შემოსევა. ამ ახალმა საფრთხემ ხელი შეუწყო ლატინთა კავშირის განახლებასა და განმტკიცებას და გალები უკუქცეულ იქნენ. 348 წელს გალებმა გაიმეორეს თავიანთი ცდები, მაგრამ კვლავ უშედეგოდ. ხოლო 334 წელს ისინი იძულებული გახდნენ რომაელებთან სამშვიდობო ხელშეკრულება დაედოთ. ამ ხელშეკრულებით მათსა და რომაელებს შორის მშვიდობიანი ურთიერთობა და კეთილმეზობლური დამოკიდებულება უნდა დამყარებულიყო.

348 წელს ტრადიცია მიაკუთვნებს რომაელების მიერ კართაგოსთან სავაჭრო ხელშეკრულების დადებასაც (Diodor., XVI 69, 1). თუ ამ ცნობას სარწმუნოდ მივიჩნევთ, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ იმ დროს რომაელებისა და ლატინების ვაჭრობას მნიშვნელოვანი გაფართოება განუცდია. მდიდარი ტყეები, განსაკუთრებით ცირცეასთან, ლატინებს გემთმშენებლობის საუკეთესო მასალას აწვდიდნენ და ლატინთა სანაპირო ქალაქებს შეეძლოთ გაცხოველებული მეზღვაურობას შედგომოდნენ. კართაგოსთან ხელშეკრულების დადების უფრო ადრე, 354 წელს რომაელებს კავშირი შეუკრავთ სამნიტებთან. საგულისხმებელია, რომ ეს კავშირი პირველ რიგში გალების წინააღმდეგ იყო მიმართული. სხვა მხრივაც ამ კავშირს საგრძნობი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. საქმე იმაშია, რომ სამნიტები მაშინ უძლიერეს ტომს წარმოადგენდნენ სამხრეთ იტალიაში და მათი

სურ. 16. ცხენოსანი მეომარი. კამპანური ფერწერის ნიმუში.

კრავთ სამნიტებთან. საგულისხმებელია, რომ ეს კავშირი პირველ რიგში გალების წინააღმდეგ იყო მიმართული. სხვა მხრივაც ამ კავშირს საგრძნობი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. საქმე იმაშია, რომ სამნიტები მაშინ უძლიერეს ტომს წარმოადგენდნენ სამხრეთ იტალიაში და მათი

მეომრები სიმამაცით გამოიჩინებოდნენ. ამ ორ ძლიერ ხალხს შორის დადებული კავშირი საფუძველი გახდა მეზობლების მიმართ მათი გადა-
მწყვეტი უპირატესობისა. ამ დროს რომაელებმა ვოლსკები მთლიანად დაიმორჩილეს⁴. ახლა რომმა შესძლო სხვაგვარი პოზიცია დაეკავებინა ლატინთა ქალაქების მიმართაც. 338 წელს მან დაშალა მათი კავშირი და აღიარებულ იქნა ლაციუმის მთავარ ქალაქად. ამრიგად, ცენტრალურ იტალიაში რომი უძლიერეს სახელმწიფოდ გადაიქცა⁵.

მეორე მხრივ, განცდილმა საშინელმა კატასტროფამ და მის შემდეგ წარმოქმნილმა მდგომარეობამ აიძულა რომაელები განსაკუთრებული ყურადღება მიექციათ სამხედრო საქმისათვის. პირველ რიგში საჭირო იყო თავდაცვითი სისტემის გაუმჯობესება და რომის შემოვლებულ იქნა მაგარი კედლებით, რომელთა ნაშთებმა ჩვენს დრომდე მოაღწია. ამას გარდა, ალიასთან დამარცხებამ რომელი მეომრების შეიარაღებისა და ტაქტიკის სისუსტე გამოამჟღავნა. ამიტომ რომაელებმა დიდი ყურადღება მიაპყრეს ჯარის ორგანიზაციას. რომაელების ჯარი სახალხო ლაშქარს წარმოადგენდა; მასში იწვევდნენ მოქალაქეებს, რომელთაც 17 წელი შეუსრულდათ. ყველა რომელი, რასაკვირველია, მონების გამოკლებით, ვალდებული იყო სამხედრო მოვალეობა შეესრულებინა. სამხედრო ბეგრის თავიდან აცილება სასტიკად ისჯებოდა. რესპუბლიკის ადრინდელ პერიოდში მეომრებს იწვევდნენ ჯარში სენატის და კონსულების განკარგულებით მხოლოდ ომის საფრთხის შემთხვევაში, ხოლო როცა საფრთხე გაივლიდა, ისინი თავიანთ სახლებში ბრუნდებოდნენ. ეს მდგომარეობა შეიცვალა IV საუკუნეში, როცა ომიანობამ უკვე თითქმის მუდმივი ხასიათი მიიღო და ჯარიც მუდმივი გახდა. ამას გარდა, თუ წინათ ყოველ მეომარს თვითონ უნდა ეზრუნა შეიარაღებასა და თავის გამოკვებაზე, V საუკუნის ბოლოში გატარებულ იქნა რეფორმა, რომელსაც მარკოზ კამილს მიაწერენ და რომლის თანახმად მეომრებს ხელფასი, სახაზინო საჭურველი და სურათი ეძლეოდათ. მოხდა ცვლილება რომაელების ჯარის დაწყობაშიც. რომელი ჯარი ლეგიონებად იყოფოდა, ხოლო ლეგიონები 30 ტაქტიკურ ერთეულად — მანიპულებად და მანიპულები ორ ცენტურიად. ლეგიონი ეწყობოდა უკვე მეომართა ხნოვანობისა და გამოცდილების მიხედვით სამ საბრძოლო ხაზად: პირველ ხაზზე იდგნენ ახალგაზრდა მეომრები, ეგრეთწოდებული ჰასტატები, მეორეზე — უფრო გამოცდილი მეომრები პრინციპები და მესამეზე — ვეტერანები — ტრიარიები.

ჯარის მთავარსარდლად ითვლებოდნენ კონსულები, ხოლო მათს თანაშემწეებად ლეგატები და ლეგიონების მეთაურები — სამხედრო ტრიბუნები. სახელმწიფოსათვის განსაკუთრებული საფრთხის შემთხვევაში უმაღლესი სარდლობა დიქტატორს გადაეცემოდა.

რომაელების ჯარში სასტიკი დისციპლინა სუფევდა. წესრიგი და მორჩილება სავალდებულო იყო და მათი დარღვევა სასტიკად ისჯებოდა.

იმ შემთხვევაში, თუ რომელიმე რაზმი ბრძოლის ველიდან გაიქცეოდა, ტარდებოდა დეციმაცია, რომელიც იმაში მდგომარეობდა, რომ რაზმს დააწყობდნენ და ყოველ მეათეს სიკვდილად დასჯიდნენ.

ბრძოლის ველზე გამოჩენილი მამაცობისათვის მეომრები სხვადასხვა ჯილდოს იღებდნენ და განსაკუთრებით სანუკვარი იყო დაფნის გვირგვინის მიღება.

სარდალს, რომელმაც ომში შესამჩნევი გამარჯვება მოიპოვა, იმპერატორის ტიტულს ანიჭებდნენ და ტრიუმფს უწყობდნენ.

რომაელების ჯარში შემოღებული იყო შორსმსროლელი სატყორცნი აპარატები და საინჟინერო საქმეც მნიშვნელოვან განვითარებას განიცდიდა.

ასეთი იყო ზოგადად რომაელების სამხედრო ორგანიზაცია, რომელიც ერთერთი პირობა შეიქნა მათი იშვიათი საომარი წარმატებისა და იტალიელ ხალხებზე გამარჯვებისა⁶.

ბრძოლა პატრიციებსა და პლებებს შორის

1. პლებების პირველი სეცესიო და ტრიბუნატის დაწესება

სერგიუს ტულიუსის რეფორმის შემდეგ პლებების ბრძოლა პატრიციებთან უფლებრივი გათანაბრებისათვის უფრო გამწვავებულად მიმდინარეობდა. ამ ბრძოლის ერთ მომენტს წარმოადგენს პლებების პირველი სეცესიო (*secessio plebis* — პლებების რომიდან წასვლა).

ისტორიული ტრადიცია ამ ამბავს ასე გადმოგვცემს: პლებების მდგომარეობა აუტანელი იყო სავალო კაბალის გამო და ისინი დიდად ღელავდნენ. რომს ამ დროს ომი ჰქონდა ვოლსკებთან და ექვებთან. გამწვავებული მდგომარეობის გამო პატრიციებმა აღთქვეს, რომ გააუმჯობესებდნენ მოვალეთა მდგომარეობას, მაგრამ ყველა დაპირება მალე დაივიწყეს. ამიტომ პლებების მეომრებმა უარი განაცხადეს ექვების წინააღმდეგ გალაშქრებაზე და წავიდნენ რომის მახლობლად საღვთო მთაზე (*in montem sacrum*). აქ მათ გამართეს ბანაკი და რამდენიმე დღის განმავლობაში მშვიდად ეჭირათ თავი. ასეთმა თავისებურმა გაფიცვამ დიდი შეშფოთება გამოიწვია რომში და პატრიციები იძულებული იყვნენ მოციქულად წარეგზავნათ ვინმე მენენიუს აგრიპა, რომელიც თითქოს პლებებში პოპულარულ პირად ითვლებოდა. აგრიპას ვითომც გავლენა მოუხდენია პლებებზე იმით, რომ მათი ამბოხება ადამიანის სხეულის იმ ცალკეულ ნაწილებთან შეუდარებია, რომელთაც კუჭისათვის საჭმლის მიწოდებაზე უარი განუცხადებიათ, და ამის შედეგად უკიდურესობამდე გაძვალტყავებულან. ტიტე ლივიუსი გვარწმუნებს, რომ აგრიპას ამ მაგალითმა შესცვალა პლებების განწყობილება და მოხდა შერიგება. ყოველ შემთხვევაში პატრიციები დათმობის გზას დადგომიან და დათანხმებულან სახალხო ტრიბუნების სპეციალური მაგისტრატურა დაეწესებინათ. სახალხო ტრიბუნები მართველობის არც ერთ დარგს არ განაგებდნენ და მათს მთავარ მოვალეობას პატრიციელი მაგისტრატების თვითნებობისაგან პლებების დაცვა და დახმარება (*jus auxilii*) წარმოადგენდა. მათ შეეძლოთ, თუ საჭიროდ დაინახავდნენ, ამ მაგისტრატების განკარგულებათა სისრულეში მოყვანა შეეჩერებინათ და ამიტომ სარგებლობდნენ ვეტოს უფლებით (*veto* — ვკრძალავ). ტრიბუნები აღ-

ჭურვილი იყვნენ პირადი ხელშეუხებლობის პრივილეგიით (*sacrosancta potestas*). ირჩევდნენ მათ მხოლოდ პლებების წრიდან, ჯერ ორს, მერე კი მათი რიცხვი ათამდე გადიოდა.

ტრადიციის თანახმად, ტრიბუნების დამხმარედ ირჩევდნენ ორ პლებელ ედილს (წარმოქმნილია სიტყვისაგან *aedes* — შენობა, ტაძარი). ისინი მიწათმოქმედების ღვთაებათა — ცერერას, ლიბერისა და ლიბერას პლებეთური ტაძრის ზედამხედველებად ითვლებოდნენ. ამ ტაძარში კი პლებების არქივი ინახებოდა.

492 წელს რომში დიდი შიმშილობა ჩამოვარდნილა და მოსახლეობისათვის სიცილიიდან მიღებული პურის დარიგებისას ლეგენდებში ცნობილ მარციუს კორიოლანს პლებებისათვის პურის მიცემა მათ მიერ ტრიბუნატზე უარის თქმით განუსაზღვრავს, რაზეც საუბარი უკვე გვქონდა.

ისტორიულ ტრადიციაში არა ერთი, არამედ სამი სეცესიოა მოხსენებული, მაგრამ ტრადიციის წინააღმდეგობრივი მონაცემები საშუალებას არ გვაძლევს ამ საკითხის სარწმუნოდ გამორკვევისას. უფრო მისაღებად არის მიჩნეული ტრიბუნატის წარმოქმნა 471 წლით დავათარიღოთ¹.

მეორე მხრივ, ისტორიული ტრადიცია გვარწმუნებს, რომ 486 წელს კონსულმა, ცნობილმა სარდალმა სპურიუს კასიუსმა სცადა გაეტარებინა პირველი აგრარული კანონი, რომლის თანახმად ჰერნიკებისაგან ჩამორთმეული მიწების ნახევარი და *ager publicus*-ის ნაწილი პლებებს შორის უნდა გაენაწილებინათ. მაგრამ მის წინააღმდეგ გამოსულა მეორე კონსული და რეფორმის გატარება შეუძლებელი გამხდარა. შემდგომში კასიუსს ბრალი დასდეს ტირანიისადმი მისწრაფებაში და სიკვდილად დასაჯეს.

460 წელს, გადმოცემის მიხედვით, რომში დიდი მღელვარება ამტყდარა: რომაელ ემიგრანტებსა და მონებს რამოდენიმე ათასი კაცის რაოდენობით და აპიუს ჰედრონიუსის მეთაურობით კაპიტოლიუმი დაუკავებიათ. ეს ამბოხება მხოლოდ ტუსკულუმიდან მოსული რაზმის დახმარებით ჩაუქვრიათ. ზოგიერთი მკვლევარი ამ ცნობებს საეჭვოდ თვლის, მაგრამ ძნელია ვიფიქროთ, რომ ასეთი ამბები უსაფუძვლოდ იყოს მოგონილი.

ამ მოძრაობის შემდეგ ოთხი წელი გასულა და სახალხო ტრიბუნს იცილიუსს გაუტარებია კანონი (456), რომლის თანახმად მიწები ავენტინზე უღარიბეს პლებებისათვის დაურიგებიათ (*lex de Aventino publicando*). ცოტა უფრო გვიან მიუღიათ სპურიუს ტარპეიუსისა და ავლე ატერნიუსის კანონი, რომლითაც შეუზღუდავთ კონსულების უფლება სისხლის სამართლის დანაშაულისათვის დაჯარიმებისა (*Lex Tarpeia Aternia*)².

ძვ. წ. V საუკუნის ნახევრიდან ჩვენამდე მოაღწია უკვე სარწმუნო და უდავო ცნობამ, რომელიც მოქმედი სამართლის ჩაწერას გადმოგვცემს. როგორც საბერძნეთში დემოსი, ისე რომში პლებსი სამართლის წარმოების მხრივ დიდ ძალადობას განიცდიდა და ბუნებრივად წარმოიქმნა კანონების კოდიფიკაციის ენერგიული მოთხოვნა. ეს მით უფრო გასაგებია, რომ წინათ წერილობით აღბეჭდილი კანონდებულება არ არსებობდა და ეგრეთწოდებული „სამეფო კანონებში“ (*leges regiae*), რომელთაც რომის მეფეებს მიაწერდნენ, უაღრესად საეჭვოდ არის მიჩნეული. ტრადიციის გადმოცემით, ჯერ კიდევ 462 წელს ტრიბუნმა ტერენტილიუს არსამ წამოაყენა წინადადება, აერჩიათ 5 კაცის კომისია პრეტორების ხელისუფლების შეზღუდვისა და მისი კოლეგიალური ხასიათის დადგენისათვის (*de imperio consulari*). პატრიციებს ასეთი წინადადებისათვის დიდი წინააღმდეგობა გაუწევიათ. წარმოქმნილა მწვავე ბრძოლა, რომლის პროცესში არსას წინადადებას სამართლის ჩაწერის მოთხოვნაც დართვია. ტრადიცია გვარწმუნებს, თითქოს 454 წელს საბერძნეთში იქნა წარგზავნილი სამი კაცისაგან შემდგარი კომისია ბერძნული კანონმდებლობისა და კერძოდ სოლონის კანონების გასაცნობად. ეს ცნობა ისტორიულ სინამდვილეს არ უნდა შეესაბამებოდეს³. ნამდვილ ამბავად ის უნდა ჩავთვალოთ, რომ 451 წელს საადათო სამართლის ჩასაწერად არჩეულ იქნა სპეციალური კომისია ათი კაცის შემადგენლობით (დეცემვირი — *decemviri legibus scribundis*). კომისიას, რომელიც გამოჩენილი პატრიციებისაგან შედგებოდა აპიუს კლავდიოსის მეთაურობით, ფრიად ფართო რწმუნებულება ჰქონდა მიკუთვნილი და იმ წელს არც კონსულები და არც სახალხო ტრიბუნები არჩეული არ ყოფილან („ne quis eo anno alius magistratus esset“, Liv., III 32, 6). კომისიის თვითნებური წევრი თანაბარი უფლებებით იყო აღჭურვილი (*consulari potestate*) და სხვა წევრების მოქმედებისადმი პროტესტის უფლება (*jus intercessionis*) ეკუთვნოდა.

შეჩერებულ იქნა აგრეთვე აპელაციის — პროვოკაციის უფლება (*jus provocationis*), რომლის ძალით ყოველ მოქალაქეს შეეძლო სახალხო კრებისათვის მიემართა საჩივრით მაგისტრატის უსამართლო განაჩენზე.

პირველმა კომისიამ დაკისრებული დავალება ბოლომდე ვერ შეასრულა და 450 წლისათვის არჩეულ იქნა ახალი კომისია, რომელიც 5 პატრიციისა და 5 პლებებისაგან შედგებოდა. ტრადიცია ამ ახალ დეცემვირს ძალმომრეობით მოქმედებათა სთელ რგოლს მიაწერს: რომ მისი წევრები თვითნებობდნენ და ძველებსა და მოქალაქეთა ქონების კონფისკაციას მიმართავდნენ. დადგა 449 წელი და ისინი არც კი ფიქრობდნენ ხელი აეღოთ თავიანთ უფლებამოსილებაზე. ხალხის უკმა-

ყოფილება და მღელვარება განსაკუთრებით გააღრმავა პლებების ლუციუს სიკციუსის ვერაგულმა მოკვლამ, რომელიც თავგამოდებული მოწინააღმდეგე იყო დეცემვირის თვითნებობისა, და პლებელი ქალიშვილის ვერგინიას საშინელმა ბედმა: დეცემვირის წევრმა აპიუს კლავდიუსმა, რომელსაც ზოეწონა და ავხორცი ვნება აღუძრა ვერგინიამ, გადაწყვიტა მისი დაუფლება და ამ მიზნით თავისი კლიენტი აიძულა, ქალიშვილი მხევლად გამოეცხადებინა. მაგრამ მისმა მამამ ასულის ასეთ სასირცხვილო ხვედრს მისი მოკვლა ამჯობინა და თავისი ხელით განგმირა. უდავოა, რომ თქმულება ვერგინიაზე მოარულ მოტივს წარმოადგენს ტირანების დახასიათებისას, მაგრამ იმის უარყოფა მთლიანად არ შეიძლება, რომ მეორე დეცემვირის თვითნებური მოქმედება ხალხის მღელვარებას გამოიწვევდა, არც ბელოხის იმ მოსაზრების გაზიარება შეგვიძლია, რომლის თანახმად მეორე დეცემვირატი უბრალო ფალსიფიკაციაა.

ტრადიციის მიხედვით, მეორე დეცემვირის თავაშვებული მოქმედებით აღშფოთებული პლებები ჯერ ავენტინზე გადასულან და შემდეგ კი ცოლ-შვილით საღვთო მთაზე გახიზნულან. ასეთი გამწვავებული მდგომარეობის გამო მეორე დეცემვირი დაშლილა და კვლავ აღუდგენიათ წინანდელი ფორმა მაგისტრატურისა და პროვოკაციის უფლება. 449 წელს არჩეული ორი პროეტორის — ლუციუს ვალერიუსისა და მარკოზ ჰორაციუსის მიერ მიღებული ღონისძიებებით მოპირდაპირე წოდებათა შორის მშვიდობიანობა დამყარებულა. მათვე დაუმთავრებიათ დეცემვირების მიერ დაწყებული კოდიფიკაცია. დამტკიცებული ჩაწერილი კანონები სპილენძის თორმეტ დაფაზე ამოუკვეთიათ და ფორუმზე გამოუდგამთ. XII დაფის კანონებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. მათ ვეცნობით გვიანდელი მწერლების ციტატებისა და უმთავრესად ჩვ. წ. II საუკუნის რომაელი იურისტის გაიუსის თხზულებების მეშვეობით⁴. ციტატებში შემონახული კანონების ენის არქაიზმი და ის პრიმიტიული საზოგადოებრივი ურთიერთობა, რომელიც მათში გამოისახება, მათს სიძველეს გვიდასტურებენ. XII დაფის კანონები არ ეხებიან სახელმწიფოებრივ უფლებას და სამოქალაქო და სისხლის სამართლის კანონმდებლობით განისაზღვრებიან. არსებითად ეს კანონები საადათო უფლების ფიქსაციას წარმოადგენდნენ, მაგრამ ტიტე ლივიუსის საფუძვლიანი თქმით ისინი რომაული უფლების ძირითად წყაროს შეადგენდნენ. განსაკუთრებული სიმკაცრით იცავენ ეს კანონები კერძო საკუთრებას. ის ვინც ღამით საქონელს მოაძოვინებდა, თუ მომკიდა გუთნით დახნულ სხვის ყანას, ქვესკნელის ღმერთების მსხვერპლი ხდებოდა და სიკვდილად ისჯებოდა. ასეთივე სასჯელი მოელოდა ცეცხლწამკიდებელსა და იმას, ვინც ღამით ქურდობდა. ხოლო დღისით ქურდობა დიდი ჯარიმით ისჯებოდა.

მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს მიკუთვნილი XII დაფის კანონებში სასტიკ სავალო უფლებას, რომელიც ეგრე აღელვებდა პლებებს.

მას შემდეგ, რაც მოვალე თავის ვალს სცნობდა ან სასამართლო მიუხ-
ჯიდა, მას 30 შეღავათიანი დღე ეძლეოდა ვალის დასაფარავი თანხის
მოსაგროვებლად. ამ ვადის გასვლის შემდეგ მომჩივანს იგი სასამარ-
თლოში მიჰყავდა. თუ მოვალე სასამართლოს დადგენილებას ვერ შეას-
რულებდა ან არ გაუჩნდებოდა ისეთი პირი, რომელიც თავდებად დაუ-
დგებოდა, კრედიტორს იგი თავის სახლში მიჰყავდა, სადაც ის ბოროკილ-
დადებული 60 დღეს დაჰყოფდა. ამ ვადის განმავლობაში კრედიტორს
ის სამჯერ ზედიზედ გაჰყავდა მოედანზე პრეტორთან და აცხადებდა
მასზე მისჯილ თანხას. ამას შემდეგ მას შეეძლო, მოეკლა ვალაუვალი
მოვალე ან „ტიბრს იქით“ გაეყიდა. მაგრამ ამასთან ერთად ისიც უნდა
აღინიშნოს, რომ კანონით მევახშეობა ერთგვარად შეზღუდულია იმით,
რომ მაქსიმალური წლიური პროცენტი 8 1/3-ით არის განსაზღვრული.

XII დაფის კანონები გვარწმუნებენ, რომ რომში V საუკუნის პირ-
ველ ნახევარში უდავოდ არსებობდა არა მარტო მოძრავი ქონების, არა-
მედ მიწის მტკიცე კერძო საკუთრება. შეიძლებოდა საკუთრების გან-
სხვისებაც ეგრეთწოდებული მანციპაციის გზით, რომელიც განსა-
კუთრებული წესის შესრულებაში გამოიხატებოდა: ამ პროცესს აუცი-
ლებლად უნდა დასწრებოდნენ გამსხვისებელი და შემძენი და მოწმე-
ებად ექვსი სრულწლოვანი მოქალაქე, რომელთაგან მეექვსეს ხელში სპი-
ლენძის სასწორი ეკავა. აღიარებულია აგრეთვე ქონების მემკვიდრეო-
ბით და ანდერძით გადაცემის სრული უფლება. თუ რომელიც მოქალა-
ქე ისე მოკვდებოდა, რომ ანდერძს არ დატოვებდა, მის ქონებას ეპატ-
რონებოდნენ მისი მემკვიდრეები (*sui heredes*). მაგრამ თუ მემკვიდრე-
ები არ არსებობდნენ, მიცვალებულის ქონება მახლობელი აგნატების
ხელში გადადიოდა.

აღსანიშნავია, რომ კანონებში მოხსენებული არ არის მიწის საერ-
თო სახელმწიფოებრივი საკუთრება (*ager publicus*). უნდა ვივარაუდოთ,
რომ მას ეს კანონმდებლობა არ შეეხებოდა. კანონები ეხებიან აგრეთვე
ოჯახის წევრთა ურთიერთობას. ოჯახის მამა შეუზღუდავი უფლებითაა
აღჭურვილი: მას შეეძლო მონებად გაეყიდა თავისი შვილები. მაგრამ
ვაჟის მონად გაყიდვა მას სამჯერ შეეძლო, ხოლო თუ ის ამის შემდე-
გაც თავს მონობისაგან გაითავისუფლებდა, მამა მასზე ყოველგვარ უფ-
ლებას ჰკარგავდა. ქალიშვილი კი ოჯახში ყოველგვარ უფლებას იყო
მოკლებული. ძალაში დარჩა აგრეთვე პატრიციებსა და პლებებს შორის
ქორწინების აკრძალვა.

XII დაფის კანონები აუცილებლად გულისხმობდნენ შებაასებას
და დამნაშავის სასამართლოში გამოცხადების ვალდებულებას. ისინი
ასეთი სიტყვებით იწყებოდნენ: „თუ სასამართლოში უხმობენ, უნდა მივი-
დეს“ (*si in jus vocat, ito*). ამასთან ერთად სასამართლოს მიერ განოტა-
ნილი დადგენილების შესრულება სავალდებულოდაა მიჩნეული და სიკვდი-

ლად დასჯაა გათვალისწინებული იმ მსაჯულისა თუ შუამავლის მიმართ, ვინც ქრთამის აღებაში იქნებოდა მხილებული.

ასეთი იყო ზოგად ხაზებში XII დაფის კანონების შინაარსი, რამდენადაც შემონახული ცნობებით მისი გათვალისწინება შეგვიძლია. რატემა უნდა, ასეთი კოდიფიკაცია პლებეებს ვერ დააკმაყოფილებდა და მათი ბრძოლა უფლებებისათვის კვლავ გამწვავებულად მიმდინარეობდა.

ისტორიული ტრადიციის თანახმად, 449 წელს პრეტორებმა ლუციუს ვალერიუსმა და მარკოზ ჰორაციუსმა გაატარეს სამი კანონი (*Leges Valeriae Horatiae*). პირველით საერთო სავალდებულო კანონის ძალა მიენიჭა იმ დადგენილებათ, რომელნიც პლებეებს გამოჰქონდათ თავიანთ კრებებზე ტრიბების მიხედვით. ამ დადგენილებათ პლებისციტები (*plebiscita*) ეწოდებოდა. ასეთმა წესმა აიძულა პატრიციები, მათაც მონაწილეობა მიეღოთ ტრიბების კრებებში და ამრიგად წარმოიქმნა სახალხო კრების ახალი, უფრო დემოკრატიული ფორმა — ტრიბუტული კომიციები.

მეორე კანონით აღდგენილ იქნა დეცემვირის დროს გაუქმებული სახალხო კრებისადმი მოქალაქეთა აპელაციის (პროვოკაციის) უფლება სიკვდილად დასჯისა თუ გაროზგვის განაჩენის შემთხვევაში.

მესამე კანონი სახალხო ტრიბუნების ხელშეუხებლობას მტკიცედ ადასტურებდა. სასტიკად დაისჯებოდა ის პირი, ვინც სახალხო ტრიბუნს შეურაცხყოფას მიაყენებდა. შემდეგ ამ ორ კანონს დაემატა სახალხო ტრიბუნის დუილიუსის მიერ გატარებული დადგენილება, რომელიც მკაცრი სასჯელით ემუქრებოდა იმათ, ვინც პლებეებს უტრიბუნოდ დატოვებდა და მაგისტრატს აპელაციის უფლების გარეშე აირჩევდა⁵.

445 წელს სახალხო ტრიბუნმა კანულეამ გაატარა კანონი (*lex Canuleia*), რომლითაც პატრიციებსა და პლებეებს შორის ქორწინების აკრძალვა გაუქმებულ იქნა და პლებეებზეც გავრცელდა *jus connubii* (ქორწინების უფლება). მანვე შეიტანა კანონპროექტი პლებეებისათვის უმაღლეს მაგისტრატად — პრეტორად არჩევის უფლების მინიჭების შესახებ. ხოლო პატრიციებმა ამას დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს, მაგრამ ბოლოს საქმე ერთგვარი კომპრომისით დამთავრდა: 444 წლიდან იწყეს არჩევა სამხედრო ტრიბუნებისა კონსულარული (კოლეგიალური) ხელისუფლებით. მათ კოლეგიას, სენატის დადგენილებით, შეეძლო პრეტორები შეენაცვლებინათ. სამხედრო ტრიბუნის თანამდებობა კი პლებეებისათვის მისაწვდომი იყო.

ამ დათმობის ასანაზღაურებლად პატრიციებმა მოახერხეს, რომ 443 წელს პრეტორის უფლებამოსილებიდან გამოეყოთ ცენზის გატარების ფუნქციები და ისინი ორი ცენზორის სპეციალურად შექმნილი პატრიციული თანამდებობისათვის გადაეცათ. მათი უფლებების თავდაპირველი მოცულობა გარკვეული არ არის. მაგრამ შემდგომ დროში ცენზურა სახელმწიფოს ერთ ფრიად მნიშვნელოვან ორგანოს წარმო-

ადგენდა: ცენზორები ადგენდნენ მოქალაქეთა სიებს ქონების მიხედვით, განაგებდნენ სახელმწიფო ქონებას, ავსებდნენ სენატს და რიცხავდნენ მის შემადგენლობიდან ზოგიერთ წევრს, თვალყურს ადევნებდნენ ხალხის ყოფა-ცხოვრებას და სხვ.

V საუკუნის ბოლოს და IV საუკუნის დამდეგს წოდებრივი ბრძოლა რომში შედარებით დაცხრა იმ დაჭიმული სამხედრო ვითარების ზეგავლენით, რომელშიც რომი იმ დროს იმყოფებოდა.

3. ტრადიციის მარკოზ მანლიუსზე; ლიცინიუსისა და სამსტიუსის კანონები

უკვე იყო ნათქვამი, თუ რა დიდი ზიანი მიაყენა რომს გალების თავდასხმამ. მართალია, რომმა შედარებით ადვილად მოახერხა ამ გამანადგურებელი შემოსევის შედეგებისაგან თავის დაღწევა, მაგრამ მას თან მოჰყვა ძლიერი ეკონომიური კრიზისი და დავალიანებისა და მასთან დაკავშირებული მძიმე მოვლენების გაღრმავება. კვლავ გამწვავდა კლასობრივი ბრძოლა. მის ერთ გამოძახილს წარმოადგენს მოთხრობა იმ მარკოზ მანლიუს კაპიტოლინუსზე, რომელმაც, ტრადიციის მიხედვით, დიდი გმირობა გამოიჩინა კაპიტოლიუმზე გალების ღამით მოულოდნელი თავდასხმის დროს. ის სათავეში ჩაუდგა 385 წელს ვალებით დატვირთული და დაბეჩავებული ადამიანების მოძრაობას. მოძრაობამ იმდენად ფართო ხასიათი მიიღო, რომ პატრიციებმა ის დააპატიმრეს. მაგრამ აღელვებული ხალხი საპყრობილის დანგრევით იმუქრებოდა და სენატი იძულებული გახდა მანლიუსი გაეთავისუფლებინა. მაშინ მართველმა წრეებმა მანლიუსს ბრალი დადეს, თითქოს ის სამეფო ხელისუფლების მითვისებას ლამობდა და სამართალში მისცეს. მას მიუსაჯეს სიკვდილად დასჯა და 384 წელს ტარპეის კლდიდან გადმოაგდეს.

დავალიანებასთან ერთად უმნიშვნელოვანესი როლი მიეკუთვნებოდა კვლავ აგრარულ საკითხს. ვეის განადგურების შემდეგ მის ადგილას 4 სასოფლო ტრიბი იქნა დაარსებული, ხოლო 357 წელს ვოლსკების ტერიტორიაზე — ორი სასოფლო ტრიბი და, რაც უფრო მეტად დიდდებოდა დაპყრობილი მიწების ფართობი, მით უფრო ფართოვდებოდა მიწის საკუთრების კონცენტრაცია. მიწის მსხვილი მესაკუთრეები კი კვლავ უმეტესად პატრიციები იყვნენ. მიწის საკუთრების კონცენტრაციას აუცილებლად თანსდევდა თავისუფალ მიწათმოქმედთა გაჩანაგება, დავალიანებისა და კაბალური მონობის ზრდა. ყოველივე ეს კი კვლავ აღრმავებდა პატრიციებსა და პლებებს შორის ბრძოლის პროცესს.

ტრადიციის თანახმად, IV საუკუნის პირველ ნახევარში ორმა სახალხო ტრიბუნმა გაიუს ლიცინიუს სტოლომ და ლიციუს სექსტიუს ლატერამ სახალხო კრებაზე დასამტკიცებლად შეიტანეს სამი კანონპროექტი (როგაციები), რომელთა მიზანი იყო ყველა იმ საკითხის გადაჭრა, რომლების გარშემო მინდინარეობდა საზოგადოებრივი ბრძოლა. ეს

საკითხები ზოგადად როგორც აგრარული და სავალო ურთიერთობის, ისე პოლიტიკური ხელისუფლების პრობლემებს შეიცავდნენ. ათი წელი იბრძოდნენ მოხსენებული ტრიბუნები წარდგენილი კანონპროექტების განსახორციელებლად. პატრიციები მათ ყოველგვარად უშლიდნენ ხელს და ამიტომაც ისინი იძულებული იყვნენ კომიციების დადგენილებები-სადმი თავიანი veto გამოეყენებინათ და რამდენიმე წლის განმავლობა-ში მაგისტრატები არ აუარჩევიათ. ბოლოს ეს წინააღმდეგობა დაძლეულ იქნა და 367 წელს წარდგენილმა პროექტებმა კანონის ხასიათი მიიღეს.

პირველი კანონით მოვალის მიერ გადახდილი პროცენტები მისი ძირითადი ვალის ანგარიშში ირიცხებოდა, ხოლო დარჩენილი თანხის გასტუმრება სამი წლის განმავლობაში შეიძლებოდა. ეს უკვე მნიშვნე-ლოვანი შემსუბუქება იყო დავალიანებული ადამიანების მდგომარეობი-სა. ხოლო აქვე უნდა დავუმატოთ, რომ 326 წელს ეგრეთწოდებული „პეტელისა და პაპირის კანონით“ (lex Poetelia Papiria) მოვალე პა-სუხს აგებდა უკვე არა სხეულით, არამედ ქონებით, დაკაბალებულები გათავისუფლებულ იქნენ და ვალებისათვის მონებად გაყიდვა სამუდა-მოდ აიკრძალა. ყოველივე ეს ახლოს მოგვაგონებს სოლონის სეისახ-თეიას.

მეორე კანონი გარკვეული ნორმით განსაზღვრავდა მიწის სახელმწი-ფო ფონდის (ager publicus) ოკუპაციის უფლებას: არავის არ ჰქონდა უფ-ლება დაეკავებინა ამ ფონდიდან 500 იუგერზე (125 ჰექტ.) მეტი მიწა და გაეშვა საძოვრად სათემო საბალახოებზე მსხვილი საქონელი 100-ზე და წვრილი საქონელი 500 სულზე მეტი. საყურადღებოა, რომ თვით ამ კა-ნონის ერთი ავტორთაგანი ლიციინიუსი ოკუპაციის ნორმის დარღვევი-სათვის დიდად იქნა დაჯარიმებული.

მესამე კანონით გაუქმებულ იქნა სამხედრო ტრიბუნების თანამ-დებობა და ყოველწლიურად უნდა აერჩიათ ორი პრეტორი თანაბარი კონსულარული (კოლეგიალური) უფლებამოსილებით, ამიტომაც ასეთ პრეტორებს უკვე კონსულები ეწოდებოდათ. ერთი კონსული პლებეები-დან უნდა ყოფილიყო არჩეული. მართლაც, 366 წელს პლებეების წრი-დარ პირველი კონსული იყო ლიციინიუსი. პატრიციები ზოგჯერ არღვევ-დნენ ამ წესს და ორივე კონსულს თავის წრიდან ირჩევდნენ, მაგრამ ეს წესი მაინც საბოლოოდ განმტკიცდა და ერთი კონსული აუცილებლად პლებეი უნდა ყოფილიყო (ლივიუსით: ut consulum utique alter ex plebe fieret). სამოსამართლო ფუნქციები ჩამოერთვა კონსულებს და გადაეცა ყოფილ უმცროს პრეტორს, რომელსაც პატრიციებიდან ირჩევ-დნენ და რომელმაც თავისი სახელწოდება შეინარჩუნა.

ლიციინიუსისა და სექსტიუსის კანონმდებლობას დიდი მნიშვნელო-ბა ჰქონდა. ერთი მხრივ, მან დააკმაყოფილა პლებეების შეძლებული წრეები იმით, რომ მათთვისაც მისაწვდომი გახდა სახელმწიფოში უმა-ღლესი თანამდებობა; მეორე მხრივ, ვალების ნაწილობრივი კასაციით

მდგომარეობა შეუმსუბუქა პლებეების ღარიბ ნაწილს, რომლის დავალიანება გალების შემოსევის შემდგომ წლებში განსაკუთრებით გაიზარდა, და ნიადაგი შეუმზადა ვალის გადაუხდელობის ნიადაგზე მონობის გაუქმებას.

ეს კანონმდებლობა და ზოგიერთი მისი დეტალი ისტორიოგრაფიაში დიდი კამათის საგანი გახდა: ადგილი აქვს როგორც გადაჭარბებულ სკეპტიციზმს, ისე ტრადიციის საწინააღმდეგო ზოგიერთ დაუსაბუთებელ დებულებას. მაგრამ თანამედროვე ისტორიკოსებს, მათ შორის საბჭოელ მკვლევარებს, ლიცინიუსისა და სექსტიუსის კანონები ძირითადად საეჭვოდ არ მიაჩნიათ⁶.

4. აპიუს კლავდიუსის ცენზურა; ჰორთენზიუსის კანონი; პატრიციებსა და პლებებს შორის ბრძოლის დასრულება; ნობილიტატი

რომის შემდგომი საზოგადოებრივი განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა 312 წელს ცენზორად არჩეული აპიუს კლავდიუსის მოღვაწეობას. ჩვენ ვიცით, რომ ცენზორებს თავდაპირველად მხოლოდ პატრიციებიდან ირჩევდნენ წელიწადნახევრის ვადით და ეს წესი მხოლოდ 351 წლიდან შეიცვალა, როცა ცენზორად არჩევის უფლება პლებებსაც მიენიჭათ. მათ ფუნქციას შეიცავდა ცენზის გატარება და მოქალაქეების აღრიცხვა, მათი ცენტურიებსა და ტრიბებში დანაწილება, სენატორების სიების შედგენა და ზნე-ჩვეულების სიწმინდის მეთვალყურეობა.

აპიუს კლავდიუსი კლავდიუსების პატრიციულ გვარს ეკუთვნოდა (ის დეცემვირის წევრის აპიუს კლავდიუსის შვილიშვილის შვილი იყო), მაგრამ თავის სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობაში პლებების სავაჭრო-ხელოსნურ წრეებს ემყარებოდა. მან პირველმა გაატარა სენატორების სიის გადასინჯვა და პატრიციელი არისტოკრატიის საწინააღმდეგოდ მასში ლიბერტინების (გააზატებულების) ზოგიერთი შვილები შეიყვანა. ამით მან პატრიციების მხრივ მკაცრი ოპოზიცია გამოიწვია: მისმა კოლეგამ თავის თანამდებობაზე უარი განაცხადა, ხოლო მეორე წელს არჩეულმა კონსულებმა არა სცნეს სენატის ახალი შემადგენლობა და ის ძველი სიით მოიწვიეს. მაგრამ კლავდიუსი ურყევად განაგრძობდა ცენზორის მოვალეობის შესრულებას, ვიდრე 308 წელს ის კონსულად არ იქნა არჩეული. მან გაატარა კიდევ უფრო რადიკალური ღონისძიება: ნება დართო იმ მოქალაქეებს, რომელთაც მიწის საკუთრება არ გააჩნდათ, მიწერილიყვნენ არა მარტო ქალაქის, როგორც ამას წინათ ჰქონდა ადგილი, არამედ სოფლის ტრიბებისადმიც. ამით ქალაქის სავაჭრო-ხელოსნურ წრეებს საშუალება მიეცათ, გავლენა მოეხდინათ კომიციებში ხმის მიცემაზე და უფრო შეთანხმებულად დაეცვათ თავიანთი ინტერესები. მაგრამ კლავდიუსის მიერ შემოღებული წესი მხოლოდ 304

წლამდე მოქმედებდა და ახლადარჩეულმა ცენზორებმა ეს წრეები კვლავ ქალაქის ოთხ ტრიბში გადაიყვანეს.

აპიუს კლავდიუსის სახელთანაა დაკავშირებული აგრეთვე ორი დიდი ნაგებობა: 312 წელს გაყვანილ იქნა პირველი მთლიანად მოკირ-წყული გზა რომიდან კაპუამდე, შემდგომში ტარენტსა და ბრუნდიზიუმამდე გაგრძელებული. ეს გზა „აპიუსის გზის“ სახელით იყო ცნობილი (via Appia) და დიდი სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. ბრმად წოდებულის (Caecus) აპიუს კლავდიუსის განკარგულებითვე აგებულ იქნა პირველი წყალსადენი, რომელიც საბინურ მთებიდან მშენიერ სასმელ წყალს აწვდიდა რომს, (aqua Appia). მასვე მიაწერენ ლათინური ანბანის სრულყოფას, ჰერკულესის კულტის ზოგადრომაულად გარდაქმნას და სამართლისმცოდნეობის ფუძემდებლობას.

მისი მფარველობის ქვეშ მყოფმა, გააზატებულის შვილმა, ედილმა კნეიუს ფლავიუსმა 304 წელს ფორუმზე საჯაროდ გამოჰკიდა სასიკეთო დღეების (dies fasti) კალენდარი და გამოაქვეყნა სამოსამართლო ფორმულები (legis actiones). ასეთი ღონისძიება პონტიფიკების კოლეგიის წინააღმდეგ იყო მიმართული, რამდენადაც პონტიფიკები უფლების ერთადერთ მცოდნეებად და ინტერპრეტატორებად ითვლებოდნენ და კალენდარიც მათს გამგებლობას მიეკუთვნებოდა.

ამრიგად, IV საუკუნეში პლებეებმა ყველა თანამდებობის დაკავების უფლება მოიპოვეს. 300 წელს კი სახალხო ტრიბუნების ძმების ოჯახების მიერ გატარებული კანონით პლებეები დაშვებულ იქნენ აგრეთვე პონტიფიკებისა და ავგურების კოლეგიაში.

ტრადიციის თანახმად, პლებეების ბრძოლის უკანასკნელ ეტაპს 287 წლის ამბავი წარმოადგენს. რომში დაწყებულა ხალხის მღელვარება. შეიარაღებულ ამბოხებულთ ტიბრის მარჯვენა ნაპირას იანიკულის გორაკი დაუკავებიათ. ამბოხების ერთი მთავარი მიზეზი ის ყოფილა, რომ სენატი დაჟინებით ცდილობდა, რომ პლებისციტებს საერთო სა-ვალდებულო ხასიათი არ მინიჭებოდათ. დიქტატორად პლებეებიდან არჩეულს ქვინტუს ჰორტენზიუსს გაუტარებია კანონი, რომელიც იმეორებდა ძველ კანონებს პლებისციტის შესახებ (lex Valeria Horatia — 443 წ. და lex Publilia — 339 წ.) და რომლის თანახმად, პლებისციტების დადგენილებათ ტრიბების მიხედვით — პლებისციტებს კანონის ძალა ენიჭებოდათ და აღარ საჭიროებდნენ სენატის შემდგომ მოწონებას (auctoritas).

ჩვეულებრივად 287 წლის ამბავი პატრიციებსა და პლებეებს შორის იმ ბრძოლის დამთავრებადაა მიჩნეული, რომლის შედეგებმა რომის სახელმწიფოს სოციალურ სტრუქტურაში არსებითი ცვლილებები შეიტანეს.

ამ ბრძოლის პროცესში პატრიციების ძველი გვარების მნიშვნელოვანი ნაწილი ამოწყდა და, მეორე მხრივ, პლებეების წარჩინებული

წრის რიცხვი გაიზარდა. ხდება პატრიციულ-პლებეიურ ზედა ფენების ერთიან პრივილეგიურ წოდებად — ნობილიტეტად გარდაქმნა.

პლებეების ცნება ძველი სოციალური მნიშვნელობით აღვიღოს ისეთ ახალ გაგებას უთმობს, რომლის მიხედვით პლემსი საერთოდ ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის ქვედა ფენებად წარმოდგინება.

5. რომის აღმართული კულტურა და იდეოლოგია

რომაელები თავიანთ სახელმწიფოს საერთო ტერმინით — *civitas* აღნიშნავდნენ და, როგორც რომაელი ფილოსოფოსები და იურისტები თავის დროზე განმარტავდნენ, ეს ცნება გულისხმობდა მოქალაქეთა ერთობლიობას, მათს საზოგადოებასა და სახელმწიფოში გაერთიანებას. ჩვენ ვიცით, რომ რესპუბლიკის პირველ პერიოდში რომი ერთგვარად დახშულ აგარულ თემს წარმოადგენდა და ამის შესაბამისად იქ თავისებური პოლისური იდეოლოგია განვითარდა. რომაელი მოქალაქის ზნეობრივ მოვალეობად პირველ რიგში მისი *civitas* ს-ის წინაშე ვალის მოხდა და ზოგად სახელმწიფოებრივ საქმეებში (*res publica*) აუცილებელი მონაწილეობა წარმოადგენდა. მათს ცხოვრებაში „წინაპრების ჩვეულებათა“ დაცვა, კონსერვატიზმი, ტრადიციისადმი ერთგულება და გარედან შემოტანილი ყოველგვარი სიახლისადმი მტრული დამოკიდებულება ბატონობდა. ამიტომაც იმ დროს რომაული კულტურა საერთოდ და მხატვრული კერძოდ ფრიად ნელი ტემპით განიცდიდა განვითარებას. მეფეების პერიოდი ჩვენ ეტრუსკების ლაციუმში ბატონობის ეპოქად გვაქვს წარმოდგენილი და, ცხადია, რომის რესპუბლიკის პირველი პერიოდის ყოფა-ცხოვრებაში მათი ფართო საზოგადოებრივ-კულტურული გავლენის ნაშთები ხანგრძლივად იქნებოდა შემონახული.

მეორე მხრივ, არ შეიძლება სავსებით უგულვებელყოთ დიდი საბერძნეთის სამხრეთ-იტალიური ქალაქებიდან გამომდინარე ბერძნული კულტურის გავლენის ნაკადი, მაგრამ პირველ ხანებში ეს ნაკადი შედარებით მნიშვნელოვანი ვერ იქნებოდა. მიუხედავად ამისა, რომის საზოგადოების განვითარების ერთ განსაკუთრებულ თავისებურობას სამართლის დამუშავება წარმოადგენს. თუმცა რომაულმა სამართალმა სრული დამუშავება იმპერიის ეპოქაში განიცადა, მაგრამ მისი პირვანდელი ელემენტები ჯერ კიდევ მეფეების პერიოდში წარმოიქმნენ, ხოლო ძირითადი ცნებები უკვე ადრინდელი რესპუბლიკის ეპოქაში ჩამოყალიბდნენ. როგორც ჩანს, მის ამოსავალ პუნქტად XII დაფის კანონები უნდა მივიჩნიოთ. მათ თანდათან ემატებოდა კომიციების მიერ მიღებული კანონები. ხოლო შემდგომ დროში მოქმედ სამართლის ნორმებს ავსებდნენ და ასწორებდნენ ეგრეთწოდებული პრეტორული ედიქტები.

მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე საბაზრო ტრიალის ვიწრო დარგში კურულუური ედიქტების ედიქტებს (*jus aedilicium*). პრეტორებისა

და ედილები პრაქტიკით გამომუშავებული იურიდიული ნორმების კრებული კი მაგისტრატების სამართალი (*jus honorarium*) ეწოდებოდა.

სამართლის პირველ კომენტატორებად პონტიფიკები ითვლებიან. ისინი წარმოადგენდნენ არსებითად პირველ იურისტებს. ხოლო მათი ჩანაწერები (*Commentarii pontificum*) — პირველ იურიდიულ ლიტერატურას. მაგრამ, როგორც ვიცით, IV საუკუნის დასასრულში ედილმა კნეიუს ფლავიუსმა გამოაქვეყნა სასარჩელო ფორმულები და სასამართლო და არასასამართლო დღეების სია.

მის მიერ გამოქვეყნებული მასალა „ფლავიუსის სამოქალაქო სამართლის“ (*jus civile Flavianum*) სახელით შეიქნა ცნობილი.

შევეხოთ სამართლის წარმოების ზოგიერთ მომენტებს და პირველ რიგში სისხლის სამართალზე შევჩერდეთ.

რომის სამართლის განმასხვავებელ თვისებას, განსაკუთრებით ადრინდელ პერიოდში, წარმოადგენდა ის, რომ მასში მკვეთრად არ იყო მოცემული, ერთი მხრივ, კერძო, სამოქალაქო და, მეორე მხრივ, სახელმწიფოებრივი და სისხლის სამართლის განსაზღვრა. უძველეს პერიოდში მხოლოდ რამდენიმე სისხლის სამართლის დანაშაული ექვემდებარებოდა სახელმწიფო ხელისუფლებას. ასეთებად ითვლებოდა, მაგ., მკვლელობა, წინასწარგანზრახული ცეცხლწაკიდება, ნათესების განადგურება და სხვა მსგავსი რამ. ყველა დანარჩენს ჯერ კიდევ კერძო ხასიათი ჰქონდა. XII დაფის კანონებითაც კი ასოთმილება, თუ შეთანხმებას არ ჰქონდა ადგილი, ტალიონის პრინციპით ისჯებოდა, ხოლო ტალიონი შეიძლებოდა ჯარიმით ყოფილიყო შეცვლილი იმ დანაშაულთა მიმართ, რომლებიც სახელმწიფო ხელისუფლებას ექვემდებარებოდნენ. მეფეების პერიოდში იურისდიქცია მეფეს ეკუთვნოდა, რესპუბლიკის ეპოქაში კი ის მაგისტრატების ხელში გადავიდა. თავდაპირველად ეს უფლება შეუზღუდავი იყო. მაგრამ პლებებმა მალე მიაღწიეს იმას, რომ სახალხო კრებისადმი აპელაციის უფლება (*provocatio ad populum*) მოიპოვეს იმ შემთხვევაში, თუ ბრალდებულს სიკვდილად დასჯა ან დაწესებულ ნორმაზე მეტი დაჯარიმება ემუქრებოდა. ამას შემდეგ ცენტურიატულ კომიციებს ექვემდებარებოდა ის საქმეები, რომლებიც ბრალდებულის სიკვდილად დასჯას გულისხმობდნენ, ხოლო ტრიბუნთულ კომიციებს — როცა ბრალდებულს არაჩვეულებრივად დიდი ჯარიმა მოელოდა.

ძვ. წ. II საუკუნემდე სისხლის სამართლის პროცესის მსვლელობა ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: მაგისტრატი, რომელსაც ჩადენილი ბოროტმოქმედება ეცნობებოდა, იწყებდა გამოძიებას (*quaestio*), აფორმებდა ბრალდებას და მიუთითებდა სასჯელს. თუ ბრალდებული თავდებს არ წარმოადგენდა, შეიძლებოდა მისი დაპატიმრება. პროცესის დროს მხარეებს უფლება ჰქონდათ საბრალდებულო თუ თავდაცვითი სიტყვები წარმოეთქვათ, მიმდინარეობდა მოწმეების დაკითხვა და ა. შ. შემდეგ მაგისტრატს გამოჰქონდა განაჩენი და განსაზღვრავდა სასჯელს. იმ შემ-

თხვევაში თუ განაჩენით ბრალდებული გამართლებული იქნებოდა, ან საბრალდებულო საქმე თავის ხასიათით აპელაციას არ გულისხმობდა, ის დამთავრებულად ითვლებოდა. აპელაციის შემთხვევაში კი საქმე სახალხო კრებას გადაეცემოდა და იქ მისი ახალი განხილვა იწყებოდა, რომელიც აგრეთვე მაგისტრატს მიჰყავდა. მაგრამ საბოლოო განაჩენი კენჭისყრის გზით სახალხო კრებას გამოჰქონდა: მას ან უნდა დაემტკიცებინა მაგისტრატის განაჩენი, ან მთლიანად გაეუქმებინა. ბრალდებულს კი უფლება ჰქონდა კენჭის ყრის დამთავრებამდე თავის ნებით წასულიყო გაძევებაში.

სამართლის წარმოება ამ ეპოქაში ისეთივე ფორმალიზმით და წესჩვეულებით განირჩეოდა, როგორითაც ყველა სხვა საქმიანი ურთიერთობა. ყოველი სარჩელი გარკვეულ კანონზე უნდა ყოფილიყო დაფუძნებული და სავსებით განსაზღვრულ ფორმულირებაში მოცემული. ფორმულირებაში უმცირეს შეცდომასაც კი შეეძლო მთელი პროცესის წაგება გამოეწვია. უკვე იყო ნათქვამი, რომ პონტიფიკებს შეუდგენიათ სწავდასხვა სახის სასარჩელო ფორმულები, რომლებითაც შეიძლებოდა მხოლოდ სარგებლობა საქმის წარმოებისას. ამ ფორმულების წარმოთქმას თანსდევდა სავალდებულო უცვლელი ჟესტები. წარმოება ორ სტადიად იყოფოდა: საქმეს იხილავდა ჯერ მაგისტრატი, მერე ნაფიცები. სასამართლოს პირველ ნაწილში მაგისტრატთან წარმოთქმებოდა სასარჩელო ფორმულა. მაგისტრატთან პროცესის ერთ ფორმას წარმოადგენდა სასამართლო პროცესი წინდის გზით (*legis actio sacramento*). ის იმაში მდგომარეობდა, რომ მაგისტრატთან ცხადდებოდნენ მოდავე მხარეები, ნიშნავდნენ წინდს და თვითნებური მათგანი მრკიცედ დადგენილი სიტყვების წარმოთქმით და განსაზღვრული მოქმედების შესრულებით თავის სიმართლეს ამტკიცებდა. მაგისტრატი საქმეს არ გაარჩევდა და არც განაჩენს გამოიტანდა. ის წარმოთქვამდა აგრეთვე დადგენილ სიტყვებს და მხარეებთან ერთად ნიშნავდა კერძო პირთაგან მოსამართლეს, ან მოსამართლეებს, რომელთაც უკვე გამოჰქონდათ განაჩენი, თუ ვინ წააგო წინდი.

ადრერესპუბლიკური სამართალი აწესებდა და განსაზღვრავდა აგრეთვე საკუთრების შეძენის შესაძლებელ ფორმებს. ასეთ ძირითად ფორმად ეგრეთწოდებული *მანციპაცია* ითვლებოდა, რომელიც, როგორც ვიცით, საკუთრების დაუფლების განსაკუთრებულ წესს წარმოადგენდა და მოწმეების თანდასწრებით სრულდებოდა. საკუთრების ფარდობის განვითარებასთან იყო დაკავშირებული მემკვიდრეობითი უფლების გაფართოებაც: მესაკუთრეს შეეძლო განსაკუთრებულ ანდერძში (*testamentum*) აღენიშნა, თუ ვის უტოვებდა თავის ქონებას სიკვდილის შემდეგ. იმ შემთხვევაში, თუ მესაკუთრე უანდერძოდ კვდებოდა, მაშინ XII დაფის კანონების თანახმად, პირველ რიგში მის მემკვიდ-

რეზად მახლობელი ნათესავები ითვლებოდნენ, მერე აგნატები და ბოლოს თანამოგვარნი.

სპეციალისტების დასკვნით, რომაულ ხუროთმოძღვრებასა და სახვით ხელოვნებას ადრინდელ პერიოდში უდავო ეტრუსკული გავლენა და მიმბაძველობა ემჩნევა. ეს განსაკუთრებით უძველესი ტაძრებისა და ქანდაკებათა მიმართ უნდა ითქვას.

რაც შეეხება რომაულ ლიტერატურის წარმოქმნას, უნდა აღინიშნოს, რომ ეპიკური პოეზიის, ლირიკისა და დრამის ჩანასახების შემცველი ზეპირი ხალხური შემოქმედება რომში უხსოვარ დროიდან უნდა განვითარებულიყო, მაგრამ ჩვენამდე მათმა ნიმუშებმა ისეთი მცირე ნაწყვეტების სახით მოაღწიეს, რომ მათ შესახებ მხოლოდ საეგებიტო მოსაზრებები შეგვიძლია გამოვთქვათ. ასეთ ხალხურ ზეპირ შემოქმედებას უნდა მივაკუთვნოთ სარწმუნოებრივი ჰიმნები, სასუფრო სიმღერები და დასაკრძალავი საგალობლები (*neniae*), რომელთაც პროფესიონალი მოზარე-ქალები მიცვალებულთა დაკრძალვისას ასრულებდნენ და რომლებშიც მათ დამსახურებათ აღიდებდნენ. რომაული დრამის ჩანასახს წარმოადგენდნენ ეგრეთწოდებული ფესცენინები, — ანუ სატურები, სახუმარო, ხშირად მოურიდებელი ხასიათის ლექსები, რომელთაც მკისა და რთვლის დამთავრების შემდეგ ცეკვით მღეროდნენ. ძველი წარმოშობისა უნდა იყოს აგრეთვე ეგრეთწოდებული სატურნალიები, ნათესის ღმერთის სატურნის საპატივცემო დღეობა, რომელიც დეკემბერში 7 დღეს გრძელდებოდა და უსაზღვრო მხიარულებას, ლოთობასა და სქესობრივ თავაშეებულებაში მიმდინარეობდა; მის დროს ერთი დღით „ათავისუფლებდნენ“ მონებს და მათ ბატონები ემსახურებოდნენ, თითქოს იმის ნიშნად, რომ „სატურნის ოქროს საუკუნეში“ ადამიანთა შორის არავითარი განსხვავება არ არსებობდა.

ტიტე ლივიუსის გადმოცემით, IV საუკუნის დასაწყისში რომს ეწვივნენ ეტრურიიდან მოცეკვავენი, რომელნიც დიდი წარმატებით ასრულებდნენ თავიანთ როლს. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის, რომ მსახიობებს რომში ეტრუსკული სიტყვით — ჰისტრიონეს (*histriones*) აღნიშნავდნენ, რამდენადაც ამ მხრივ თავდაპირველი ეტრუსკული გავლენა რომზე უდავოდ უნდა ჩაითვალოს.

რომაულ დრამატიულ წარმოდგენათა ძირითად სახედ აგრეთვე ატელანები უნდა მივიჩნიოთ. ისინი ეტრურიაში წარმოიქმნენ, მაგრამ შემდეგ კამპანიაში განვითარდნენ და სახელწოდება მის ქალაქ ატელისაგან მიიღეს. ატელანები პატარა მხიარული პიესებია, რომელთა შინაარსი სოფლისა და მცირე ქალაქების ცხოვრების ზოგიერთ მხარეს ასახავდა.

ძველ დროებათ მიეკუთვნება აგრეთვე რომაული პროზისა და პოეზიის დასაწყისი. ადრინდელ ეპოქაში გაუჩნდათ რომაელებს ჩაწერილი კანონები, ხელშეკრულებები, კალენდარი და ღვთის მსახურების წიგნები.

ასეთივე ძეგლებს უნდა მივაკუთვნოთ ეპიტაფიები (ელოგიები). ისინი წარმოადგენდნენ მიცვალებული ცნობილი პირების ქება-დიდების შემსხმელ მოკლე წარწერებს. დაკრძალვის დროს მიცვალებულთა საპატივცემოდ წარმოთქვამდნენ მათს მაღიდებელ სიტყვებს (laudationes), რომელთაც აგრეთვე ჩასწერდნენ და ინახავდნენ. ტრადიცია პირველ რომაელ პოეტად ჩვენთვის უკვე ცნობილ აპიუს კლავდიუსს გვისახელებს. მან პირველმა იწყო თავისი სიტყვების ლიტერატურული დამუშავება და გამოცემა. მასვე დაუწერია იურიდიული ტრაქტატი. იგი თხზავდა თითქმის ზნეობრივი მოძღვრების ლექსებსაც. მას სხვათაშორის ასეთ სენტენციას მიაწერენ: „ყველა თავისი ბედის მკვდელია“ (faber suae quisque fortunae). დასასრულ, კლავდიუსს ეკუთვნის აგრეთვე ორთოგრაფიის მნიშვნელოვანი რეფორმა.

აღრიზდელ რომაულ პროზას უნდა დავუკავშიროთ აგრეთვე ანალები, ე. ი. მთავარი პონტიფიკების ყოველწლიური ჩანაწერები. პონტიფიკების კოლეგიის თავი, დიდი პონტიფიკი ისტორიული თხრობის წარმოქმნის გაცილებით უფრო ადრე ჩასწერდა ყოველწლიურად მისი აზრით მნიშვნელოვან ამბებს: მზისა და მთვარის დაბნელებას, ომებს, განსაკუთრებულ დღესასწაულებს, სტიქიურ მოვლენებს და ა. შ. ძვ. წ. დაახლოებით 320 წელს დიდ პონტიფიკს ოფიციალურად დაევალა ასეთი ჩანაწერების წარმოება და ამ დროიდან თეთრ დაფებზე დაწერილი ეს აღნიშვნები გამოიდგმებოდა ხოლმე ფორუმზე სამეფო სასახლეში (Regia), სადაც დიდი პონტიფიკი მსხვერპლშეწირვას ასრულებდა და მისი რეზიდენცია არსებობდა. როგორც ვიცით, ეს ყოველწლიური ჩანაწერები ძვ. წ. II საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში შეაგროვა და „დიდი ანალების“ (Annales Maximi) სახელით გამოაქვეყნა დიდმა პონტიფიკმა მუციუს სცევოლამ⁷.

რომის მიერ იტალიის დაპყრობა

1. კამპანიის შემოერთება და ლათინთა ომი

წინა მასალიდან ჩვენ უკვე ვიცით, რომ გალების შემოსევის შემდეგ რომმა ადვილად მოიშუშა მიყენებული კრილობები და IV საუკუნის ნახევრიდან ცენტრალურ იტალიაში პირველი ქალაქი და ლათინთა ფედერაციის ფაქტიური ჰეგემონი გახდა. უკვე მაშინ ჩაისახა რომაელების პოლიტიკის ცნობილი პრინციპი: „დაანაწილე და იბატონე“ (divide et impera). ეს პოლიტიკა პირველ რიგში დაპყრობილ ქალაქების ტერიტორიაზე რომაელი კოლონისტების დასახლებაში გამოიხატებოდა. კოლონიზაცია კანონზომიერი მოვლენა იყო რომაელების ცხოვრებაში. დაპყრობილ მხარეებში რომაელებს გადაჰყავდათ კოლონისტები უმიწაწყლო მოქალაქეების მიწით უზრუნველყოფისა და მოუსვენარი ღარიბი ნაწილის თავიდან მოშორების მიზნით. V—IV სს. მანძილზე ტერიტორიულ მითვისებათა გაფართოებისა და შიგნით სოციალური წინააღმდეგობის გამწვავების გამო რომაელთა ახალშენების რიცხვი დიდად მატულობს. მაგრამ თუ პირველ ხანებში ახალშენების განსახლების მთავარ მიზანს მოქალაქეების მიწით უზრუნველყოფა შეადგენდა, მეორე პერიოდში მიზნად უკვე რომაული ვაჭრობისათვის დასაყრდენი პუნქტების შექმნა იყო დასახული. საერთოდ კი რომაელთა ყველა კოლონია სამხედრო-მიწათმოქმედ დასახლებას წარმოადგენდა და უწინარეს ყოვლისა ახლად დაპყრობილ მხარეებში რომის ფორპოსტი იყო¹.

მეორე მხრივ, რომი მოხერხებულად იწყებს სეპარატული ხელშეკრულების დადებას იტალიის ცალკეულ ქალაქებთან. ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ხელშეკრულება ტუსკულთან, რომელსაც ხელი უნდა აეღო პოლიტიკურ დამოუკიდებლობაზე და რომის დაქვემდებარებული გამხდარიყო.

როგორც ვიცით, 354 წლიდან რომი სამნიტებთან კავშირში იმყოფებოდა. სამნიტურ ტომთა ფედერაციას უფრო მეტი ტერიტორია ეკავა, ვიდრე ლატინების ფედერაციას. ამას გარდა, სამნიტები ძველად განთქმულ მეომრებად ითვლებოდნენ. მაგრამ სამხედრო და პოლიტიკური უპირატესობა ლატინების ფედერაციას ეკუთვნოდა რომის მეთა-

ურობით. როცა ბრძოლა დაიწყო სამნიტებსა და კამპანიის წვრილ ტომებს შორის მდიდარი და ნაყოფიერი სანაპიროს გარშემო, უკანასკნელთ დახმარებისათვის კაპუას მიმართეს. მაგრამ კაპუაში გაბატონებული მსხვილი მიწისმფლობელები („მხედრები“) თავს ისე ძლიერად ვერ გრძნობდნენ, რომ სამნიტებს გამკლავებოდნენ.

ამიტომ კაპუელებმა თავის მხრივ რომში წარგზავნეს დელეგაცია, რომელმაც, ერთი მხრივ, რომაელებს მეგობრობა და კავშირი შესთავაზა, ხოლო, მეორე მხრივ, მათს მოკავშირე სამნიტების წინაშე გამოსარჩლება სთხოვა.

რომის სენატის მდგომარეობა რთული იყო. ტიტე ლივიუსის „ისტორიის“ VII წიგნი დაწვრილებით გადმოგვცემს იმ ცხარე კამათის შინაარსს, რომელიც სენატში კამპანელების თხოვნის განხილვის დროს ამტყდარა. ბოლოს ასეთი გამოსავალი უბოვიათ: კამპანელები რომის *civitas*-ში მიუღიათ და შინაგანი ავტონომია დაუტოვებიათ. ხოლო რაკი კამპანელები ფორმალურად რომის მოქალაქეები გამხდარან, რომის რესპუბლიკამ კანონიერი საშუალება მოიპოვა მათ გამოქომაგებოდა. ამიტომ სამნიტებთან იქნენ წარგზავნილი მოციქულები თხოვნით, რომ თავი დაენებებინათ კამპანელებისათვის. რომაელი მოციქულებისათვის სამნიტებს უკმეხი პასუხი გაუციათ და მათი რაზმები კვლავ შესევნიან კამპანიას. მაშინ რომაელებს სამნიტებისათვის ომი გამოუცხადებიათ. ასე დაიწყო ტრადიციული ვერსიით პირველი სამნიტური ომი (343—341 წწ.). ეს ვერსია იმდენ ბუნდოვანსა და არადამაჯერებელ ცნობას შეიცავს, რომ ზოგიერთი თანამედროვე მკვლევარი პირველ სამნიტურ ომს მოგონილ ამბად თვლის და ზოგიერთსაც მასში საკუთარი ინტერპრეტაცია შეაქვს. ჩვენთვის საკმარისია ვიცოდეთ, რომ ამ ომის შედეგად რომაელებმა შემოიმტკიცეს კაპუა და საერთოდ კამპანია და სამნიტები იძულებული იყვნენ ამ ფაქტს შერიგებოდნენ.

მეორე მხრივ, სამნიტებთან ომის გამო რომის გართულებული მდგომარეობით უსარგებლნიათ ლატინთა ქალაქებს, მის წინააღმდეგ შეთქმულება შეუქმნიათ და რომის სენატში მიწვეულ მათ წარმომადგენლებს მოთხოვნილება წაუყენებიათ: დადასტურებულ იქნას კავშირის ყველა წევრის თანასწორუფლებიანობა და ერთი კონსული და სენატის ნახევარი ლატინებისაგან უნდა ირჩეოდესო. ამ მოთხოვნილების დაუკმაყოფილებას ეგრეთწოდებული „დიდი ლატინური ომი“ (340—338 წწ.) გამოუწვევია. რომის წინააღმდეგ ძლიერი კოალიცია შედგა; მასში, ლატინთა ქალაქების გარდა, ავრუნკები და ვოლსკებიც შედიოდნენ; მას მიემხრობიან კაპუელებიც.

შესაძლოა, კაპუაში გადატრიალება მოხდა, როგორც ამას ივანე ნეტუშელი ფიქრობს², და ახალმა დემოკრატიულმა ხელმძღვანელობამ შესცვალა დამოკიდებულება რომის მიმართ. ამ გარემოებამ გამო-

იწვია, ალბათ, სამნიტებსა და რომაელებს შორის კავშირის აღდგენა და სამნიტები რომაელებს დახმარებასაც კი უწევდნენ.

ლათინთა ქალაქები მტკიცედ იცავდნენ თავს, განსაკუთრებით დიდი წინააღმდეგობა გაუწია რომაელებს ზღვისპირა ქალაქმა ანციუმმა. მაგრამ გაიმარჯვეს რომაელებმა და მდგომარეობა ლაციუმში ძირითადად შეიცვალა: ლათინთა კავშირი გაუქმებულ იქნა და მის ადგილას წარმოიქმნა რომაულ-იტალიური ფედერაცია, რომელიც სხვა უფრო რთულ საწყისებზე იქნა აგებული. მხოლოდ ორმა ქალაქმა ტიბურმა და პრენესტმა შეინარჩუნეს მოკავშირეების უფლებები (*socii*). რომის მახლობლად მდებარე ქალაქები ტუსკული, ლანუვიუმი, არიციუმი და სხვ. მის შემადგენლობაში შევიდნენ და რომაელებთან თანასწორუფლებიანობით სარგებლობდნენ, ხოლო ლაციუმში ორი ახალი ტრიბი შეიქმნა.

ლათინთა დანარჩენ თემებს რომაელების ყველა მოქალაქეობრივი უფლება მიენიჭათ, გარდა კომიციებში ხმის უფლებისა (*civitas sine suffragio*). ძალაში იქნა დატოვებული აგრეთვე ის წესი, რომლის თანახმად რომში გადმოსახლებული და ცენზგავლილი ლათინები რომელიც მოქალაქის სრული უფლებებით სარგებლობდნენ. ასე ჩაეყარა საფუძველი ლათინთა მოქალაქეობას. ქალაქი ანციუმი რომელიც მოქალაქეების ახალშენად გადააქციეს, ხოლო 329 წელს წინანდელი ანკსურის ადგილას ტარაციის სახელით ასეთივე ახალშენი იქნა დაარსებული. თუ ამ ორ ახალშენს ოსტიას მივუმატებთ, მაშინ მთელს ლაციუმში იმ დროისათვის რომაელ მოქალაქეთა სამი ახალშენი (3 *coloniae civilium Romanorum*) უნდა ვიგულისხმოთ.

2. სამნიტური ომები

კავშირი სამნიტებსა და რომაელებს შორის ხანგრძლივი არ აღმოჩნდა. რომაელებმა კვლავ დიდი ყურადღება და ინტერესი გამოიჩინეს მდიდარი კამპანიის მიმართ. ეს გარემოება კი ისევ ამწვავებდა და ართულებდა მათს ურთიერთობას სამნიტებთან.

მათთან მეორე ომის (326 — 304) უშუალო საბაბი რომაელების მიერ ნეაპოლის დაპყრობა გახდა. ჩვენ ვიცით, რომ ბერძნული ქალაქი ნეაპოლი კამპანიაში ფრიად მნიშვნელოვან საეკონომიკურ პუნქტს წარმოადგენდა. ტრადიციის მიხედვით, ნეაპოლიტელები თავს დაესხნენ თავიანთ მეზობლებს კამპანიაში, რომლებიც რომის მოკავშირეებად ითვლებოდნენ. ამის გამო რომაელებმა ნეაპოლს ალყა შემოარტყეს. ნეაპოლიტელებმა დახმარებისათვის სამნიტების ქალაქ ნოლეს მიმართეს და ქალაქში სამნიტების მოქირავნე მეომრები შეიყვანეს. რომაელების სააღყოფარს 327 წლის კონსული ცნობილი ქვინტუს პუბლილი ფილონი მეთაურობდა. ვინაიდან ალყა 326 წელსაც გრძელდებოდა, სენატმა ერთი წლით გაუდოდა მას სამხედრო იმპერიუმი პროკონსულის (კონსულის მაგიერის) სახელწოდებით. ეს პირველი შემთხვევა იყო სამხედრო იმ-

პერიუმის გაგრძელებისა რომაელების პრაქტიკაში. ამასობაში ნეაპოლში შინაგანი ბრძოლის შედეგად ის პარტია იმარჯვებს, რომელიც რომის მომხრედ თვლიდა თავს, მოტყუების გზით აძევებს ქალაქიდან სამნიტების რაზმს და ნეაპოლს რომაელებს გადასცემს. ნეაპოლიტელებმა რომაელებთან მშვიდობიანი შეთანხმებით იმას მიაღწიეს, რომ მათი მოკავშირეები გახდნენ, სრული ავტონომია შეინარჩუნეს და თავისი ბერძნული ხასიათი დაიცვეს. რომაელებისათვისაც ნეაპოლის შეერთებას, რომელიც ამიერიდან რომის ერთგული რჩება, დიდი მიღწევა იყო. მაგრამ ის გახდა ამასთან ერთად სამნიტებთან ომის საბაბიც. უკმაყოფილო იყვნენ დასავლეთელი სამნიტები იმითაც, რომ 328 წელს რომაელებმა ფრეგელში ლირისის შუა წელთან თავიანთი ახალშენი დააარსეს.

ომი თავდაპირველად რომაელების წარმატებით მიმდინარეობდა, მაგრამ მდგომარეობა შეიცვალა, როცა სამხედრო მოქმედება სამნიუმის მთიან ნაწილში იქნა გადატანილი. 321 წელს რომაელმა ჯარმა დიდი კატასტროფა განიცადა. ორივე კონსულის მეთაურობით ის კავდინის ვიწრო ტყიან ხეობაში იქნა მომწყვდეული და იძულებული იყო მტერს დანებებოდა. კონსულებმა რომის მმართველობის სახელით სამარცხვინო პირობა დადეს, რომ წავლენ სამნიუმიდან, გაიყვანენ იქიდან ახალშენებს და აღარ განახლებენ ომს. ამის გარანტიად სამნიტებს მძევლებად გადასცეს 600 წარჩინებული მეომარი, ჩააბარეს მთელი საჭურველი და თითო-თითოდ უნდა გაეგლოთ მტრის თვალწინ „უღლის ქვეშ“ (Liv. IX 1—6). მტრის უღელი (jugum) შედგებოდა ორი მიწაში ჩარჭობილი შუბისაგან, რომელთაც ზევიდან კადონად მესამე ჰქონდა დადებული. მათს ქვეშ გაატარებდნენ დამარცხებულ მტერს მორჩილების ნიშნად³.

რომაელების შემდგომი თაობა ვერ ურიგდებოდა ასეთ სამარცხვინო დამარცხებას და რომელიც ისტორიკოსები შეეცადნენ ისეთი პატრიოტული ვერსია შეეთხზათ, რომლის მიხედვით რომში დაბრუნებული კონსულები თვითონ შესთხოვდნენ სენატს, არ მიეღო მათ მიერ დადებული ზავი და ისინი შებოჭვილები სამნიტებისათვის გადაეცა. ამან, თითქოს, ისეთი გავლენა მოახდინა სამნიტებზე, რომ არ მიიღეს კონსულები და რომაელებს მძევლები და იარაღი დაუბრუნეს. ნამდვილად კი რომის სენატი იძულებული იყო კავდინის ზავი მთელი მისი შედეგებით ეცნო. ომი განახლდა 316 წელს და ცვალებადი წარმატებით მიმდინარეობდა. რომაელების მდგომარეობას ართულებდა ისიც, რომ ომში ჩაერია ზოგიერთი ეტრუსკული პოლისი, ხოლო შემდეგ აჯანყდნენ ჰერნიკები და ექვები. მაგრამ რომაელებმა შეცვალეს ტაქტიკა და ჯარში რეორგანიზაცია გაატარეს. 314 წლიდან ომის მსვლელობაში უკვე გარდატეხა დაიწყო რომაელების სასარგებლოდ. ისინი შეიჭრნენ აპულიაში და შემდეგ სამნიტების მთავარი ქალაქი ბოვიანი დაიკავეს. 304 წელს სამნიტებმა

რომაელები ზავზე დაითანხმეს. ამ წლის სამშვიდობო ხელშეკრულებით სამნიტების საზღვრები თითქმის უცვლელი დარჩა, ხოლო კამპანია სამნიტებმა რომაელებს დაუთმეს. ეტრუსკებთან რომაელებმა 30 წლით დაზავება გაატარეს, ხოლო ჰერნიკები და ექვეები რომს საბოლოოდ დაუქვემდებარეს.

ექვსი წლის შემდეგ დაიწყო მესამე ომი სამნიტებთან (298 — 290). არსებითად ეს იყო ომი არა მარტო სამნიტებთან, არამედ მთელ კოალიციასთან, რომელშიც ეტრუსკები და გალებიც კი შედიოდნენ.

299 წელს გალები შეუერთდნენ ეტრუსკებს და რომის წინააღმდეგ გამოილაშქრეს. ამით გათამამებულმა სამნიტებმა კვლავ აღადგინეს თავიანთი გავლენა ლუკანიაში, რომელიც წინათ რომის მოკავშირე იყო. ეს გახდა საბაბი მესამე სამნიტური ომისა. ომი დაწყებულა რომაელების შეტევით სამნიუმსა და ლუკანიაზე და მათ წარმატება მოუპოვებიათ კონსულის კორნელიუს სციპიონ ბარბატუსის წინამძღოლობით. ამაზე მოგვითხრობს ვატიკანის მუზეუმში დაცული მისი სარკოფაგი, რომლის წარწერა ლათინური ეპიგრაფიკის საყურადღებო ძეგლს წარმოადგენს. ეს წარწერა არ ეთანხმება იმ ცნობებს, რომლებიც ტიტე ლივიუსს აქვს მოცემული (Liv., XII 12, 3 შმდ.), მაგრამ მას უდავო უპირატესობა უნდა მიეკუთვნოს. განსაკუთრებით კრიტიკული გახდა რომაელების მდგომარეობა 295 წელს, როცა უმბრიაში სამნიტების, გალებისა და ეტრუსკების ძალები გაერთიანდნენ და რომაელებს შემოუტყეს. რომაელები შეიჭრნენ ეტრურიაში და აიძულეს ეტრუსკები გალებს ჩამოშორებოდნენ, ხოლო გალებსა და სამნიტებზე მათ სრული გამარჯვება მოიპოვეს ჩრდილოეთ უმბრიაში სენტინუმთან.

გალების გადარჩენილმა ნაწილმა ჩრდილოეთით დაიწია, სამნიტებმა სამხრეთით, ხოლო ეტრუსკულ პოლისებთან 40 წლის დაზავების ხელშეკრულება იქნა დადებული დიდი კონტრიბუციის გადახდის პირობით. სამნიტებთან ბრძოლა კი ჯერ კიდევ 5 წელი გაგრძელდა და 290 წელს რომელი სარდლის კურთხე დენტატის გამარჯვებით დამთავრდა. სამნიტები იძულებული იყვნენ რომის მოკავშირეობა ეცნოთ და ცენტრალურ სამნიუმში შედარებით არადიდი ტერიტორია შეინარჩუნეს. იმავე წელს რომაელებმა საბინელების მხარე დაიპყრეს, თითქოს იმის საბაბით, რომ ისინი სამნიტებს უთანაგრძობდნენ. მათი მიწების უმეტესი ნაწილი გამარჯვებულებმა მიისაკუთრეს, ხოლო დარჩენილი ქალაქების მცხოვრებლები რომის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შეიყვანეს და მათ რომის მოქალაქეობრიობა მიანიჭეს ხმის მიცემის უფლების გამოკლებით (*sine suffragio*). ასეთივე ბედი ეწიათ პიცენის მცხოვრებლებს. გალები კი კიდევ რამდენჯერმე შემოესივნენ ეტრურიას. მაგრამ 282 წელს ვადიმონის ტბასთან რომაელების ბრწყინვალე გამარ-

ჯვების შემდეგ ვალეების ტომები ჩრდილოეთით იქნენ გადადენილი და იძულებული იყვნენ რომთან საზავო ხელშეკრულება დაედოთ. ეტრუსკულმა ქალაქებმა კი მასთან ცალკეული საკავშირო ხელშეკრულებები დადეს.

3. ომი პიროსთან და სამხრეთ იტალიის დაპყრობა

შუა იტალიის დაპყრობის შემდეგ რომის სახელმწიფო უშუალოდ დაუკავშირდა სამხრეთ იტალიის ბერძნულ ქალაქებს. უკვე იყო ნათქვამი, რომ ოდესღაც ძლიერი და გავლენიანი ადგილობრივი ბერძნული პოლისები შინაგანი და გარეგანი მოვლენების ზეგავლენით V საუკუნის ნახევრიდან უკვე ცხად დაუძლურებას განიცდიდნენ. მათი დაუძლურებით ისარგებლეს სამხრეთ იტალიელმა ტომებმა და მათ წინააღმდეგ შეტევა იწყეს. წინათ სახელგანთქმულმა მეგრძოლმა ქალაქმა კუმემ ველარ შეძლო შეტევაზე გადმოსული კამპანელი ტომების გამკლავება და 421 წელს დამხობილ იქნა. IV საუკუნის დამდეგში ლუკანები დაეუფლნენ ბერძნულ პოლისებს პოსიდონიას, პინასა და ლაუსს. III საუკუნეში ასეთ ბედს გადაურჩნენ და დამოუკიდებლობა შეინარჩუნეს დასავლეთ სანაპიროში ველიამ (ელეამ) და რეგიუმმა და აღმოსავლეთისაში ცნობილმა სავაკრო ქალაქმა ტარენტმა, რომლის პოლიტიკური წყობილება თავდაპირველად არისტოკრატიული იყო, მაგრამ შემდგომ დროს დემოკრატიულით შეიცვალა. თავის მეზობლების — ლუკანების და მესაპების შეტევებისაგან ტარენტი ბერძენ მოქირავნეთა დახმარებით იცავდა თავს. ერთ დროს ამ მოქირავნეებს ისეთი ცნობილი სარდალი მეთაურობდა, როგორიც იყო აგათოკლე, რომელიც შემდგომში სირაკუზის ტირანი გახდა და ძლიერი სახელმწიფო შექმნა. უდავოდ საყურადღებოა აგათოკლეს ბიოგრაფია. უბრალო მექოთნემ საერთო ყურადღება მიიპყრო ჯერ თავისი არაჩვეულებრივი სამხედრო ნიჭით და შემდეგ სირაკუზის ღარიბი მოსახლეობის ინტერესების დაცვით. ის გადაჭრით მოითხოვდა ვალეების გაუქმებასა და მიწების გადანაწილებას. ამ ნიადაგზე ფრიად გაიზარდა მისი გავლენა და პოპულარობა, რამაც ძალზე შეაშფოთა სირაკუზის ოლიგარქიული მმართველები და ის აიძულეს სირაკუზს გასცლოდა. მაგრამ 316 წელს მოქირავნეთა რაზმისა და თავის მომხრეთა დახმარებით აგათოკლე დაბრუნდა სირაკუზში, ოლიგარქიული მართველობა დაამხო, ოლიგარქიული წრეების ბევრი წარმომადგენელი სასტიკად დასაჯა და მოიწვია სახალხო კრება, რომელმაც იგი სტრატეგოს-ავტოკრატორად აირჩია. სიცილიის ბერძენთა ქალაქების უმრავლესობამ სცნო სირაკუზის მეთაურობა, ხოლო აგრიგენტმა, გელამ და მესანამ სცადეს სირაკუზელ ემიგრანტებთან ერთად წინააღმდეგობის გაწევა, მაგრამ 313 წელს ისინიც იძულებულ იყვნენ მის ხელისუფლებას დამორჩილებოდნენ. აგათოკლე განაგრძობდა მისი წინამორბედი ტირანების ტრადიციულ საგარეო პოლიტიკას — ბრძოლას

კართაგელების წინააღმდეგ. ამ ბრძოლის პროცესში მარცხის განცდის შემდეგ 310 წელს ის მრავალრიცხოვანი ჯარით აფრიკიუმს სანაპიროში გადადის და დიდ წარმატებას აღწევს: იკავებს ჰადრუმენტუმს, 307 წელს იპყრობს უტიკას და დიდ განსაცდელს უქმნის კართაგელების დედაქალაქს. მაგრამ მის წინსვლას კვლავ ხელს უშლის ბერძნული პოლისების ტრადიციული მეტოქეობა და პარტიკულარიზმი: სიცილიაში მის წინააღმდეგ ამბოხებას აწყობს მისი ხელქვეითი ბერძნული ქალაქები აგრიგენტის მეთაურობით. ამიტომ აგათოკლე იძულებულია მიატოვოს თავისი ჯარი, რომელიც მალე დანებდა კართაგელებს, და საჩქაროდ სიცილიაში დაბრუნდეს. საკმაოდ ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ მან ამბოხება ჩააქრო და 305 წლის სამშვიდობო ხელშეკრულებით სირაკუზი კვლავ ჰეგემონი გახდა სიცილიის იმ ნაწილისა, რომელიც კართაგელებს არ ეკუთვნოდათ. ამ დროს მიიღო აგათოკლემ, ყოფილმა მექოთნემ, „სიცილიელების მეფის“ ტიტული. ამას შემდეგ ტარენტის დახმარების საბაბით აგათოკლე აპენინის ნახევარკუნძულის სამხრეთ-დასავლეთით ბრუტიებს ეომებოდა. გარდაიცვალა აგათოკლე 289 წელს და მისი სიკვდილის შემდეგ მისი სახელმწიფო მალე საბოლოოდ დაიშალა. ამრიგად, მსოფლიო მნიშვნელობის იმპერია ვერც სიცილიის ბერძნებმა და ვერც კართაგელებმა ვერ შექმნეს, ამას შეძლეს მხოლოდ რომი⁴.

სამხრეთ იტალიის ბერძნების ცხოვრებაში კი III ს. 80-ან წლებში შემდეგი ღირსშესანიშნავი ამბავი მოხდა: ტარენტის უბის ნაპირას მდებარე თურიას თავს დაესხნენ ლუკანები. მან არ მოისურვა დასახმარებლად თავის მეტოქე ტარენტისათვის მიემართა მით უმეტეს, რომ მასში გავლენიანი და მდიდარი მონათმფლობელები პრორომაულ პარტიას ემხრობოდნენ. ამიტომ თურიელებმა მოციქულები წარგზავნეს რომში და რომაელებს დახმარება სთხოვეს. რომაელებმა კარგად გაითვალისწინეს, თუ რა სასარგებლო იქნებოდა მათი პოლიტიკის მიხედვით თურიისათვის დახმარების გაწევა და 282 წელს წარგზავნეს ჯარი, რომელმაც დაამარცხა და განდევნა ლუკანები და ქალაქში თავისი რაზმი ჩააყენა. ამ გარემოებამ დიდად შეაშფოთა ქ. ტარენტის მმართველები და მოხდა შემდეგი ინცინდენტი: ადრიატიკის ზღვაში მიმავალი რომაელების ათი გემი გზად ტარენტის ნავსადგურში შეჩერდა; ტარენტელებმა ამაში რომაელებთან დადებული ხელშეკრულების დარღვევა დაინახეს, თავს დაესხნენ რომაელების ხომალდებს და ნაწილი ჩაძირეს, შემდეგ დაიკავეს თურია და იქიდან რომაელების რაზმი გამოაძევეს. 280 წელს რომაელებმა ტარენტში მოციქულები წარგზავნეს და განმარტება მოითხოვეს, მაგრამ რომაელების მოციქულებს ტარენტში მტრულად შეხვდნენ და შეურაცხყოფა მიაყენეს. ეს ამბავი შეიქნა ომის გამოცხადების საბაბი.

ტარენტს თუმცა საკმაოდ მნიშვნელოვანი სამხედრო ძალა გააჩნდა და მასვე მიემხრნენ ლუკანები და მესაპები, მაგრამ რომაელებთან პირ-

ველ შეტაკებებშივე მისთვის ცხადი გახდა მტრის სამხედრო უპირატესობა.

ამიტომ ტარენტმა დასახმარებლად ეპირის მეფეს პიროსს მიმართა. პიროსი თავის დროის სახელმოხვეჭილი სარდალი იყო.

ხალხის აჯანყებამ ჩამოაგდო ტახტიდან მამა მისი და პიროსი სხვის კარზე იზრდებოდა. ჯერ კიდევ ახალგაზრდობისას მან ისეთი ბრწყინვალე სამხედრო ნიჭი გამოიჩინა, რომ როცა ალექსანდრე დიდის ერთს თანამებრძოლს შეეკითხნენ, თუ ვინ არის, მისი აზრით, ყველაზე უფრო გამოჩენილი სარდალიო, მან უპასუხა: „პიროსი, როცა მისი მოწოდებული ასაკი დადგება“. კართაგელების ცნობილი სარდალი ჰანიბალი პიროსს ალექსანდრე მაკედონელის შემდეგ მეორე ადგილს მიაკუთვნებდა, თავის თავს კი — მესამეს. როცა პიროსმა პირველხარისხოვანი სარდლის სახელი მოიხვეჭა, დაბრუნდა ეპირში და აღადგინა თავისი ხელისუფლება. მაგრამ პატარა მთიანი მხარე მას ფრიად ვიწრო ასპარეზად მიაჩნდა და ამიტომ სიამოვნებით მიიღო ტარენტის წინადადება. მას ესახებოდა გრანდიოზული გეგმა: შეექმნა დასავლეთში დიდი ბერძნული მონარქია. მაგრამ თუ პიროსი გამოჩენილი სარდალი იყო, მას აკლდა ფრთხილი და დაკვირვებული პოლიტიკური მოღვაწის შორსმჭვრეტელობა და სიბრძნე. ამბობენ, რომ პიროსის კარზე ცხოვრობდა თესალიელი ბრძენი კინეასი, დემოსთენის მოწაფე. პიროსი ფრიად აფასებდა მის სამსახურს და ხშირად იტყოდა: „კინეასმა მე მეტი ქალაქი დამიმორჩილა თავისი ენით, ვიდრე მე თვითონ იარაღით“.

280 წელს პიროსი თავისი ჯარით იტალიაში გადავიდა. მისი ჯარი კარგად გაწრთვნილი 22 ათასი ქვეითი მეომრისაგან, 3 ათასი თესალიელი მხედრისაგან და 20 სპილოსაგან შედგებოდა. სპილოების ბრძოლაში გამოყენება ბერძნებმა აღმოსავლეთიდან გადმოიღეს, იტალიის სინამდვილეში კი ის სამხედრო ტექნიკის სრულ სიახლედ ითვლებოდა. პირველი შეტაკება რომაელებსა და პიროსის ჯარს შორის მოხდა ტარენტის უბის მახლობლად ქ. ჰერაკლეასთან. პიროსმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა და ამაში გადამწყვეტი როლი სპილოებმა და თესალიელებმა ცხენოსნებმა ითამაშეს. დამარცხების შედეგად რომაელებმა დაჰკარგეს ლუკანია და მტრის მხარეზე გადავიდნენ ბრუტები, ლუკანები, სამნიტები და კაპუასა და ნეაპოლის გამოკლებით ბერძენთა ქალაქები.

პიროსმა ისარგებლა წარმოქმნილი ხელსაყრელი სიტუაციით და ლაციუმისა და რომისაკენ დაიძრა. გადმოცემის თანახმად, ის რომს მიუახლოვდა, მაგრამ ლატინებმა მას მხარი არ დაუჭირეს. არც რომაელები დაიბნენ. კონსულმა ვალერიუს ლევიმმა მის ზურგს უკან ჰერაკლეასთან დამარცხებული ჯარი წესრიგში მოიყვანა და შეავსო. ეტრურიიდანაც რომის დასახმარებლად ახალი რაზმები მოეშურებოდნენ. თვითონ რომში დიქტატორი იქნა არჩეული და ქალაქი გაფაციცებით.

ემზადებოდა თავდაცვისათვის. ასეთ პირობებში პიროსმა ვერ გაბედა რომზე თავდასხმა და თავისი ჯარით საზამთროდ ტარენტში დაბრუნდა. 279 წლის გაზაფხულზე პიროსი აპულიაზე ილაშქრებს. ამასობაში რომაელებმა მოასწრეს აქ 70 ათასიანი ჯარის თავმოყრა. აპულიაში ქ. აუსკულუმის მახლობლად მოხდა მეორე დიდი ბრძოლა. დამარცხდნენ კვლავ რომაელები, მაგრამ პიროსსაც გამარჯვება ისე ძვირად დაუჯდა, რომ გადმოცემის მიხედვით მილოცვების პასუხად მან მწარედ წარმოთქვა: „ერთი კიდევ ასეთი გამარჯვება და მე აღარავინ დამრჩება ეპირში დასაბრუნებლად“. ამიტომ პიროსმა რომთან დაზავება გადაწყვიტა და რომში მოციქულები წარგზავნა მშვიდობის დამყარების მიზნით. მოციქულთა შორის თითქოს კინეასიც იყო და ყოველგვარად ცდილობდა სენატი ხელსაყრელ საზავო ხელშეკრულების დადებაზე დაეთანხმებინა, მაგრამ სენატმა ასეთი წინადადება უარჰყო. რომაელებმა პირიქით კავშირი შეკრეს კართაგელებთან, რომელთაც ფრიად აშფოთებდა უკვე პიროსის შორს მიმართული განზრახვები. რომაელთა ნავსადგურ ოსტიაში მივიდა კართაგელების ძლიერი ფლოტი და რომის ხელმძღვანელობას სამხედრო ხელშეკრულება გადასცა. ასეთ პირობებში პიროსმა სიამოვნებით მიიღო სიცილიის ბერძნების წინადადება, რომ დახმარებოდა მათ კართაგელების წინააღმდეგ ბრძოლაში. პიროსმა ტარენტსა და ლოკრში დატოვა გარნიზონები და 278 წლის შემოდგომაზე თავისი ჯარის მთავარი ნაწილით სიცილიაში გადავიდა. სიცილიაში პიროსს პირველ მომენტში დიდი აღტაცებით შეხვდნენ. პიროსმა აიძულა კართაგელები სირაკუზისათვის ალყა მოეხსნათ და სიცილიაში კართაგელების თითქმის ყველა პუნქტი დაიკავა. ასეთი წარმატებით გამხნეებული ის აფრიკაში ექსპედიციის მოწყობაზე ფიქრობდა, რომ კართაგელებისათვის გადამწყვეტი მარცხი მიეყენებინა. ასეთი ექსპედიციისათვის ძლიერი ფლოტი იყო საჭირო; ხომალდები კი სიცილიის ბერძნებს უნდა აეგოთ. ამან ერთგვარი უკმაყოფილება გამოიწვია მათში. ამას დაემატა ისიც, რომ მონარქიულ ტენდენციებზე აღზრდილი პიროსი უკმეხად არღვევდა დემოკრატიული პოლისების წეს-ჩვეულებათ. ამიტომ უკმაყოფილება მისი მოქმედებისადმი თანდათან იზრდებოდა და ღრმავდებოდა. ზოგიერთმა ქალაქმა მის წინააღმდეგ იარაღი აღმართა, ზოგიერთი კიდევ კართაგელების მხარეზეც კი გადავიდა. სიცილიაში კვლავ გამოჩნდა კართაგელების დიდი ჯარი. ასეთი მდგომარეობის შედეგად პიროსმა დაჰკარგა ყველა თავისი მონაპოვარი და მის ხელთ მხოლოდ სირაკუზი-და დარჩა. ამავე დროს იტალიიდან მას შემაშფოთებელი ცნობები მოდიოდა, რომ რომაელები შემოტევაზე გადმოვიდნენ. მათ ადვილად მოახერხეს კროტონისა და ლოკრის დაპყრობა და წარმატებით იწყეს სამნიტებისა და ლუკანების წინააღმდეგ მოქმედება. ამიტომ იტალიაში დარჩენილი მომხრეები დაბეჯითებით თხოვდნენ პიროსს დაბრუნებულიყო და დახმარებოდა მათ. მისი მდგომარეობა სიცილიაში

იმდენად უიმედო იყო, რომ პიროსმა უყოყმანოდ დატოვა სიცილია და იტალიაში წავიდა. გზაზე სრუტეში მას თავს დაესხა კართაგელების ფლოტი და მისი ნახევარი გაანადგურა. 275 წელს პიროსი მაინც გადავიდა იტალიაში და მზადება იწყო რომაელების წინააღმდეგ. ბენევენტუმის მახლობლად სამნიუმის ცენტრში მოხდა რომაელებს და პიროსს შორის უკანასკნელი გადამწყვეტი ბრძოლა. რომაელების ჯარს მესამე სამნიტური ომის გმირი კურიუს დენტატი წინამძღოლობდა. ბრძოლაში მნიშვნელოვანი როლი ისევ სპილოებმა ითამაშეს, მაგრამ ამ შემთხვევაში არა პიროსის სასარგებლოდ. ბრძოლის პროცესში ცეცხლოვანი ისრებით გაღიზიანებული სპილოები უკან გარბოდნენ, ფეხით სთელავდნენ თავიანთვე მეომრებს და მათში საშინელი არეუ-
 დარევა შეჰქონდათ. პიროსმა სასტიკი დამარცხება განიცადა. მისი ბანაკი რომაელებმა ჩაიგდეს ხელში და თვითონ პიროსმა რამდენიმე მხედრის თანხლებით ტარენტს შეაფარა თავი. შეიცვალა მდგომარეობა ეპირ-
 შიკ, მას მაკედონიის მხრივ თავდასხმა ემუქ-
 რებოდა. ამიტომ პიროსმა მიატოვა იტალია და ეპირს მიაშურა. სამი წლის შემდეგ პიროსი პელოპონესის არგოსში მოკლეს მაკედონელებთან ქუჩაში ბრძოლის დროს. გადმოცემის მიხედვით ის სახურავიდან გადმო-
 სროლილი კრამიტით იქნა მოკლული.

სურ. 17. პიროსი.

ბული იყვნენ ქალაქის კედლები დაენგრიათ და მათთვის ხომალდები დაეთმოთ. რომაელებს დაემორჩილენ ამავე წელს სამნიტები, ლუკანები და ბრუტები. რეგიუმში იყო თავშეფარებული კამპანელების გეამბოხე ლეგიონი; 270 წელს რომაელებმა რეგიუმი აიღეს და ეს ლეგიონიც განიარაღეს და დასაჯეს. 265 წელს რომაელებს დანებდა ეტრუსკული ქალაქი ვოლსინი და ამით დამთავრდა იტალიის დაპყრობა⁵. რომის დაპყრობათა შედეგი იყო მისდამი დაქვემდებარებული ტომებისა და ქალაქების ფედერაციის შექმნა და მონაბმფლობელური ურთიერთობის მთელ აპენინის ნახევარკუნძულზე გავრცელება. ამასთან რომი დასავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის ერთი უმნიშვნელოვანესი სახელმწიფოთაგანი გახდა.

რომის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური წყობილება იტალიის დაპყრობის შემდეგ

1. ეკონომიკა და სოციალური სტრუქტურა

ამ პერიოდშიც რომაელების მეურნეობის საფუძველს მიწათ-მოქმედება წარმოადგენდა. ერთგვარ წინსვლას განიცდის სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკა. ძველი გუთნის ადგილას ჩნდება შენადგენი გუთანი და სხვა სამუშაო იარაღსაც გაუმჯობესება ემჩნევა. მესაქონლეობა განსაკუთრებით განვითარებული იყო შუა იტალიაში, სხვა ადგილებში კი შედარებით უფრო მცირედ და მსხვილ პირუტყვს ძირითადად მუშა-საქონლად მოიხმარდნენ. თუ წვრილი ნაკვეთების პატრონები საკუთარი ხელით ამუშავებდნენ თავიანთ მიწებს, მსხვილ მიწათმფლობელთა ყანებში კლიენტები და იმ დროს ჯერ კიდევ შედარებით მცირერიცხოვანი მონები მუშაობდნენ. ვიმეორებთ, როგორც წინათ, ისე იტალიის დაპყრობის პერიოდში რომაელების მეურნეობაში ძირითადი ადგილი მიწათმოქმედებას ეკუთვნოდა და უფრო ფართოდ ვრცელდებოდა იტალიის უმეტეს ნაწილში. ამას რომაელების საკოლონიზაციო პოლიტიკამაც შეუწყო ხელი. ცნობილია, რომ ეს პოლიტიკა, რომელმაც ამ პერიოდში განსაკუთრებით ფართო ხასიათი მიიღო, ერთი მხრივ, მიზნად უმიწაწყლო მოქალაქეების მიწით დაკმაყოფილებას ისახავდა, ხოლო მეორე მხრივ, იმ შორეულ რაიონებში რომის ბატონობის განმტკიცებასა და დაცვას ემსახურებოდა, რომელთაც გარედან თავდასხმა ემუქრებოდა, ანდა სადაც ადგილობრივი მოსახლეობის ამბოხება იყო მოსალოდნელი. ტრადიცია საკოლონიზაციო პოლიტიკის დასაწყისს ჯერ კიდევ მეფე ანკუს მარციუსს მიაწერს, მაგრამ მისი ნამდვილი ინიციატორები ლატინები იყვნენ, რომელთაც პირველებმა განახორციელეს ის ვოლსკების ტერიტორიაზე. ლატინების კოლონიები შედარებით ხალხმრავალი და ბევრი იყვნენ. ლატინების კოლონიები მათ იმიტომ ეწოდებოდათ, რომ უმეტესად 338 წლამდე იქნენ დაარსებული ლატინების კავშირის მიერ; შემდგომში კი მათ დამაარსებლად რომი გვევლინება.

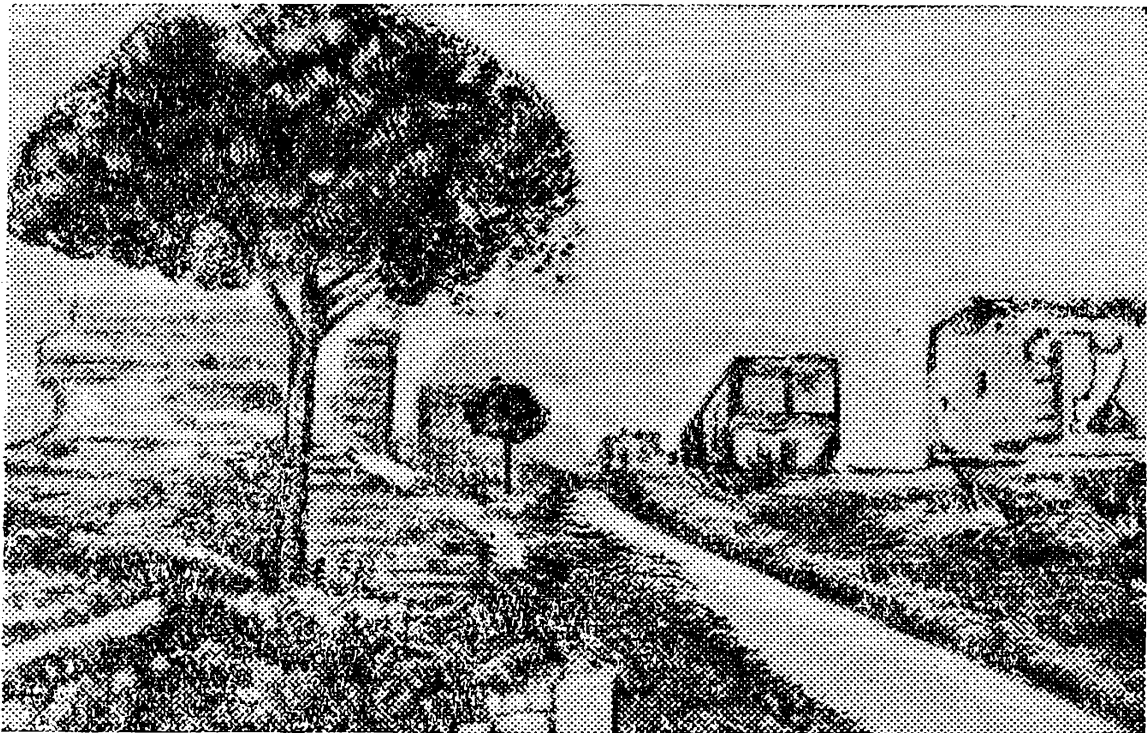
რომაულ კოლონიებს (*Coloniae civium Romanorum*) უმეტესად სამხედრო ხასიათი ჰქონდათ და ფრიად მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული

ლი მეტროპოლიასთან. მათ ასახლებდნენ უმეტესად ზღვისპირა და სასაზღვრო რაიონებში. რომაელების ახალშენებს წარმოადგენდნენ ანციუმი, ტარაცინა, მინტურნი, სინუესა, კასტრუმ ნოვუმი, ფრეგელი და სხვ. როგორც წესი, მათი მოსახლეობა ხალხმრავალი არ იყო და ჩვეულებრივად ასეთ კოლონისტებს მიწის მცირე ნაკვეთებს აძლევდნენ, რომ მიწის დამუშავებით გადაჭარბებულ გატაცებას მათთვის ხელი არ შეეშალა სამხედრო მოვალეობათა შესრულებაში. ასეთი ტიპის კოლონიების განსხვავებულ სახეს წარმოადგენდნენ ის ახალშენები, რომლებსაც შინაგან მხარეებში დაპყრობილ ტომთა ტერიტორიაზე აარსებდნენ. ისინი უფრო ხალხმრავალი იყვნენ და უფრო მეტად განიზრჩეოდნენ თავიანთი მიწათმოქმედებითი ხასიათით. ასეთ ახალშენებს წარმოადგენდნენ ფრეგელი, ლუცერია, სუესა, კარსიოლი, ნარნია, ვენუზია, არიმინუმი, ბენევენტუმი, ბრუნდიზიუმი, კრემონი და სხვ. ამ ტიპის კოლონისტებს ეძლეოდათ მიწის შედარებით უფრო მსხვილი ნაკვეთები და ასეთმა ახალშენებმა ხელი შეუწყვეს იტალიაში მიწის წვრილ და საშუალო მესაკუთრეთა მრავალრიცხოვან დასახლებათა ფართო გავრცელებას.

როგორც ამას ქვემოთ უფრო ვრცლად შევეხებით, რომი სხვადასხვაგვარად უდგებოდა მისდამი დაქვემდებარებულ იტალიელ ტომებს. რომაელებს, ვეის გამოკლებით, არც ერთი ქალაქი არ გაუზადგურებიათ და არც ერთისათვის ხარკის გაღება არ დაუკისრებიათ. თუ იტალიელი თემები (*civitates*) უმეტეს ნაწილად რომის მოკავშირეებად იქნენ აღიარებული (*foederati, socii* ან უბრალოდ *italici*), სამაგიეროდ იტალიის ტერიტორიის მეორე ნაწილი უშუალოდ რომის სახელმწიფომ შეიერთა. ის თემები, რომლებიც რომის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შევიდნენ, პოლიტიკური დამოუკიდებლობის დაკარგვასთან ერთად მიწაწყლის ნაწილსაც ჰკარგავენ. როგორც წესი, დამარცხებულ მტერს ჩანოერთმეოდა ტერიტორიის ერთი მესამედი და სახელმწიფო საკუთრებად გადაირიცხებოდა. ამ მიწების ერთი ნაწილი შედარებით მცირე ნაკვეთებად იყოფოდა და კოლონისტებს გადაეცემოდა სრულ საკუთრებად განსხვავების შეუზღუდავი უფლებით. უფრო მცირე ნაწილი კულტის საჭიროებათა დასაკმაყოფილებლად იყო განკუთვნილი, ხოლო უფრო დიდი ნაწილი სახელმწიფოს საკუთრებად ითვლებოდა (*ager publicus*). რესპუბლიკის პერიოდში სახელმწიფო უშუალოდ არ განაგებდა ამ მიწებს, არამედ იჯარით გასცემდა განსაზღვრული საგადასახადო მოვალეობის შესრულების პირობით¹. შეიცვალა რომში *ager publicus*-ისადმი დამოკიდებულებაც. IV და განსაკუთრებით III საუკუნეში სახელმწიფოსაგან ოდესღაც იჯარით აღებული მიწების უმეტესი ნაწილი მათი მფლობელების ხელშეუხებელ საკუთრებად იქცა. მემკვიდრეობით მესაკუთრეები

ხდებიან არა მარტო პატრიციები, არამედ პლებეების წარჩინებული წრეებიც.

უნდა გივარაუდოთ, რომ ამ პერიოდში უდავო განვითარებას განიცდიდა ხელოსნობაც. თითქმის მუდმივ ომიანობას არ შეეძლო არ გამოეწვია სხვადასხვა საჭურვლის შემზადების ხელოსნობის განვითარება. ამას გარდა, გალების შემოსევის დროს ფრიად დაზარალებული ქალაქი რომი უდავოდ საჭიროებდა დიდი სამშენებლო საქმიანობის გაშლას. და მართლაც ქალაქი ჰკარგავს სოფლურ სახეს და გამშენიერებას განიცდის: იწყება საზოგადოებრივ შენობათა, უმთავრესად ტაძრების, აგება და რომაული ხუროთმოძღვრების წინსვლა, ცენტრალურ მოედნებს ქანდაკებებით ამკობენ, ბაზრის ტერიტორიას გარს ქვის გალერეას ავლებენ, ფართოვდება ქუჩების მოკირწყვლა. ყოველივე ეს კი საკმაოდ განვითარებულ ადგილობრივ ხელოსნობას გულისხმობს. ამ მხრივ ხშირად მიუთითებენ ერთი ყუთის საყურადღებო წარწერაზე: „გამაკეთა რომში ნოვიუს პლავციუსმაო“ (Novios Plautios med Romai fecit).

სურ. 18. აპიუსის გზა, რომელიც ლაციუმსა და კამპანიას აერთებდა.

მეორე მხრივ, რომაელების ცხოვრებაში დიდი ადგილი მიეკუთვნა გზების გაყვანას. მთელი იტალია დასერილი იყო გზათა ქსელით. გზები გაჰყავდათ, მართალია, უმთავრესად სამხედრო და პოლიტიკური მიზნით, მაგრამ მათ დიდი ეკონომიური მნიშვნელობაც ჰქონდათ: თუ ისინი თავდაპირველად გაცხოველებული მოძრაობისათვის არ იყვნენ განკუთვნილი, მაინც უაღრესად უწყობდნენ ხელს, ერთი მხრივ, რომის პერიფერიებთან დაკავშირებას და მთელი იტალიისათვის მისი მიმზიდ-

ველობის ცენტრად გარდაქმნას, ხოლო, მეორე მხრივ, ცალკეულ მხარეებს შორის გაცვლა-გამოცვლისა და საერთოდ ვაჭრობის გაფართოებას. რომაელების ცხოვრებაში ვაჭრობისა და სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარებაზე უნდა მიგვითითებდეს მონეტის ჭრა. ძველად

სურ. 19. სპილენძის ასსი ხარის გამოსახულებით (aes signatum).

რომაელები, როგორც ვიცით, გაცვლა-გამოცვლის საშუალებად ხმარობდნენ სპილენძს, ჯერ აწონილს (aes rude) და მერე კრილი მონეტის სახით (aes signatum), ხოლო პიროსზე გამარჯვების შემდეგ მათ პირველად იწყეს ვერცხლის მონეტის ჭრა. ამ მონეტას დენარიუსი უწოდეს. ის შეესაბამებოდა ატიკურ დრახმას და ათ ბრინჯაოს ასს უდრიდა. ვერცხლის წვრილ მონეტას კი წარმო-

ადგენდა დენარიუსის მეოთხედი ნაწილი—სესტერციუსი. რომში პირველი მონეტური სახელოსნო კაპიტოლიუმზე მდებარეობდა იუნონა მონეტის (Iuno Moneta) ტაძრის გვერდით, აქედან წარმოდგება სიტყვა „მონეტა“. III საუკუნის დასასრულიდან კი რომში ოქროს მონეტის

სურ. 20. რომაული დენარიუსი.

ჭრაც დაუწყიათ. ამავე საუკუნიდან იწყება რომში სავაჭრო და სავაჭრო კაპიტალის წარმოქმნა და თანდათანობითი გაფართოება.

IV—III სს. რომის სოციალური სტრუქტურის გათვალისწინებისას პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ ამ პერიოდში ხშირი ომიანობის გამო მონათა რიცხვი მნიშვნელოვნად გაიზარდა. ჯერ კიდევ ვეის განადგურების დროს რომაელებმა ათასობით შეიძინეს მონები, რომელთა რიცხვი განსაკუთრებით სამნიტური ომების შემდეგ გადიდდა. 357 წელს რომში

მონების განთავისუფლებაზე განსაკუთრებული გადასახადიც კი დაუწესებიათ. მაგრამ ვიდრე რომაელები ომებს იტალიის ტერიტორიაზე აწარმოებდნენ, მონების რიცხვი მაინც იმდენი არ იყო, რამდენიც შემდგომ დროში. ყოველ შემთხვევაში ამ დროს უკვე ისახება რომაელი საზოგადოების ორ ძირითად ნაწილად—თავისუფლებად და მონებად დაყოფა. ნივთებად ქცეული მონები, რა თქმა უნდა, ყოველგვარ ადამიანურ უფლებას მოკლებული იყვნენ და მათ მიმართ ბატონებს სიკვდილ-სიცოცხლის უფლება ეკუთვნოდათ. მაგრამ არც თავისუფლები წარმოადგენდნენ თავის მდგომარეობით ერთიან საზოგადოებრივ წრეს. IV—III სს. რომის მიწის მსხვილ მესაკუთრეთა და მონათმფლობელთა კლასი ნობილიტეტს შეადგენდა, რომელიც განსაკუთრებული პრივილეგიებით სარგებლობდა. ის იყო უმაღლესი წოდება (*ordo*), რომლის წრიდან ირჩევდნენ უმეტეს ნაწილად მაღალ მაგისტრატებს და ავსებდნენ სენატს. მათს გვერდით არსებობდნენ წვრილი და საშუალო მონათმფლობელებიც, ვაჭრები, სახელოსნოების პატრონები, შეძლებული გლეხობა, მაგრამ მათზე არსებითად ნობილების პრივილეგიები არ ვრცელდებოდა. მოსახლეობის ძირითად თავისუფალ მასას კი სოფლისა და ქალაქის პლებსი, რომელიც გლეხები და ქალაქის ხელოსნები წარმოადგენდნენ. პლებსი, თავის მრავალრიცხოვანობის მიუხედავად, სახელმწიფო მართვაში ფაქტიურად წამყვან როლს მოკლებული იყო. თუ პატრიციები და პლებები III ს. დასაწყისისათვის სრულუფლებიან მოქალაქეებს (*cives optimo jure*) წარმოადგენდნენ, იყვნენ ისეთი არასრულუფლებიანი მოქალაქენიც (*cives non optimo jure*), რომელნიც ლიბერტინებისაგან (გააზატებულებისაგან) შედგებოდნენ. ლიბერტინებს არ ჰქონდათ ქორწინების უფლება (*jus conubii*), არ შეეძლოთ ყოფილიყვნენ მაგისტრატებად და მონაწილეობა შეეძლოთ მიეღოთ მხოლოდ ტრიბუტულ კომიციებში და ისიც ქალაქის ოთხ ტრიბში².

2. სახელმწიფოებრივი წყობილება; იტალია რომის ჰეგემონიის ქვეშ

ფორმალურად რომის რესპუბლიკაში უმაღლესი ხელისუფლება რომაელ ხალხს—სრულუფლებიან მოქალაქეთა კრებულს ეკუთვნოდა. ეს ხალხი კი თავის ნებისყოფას ოფიციალურად კომიციებში გამოთქვამდა. პატრიციების ძველმა კურიატულმა კომიციებმა, როგორც ვიცით, საზოგადოებრივი განვითარების პროცესში თავისი წინანდელი პოლიტიკური მნიშვნელობა დაჰკარგა და არსებითად შეილად აყვანისა და ანდერძთა დამტკიცების უფლება შეინარჩუნა. მასვე ეკუთვნოდა ახლადარჩეული მაგისტრატებისათვის უმაღლესი ხელისუფლების (*imperium*) ფორმალურ-სიმბოლური წესით გადაცემა. ცენტურიატულ კომიციებში, როგორც ზემოთ უკვე იყო ნათქვამი, მონაწილეობას იღებდნენ ქონებრივი თანრიგისა და ცენტურიების მიხედვით პატრიციები და

პლებეები. ამ კომიტეებში მოქალაქენი იკრიბებოდნენ განთიადისას მარსის მინდორზე. ცენტურიატული კომიტეების კომპეტენციაც თანდათანობით ცვლილებას განიცდის. მათს დადგენილებებს სენატის მოწონების შემდეგ კანონის (lex) ხასიათი ენიჭებოდა. შემდგომ დროს სენატის მიერ მათი სავალდებულო მოწონების წესი გაუქმებულ იქნა, მაგრამ ჰორტენზიუსის კანონის ძალით საკანონმდებლო მოღვაწეობა თანდათანობით ტრიბუტული კომიტეების კომპეტენციაში გადადის. ამას შემდეგ ცენტურიატულ კომიტეებში მხოლოდ ომისა და ზავის საკითხების განხილვა და უმაღლეს თანამდებობის პირთა არჩევნები წარმოებდა.

ტრიბუტულ კომიტეებში თავდაპირველად მხოლოდ პლებეები იღებდნენ მონაწილეობას: ისინი ტრიბების მიხედვით იკრიბებოდნენ თავიანთი მაგისტრატების ასარჩევად. თანდათანობით ამ მხრივაც ისეთი წესი დადგინდა, რომლის თანახმად პლებეების კრებათა (concilia plebis) გვერდით ყველა მოქალაქეს იწვევდნენ ტრიბების მიხედვით. იკრიბებოდნენ ტრიბუტული კომიტეები ხან ფორუმზე, ხან კაპიტოლიუმზე და ზოგჯერ ქალაქს გარეთაც. ჰორტენზიუსის კანონით პლების დადგენილებათ ტრიბებში კანონის ძალა მიენიჭათ და სენატის მოწონებას არ საჭიროებდნენ. ტრიბუტულ კომიტეებს იწვევდნენ და თავმჯდომარეობდნენ მთავარი მაგისტრატები (კონსული, პრეტორი და სხვ.) და ასეთ შემთხვევაში მათს კრებებს comitia tributa ეწოდებოდა; ხოლო როცა მათ იწვევდა და თავმჯდომარეობდა სახალხო ტრიბუნი ან პლებეების ედილი, ისინი უკვე concilia plebis სახელით გახდნენ ცნობილი.

საერთოდ ყველა სახის კომიტეებზე განსახილველად წარმოდგენილ საკითხებს აყენებდნენ მხოლოდ მაგისტრატები და ადგილი არ ჰქონდა მათს ყოველ მხრივ განხილვას. ამიტომ როგორც კი გამოქვეყნდებოდა ასარჩევი კანდიდატების სიები ან წარმოდგენილი კანონპროექტის შინაარსი, თითქმის ერთბაშად იწყებოდა ხმების მიცემა ცენტურიების თუ ტრიბების მიხედვით.

სხვა მიმდინარე საკითხებს კი მაგისტრატები და სენატი სწყვეტდა. განსაკუთრებული ადგილი რომის რესპუბლიკაში ეკუთვნოდა სენატს. თავდაპირველად სენატორებს კონსული ნიშნავდა, შემდეგ კი ეს საქმე ცენზორებს გადაეცა. ცენზორები ნიშნავდნენ სენატორებს ყოფილი მაგისტრატების წრიდან. მათს სიას ალბუმი ეწოდებოდა, რომელშიც სენატორები რანგის მიხედვით შეჰყავდათ: ჯერ ყოფილი კონსულები, მერე პრეტორები და ა. შ. იმ სენატორს, რომელიც სიაში პირველ ადგილას იყო მოხსენებული, princeps senatus ეწოდებოდა. სენატის სხდომებს იწვევდნენ დიქტატორი, კონსული, პრეტორი და შემდგომ დროს სახალხო ტრიბუნი. სენატის ფუნქციებში შედიოდა: არჩეული მაგისტრატების დამტკიცება, რელიგიისა და კულტის საკითხები, სა-

ხელმწიფო ქონება და ფინანსები, საგარეო პოლიტიკა, ომისა და ზავის საკითხები. სენატი ისმენდა სხდომის მომწვევი მაგისტრატის მოხსენებას და იწყებდა მის განხილვას. სენატორები სიაში თავისი რიგის მიხედვით გამოთქვამდნენ აზრს და შემდეგ ხდებოდა ხმის მიცემა. სენატის დადგენილებას *senatum consultum* ეწოდებოდა.

აღმასრულებელი ხელისუფლება მაგისტრატებს ეკუთვნოდათ. მაგისტრატურა იყო ჩვეულებრივი (ორდინარული) და არაჩვეულებრივი (ექსტრაორდინარული). ჩვეულებრივ მაგისტრატურას წარმოადგენდნენ კონსულები, სახალხო ტრიბუნები, პრეტორები, ცენზორები, ედილები, ქვესტორები. კონსულებს მინიჭებული ჰქონდათ უმაღლესი სამოქალაქო უფლება—*imperium maius* და ომის დროს ჯარების მეთაურობა. მათ ცენტურიატულ კომიციებში ირჩევდნენ. თუ რომში კონსულის უფლებები განსაზღვრული ნორმებით იყო ზღვარდებული, ქალაქს გარეთ ის ყოველი მხრივ შეუზღუდავი უფლებამოსილებით სარგებლობდა. როგორც უკვე ვიცით, 367 წლიდან დაწყებული ერთი კონსული აუცილებლად პლებეების წრიდან უნდა ყოფილიყო არჩეული.

სამაგიეროდ 367 წლიდან ცენტურიატულ კომიციებში მხოლოდ პატრიციების წრიდან ირჩევდნენ პრეტორს, რომლის მთავარ მოვალეობას ქალაქში წესრიგის დაცვა წარმოადგენდა და აქედან განვითარდა მისი ძირითადი კომპეტენცია—სისხლის სამართლისა და სამოქალაქო იურისდიქცია. მხოლოდ 337 წელს მიაღწიეს პლებეებმა მათი წრიდანაც პრეტორების არჩევის უფლებას.

443 წლიდან დაიწყო რომაელებმა ცენტურიატულ კომიციებში პატრიციების წრიდან ორი ცენზორის არჩევა. მათს მოვალეობას შეადგენდა ცენზის გატარება და მოქალაქეთა ტრიბებსა და ცენტურიებში დანაწილება, ხოლო შემდეგ სენატორების სიების შედგენაც. მათვე დაევალათ ზნეჩვეულების მეთვალყურეობა და მათი ფუნქციები თანდათან გაფართოვდა. პლებეებმა ცენზორად არჩევის უფლება 351 წელს მოიპოვეს, ხოლო 339 წლის კანონით ერთი ცენზორი აუცილებლად მათი წრიდან უნდა ყოფილიყო არჩეული.

პატრიციების წინააღმდეგ ხანგრძლივი ბრძოლის პროცესში პლებეებმა თავიანთი წრიდან ტრიბუნების არჩევის უფლებას მიაღწიეს. სახალხო ტრიბუნი განსაკუთრებული რწმუნებულობით იყო აღჭურვილი და მისი პიროვნება ხელშეუხებლად ითვლებოდა. უწინარეს ყოვლისა მის მოვალეობას მაგისტრატების ძალმომრეობისაგან პლებეების დაცვა წარმოადგენდა (*jus auxilii*). ამიტომ მას უფლება ჰქონდა, ერთი მხრივ, დიქტატორისა და ცენზორის გამოკლებით, ყველა მაგისტრატის მოქმედებაში ჩარეულიყო (*jus intercessionis*) და, მეორე მხრივ, მათი განკარგულებათათვის ვეტო დაედო. სახალხო ტრიბუნის სადგომი ყოველი პლებეის თავშესაფარად იყო მიჩნეული და ამიტომაც მისი კარი მუდამ ღია უნდა ყოფილიყო. მას შეეძლო გაეპროტეს-

ტებინა სენატის დადგენილება, მაგრამ თავდაპირველად უფლება არ ჰქონდა სენატის სხდომას დასწრებოდა და მხოლოდ იმ შენობის კართან შეეძლო მდგარიყო, სადაც სენატის სხდომა მიმდინარეობდა. შემდგომ დროში ტრიბუნებმა მოიპოვეს არა მარტო სენატში შესვლის და კამათში მონაწილეობის, არამედ მათი მოწვევის უფლებაც.

ტრიბუნებთან ერთად რომში პლებეების ორი ედილის თანამდებობა იქნა დაწესებული. ისინი ტრიბუნის თანაშემწეებად ითვლებოდნენ და მათს ადგილსამყოფლად ცერერას ტაძარი იყო მიჩნეული. როცა პატრიციების წრიდან ორი კურულუჩი ედილის არჩევა იწყეს, მათი თანამდებობა მალე პლებეებისათვისაც მისაწვდომი გახდა და მათი და პლებეების ედილების ერთიანი კოლეგია წარმოიქმნა. კოლეგიის მთავარ მოვალეობას ქალაქში წესრიგის მეთვალყურეობა, სურსათზე ზრუნვა და საზოგადოებრივ ასპარეზობათა მოწყობა შეადგენდა.

კონსულების თანაშემწეებად ითვლებოდნენ ქვესტორები, რომელთაც ჯერ თვითონ ისინი ნიშნავდნენ, შემდეგ კი ტრიბუტულ კომიციებში ოთხ ქვესტორს ირჩევდნენ. მათს თანამდებობაზე არჩევის უფლება პლებეებსაც მიენიჭა. ქვესტორები განაგებდნენ სახელმწიფო ხაზინას, აწარმოებდნენ შემოსავალ-გასავლის წიგნებს და თან ახლდნენ კონსულებს ომში.

არაჩვეულებრივ მაგისტრატებს წარმოადგენდნენ დიქტატორები, ცენოსნების უფროსები, დეცემვირები. დიქტატორს ფორმალურად კონსულები ნიშნავდნენ, ფაქტიურად კი სენატი ირჩევდა განსაკუთრებული მდგომარეობის შემთხვევაში (ომი, შინაური მღელვარება და ა. შ.) განსაზღვრული ვადით (არა უმეტეს ექვსი თვისა). ამ ხნის განმავლობაში ყველა მაგისტრატი მას ემორჩილებოდა და მის მიმართ ტრიბუნების ვეტოს ძალა არ ჰქონდა. ის აღჭურვილი იყო სრული ხელისუფლებით (*summum imperium*). ჩვეულებრივად დიქტატორი თავის თანაშემწედ ცენოსნების უფროსს (*magister equitum*) ნიშნავდა. თავდაპირველად დიქტატორი მხოლოდ პატრიციების წრიდან ინიშნებოდა, მაგრამ უფრო გვიან პლებეებიდანაც.

რომის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ აგრეთვე ქურუმთა კოლეგიები. რომში კარჩაკეტილი ქურუმთა წოდება არ წარმოქმნილა და ქურუმთა კოლეგიები არსებითად სარწმუნოებრივ მაგისტრატურას წარმოადგენდნენ. ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა პონტიფიკების კოლეგიას, რომლის მეთაურს—დიდ პონტიფიკს (*pontifex maximus*) კომიციებში ირჩევდნენ, ხოლო დანარჩენ წევრებს—მათს კოლეგიაში ანდა დიდი პონტიფიკი ნიშნავდა.

ძველი რომის სახელმწიფო წყობილების მიმოხილვისას უნდა გვახსოვდეს, რომ მაგისტრატებად არჩევა და მათ მიერ მოვალეობათა

ასრულება უმაღლეს პატივად ითვლებოდა და არამც თუ უსასყიდლო იყო, არამედ მთელ რიგ შემთხვევებში მათგან დიდ ხარჯებსაც მოითხოვდა. მაგისტრატი ხელშეუხებელი პიროვნება იყო და სამსახურებრივი მოვალეობის შესრულების პერიოდში არ შეიძლებოდა მისი გადაყენება ან სამართალში მიცემა. მაგისტრატობის კანდიდატების არჩევაც მნიშვნელოვან ხარჯებთან იყო დაკავშირებული, ვინაიდან არჩევნებამდე ისინი იძულებული იყვნენ, ამომრჩეველთათვის დიდი მასპინძლობა გაემართათ და უხვად დაესაჩუქრებინათ. აქედან ცხადია, თუ საზოგადოების რომელ წრეებს ეკუთვნოდნენ რომის მაღალი მაგისტრატები³.

სურ. 21. დიდი პონტიფიკი.

აქვე უნდა გავითვალისწინოთ, თუ რა ხასიათი მიიღო რომაელების მიერ დაპყრობილი იტალიის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურმა მართველობამ. ჩვენ ვიცით უკვე, რომ რომაელებს ქალაქიდან საკმაოდ დაშორებით სხვის მიწებზე გადაჰყავდათ, უმთავრესად სტრატეგიული მიზნით, თავისი მოქალაქეების ახალშენები (*coloniae civium Romanorum*). ამ კოლონიისტებს სავსებით შენარჩუნებული ჰქონდათ რომაელი მოქალაქის ყველა უფლება და თვითონ რომის უფლებამოსილი მოსახლეობის ნაწილად ითვლებოდნენ. ამიტომ ისინი თვითმართველობით არ სარგებლობდნენ და მონაწილეობა უნდა მიეღოთ ზოგადრომაულ ხელისუფალთა არჩევნებში. პრაქტიკულად ეს გარემოება დიდ მოუხერხებლობას ჰქმნიდა და ამიტომაც ზოგიერთ მათგანს თანდათანობით შინაური თვითმართველობა მიენიჭა.

სხვანაირი იყო ეგრეთწოდებული მუნიციპიების მდგომარეობა. მუნიციპიები ლაციუმის ძველი დროიდან რომის სახელმწიფოს შემადგენლობაში ნიღებული თემების—რომაელების ძველი მოკავშირეების უმრავლესობას წარმოადგენდნენ. მათ შენარჩუნებული ჰქონდათ შინაგანი თვითმართველობა და რომაელ მოქალაქეებთან სავსებით გათანაბრებული იყვნენ. მათ რომში კონსულად არჩევის უფლებაც კი ჰქონდათ და რომის ტრიბების შემადგენლობაში ირიცხებოდნენ.

მუნიციპიებისაგან ერთგვარად განსხვავდებოდნენ „ხმას მოკლებული თემები“ (*civitates sine suffragio*). მართალია, შინაგან ცხოვრებაში მათაც თვითმართველობა ჰქონდათ მინიჭებული, მაგრამ ხშირად

მათ კონტროლს უწევდნენ რომიდან სპეციალურად მივლინებული რწმუნებულები. ამავე დროს მათი თავისუფალი მცხოვრებლები რომაელებთან ერთად სრული უფლებაუნარიანობით სარგებლობდნენ: მათ შეეძლოთ კანონიერად შეუღლებოდნენ რომაელ მოქალაქეებს (*jus coniubii*) და მათს საკუთრებას რომაული კანონები იცავდნენ, მაგრამ პოლიტიკური უფლებები არ ჰქონდათ და რომის კომიციებში მონაწილეობას ვერ მიიღებდნენ.

იტალიკების ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვან კატეგორიას წარმოადგენდნენ მოკავშირეები (*socii*). არსებითად ეს კატეგორია იმის შედეგად წარმოიქმნა, რომ რომი ომში დამარცხებულ ამა თუ იმ თემთან საკავშირო ხელშეკრულებას დებდა, რომლითაც მისი მდგომარეობა განისაზღვრებოდა. ასეთი ხელშეკრულება სხვადასხვაგვარი იყო, მაგრამ უმეტეს ნაწილად მოკავშირეები სახელმწიფოებრივ თავისთავადობას ინარჩუნებდნენ იმ აუცილებელი პირობით, რომ დამოუკიდებელ საგარეო პოლიტიკაზე ხელს აიღებდნენ. ხელშეკრულებებში გათვალისწინებული იყო აგრეთვე თვითნებური მოკავშირის სამხედრო ვალდებულება: ზოგი მათგანი რომს მხოლოდ მტრის თავდასხმის დროს უნდა დახმარებოდა, ზოგს კიდევ რომის მიერ დაწყებულ ყველა ომში უნდა მიეღო მონაწილეობა. თვითნებურ მოკავშირეს ქვეითი და ცხენოსანი ჯარის გარკვეული რაოდენობა უნდა გამოეყვანა, ზღვისპირა ქალაქებს კი — ხომალდებისა და ყველას როგორც ხმელეთის, ისე საზღვაო ძალები თავიანთ ხარჯზე უნდა შეენახათ. ყოველი მათგანის მეომართაგან აღგენდნენ განსაკუთრებულ მოკავშირე რაზმებს, რომლებიც მთლიანად რომაელების სარდლობას ემორჩილებოდნენ.

ცალკე უნდა განვიხილოთ ეგრეთწოდებული „ლათინების ახალშენები“. ეს კოლონიები რომის მიერ დაარსებულ იქნა ლატინთა კავშირის ქალაქებთან ერთად დაპყრობილ ტერიტორიაზე. მოკავშირეების მსგავსად ისინიც სრული შინაგანი თვითმართვულობით სარგებლობდნენ და ომის დროს განსაკუთრებულ მოკავშირე რაზმებში მსახურობდნენ. მოკავშირეებისაგან ისინი იმით განსხვავდებოდნენ, რომ რომში გადასახლებულთ რომაელი მოქალაქის სრული უფლება ენიჭებოდათ.

იტალიის მოსახლეობის უკანასკნელს, სავსებით უუფლებო კატეგორიას ის ტომები და თემები წარმოადგენდნენ, რომლებიც გამარჯვებულ რომს უხმოდ დანებდნენ. მათ „დანებებულნი“ (*dediticii*) ეწოდებოდათ. ამ კატეგორიის ხალხი ყოველგვარ ავტონომიას იყო მოკლებული და მათ რომიდან მივლინებული რწმუნებულები განაგებდნენ. იშვიათ შემთხვევაში, როდესაც რომისადმი მტრულად განწყობილი რომელიმე თემი სრულიად იქნებოდა განადგურებული, მისი მთელი მიწაწყალი

რომის საზოგადოებრივ მინდორს უერთდებოდა და მისი მცხოვრებლები მონები ხდებოდნენ⁴.

როგორც ამ მოკლე მიმოხილვიდან ჩანს, მართალია, რომს იტალიაში მთლიანი სახელმწიფოებრივი ტერიტორია არ შეუქმნია, მაგრამ თავისი ტრადიციული პრინციპის საფუძველზე მის ცალკეულ მხარეებთან ისეთი მრავალნაირი ურთიერთობა დაუმყარებია, რომელიც თითქმის შეუძლებელს ხდიდა მის საწინააღმდეგო ერთიანი ფრონტის წარმოქმნას და ხელს უწყობდა მის ჰეგემონიას.

ბრძოლა რომსა და კართაგოს შორის

1. პირველი პუნიკური ომი (264 — 241) და მისი შედეგები

ჩვენ დავინახეთ, რომ ეპირის მეფემ პიროსმა დასახული დიდი გეგმის განხორციელების პროცესში დამარცხება განიცადა. იტალიაში იძულებით მისი დაბრუნების შემდეგ კართაგელებმა კვლავ აღადგინეს თავისი მეუფება სიცილიის მნიშვნელოვან ნაწილში. სირაკუზში კი ხელისუფლება ცნობილმა სარდალმა ჰიერონ II მიისაკუთრა. როცა აგათოკლეს კამპანელმა მოქირავნეებმა — მამერტინელებმა, რომლებიც თავს მარსის შვილებს უწოდებდნენ, მისი სიკვდილის შემდეგ ქალაქი მესანა დაიკავეს, ქალაქის დასახმარებლად გაილაშქრა ჰიერონმა. მაშინ მამერტინელების ერთმა ნაწილმა, როგორც ისტორიკოსი პოლიბიოსი გადმოგვცემს (I 10 — 11), კართაგელებს მიმართა დახმარებისათვის, ხოლო მეორე ნაწილმა დასახმარებლად სისხლით მონათესავე რომაელებს მოუხმო. რომის სენატი ყოყმანობდა ამ საკითხის გადაწყვეტაში, მაგრამ სახალხო კრებამ დაადგინა, მესანაში მამერტინელების დასახმარებლად კონსულის მეთაურობით ჯარი გაეგზავნათ. ასე წარმოიქმნა რომაელებსა და კართაგელებს შორის ხანგრძლივი ბრძოლის საბაბი.

რას წარმოადგენდა მაშინდელი კართაგო?

იმ დროის კართაგოს ეკონომიკის საფუძველს ფართოდ განვითარებული მონათმფლობელობა და საშუამავლო ვაჭრობა შეადგენდა. ის ძველიდანვე მონურ შრომაზე დამყარებული პლანტაციური მეურნეობის კლასიკურ მხარედ ითვლებოდა. კართაგელებს სპეციალური ტრაქტატებიც კი შეუქმნიათ სასოფლო მეურნეობის დარგში. მათ შორის განსაკუთრებით ცნობილია კართაგოს სარდლისა და თეორეტიკოსის მაგონის ტრაქტატი, რომელიც გადათარგმნილ იქნა ჯერ ბერძნულად და მერე ლათინურად¹.

მდიდარი კართაგელების მამულები ადგილობრივი მოსახლეობისაგან ჩამორთმეულ მიწებზე მდებარეობდნენ, ხოლო იმ შემთხვევაში, თუ ადგილობრივ მცხოვრებლებს მიწებს მაინც უტოვებდნენ, მათ დაქვემდებარებულ გლეხებად აქცევდნენ და სახელმწიფოს მიმართ დიდ გადასახადებს აკისრებდნენ. კართაგელების ვაჭრობას არსებითად საშუამავლო ხასიათი ჰქონდა, ამიტომ ისინი ვაჭრობდნენ არა იმდენად სა-

გუთარი ხელოსნური წარმოების პროდუქტებით, რამდენადაც სხვა ხალხების საგნებით. ცნობილია, რომ ფინიკელების ვაჭრობა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მეკობრეობასთან. მათი ვაჭრობის მნიშვნელოვან ნაწილს მონების ყიდვა-გაყიდვა წარმოადგენდა. მონებს კართაგელები მრავლად იძენდნენ როგორც მეკობრეობით, ისე ტყვეების მონებად გადაქცევის გზით. მონებს ისინი ფართოდ იყენებდნენ სოფლის მეურნეობაში და უფრო მცირედ ხელოსნურ წარმოებაში.

სახელმწიფოებრივი წყობილების მხრივ კართაგო ოლიგარქიული ტიპის მონათმფლობელურ რესპუბლიკას წარმოადგენდა. მართალია, სახალხო კრება არსებობდა, მაგრამ მას უმნიშვნელო პოლიტიკური უფლებები ჰქონდა და ძალა-უფლება არსებითად მსხვილი მიწის მესაკუთრეთა და მდიდარი ვაჭრების ხელში იყო. აღმასრულებელ ხელისუფლებას ორი სუფეტი ანხორციელებდა; მათვე ეკუთვნოდათ მხედართმთავრის ფუნქციები. ყოველწლიურად ხდებოდა სუფეტების გადარჩევა. საკანონმდებლო ხელისუფლებით არსებითად უხუცესთა საბჭო (სენატი) სარგებლობდა, რომელიც 300 წევრისაგან შედგებოდა. მაგრამ სენატი არა მთლიანად მოქმედებდა, არამედ მიმდინარე საკითხებს უძღვებოდა მისგან გამოყოფილი 30 კაცის კომიტეტი. ოლიგარქიის მთავარ დასაყრდენს 104 კაცის კოლეგია წარმოადგენდა, რომელიც, ჩანს, უმაღლესი სამოსამართლო და საკონტროლო ორგანო იყო. კართაგო ხშირად განიცდიდა მონების, მოსახლეობის დაბეჩავებული მასებისა და დამოკიდებული ტომების ამბოხებათ და იათი არ უჯდებოდა მათი ჩაქრობა. ზოგჯერ აღგილი ჰქონდა თვით გაბატონებულ წრეში შეხლა-შემოხლას და ურთიერთობის გამწვავებას.

კართაგოს სახელმწიფოს პოლიტიკურ ძლიერებას გაწრთვნილი და შედარებით კარგად შეიარაღებული ჯარი შეადგენდა, რომელიც მოქირავნეებისაგან და დამოკიდებულ ტომთა რაზმებისაგან შედგებოდა. ჯარის განკარგულებაში იყვნენ საომარი სპილოები და საალყო მანქანები. სარდლებისა და მეთაურების როლს კი თვითონ კართაგელები ასრულებდნენ. ამასთან ერთად კართაგო დიდ სავაჭრო და სამხედრო ფლოტს ფლობდა, რომელიც ორმოცდაათნიჩბებიანი ხომალდებისაგან შედგებოდა და რომელშიც მენიჩბეებად მონები იყვნენ. ასეთი სამხედრო ძლიერების საფუძველზე ჩამოყალიბდა კართაგოს დიდი კოლონიალური სამფლობელო, რომელიც ვრცელდებოდა ჩრდილოეთ აფრიკის სანაპიროს დასავლეთ ნაწილში, სამხრეთ ესპანეთში, სიცილიის მნიშვნელოვან ნაწილში, კორსიკასა და სარდინიაში, პისტიუსსა და ბალეარის კუნძულებზე.

ასეთ სახელმწიფოსთან მოუხდა ხანგრძლივი ბრძოლა რომს. მართალია, პიროსთან ბრძოლის პროცესში რომმა და კართაგომ საკავშირო ხელშეკრულება დადეს, მაგრამ შემდეგ ისეთი სიტუაცია წარმოიქმნა, რომ მათ შორის საომარი შეტაკება აუცილებელი გახდა.

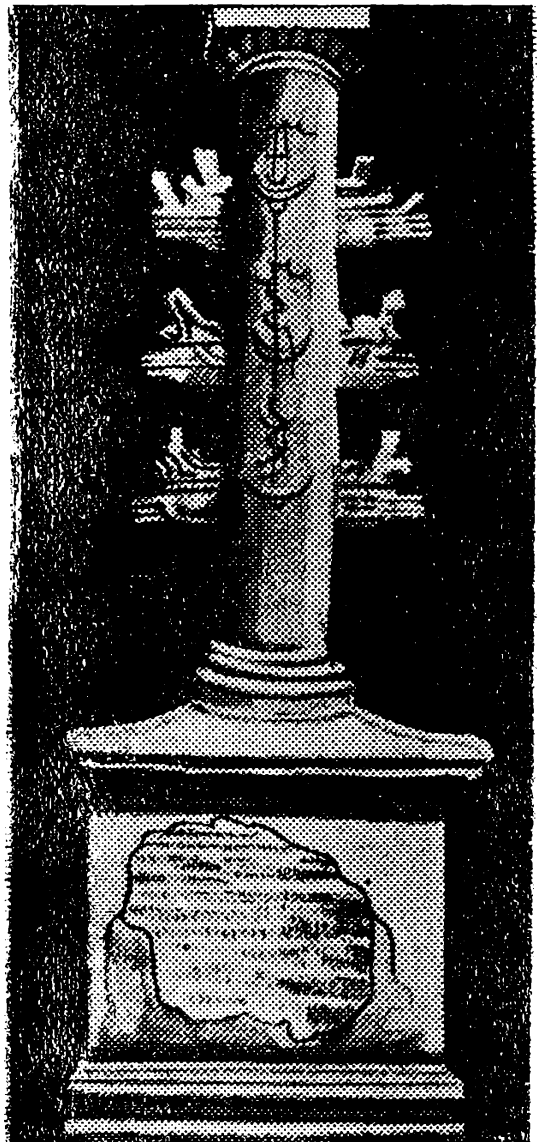
მანერტინელების მოწოდებით 264 წელს სიცილიაში გადავიდნენ რომაელ მემორები, რომელთაც მესანა აიღეს, დაამარცხეს ჯერ კართაგელები და მერე სირაკუზელები და სირაკუზის გარემოცვა დაიწყო. პიერონ II იძულებული გახდა რომაელებთან სამშვიდობო ხელშეკრულება დაედო და ამ გარემოცვამ რომაელებს კართაგელებთან ბრძოლა გაუადვილა. ასე დაიწყო პირველი პუნიკური ომი. პუნიკური მას იმიტომ დაარქვეს, რომ რომაელები კართაგელებს პუნელებს უწოდებდნენ.

ომის პროცესში 262 წელს ექვსი თვის გარემოცვის შემდეგ რომაელებმა აიღეს სიცილიის სამხრეთ ნაპირას მდებარე ქალაქი აგრიგენტი (აკრაგანტი) და დაარბიეს. მათ ხელთ იგდეს დიდი ნადავლი და 25 ათასი ტყვე მონებად გაყიდეს. ამრიგად, კართაგელებთან პირველსავე შეტაკებაში რომაელებს ხმელეთზე ცხადი უპირატესობა ჰქონდათ, მაგრამ ზღვაზე ისინი უძლური იყვნენ და კართაგოს ფლოტის გამანადგურებელ თავდასხმას განიცდიდნენ სიცილიისა და სამხრეთ იტალიის ნაპირები. ამიტომ რომაელების წინაშე ასეთი დილემა დაისვა: ან კართაგელების წინააღმდეგ ბრძოლაზე ხელი უნდა აეღოთ, ანდა თავის მხრივ საკუთარი ძლიერი ფლოტი შეექმნათ. გასაოცარი ენერგიით რომაელებმა მოკლე დროში, ბერძენი ინსტრუქტორების დახმარებით, გაიზინეს 120 სამხედრო ხომალდისაგან შედგენილი ფლოტი და ამასთან ერთად ახალი საომარ-ტექნიკური ხერხიც მოიმარჯვეს: ხომალდები ეგრეთწოდებული „ყორნებით“ — აბორდაჟული ბოგირებით მოამარაგეს, რომელთა დახმარებით ხელჩართული ბრძოლისათვის ხომალდების გადაბმას მიაღწიეს: როცა მათს ხომალდს მტრის გემი მიუახლოვდებოდა, მას ბოგირით გადაებმებოდნენ, მასზე ლეგიონერები გადაირბენდნენ და მოპირდაპირეს ზღვაზე ისეთსავე ომს უმართავდნენ, როგორსაც ხმელეთზე.

ასეთი დიდი მიღწევის შედეგი იყო ის, რომ რომაელთა ფლოტმა, კონსულის დუილიუსის წინამძღოლობით, სიცილიის ჩრდილოეთი ნაპირის ქ. მილესთან პირველი მნიშვნელოვანი გამარჯვება მოიპოვა კართაგელთა ფლოტზე. გამარჯვების შემდეგ დუილიუსმა ტრიუმფი გადაიხადა და მის აღსანიშნავად სვეტი აღმართეს, რომელიც მტრის გემების ცხვირის ნაწილებით შეამკვეს (*Columna rostrata*).

რაკი რომაელებმა სიცილიაში მნიშვნელოვან სამხედრო წარმატებას მიაღწიეს, მათ განიზრახეს გადამწყვეტი ბრძოლის ასპარეზი აფრიკაში გადაეტანათ და იქ გაენადგურებინათ კართაგოს სახელმწიფო. ამ მიზნით მათ 256 წელს კონსულების რეგულუსა და ვულსონის მეთაურობით მესანადან 330 ხომალდისაგან შემდგარი დიდი ექსპედიცია წარგზავნეს აფრიკაში. სიცილიის სამხრეთ-დასავლეთ სანაპიროს ენკომის კონცხთან მოხდა ძველ ისტორიაში ერთი უდიდესი საზღვაო ომთაგანი, რომელშიც კართაგელებმა დამარცხება განიცადეს. ამის შემდეგ აფრიკაში გადასული რომაელი მემორები დიდად ავიწროებენ კართაგელებს

და მათი რამდენიმე ქალაქი დაიკავეს. რომაელებმა ხელთ იგდეს მრავალი ტყვე და საქონელი. ამასობაში რომის სენატმა განკარგულება გასცა, აფრიკაში მხოლოდ რეგული დარჩენილიყო 15 ათასი ქვეითი მეომრით, 500 მხედრით და 40 ხომალდით, მეორე კონსული კი დანარჩენი ჯარით რომში უნდა დაბრუნებულიყო. მიუხედავად ამისა, რომაელები წარმატებით მოქმედებდნენ და კართაგოს კედლებსაც კი მიუახლოვდნენ. კართაგელების მდგომარეობას კი ისიც აართულებდა, რომ მათ ნუმიდელები უტევდნენ და ამათ-კი კართაგოს ხელქვეითი ლიბიელი ტომებიც ემხობოდნენ. ასეთი პირობების გამო კართაგოს მმართველმა წრეებმა რეგულთან სამშვიდობო მოლაპარაკება დაიწყეს. მაგრამ მან ისეთი პირობები წარუდგინა, რომელთა მიღება მათ არ შეეძლოთ, და მოლაპარაკება შეწყდა. ამასობაში კართაგელები ენერგიულად შეუდგნენ მოქირავნეების ახალი რაზმების შეგროვებას და შეჰქმნეს ძლიერი ჯარი, რომელიც უკვე 12 ათასი ქვეითი მეომრისაგან, 400 მხედრისა და რამდენიმე ასეული სპილოსაგან შედგებოდა, და მის სარდლად ნიჭიერი სამხედრო ხელმძღვანელი სპარტელი ქსანთიპე დანიშნეს. ამ ჯართან შეტაკებაში რომაელმა მეომრებმა სასტიკი დამარცხება განიცადეს და მათგან მხოლოდ 200 კაცი გადარჩა, ხოლო რეგული ტყვედ ჩავარდა და ტყვეობაში მოკვდა. ამას ზედ ისიც დაერთო, რომ რომაელების ფლოტი, რომელიც აფრიკის ნაპირებს დაგვიანებით მიადგა, უკან დაბრუნებისას ქარიშხალმა თითქმის მთლიანად ვაანადგურა. ომის ასპარეზი კვლავ სიცილიაში იქნა გადატანილი. ამის შემდეგაც რომაელების ფლოტმა ზღვაზე რამდენიმე მწვავე მარცხი განიცადა, ხოლო ხმელეთზე მათი ჯარი კართაგელებს წარმატებით უტევდა. მაგრამ 247 წელს სიცილიაში მივიდა კართაგელების ნიჭიერი სარდალი ჰამილკარ ბარკა. მან გაატარა ჯარის რეორგანიზაცია და მასში სასტიკი დისციპლინა დაამყარა.

სურ. 22. დუილიუსის რესტავრირებული სვეტი.

კართაგოს ფლოტი თავს ესხმოდა სამხრეთ იტალიის ნაპირებს და არბევდა, ხოლო ჰამილკარი რომაელების ჯარს მოსვენებას არ აძლევდა. რომაელებისათვის კვლავ ცხადი შეიქნა, რომ უფლოტოდ ისინი კართაგელებს ვერ დაძლევდნენ. ამიტომ გადაწყვიტეს ახალი ფლოტის აგება. მაგრამ ვინაიდან სახელმწიფოს საამისო სახსრები არ გააჩნდა, შეძლებულ პირებს სახელმწიფო სესხის (ტრიბუტის) განაღდება დააკისრეს იმ პირობით, რომ ომის დამთავრების შემდეგ მათ ეს ფული პროცენტებით დაუბრუნდებოდათ. ასეთი გზით აგებულ იქნა ძლიერი ფლოტი, რომელსაც სათავეში კონსული კატული ჩაუდგა. რამდენიმე პუნქტის დაკავების შემდეგ 241 წელს რომაელთა ახალმა ფლოტმა გადამწყვეტი დამარცხება მიაყენა კართაგელების ფლოტს ეგატის კუნძულებთან სიცილიის დასავლეთით.

ხანგრძლივმა ომიანობამ ორივე მოპირდაპირე მხარე მოქანცა და ჰამილკარმა და კატულმა სამშვიდობო ხელშეკრულება დადეს. ხელშეკრულების საბოლოო პირობები კი სიცილიაში სენატის მიერ წარგზავნილმა კომისიამ ჩამოაყალიბა. ამ პირობების თანახმად კართაგელებმა რომს დიდი კონტრიბუცია გადაუხადეს და, ჰიერონისათვის დატოვებული ტერიტორიის გამოკლებით, მთელი სიცილია დაუთმეს, აგრეთვე, ტყვეებიც უსასყიდლოდ დაუბრუნეს.

ომის დამთავრების შემდეგ კართაგოს დიდი შინაგანი განსაცდელი დაატყდა თავს. კართაგოს მთავრობას აუჯანყდნენ მოქირავნეები, რომელთაც მიემხრნენ მონები, აუტანელი გადასახადებით დატვირთული ადგილობრივი დაბეჩავებული მოსახლეობა და კართაგოსაგან დამოკიდებული ლიბიელები. აჯანყებულთა რიცხვი 40000 კაცს უდრიდა. აჯანყებას მეთაურობდნენ ლიბიელი მათოსი (მატონი), კამპანელი მონა სპენდიუსი და გალი ავტარიტი. აჯანყება რამდენიმე წელი გაგრძელდა (241—238). მან ოლიგარქიულ კართაგოს დიდი გასაჭირი შეუქმნა. თვით ოლიგარქოსებს შორის ორი პარტია ებრძოდა ერთიმეორეს: ერთი აგრარიერების ინტერესების გამომსახველი, რომელსაც განონი მეთაურობდა, და მეორე სავაჭრო-სახელოსნო წრეების წარმომადგენელი, რომლის მეთაური ჰამილკარ ბარკა იყო. გაიმარჯვა უკანასკნელმა და აჯანყების ჩაქრობა ჰამილკარს მიანდევს. მან სასტიკი ზომებით და ნაწილობრივ მოლაპარაკებისა და დათმობის გზით შეძლო აჯანყების ჩაქრობა და კართაგოს დიდი განსაცდელი თავიდან ააშორა.

„თითქმის სამი წელი და ოთხი თვე აწარმოებდნენ მოქირავნენი კართაგელებთან ჩვენთვის ისტორიაში ცნობილს უსასტიკეს და ბოროტ-მოქმედებით აღსავსე ომთაგანს“ - ო, გვარწმუნებს ისტორიკოსი პოლიბიოსი, რომელმაც ეს აჯანყება ვრცლად აგვიწერა (I 65 — 70).

კართაგოს ასეთი გართულებული მდგომარეობით ისარგებლა რომმა და სამშვიდობო ხელშეკრულების დარღვევით დაეუფლა კორსიკასა და სარდინიას. ხოლო კართაგელებს მათი პროტესტის პასუხად

ახალი ომით დაემუქრა. ამრიგად, სიცილია, სარდინია და კორსიკა რომის იტალიისგარეშე სამფლობელოს წარმოადგენდნენ და მათ რომის პროვინციები ეწოდათ. თავდაპირველად ტერმინი „პროვინცია“ (provincia) იმ დავალებას აღნიშნავდა, რომელიც მაღალ მაგისტრატს ეძლეოდა, ამ დროიდან კი ის დაპყრობილ ტერიტორიებსაც შეეხებოდა.

პირველი პუნიკური ომის დასასრულის პერიოდი ხასიათდება რომში მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი ცვლილებებით: ტყვე-მონების რიცხვის შესამჩნევმა ზრდამ ხელი შეუწყო მონათმფლობელური მეურნეობის შემდგომ განვითარებას, ამასთან ერთად გაიზარდა სხვადასხვა მხარესთან რომაელების სავაჭრო ურთიერთობა და მნიშვნელოვნად გაფართოვდა ფულის მიმოქცევა. მართალია, კართაგოზე გამარჯვებამ პირველ რიგში რომის ნობილიტეტის მდგომარეობა განამტკიცა, მაგრამ, მეორე მხრივ, ომის პროცესში წარმოქმნილმა პირობებმა წინ წამოსწიეს ეგრეთწოდებული მხედრები—სავაჭრო-ფულადი მონათმფლობელი წრეები, რომლებიც მომდევნო ხანაში უკვე საკუთარი პოლიტიკური პლატფორმით იწყებენ თავიანთი ნებისყოფის გამომჟღავნებას რომის სახელმწიფოში. მესამე მხრივ, ომი მძიმე ტვირთად დააწვა სოფლის მოსახლეობას. ღარიბი გლეხობის კოლონიებში გადაყვანა შეფერხდა, ხოლო ომით დარბეულ სიცილიაში გადასახლება მისთვის მიუწვდომელი დარჩა და დაპყრობილი ტერიტორიით უმთავრესად ისევ ნობილიტეტმა ისარგებლა. ამიტომ კვლავ გაძლიერდა პლებისს წრეში სახელმწიფო აპარატის შემდგომი დემოკრატიზაციისათვის ბრძოლა.

ამ ბრძოლასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული ცენტურიატული კომიციების რეფორმა, რომელსაც 241 წლით ათარიღებენ. ამ რეფორმის თანახმად ცენტურიების რაოდენობა ყოველ თანრიგში გათანაბრებულ იქნა და თვითეულ მათგანს 35 ტრიბის მიხედვით უკვე 70 ცენტურია მიეკუთვნა (ტრიბაზე ორი ცენტურია), ცენტურიების საერთო რიცხვი კი 373-დე გაიზარდა. ამრიგად, სერვიუსის ძველი დანაწილების ნაცვლად, შემოღებულ იქნა ახალი წესი, რომლის თანახმად, სახალხო კრებაში (ცენტურიატულ კომიციებში) პირველ კლასს აღარ ეკუთვნოდა წინანდელი პრივილეგია და კენჭისყრის შედეგებს უკვე არა ერთი, არამედ სამი ქონებრივი თანრიგის ხმები განსაზღვრავდნენ.

232 წელს სახალხო ტრიბუნმა გაიოს ფლამინიუსმა წამოაყენა წინადადება, რომლის მიხედვით ციზალპების გალიის მოსაზღვრე ნაყოფიერ მხარეში ახალშენები უნდა დაესახლებინათ. ამ წინადადებამ ცხარე წინააღმდეგობა გამოიწვია სენატორების წრეში, რომელსაც მისი საკუთარი მამაც კი მიემხრო. მიუხედავად ამისა, ეს წინადადება მიღებულ იქნა სახალხო კრების მიერ. არჩეულ იქნა სამი კაცისაგან შემდგარი აგრარული კომისია, რომელსაც თვითონ ფლამინიუსი მეთაურობდა. კომისია შეუდგა კოლონიების ორგანიზაციას, მაგრამ ამ პოლიტიკამ გამოიწვია ომი გალებთან (225 — 222). გალები შეიქრნენ ჩრდილოეთ იტა-

ლიაში. რომაელები ჯერ დამარცხებას განიცდიდნენ, მაგრამ უკვე 224 წ. მათი მდგომარეობა გაუმჯობესდა. 223 წელს კი რომაელების ჯარს სათავეში თვითონ გაიოს ფლამინიუსი ჩაუდგა უკვე კონსულის სახით და მალე ომი გალების დამარცხებით დამთავრდა. ახლადდაპყრობილ მხარეში რომაელებმა ახალშენები—პლაცენცია და კრემონა დააარსეს და ამით საფუძველი ჩაუყარეს პადუსის ბარის რომანიზაციას.

320 წელს ფლამინიუსი ცენზორად აირჩიეს. თავისი მოღვაწეობით ის არა მარტო რომაელი გლეხობის, არამედ ქალაქის მოსახლეობის სავაჭრო-ფულადი წრეების ინტერესებსაც იცავდა. ალბათ მისი დახმარებით, სახალხო ტრიბუნმა კლავდიუსმა ისეთი კანონი გაატარა, რომელიც სენატორებსა და მათს შვილებს უკრძალავდა, გაეჩინათ საკუთარი მსხვილი სავაჭრო ფლოტი. ასეთი ღონისძიება, ცხადია, მიზნად ნობილიტეტის სავაჭრო ოპერაციების შეზღუდვას ისახავდა. ამიტომ ნობილები იძულებული ხდებოდნენ თავისი სახსრები მხოლოდ სოფლის მეურნეობაში მოეხმარათ, ხოლო ვაჭრობა და ფულადი ოპერაციები მხედრებისათვის დაეთმოთ. მხედრების მზარდი პოლიტიკური აქტივობა და ეკონომიური მნიშვნელობა უკვე თავის გავლენას ახდენდა რომის საგარეო პოლიტიკაზეც².

2. ბრძოლა ილირიელების წინააღმდეგ

ადრიატიკის ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე სახლობდნენ ილირიელი ტომები. ილირია ძველად თავისი ნაყოფიერებით გამოირჩეოდა. ყურადღებით აგვიწერს მის ბალებსა და ვენახებს გეოგრაფოსი სტრაბონი. უკვე V საუკუნეში ილირიელებს კლასობრივი საზოგადოება შეუქმნიათ, ხოლო IV ს-ში მეფის ხელისუფლებას მემკვიდრეობითი ხასიათი მიუღია. ყურადღების ღირსია ის ფაქტი, რომ ფილიპე მაკედონელის დროს ილირიას დამოუკიდებლობა შეუნარჩუნებია, ხოლო განსაკუთრებული ძლიერებისათვის III ს. მეორე ნახევარში მიუღწევია. ილირიელები მალე გამხდარან გამოცდილი მეზღვაურები. მაგრამ მათი მეზღვაურობა მჭიდროდ ყოფილა დაკავშირებული მეკობრეობასთან. თავისი მსუბუქი და სწრაფი ხომალდებით ილირიელები თავს ესხმოდნენ სავაჭრო გემებს და შეუძლებელს ხდიდნენ მათს მოძრაობას ადრიატიკისა და იონიის ზღვებში. განსაკუთრებით საშიში შეიქმნა ილირიელების სამეფო ბალკანეთის ნახევარკუნძულის დასავლეთ სანაპიროს ბერძნებისა და იტალიელი ვაჭრებისათვის დედოფლის ტევტეს დროს, რომელიც ქმრის სიკვდილის შემდეგ მცირეწლოვანი ვაჟის მეურვედ ითვლებოდა.

რომის სენატმა ტევტესთან მოციქულები წარგზავნა და მოთხოვა, აენაზღაურებინა იტალიელი ვაჭრებისათვის მეკობრეების მიერ მიყენებული ზარალი და მიეღო ზომები, რომ მომავალში ასეთ მოვლენას აღგილი აღარ ჰქონოდა. ტევტემ მკაცრად და ქედმაღლურად მიიღო და მოუსმინა რომის მოციქულებს და განუცხადა, რომ ილირიაში

მიღებული არ არის ვისმე ხელი შეუშალონ ზღვაზე ნადავლის მოპოვებაში. ერთი რომელი მოციქული კიდევ მოკლულ იქნა. ამის შემდეგ ტევტე იმდენად გათამამდა, რომ ქალაქ ეპიდამნის დაკავება სცადა, თუმცა უშედეგოდ, მაგრამ ქ. კერკირას (ამავე სახელობის კუნძულზე) მაინც დაეუფლა. მაშინ კერკირას დასახმარებლად რომაელებმა ძლიერი ფლოტი და ჯარი წარგზავნეს. მათ გაათავისუფლეს ეს ქალაქი და 229 წელს კუნძული კერკირა და ილირიის სანაპიროს ქალაქები აპოლონია, ეპიდამნი და სხვ. რომაელების მოკავშირეები გახდნენ. ამ ომში რომაელები ბერძენთა აქაიასა და ეტოლიის კავშირებთან ერთად მოქმედებდნენ. 228 წელს ილირიელები დამარცხდნენ და დადებულ იქნა სამშვიდობო ხელშეკრულება, რომლის თანახმად ტევტემ თავისი ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი დაჰკარგა, ილირიელებს შეეზღუდათ ზღვაზე თავისუფალი მოგზაურობის უფლებები და ხარკის გადახდა დაეკისრათ.

ხელშეკრულების დადების შემდეგ რომაელმა კონსულებმა მოციქულები წარგზავნეს კორინთოსა და ათენში, სადაც მათ განსაკუთრებული პატივით შეხვდნენ და ისთმოსის ასპარეზობასა და ელევსინის დლეობებში მონაწილეობის ნებაც კი დართეს. ამით ბერძნებმა თითქოს რომაელები ელინებად სცნეს.

ტევტეს შემდეგ ილირიის ნაწილის მეფე ბერძენი დემეტრე ფაროსელი გახდა. ის განუდგა რომაელებს და მათი საწინააღმდეგო მოქმედება იწყო მაკედონიის მცირეწლოვანი მეფის ფილიპე V-ის დახმარების იმედით. მაგრამ იმედი გაუცრუვდა. რომაელებმა ილირიელებთან ამ მეორე ომშიც ადვილად გაიმარჯვეს და დემეტრემ მხოლოდ ფილიპესთან გაქცევით უშველა თავს.

ამასობაში რომაელებისა და კართაგელების ურთიერთობაში ისეთი პირობები წარმოიქმნა, რომლებიც ახალი ომის აუცილებლობას მოასწავებდნენ.

3. კართაგელები ესპანეთში

თუ ბერძნულ მითოლოგიას გვერდს ავუხვევთ, უნდა გვახსოვდეს, რომ ბერძენი ლოგოგრაფოსის ჰეკატე მილეტელის დროიდან მომდინარეობს ტერმინი იბერია, რომელიც პირენეის ნახევარკუნძულის სამხრეთ და აღმოსავლეთ სანაპიროს გულისხმობდა. მისი დანარჩენი მთელი ნაწილი კი კელტების ქვეყნის — გალიის უშუალო გაგრძელებად ითვლებოდა და კელტიკის სახელით იყო ცნობილი. ხოლო რომის სამფლობელოს წარმოქმნის შემდეგ მთელ ნახევარკუნძულს ესპანეთი ეწოდებოდა. ძველად ესპანეთი განთქმული იყო ნიადაგის ნაყოფიერებითა და კეთილშობილი ლითონების საბადოების, სიმრავლით და თავიდანვე დიდი ყურადღებისა და მიმზიდველობის ობიექტად ითვლებოდა. ეთნიკური შემადგენლობის მიხედვით ძველი ესპანეთი ფრიად რთული და მრავალფერო-

ვანი იყო. ბერძენ-რომაელი ავტორები ამ ქვეყნის სხვადასხვა მხარეში ბინადარ მრავალ ტომს გვისახელებენ, მაგრამ მათ შორის იბერებისა და კელტების მეომარი ტომები გამოირჩეოდნენ. ფინიკელთა კოლონიზაციის დასაწყისს ესპანეთში რკინის საუკუნე ემთხვევა. ალბათ ამ საუკუნეში ჩამოყალიბდა იბერიულ ტომთა თავისთავადი კულტურა, რომლის ძეგლები მრავლადაა შემონახული. იმ დროის იბერიული ხელოვნების, კერძოდ, ქანდაკების ძეგლთა შორის პირველი ადგილი იმ ბიუსტს

სურ. 23. „მანდილოსანი ელჩედან“.

მიეკუთვნება, რომელიც ეგრეთწოდებული „ელჩელი მანდილოსნის“ სახელითაა ცნობილი. სპეციალისტების დასკვნით, ბიუსტი იბერიული ხელოსნის მიერ უნდა იყოს გაკეთებული.

ანტიკური ტრადიცია ფართოდ გადმოგვცემს ცნობას ძველიბერიული სახელმწიფოს არსებობასა და მის ცენტრზე ქალაქ ტარტესოში. ამ ცნობას თანამედროვე მკვლევართა უმრავლესობა იზიარებს და მისი ჰიპოთეტურად აღიარება მხოლოდ იმ მოსაზრებით, რომ ის ჯერ კიდევ არ არის არქეოლოგიური მასალით განმტკიცებული (იხ. „Всемирная история“, ტ. II, გვ. 135), საფუძველს მოკლებულია. სამხრეთ ესპანეთში მდინარე გვადალქვივირის მშვენიერ დაბლობში მდებარეობდა მხარე ტურტა, რომელსაც

ფინიკიელები ტარშს, ხოლო ბერძნები ტარტესოსს უწოდებდნენ; ამავე სახელებით იხსენიებენ ისინი ამ მხარის მთავარ ქალაქს და დიდ მდინარეს, რომლის შესართავთან ის მდებარეობდა.

ფინიკელებზე უფრო გვიან ეს მხარე ბერძნების ახალშენებს გაუცვნიათ, მასთან ერთგვარი ურთიერთობა დაუმყარებიათ და ფართოდ გაუფრცელებიათ ცნობები ამ „საოცარ“ ქვეყანასა და „ვერცხლის მთიდან“ გამომავალ მის მდინარეზე. ბერძნული ტრადიცია გარკვეულად მოგვითხრობს სამოსელი კოლაიოსის ამ ვერცხლით მდიდარ მხარეში შემთხვევით მისვლასა და ადგილობრივ მოსახლეობასთან დიდი მოგებით სავაჭრო ურთიერთობის დამყარებაზე. კოლაიოსის ასეთი წარმატებითი მოგზაურობის ამბავს ფოკეელ მეზღვაურებში დიდი ინტერესი გამოუწვევია და მათშიც აღუძრავს ტარტესოსის მხარეში გამგზავრების ძლიერი სურვილი. და მართლაც ტარტესოსში ისინი გულთბილად მიუღია ადგილობრივ მეფეს არგანტონიუსს³.

ტარტესოსის საკითხს მე. უკვე შევეხე 1935 წელს გამოცემულ „ძველი აღმოსავლეთის“ მეორე ნაწილში და მთლიანად გავიზიარე აზრი მისი ისტორიული არსებობის შესახებ⁴.

ტარტესოსელები ფრიად ცნობილი მეზღვაურები ყოფილან, რასაც სხვათა შორის „დაბადებაში“ მოცემული ცნობებიც გვიდასტურებს: ისრაელიტების მეფეს სოლომონს (965/55 — 935/30) „თარშის ნაგებობით“ მოჰქონდა ოფირიდან ძვირფასი ნივთები (მეფ. III, 10, 22). წინასწარმეტყველი ესაია ჩამოთვლის რა „ყოველივე მაღალს, მაგინებელს, ამპარტავანს და განსაცხრომელს“, მათ შორის „თარშიშის ყველა ნავსაც“ იხსენიებს (ესაია, 2, 16). ეზეკიელი ფინიკელების ქალაქ ტვიროსის მიმართ აღნიშნავს: „თარშიშის ნაგები შენი ქარავანი იყო შენს ვაჭრობაში და აღივსე, დამძიმდი ფრიად გულსა შინა ზღვისასა“ -ო. (XXVIII 25) და სხვ. და სხვ. მოკლედ, ტრადიციაში ისე ცოცხლად არის შემონახული ტარტესოსი და მისი ყოფა-ცხოვრება, რომ საფუძველი არა გვაქვს მისი არსებობა საეგებითოდ ჩავთვალოთ. მაგრამ, რა თქმა უნდა, ვერ გავიზიარებთ მკვლევარის შუღტენის მოსაზრებას, რომლის მიხედვით ტარტესოსში პლატონის უტოპიური სახელმწიფო—ატლანტიდა უნდა შევიცნოთ⁵.

ესპანეთის სანაპიროზე ფინიკელთა პირველ ახალშენებად გადესი, შემდეგ მალაკა, სექსი და აბდერი არიან მიჩნეული. VI საუკუნის ბოლოდან კი კართაგოს მონათმფლობელური სახელმწიფო დაეუფლა ფინიკელთა ყველა ახალშენს ესპანეთში და თავისი საკოლონიზაციო მოღვაწეობა არა მარტო მის სანაპიროს გასწვრივ, არამედ შიგნიდანაც განავითარა. მაგრამ პირველი პუნიკური ომის პერიოდში კართაგომ, როგორც ჩანს, ესპანეთში დაქვემდებარებული ტერიტორიის ნაწილი დაჰკარგა და კართაგელებმა მიზნად დაისახეს არა მარტო მისი მთლიანი აღდგენა, არამედ გაფართოებაც. კართაგოს სახელმწიფოში მაშინ ყველაზე მეტად გავლენიანი პირი იყო ცნობილი სარდალი ჰამილკარ ბარკა, რომელმაც, როგორც ვიცით, ჩააქრო კართაგოში ამტყდარადიდი ამბოხება. ის ითვალისწინებდა, რომ ახალი ომი რომთან აუცილებელი იყო და სიცილიის, სარდინიისა და კორსიკის დაკარგვით გამოწვეული დანაკლისის აღდგენას ესპანეთში მყარი ბაზისის შექმნით ცდილობდა.

პირენეის ნახევარკუნძულის მეომარი და თავისუფლების მოყვარული ტომები, განსაკუთრებით იბერები და კელტები ძვირფას საბრძოლო მასალას წარმოადგენდნენ კართაგელების მოჭირავნე ჯარებისათვის, მაგრამ ამავე დროს ისინი ხშირად შეიარაღებული ამბოხებით უმასპინძლდებოდნენ თავიანთ უცხო მბრძანებლებს. 237 წელს ჰამილკარ ბარკამ თავისი მოღვაწეობა ესპანეთში გადაიტანა. მიუხედავად იმისა, რომ მისი მოქმედების მოწინააღმდეგე იყო განონის ძლიერი ჯგუფი, მისი გეგმა მაინც დამტკიცებულ იქნა. ის მტკიცედ შეუდგა ამ გეგმის

მიხედვით კართაგოს სამფლობელოს გაფართოებას და ამ ნიადაგზე სას-
ტიკად ახშობდა ადგილობრივ ტომთა წინააღმდეგობას. 229 წელს ის
მოკლულ იქნა იბერების ერთ ტომთან ბრძოლაში. მის მოადგილედ ჯარ-
მა მისი სიძე ჰასდრუბალი აირჩია, რომელიც კართაგოში აგრეთვე დი-
დი გავლენით სარგებლობდა. იგი წარმატებით განაგრძობდა სამხედ-
რო პარტიის პოლიტიკას და მნიშვნელოვნად გააფართოვა კართაგოს
სამფლობელო ესპანეთში. ესპანეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაპირას,
ვერცხლის მაღაროების მახლობლად მან დააარსა ახალი კართაგო,
მსხვილი სავაჭრო ნავთსადგური და ძლიერი ციხე.

კართაგელების წარმატებითმა წინსვლამ ჩრდილოეთ ესპანეთში
რომაელები დიდად შეაშფოთა.

რომის სენატმა წარგზავნილი მოციქულების პირით მოთხოვა ჰას-
დრუბალს ჯარებით არ გადასულიყო მდინარე იბერის (ებროს) აღმოსავ-
ლეთ ნაპირას. ჰასდრუბალის თანხმობით 226 წელს დადებულ იქნა სა-
ამისო ხელშეკრულება, რომელიც არსებითად კართაგოსათვის სასარ-
გებლო იყო, ვინაიდან მის სამფლობელოდ აღიარებდა ამ მდინარის და-
სავლეთით მდებარე დიდ ნაწილს ესპანეთისას. ჰასდრუბალმა თავის
მხრივ განამტკიცა კართაგოს ბატონობა ესპანეთის კუთვნილ ნაწილში
და ადგილობრივი მოსახლეობა უდიდესი გადასახადებით დატვირთა.
მაგრამ გავიდა ხუთი წელი და 221 წელს ჰასდრუბალი მისი მეომრების
თვალწინ მოჰკლა ერთმა იბერმა, რომელიც ვერაგითარმა წამებამ ვერ
აიძულა, დაესახელებინა თავისი თანამონაწილენი და შეუდრეკლად შეხვდა
სასტიკ სასჯელს.

ჰასდრუბალის სიკვდილის შემდეგ კართაგელების ჯარების ბელადი
გახდა ჰამილკარის 25 წლის ვაჟი ჰანიბალი. არსებობს ცნობა, რომ
ჰამილკარს ესპანეთში გამგზავრების წინ ცხრა წლის ვაჟმა ჰანიბალმა
სთხოვა, თან წაეყვანა ისიც. ჰამილკარი დათანხმებულა, მაგრამ ჯერ
საკუთრთხვევლთან მიუყვანია თავისი ვაჟი და აუძულებია, ფიცი მიეღო,
რომ სიკვდილამდე რომის მტერი იქნება და ყოველგვარი საშუალებით
იბრძოლებს მის წინააღმდეგ (Liv., XXI 1).

ჰანიბალი უდავოდ განთქმული სარდალი და შორსმჭვრეტელი პო-
ლიტიკური მოღვაწე იყო. ის თავიდანვე შეუდგა ისეთი სტრატეგიული
გეგმის განხორციელებას, რომელიც თვითონ იტალიაში რომზე თავდას-
ხმას გულისხმობდა. საყურადღებოა, რომ ამ გეგმის განხორციელებაში
ის დიდ ადგილს აკუთვნებდა რომისაგან იტალიელ ტომების განდგო-
მას. 221 და 220 წლები ჰანიბალმა ცენტრალური ესპანეთის რამდენიმე
ტომის დაპყრობას მოანდომა, რომ მომავალისათვის ამით თავისი ჯა-
რების ზურგი ყოველგვარი მოულოდნელობისაგან უზრუნველყო. 219
წელს კი მან ქალაქ საგუნტის გარემოცვა დაიწყო. ებროს სამხრეთით
მდებარე ზღვისპირა ქალაქთა შორის მხოლოდ იბერების ქალაქი საგუნ-
ტი არ ემორჩილებოდა კართაგოს ხელისუფლებას და რომთან კავ-

შირში იმყოფებოდა. იმის საბაბით, თითქოს საგუნტელები თავს დაესხნენ კართაგოსადმი დაქვემდებარებულ ერთ ტომთაგანს, ჰანიბალმა ალყა შემოარტყა საგუნტს. საგუნტელები მედგრად იბრძოდნენ და დიდი თავგამოდებით იცავდნენ დამოუკიდებლობას.

რომაელებმა კატეგორიულად მოთხოვეს ჰანიბალს, ხელი აეღო საგუნტის გარემოცვაზე, მაგრამ უშედეგოდ. რვა თვის განმავლობაში თავგანწირული ბრძოლის შემდეგ საგუნტი იძულებული გახდა კართაგელებს დანებებოდა და საშინელი განადგურება განიცადა. მაშინ რომის სენატმა მოციქულები წარგზავნა კართაგოში და ჰანიბალის გადაცემა მოითხოვა. მათს მისაღებად და მოსასმენად კართაგოს სენატი ბაალის ტაძარში შეიკრიბა. კამათი რომის სენატის მოციქულებსა და კართაგოს სენატის წევრებს შორის უშედეგოდ დამთავრდა. ერთადერთი განონი იყო იმის მომხრე, რომ რომის სენატის მოთხოვნილება დაეკმაყოფილებინათ. ყველა დანარჩენი კართაგელი სენატორი ამის წინააღმდეგი იყო და ამით კართაგომაც რომაელებთან ომი აუცილებლად აღიარა. ასე წარმოიქმნა მეორე პუნიკური ომი.

4. მეორე პუნიკური ომი (218 — 201)

იმ იმედით, რომ რომაელების საბოლოო დამარცხება უფრო წარპეტებით თვითონ იტალიაში შეიძლებოდა, ჰანიბალმა ურთიერთობა დაამყარა რომაელების მიერ დაპყრობილ გალებთან, რომელთაც მას დახმარება აღუთქვეს. რომაელებმაც თავის მხრივ კართაგელებთან ბრძოლა მათს ტერიტორიაზე გადაწყვიტეს. ამ მიზნით ერთი რომაელი ჯარი აფრიკაში უნდა გადასულიყო და მეორე ესპანეთში. მაგრამ მათ ჰანიბალმა დაასწრო, ესპანეთში მან დატოვა თავისი ძმა ჰასდრუბალი საკმაოდ მნიშვნელოვანი სამხედრო ძალებით, ხოლო მეორე ძმის მაგონის თანხლებით 218 წლის გაზაფხულზე გამოვიდა ახალი კართაგოდან დიდი ჯარით და რამდენიმე ათეული საბრძოლო სპილოთი, გადავიდა იბერზე, დაიპყრო ახლანდელი კატალონიის ტომები, გადალახა პირენეები და ზღვის ნაპირით მიემართებოდა, სადაც კელტების ტომები ბინადრობდნენ. როცა მისი მეომრები მდინარე როდანის (რონის) ქვედა წელთან მივიდნენ, მათ წინსვლას დიდი წინააღმდეგობა გადაეღობა: მდინარის მეორე ნაპირას მასალიის მოკავშირე გალების დიდი რაზმი იდგა. მაგრამ ჰანიბალმა მოხერხებულად გადალახა ეს დაბრკოლება და ჯარის მთავარი ნაწილები უვნებლად გადაიყვანა მდინარეზე. მაგრამ წინ კიდევ უფრო დიდი და რთული დაბრკოლება იყო დასაძლევ: ალპებზე გადასვლა. ამ ოპერაციის დროს მეომრები იყინებოდნენ. ზოგს კიდევ ფეხი უსხლტებოდა და უფსკრულში ვარდებოდა. ალპების მკაცრი ბუნების გარდა მათ მდგომარეობას ისიც ართულებდა, რომ კელტების ადგილობრივი ტომები მტრულად ხვდებოდნენ. ალპებზე გადასვლა 33 დღე გაგრძელდა და ამ ხნის განმავლობაში ჰანიბალს დაეღუპა ქვეითი მეომრებიც ნახევარი და მხედრების ესამედი. მაგ-

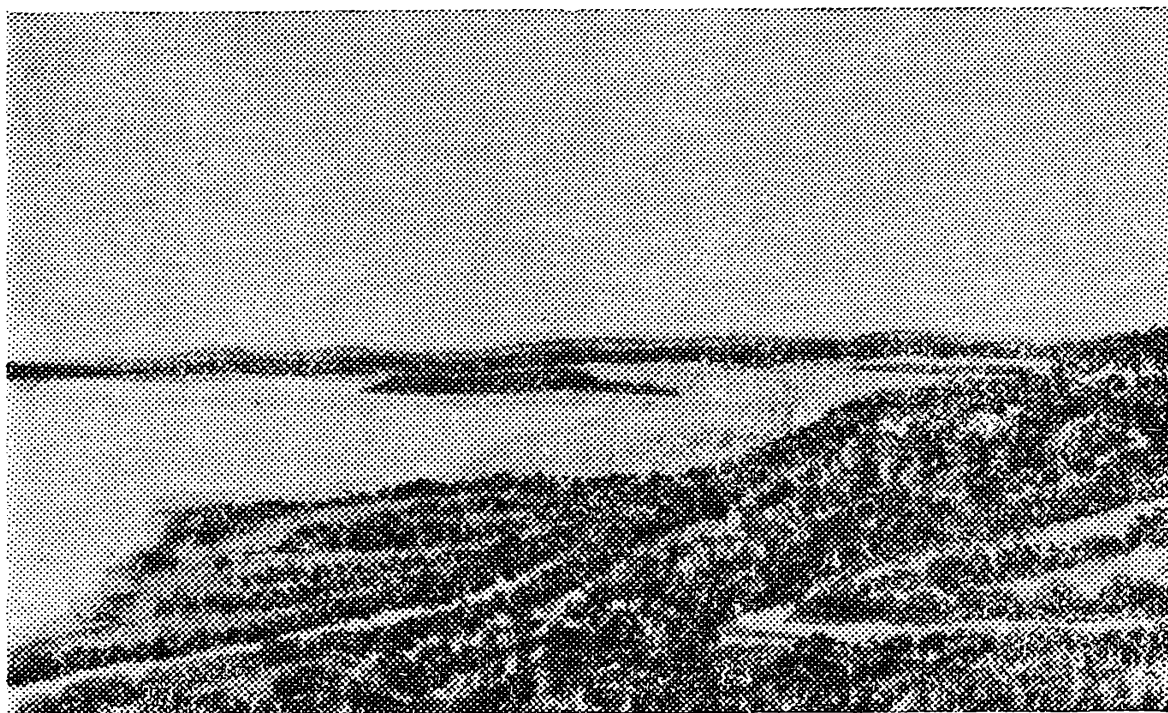
რამ სამაგიეროდ დარჩენილმა მეომრებმა თავისუფლად ამოისუნთქეს პადუსის ბარში. მათ აქ მიემხრნენ რომაელების ბატონობით უკმაყოფილო გალები, რომელთა დახმარებით ჰანიბალის ჯარმა დაისვენა, დანაკლისი ნაწილობრივ მაინც შეივსო და სურსათით მომარაგდა. რომაელები არ მოელოდნენ, რომ ჰანიბალი ასე მალე გამოჩნდებოდა იტალიაში და თითქმის ერთი თვე დასჭირდათ, ვიდრე მის წინააღმდეგ საომარ მოქმედებას დაიწყებდნენ.

218 წლის კონსული პუბლიუს კორნელიუს სციპიონი გამზადებული იყო ესპანეთში გასალაშქრებლად, მაგრამ იძულებული გახდა ჩრდილოეთ იტალიაში შეჩერებულიყო გალების ამბოხების გამო. მან ხელი ვერ შეუშალა ჰანიბალს, მდინარე როდანზე გადმოსულიყო. მან თავისი ძმა გნეუსი ესპანეთში გაგზავნა და თვითონ იტალიაში დაბრუნდა, რომ ალპების გასასვლელებთან ჰანიბალზე ადრე მისულიყო. მეორე კონსული ტიბერიუს სემპრონიუს ლონგუსი რომაელებმა სიცილიიდან გამოიწვიეს და ამრიგად ექსპედიცია აფრიკაში მოიშალა.

პირველი შეტაკება რომაელებსა და კართაგელებს შორის პადუსის მარცხენა შენაკად ტიცინუსთან მოხდა, რომელშიც სციპიონი დაჭრილ იქნა და მისმა ჯარმა დამარცხება განიცადა. სციპიონმა პადუსის მარჯვენა შენაკად ტრევიასკენ დაიხია. აქ მას შეუერთდა სემპრონიუსის ჯარი, რომელიც არიმინუმიდან გამოვიდა. კვლავ მოხდა ბრძოლა, რომელიც რომელიც ჯარის სრული დამარცხებით დამთავრდა. სემპრონიუსის მხოლოდ ერთმა რაზმმა მოახერხა პლაცენციის სამხედრო კოლონიაში შეფარებინა თავი და მისკენვე დაიხია რომაელების ჯარის ნაწილმა სციპიონის მეთაურობით.

რომაელების ტიცინუსთან და ტრევიასთან დამარცხების შემდეგ მთელი ციხალპური გალია ჰანიბალის კონტროლს დაექვემდებარა. გალების ის ტომები, რომლებიც ჯერ კიდევ ყოყმანობდნენ, ახლა რომს უკვე განუდგნენ. დამარცხების ამბავმა თვით რომზეც შემადრწუნებელი შთაბეჭდილება მოახდინა და პოლიტიკური ბრძოლის გამწვავება გამოიწვია. 217 წელს დემოკრატიულმა ჯგუფებმა კონსულად გაიყვანეს გაიოზ ფლამინიუსი, ხოლო მეორე კონსულად არჩეულ იქნა ნობილების კანდიდატი კნეიუს სერვილიუსი. რომაელების ერთი ჯარი სერვილიუსის მეთაურობით არიმინუმში დაბანაკდა, ხოლო მეორე ფლამინიუსის მეთაურობით — არეციაში. მათ აპენინის მთების კლდეკარები უნდა დაეცვათ. ამავე დროს ჰანიბალმა გალიაში დაიზამთრა და გაზაფხულის დამდეგს იმ მიზნით, რომ არეციაში ფლამინიუსის კარგად გამაგრებული პოზიციებისათვის გვერდი აეხვია, ჩრდილოეთ იტალიისაკენ დაიძრა და კართაგელი მეომრები 4 დღე და 3 ღამე მკერდამდე წყალში გადადიოდნენ იმ კაობებზე, რომელთაც მდინარე არნოს ადიდება ჰქმნიდა, და ხანგამოშვებით მხოლოდ დაღუპულ ცხენთა გვამებზე ისვენებდნენ. ეს ოპერაცია ჰანიბალს ძვირად დაუჯდა: მას ბევრი მეომარი დაედუპა, ერთის გამოკლებით ყველა სპილო მოუკვდა, თვითონაც ცალი თვალი დაჰკარ-

გა, მაგრამ მიზანს მაინც მიაღწია, რომაელების გამაგრებულ პოზიციებს შემოუარა და რომისაკენ დაიძრა. როცა ეს ფლამინიუსმა შეიტყო აღარ დაუცადა დასახმარებლად წამოსულ მეორე კონსულს და ჰანიბალის მეომრებს უკან დაედევნა. ჰანიბალმა კი ყოველი მისი მოქმედება იცოდა კარგად მოწესრიგებული დაზვერვის საშუალებით. ფლამინიუსის სამხედრო მოძრაობის გზა ტრაზიმენის ტბის მარცხენა ნაპირას ვიწრო ხეობაში მიემართებოდა.

სურ. 24. ტრაზიმენის ტბის ხედი.

ჰანიბალმა ჯარები მთებზე დააწყო და, როცა ვიწრო ხეობაში, სათანადო დაზვერვის გარეშე, რომაელების ჯარი შემოვიდა, მას სამი მხრივ კართაგელები დაესხნენ თავს და რომაელები სასტიკად დაამარცხეს. ბრძოლაში მოკლულ იქნა ფლამინიუსი და თითქმის მთელი მისი ჯარი განადგურებული. ამ ამბავმა რომში საგანგაშო განწყობილება შეჰქმნა. ყველას ისე ეგონა, რომ ჰანიბალი პირდაპირ რომზე წამოვიდოდა. მაგრამ ის ჯარებით ადრიატიკის ზღვის ნაპირისაკენ დაიძრა, რომ კართაგოსთან დარღვეული კავშირი უზრუნველყო. მან გაიარა უმბრია და პიცენი, რომლებიც ძალზე იქნენ განადგურებული, და აპულიაში დაბანაკდა, რომ დაესვენებინა და რომაელი წესის მიხედვით მოეწყო თავისი ქვეითი ჯარი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თავისი პოლიტიკის მიხედვით ჰანიბალი რომაელი მოქალაქეების მეურნეობას არ ზოგავდა, შედარებით უფრო ლმობიერად ეპყრობოდა იტალიკებს და მათ ტყვეობიდან უსასყიდლოდ ათავისუფლებდა.

რომში სენატი რამდენიმე დღე თათბირობდა შექმნილი მდგომარეობის შესახებ. ტრაზიმენის ტბასთან ფლამინიუსის დამარცხებამ

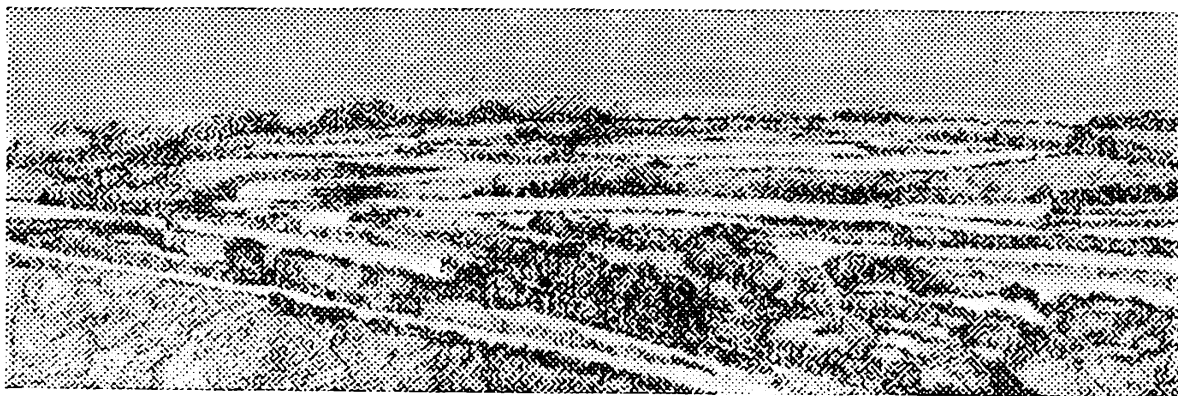
და სიკვდილმა არისტოკრატიული პარტიის გაძლიერებას ხელი შეუწყო. სენატმა გადაწყვიტა დიქტატორის დანიშვნა და კანდიდატად ქვინტუს ფაბიუს მაქსიმუსი წამოაყენა, რომელიც კუნცტატორის (ჯანჯალის) სახელით გახდა ცნობილი. ვინაიდან ერთი კონსული მოკლულ იქნა, ხოლო მეორე რომში არ იმყოფებოდა, ფაბიუს მაქსიმუსის დიქტატორად არჩევა ცენტურიატულ კომიციებში იქნა გატარებული. ტიტე ლივიუსის სიტყვით, „რომაელებმა, როგორც იქნა ბოლოს სარდლად აირჩიეს ადამიანი, რომელიც ომის წარმართვაში უფრო კეთილგონიერებაზე, ვიდრე ბრმა ბედზე ამყარებდა იმედს“-ო. როგორც რომაელთა ჯარების მთავარსარდალი, ფაბიუსი კართაგელების დამარცხებას პარტიზანული ომისა და მათი რიგების დაუძლურების სისტემის გამოყენებით ფიქრობდა. ისტორიკოს პოლიბიოსის სიტყვით (III 89, 6—9), მას კარგად ჰქონდა გათვალისწინებული, რომ კართაგელებისათვის, რომელთაც ყველაფერი უკან დატოვეს, ხსნა მხოლოდ გამარჯვებაშია, მაშინ როდესაც რომაელი მეომრების მდგომარეობა სულ სხვაგვარია, ისინი თავის ქვეყანაში იბრძვიან და მათს განკარგულებაში ადამიანთა სიჭარბე და სურსათის ამოუწურავი მარაგია. მაგრამ ლივიუსის გადმოცემით ფაბიუსის ტაქტიკა რომში გაკიცხვას იწვევდა და მისი უფრო ოპოზიციური წრეები მას სამშობლოს ღალატშიც კი სდებდნენ ბრალს. განსაკუთრებით უკმაყოფილო იყვნენ გლეხები, რომელთაც გაჭიანურებული ომიანობა და იტალიის ტერიტორიაზე მტრის მოქმედება დიდ ზარალს აყენებდა. ამიტომ 216 წლისათვის ფაბიუსს დიქტატორობა არ გაუგრძელეს და კონსულებად აირჩიეს ემილიუს პაულუსი, რომელიც ფაბიუსის ტაქტიკის მიმდევარი იყო, და ტარენციუს ვარო, რომელიც კართაგელებთან გადამწყვეტი ომის მომხრე იყო და ირწმუნებოდა, რომ მტერს იმ დღესვე დაამარცხებდა, როცა კი მას დაინახავდა.

ასე შემზადდა ძველ ისტორიაში ერთი უდიდესი ომთაგანი.

216 წლის ზაფხულში კართაგელების ჯარი აპულიაში იდგა ადრიატიკის ზღვის სანაპიროს მახლობლად. როცა ჰანიბალი აპულიაში შეიჭრა, მან დაიპყრო კანა და გაამაგრა ის. მისი ჯარები დაბანაკდნენ ფართო ბარში, რომელსაც კანესაგან მდინარე აუფიდი ჰყოფდა.

აქვე თავი მოიყარეს რომაელების ჯარებმა, ორივე კონსულის მეთაურობით. კონსულებს შორის ომის წარმართვის საკითხში თანხმობა არ სუფევდა. პაულუსი წინააღმდეგი იყო ბრძოლისა და ფაბიუს მაქსიმუსის ტაქტიკას მისდევდა, ვარო კი გადამწყვეტი სამხედრო მოქმედების მომხრე იყო. ჯარებს კონსულები რიგ-რიგობით მეთაურობდნენ და იმ დღეს, როცა უმაღლესი სარდლობა ვაროს ხელში იყო, მან მართლაც დაიწყო რომაელებისათვის საბედისწერო ომი. ამ ომში ერთხელ კიდევ გამოჩნდა ჰანიბალის იშვიათი სამხედრო ნიჭი. რომაელების ჯარი, რომელიც რიცხოვნობიდან სჭარბობდა კართაგელებს, სრულ გარემოცვაში აღმოჩნდა და დიდმა არევ-დარევამ და პანიკამ მოიცვა. რომაელი

ჯარის მნიშვნელოვანი ნაწილი ბრძოლის ველზე დაიღუპა, მრავალი მეომარი კართაგელებს ტყვედ ჩაუვარდა და მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილმა გაქცევით უშველა თავს; გაქცევით გადარჩენილთა შორის იყო თვით კონსული ტერენციუს ვარო. ხოლო ბრძოლის ველზე დაღუპულთა რიც-

სურ. 25. მდინარე აუფიდი.

ხვში იყვნენ სამხედრო ტრიბუნები, სენატორები და თვით კონსული ემილიუს პავლუსი. რომაელების ასეთმა სასტიკმა დამარცხებამ ფრიად ძლიერი შთაბეჭდილება მოახდინა.

კანასთან ბრძოლას ვრცლად აგვიწერს ისტორიკოსი ტიტე ლივიუსი (XXII 45 — 49). მის ცნობებზე დამყარებით შეგვიძლია გავითვალისწინოთ როგორც კართაგელების, ისე რომაელების სამხედრო ტაქტიკა.

რომაელების ჯარის ცენტრში მჭიდრო მწყობრად იყო განლაგებული 80 ათასიანი ქვეითი მეომრების მასა. მათს მარცხნივ და მარჯვნივ მხედართა რაზმები იყვნენ ჩამწყობებული. მათი მარჯვენა ფლანგი მდინარეს ეკვროდა.

ჰანიბალმა თავისი ჯარები ნახევარმთვარის მსგავსად დააწყო. ცენტრი კელტებს ეკავათ, ხოლო ფლანგებში — კართაგელების ქვეითი და ცხენოსანი მეომრების საუკეთესო რაზმებს.

ომის დასაწყისშივე რომაელების მცირერიცხოვანი კავალერია უკუგდებულ და გათელილ იქნა. ხოლო როცა რომაელების მეომრებმა კელტებს შეუტოეს, შეარყიეს და შეავიწროეს, ჰანიბალმა მათ საშველად საუკეთესო ქვეითი ჯარი დასძრა. ამავე დროს კართაგელების კავალერიამ, რომელმაც რომაელი მხედრების დევნას თავი დაანება, ზურგიდან შეუტია რომაელების ქვეითა ჯარს. რომაელები სრულ გარემოცვაში აღმოჩნდნენ და, როგორც ნათქვამი იყო, სასტიკი დამარცხება განიცადეს.

ერთი ძველი რომაელი მწერლის სიტყვით, „მეოთხე, თითქმის სასიკვდილო ჭრილობა რომაელთა სახელმწიფოს მიაყენა კანემ, აპულიის უცნობმა სოფელმა, განთქმულმა უდიდესი ხოცვა-ჟლეტით, რომელმაც 40

ათასი ადამიანის სიცოცხლე შეიწირა. კანასთან, თითქოს, ყველაფერი ხელს უწყობდა ჩვენი ბედკრული ჯარის დამარცხებას: მტრის ბელადი, მიწა, ცა, ჰაერი და მთელი დანარჩენი ბუნებაო⁶.

რომაელები ფიქრობდნენ, რომ ჰანიბალი რომზე გამოილაშქრებდა, და ყოველგვარი ღონისძიება მიიღეს ახალი გამოწრთვნილი რაზმების შესადგენად. ხოლო როცა რომში გადარჩენილი მეომრებით დაბრუნდა ტერენციუს ვარო, მთელი სენატი შეეგება და მადლობა განუცხადა, რომ მათ სამშობლოს დახსნის იმედი არ დაუკარგავთ. სამხედრო სამსახურში გაიწვიეს ყველა რომაელი მოქალაქე 17 წლიდან დაწყებული და ისეთ უკიდურეს ზომასაც კი მიმართეს, რომ სახელმწიფო ხარჯზე 8 ათასი ახალგაზრდა მონა გამოისყიდეს და მათგან ორი ლეგიონი შეჰქმნეს. ამასთან ერთად რომაელებმა მათ ერთგულად დარჩენილ მოკავშირეებს მოციქულების პირით დახმარება სთხოვეს.

არც ჰანიბალის მდგომარეობა იყო მტკიცე: კართაგოდან ის ამოდდგომდა დახმარებას და მისი ჯარიც შესამჩნევად დასუსტდა. ამიტომ მან რომაელების დამარცხება პირველ რიგში დიპლომატიური მიზნებისათვის გამოიყენა, ჯერ რომაელებთან სამშვიდობო მოლაპარაკებას შეეცადა, მაგრამ როცა სენატისაგან უარი მიიღო, მაშინ რომაელების მოკავშირეებთან ურთიერთობა გააძლიერა და მათ თანამიმდევნოდ იწყეს მის მხარეზე გადასვლა.

216 წელს რომს განუდგა აპულიის ქალაქების უმრავლესობა, ცენტრალური სამნიუმის ტომები და, ბერძნული ქალაქების გამოკლებით, ლუკანია და ბრუტია. განუდგა რომს აგრეთვე ქ. კაპუა.

კაპუაში ანტირომაულ მოძრაობას რომის კანესთან დამარცხების შემდეგ ამწვავებდა თვითონ ქალაქის შიგნით წარმოქმნილი სოციალური წინააღმდეგობა. ამაზე მოგვითხრობს ტიტე ლივიუსი: (XXIII 3, 7). კაპუას სენატი რომაელებთან კავშირის დაცვის მომხრე ყოფილა, პლებსი კი ჰანიბალთან დაკავშირებისა. მდგომარეობა იმდენად გართულებულა, რომ სენატორები საპყრობილეშიც კი მოუთავსებიათ. მართალია, სახალხო კრებას ისინი თითქოს პატიმრობიდან გაუნთავისუფლებია, მაგრამ ჰანიბალთან მოციქულები გაუგზავნიათ და მისთვის ასეთი საზავო ხელშეკრულება წარუდგენიათ. არც კართაგელების ბელადს და არც სენატორებს უფლება არ უნდა ჰქონოდათ კაპუელი მოქალაქეთა გასამართლებისა; არც ერთი მოქალაქე არ უნდა ყოფილიყო მისი ნების წინააღმდეგ სამხედრო სამსახურში გაწვეული; კაპუელებს უნდა შეენარჩუნებინათ თავიანთი კანონები და თანამდებობის პირები. ამას გარდა კართაგელებს მათთვის უნდა გადაეცათ რომაელი ტყვეებისაგან სამასი კაცი სიცილიაში მყოფ მათს მხედრებზე გადასაცვლელად. ასეთი ყოფილა ჰანიბალთან დადებული ხელშეკრულების პირობები. მაგრამ კაპუელები ამით არ დაკმაყოფილებულან: დაუკავებიათ

მათს მხარეში ყოფილი ყველა რომაელი მოქალაქე და აბანოში ჩაუკეტიათ, სადაც ისინი სიცხისა და ვიწროობისაგან დაღუპულან.

თუმცა ბერძნული ქალაქები კამპანიაში—კუმე და ნეაპოლი რომის ერთგული დარჩნენ, მაგრამ 212 წელს ადგილობრივ არისტოკრატიაზე დამყარებით ჰანიბალმა დაიკავა ცნობილი ბერძნული ქალაქი კალაბრიაში ტარენტი, ხოლო ქალაქის სიმაგრე კი რომაული გარნიზონის ხელში დარჩა. მალე ტარენტს წაბადეს ქალაქებმა მეტაპონტმა და თურია. მათი განდგომა იმასთან იყო დაკავშირებული, რომ რომაელებმა ამოხოცეს მძევლები, რომლებიც რომიდან გაქცევას აპირებდნენ. გაურთულდა რომს მდგომარეობა სიცილიაშიც. 215 წელს მოკვდა რომის მოკავშირე სირაკუზის ტირანი ჰიერონ II და ხელისუფლება მისმა შვილიშვილმა ახალგაზრდა ჰიერონიმმა მიისაკუთრა. ამას თან მოჰყვა რომისაგან სირაკუზისა და ზოგიერთი სიცილიური ქალაქის განდგომა. ამას გარდა, კანასთან რომაელების დამარცხების შემდეგ ჰანიბალთან კავშირი დადო მაკედონიის მეფემ ფილიპე V, რომელმაც ილირიაში ომი დაიწყო რომაელების წინააღმდეგ. მაგრამ მთელი იტალიის დაპყრობა ჰანიბალმა მაინც ვერ შეძლო და ზოგიერთი მხარე, მაგ., ეტრურია, ბოლომდე რომის ერთგული დარჩა.

რომაელებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმას, რომ ცენტრალურმა იტალიამ რომს არ უღალატა და მას ძირითად რეზერვებსაც კი აწვდიდა. ამიტომ, მართალია, კანესთან ბრწყინვალე გამარჯვება ჰანიბალის სამხედრო წარმატებათა კულმინაციური პუნქტი იყო, მაგრამ მას შემდეგ ომის მსვლელობაში არსებითად რომაელების სასარგებლო გარდატეხა დაიწყო. ჰანიბალის მდგომარეობა კი დღითიდღე რთულდებოდა. კანესთან ბრძოლის შემდეგ რომაელები კართაგელებთან იტალიაში გადამწყვეტ ბრძოლას თავს არიდებდნენ, ეხმარებოდნენ მათს მხარეზე მდგომ ქალაქებს და ჰანიბალს ყოველგვარად ხელს უშლიდნენ სურსათით მომარაგებასა და კართაგოდან დახმარების მიღებაში. კართაგოს მმართველების პოლიტიკა კი იმდენად უბადრუკი იყო, რომ მტრის ტერიტორიაზე მყოფ ჯართან რეგულიარული კავშირის დამყარებასაც კი ვერ ახერხებდნენ. კანესთან ბრძოლის შემდეგ კართაგოში წავიდა ჰანიბალის ძმა მაგონი და აცნობა მთავრობას ჰანიბალის ბრწყინვალე გამარჯვება. ასეთი ცნობის ზეგავლენით კართაგოს მთავრობამ გადაწყვიტა იტალიაში დამხმარე ძალები გაეგზავნა, მაგრამ მალე ისეთი საერთო სიტუაცია წარმოიქმნა, რომელმაც ამ გადაწყვეტილების შეცვლა გამოიწვია. საკმე ესპანეთში მომხდარ ამბებს შეეხებოდა.

218 წელს ესპანეთში წარგზავნილმა რომაელი ჯარის მნიშვნელოვანმა ნაწილმა დაიწყო სამხედრო მოქმედება ჰანიბალის ძმის ჰასდრუბალის ჯარების წინააღმდეგ. 217 წელს ესპანეთში დამხმარე ძალებით გაემგზავრა აგრეთვე კორნელიუს სციპიონიც. ჰასდრუბალის მდგომარეობა ფრიად გართულდა და მან მძიმე დამარცხება განიცადა. ესპა-

ნეთის ტომებმა რომის მხარეზე გადასვლა იწყეს. ამან აიძულა კართაგოს მთავრობა შეეცვალა წინანდელი გადაწყვეტილება და იტალიაში ჰანიბალისათვის დახმარების მიწოდების ნაცვლად მაგონი ესპანეთში წარგზავნა ახალი ძალებით. მაგონის ესპანეთში მისვლის შემდეგ კართაგელების მდგომარეობა იმდენად გამოკეთდა, რომ რომაელების ორივე ჯარი 211 წელს მათთან შეტაკებაში დამარცხდა და გადარჩენილმა მცირე ნაწილმა იბერიის იქით დაიხია.

მაგრამ რომაელებმა ესპანეთიდან კართაგელების გამოდევნისათვის ბრძოლა არ შეწყვიტეს და 210 წელს კვლავ გადაიყვანეს იქ ახალი ჯარი კორნელიუს სციპიონის წინამძღოლობით. სახალხო კრების დადგენილებით სციპიონი, რომელიც იმ დროს კერძო პირს წარმოადგენდა და არა მაღალ მაგისტრატს, გამოჩინების სახით აღჭურვილ იქნა პროკონსულის უფლებებით და imperium-ით. 209 წელს სციპიონმა შეძლო ესპანეთში კართაგელების ძირითადი დასაყრდენის — ახალი კართაგოს დაპყრობა და აღსანიშნავია, რომ რომაელების მხარეზე იბრძოდა კართაგელების ბატონობით უკმაყოფილო ზოგიერთი ადგილობრივი ტომიც. რომაელებს ხელში ჩაუვარდათ სამხედრო საჭურვლისა და სურსათის დიდი საწყობები და ესპანეთის ტომთა რამოდენიმე ასი მძევალი, რომლებიც სციპიონმა იმ პირობით გაათავისუფლა, რომ მათ რომის სასარგებლო აგიტაცია გაეტარებინათ თავიანთ თანამემეტომეებში.

5. ბრძოლა სიცილიისათვის; პიკველი ომი მაკედონიასთან

სირაკუზისა და სიცილიის უმეტესი ნაწილის განდგომამ რომაელებს ფრიად მძიმე მდგომარეობა შეუქმნა. ამიტომ ისინი ყოველგვარად ცდილობდნენ ამ საქმის გამოსწორებას და სიცილიაში კვლავ გაბატონებას. ამ მიზნით 214 წელს სიცილიაში წარგზავნილ იქნა ხმელეთის ჯარი კონსულის მარკოზ კლავდიუს მარცელუსის სარდლობით და ფლოტი — პრეტორის აპიუს კლავდიუსის წინამძღოლობით.

რომაელების ჯარმა ქალაქს ხმელეთიდანაც და ზღვიდანაც შეუტია, მაგრამ მისი აღება ვერ მოახერხა და ამიტომ მის გარემოცვას შეუდგა. სირაკუზი კარგად იყო გამაგრებული და სურსათით ფართოდ მომარაგებული. ამ დროს სირაკუზში მოღვაწეობდა ძველი ბერძენი სახელგანთქმული მექანიკოსი და მათემატიკოსი არქიმედე, რომელსაც ენგელსი ძველი დროის „ზუსტი და სისტემატიური გამოკვლევის“ ერთ წარმომადგენელთაგანს უწოდებს⁷. მის შესახებ მრავლად წარმოქმნილა ლეგენდები. სხვათა შორის მათში მოთხრობილია ისეთი შემთხვევა, როცა თითქოს არქიმედე აბაზანში იჯდა და სირაკუზის მეფის ჰიერონ II გვირგვინში ოქროსა და ვერცხლის რაოდენობის განსაზღვრის აზრამდე მივიდა; ტანშიშველი გამოვარდა იგი ქუჩაში ყვირილით: „ევრიკა!“ (ვიპოვნე). თავის სახელმწიფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში ის მნიშვნელოვან

როლს თამაშობდა. ეხმარებოდა არქიმედეს პატრიოტულ-დემოკრატიულ პარტიას და რომის მტერი იყო. როგორც გამოცდილი სამხედრო ინჟინერი ის მეთაურობდა სირაკუზის თავდაცვას. მას გამოუგონია იშვიათი ძალის სამხედრო მანქანები: ზოგი მათგანი შერს ტყორცნიდა ქვის მძიმე ჭურვებსა და ისრებს, ზოგიც ნავსადგურთან მიახლოებულ ხომალდებს ცხვირში წვდებოდა და აყირავებდა. ძველ ისტორიკოს პოლიბიოსს კარგად შეუძინევია არქიმედეს გამოგონება და შენიშნავს (VIII 3, 3): რომაელებმა ანგარიში არ გაუწიეს არქიმედეს ხელოვნებას და ვერ მიხვდნენ, რომ ზოგჯერ ერთი კაცის ნიჭს მეტის გაკეთება შეუძლია, ვიდრე უამრავ ხელსო.

თავის მხრივ კართაგელებმაც სცადეს სირაკუზის განთავისუფლება გარემოცვისაგან, მაგრამ მიზანს ვერ მიაღწიეს. მათი ჯარი სირაკუზის დაჭაობებულ მიდამოებში იყო დაბანაკებული და მას ისეთი ძლიერი ეპიდემია მოედო, რომ თითქმის მთლიანად გაანადგურა. 211 წელს კართაგელებმა კვლავ სცადეს სირაკუზის განთავისუფლება და ამ მიზნით წარგზავნეს დიდი ფლოტი სურსათით დატვირთული სატრანსპორტო ხომალდებით, მაგრამ ახლაც უშედეგოდ. ამას შემდეგ თვითონ სირაკუზში გაძლიერდნენ რომაული ორიენტაციის მომხრეები და მარცელუსთან ქალაქის დანებების შესახებ მოლაპარაკება გამართეს. მოლაპარაკების პროცესში მოქირავნეთა ერთმა მეთაურთაგანმა რომაელებს ქალაქის ალაყაფის კარი გაუღო. სირაკუზი ქალაქში შეჭრილმა მეომრებმა სასტიკად დაარბიეს⁸. ამ დარბევის დროს ერთმა რომაელმა მეომარმა მოჰკლა არქიმედეს, როცა ის მიწაზე წრეს ხაზავდა და მათემატიკურ გამოანგარიშებაში იყო გართული. გადმოცემით მისი უკანასკნელი სიტყვები იყო: „ნუ შეეხები ჩემს წრეს!“ (*nolli tangere circulus meos!*).

სირაკუზიდან რომაელებმა დიდი ნადავლი გაზიდეს, რომლის განსაკუთრებულ ნაწილს ბერძნული ხელოვნების ძეგლები წარმოადგენდა. 210 წელს რომაელებს დანებდა აგრიგენტიც, ხოლო კართაგელების უკანასკნელი ნაწილები იძულებული გახდნენ, სამუდამოდ გამოთხოვებოდნენ სიცილიას.

215 წელს დაიწყო რომაელების პირველი ომი მაკედონიასთან, ამ ომის მსვლელობის გათვალისწინებისათვის საჭიროა ზოგადად მაინც მოვიგონოთ იმ დროს ბალკანეთის კუნძულზე შექმნილი საერთო მდგომარეობა.

IV საუკუნის დასასრულს და III-ის დასაწყისში ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე დაწინაურდნენ სახელმწიფოები—მაკედონია, ეპირი, ილირია. III საუკუნის მეორე ნახევრიდან კი ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე მაკედონიასთან ერთად დიდ როლს თამაშობდნენ ბერძენთა აქაიას და ეტოლიის კავშირები. პელოპონესის ჩრდილოეთ-დასავლეთ ნაწილში მდებარე აქაიაში ადრე წარმოქმნილა 12 თემის კავშირი, რომელიც III საუკუნეში განსაკუთრებულ მნიშვნელობას აღწევს. აქაიას კავ-

შირის სრული განვითარება მაშინ გაშლილა, როცა ის მაკედონიის ბატონობისაგან გათავისუფლებულა და მას ისეთი ვაჭრობისა და მრეწველობის ქალაქები შეერთებიან, როგორიც სიკიონი და კორინთო იყვნენ. აქაიას კავშირი პოლისების ფედერაციას წარმოადგენდა და მისი მთავარი ქალაქი ეგიონი იყო.

IV საუკუნიდან ელადის პოლიტიკურ ცხოვრებაში აქტიურ მონაწილეობას იღებს ეტოლიის მთიანი მხარე. წინათ არსებული კავშირი ეტოლიელი ტომებისა III ს-ში ისეთ ფედერაციად გარდაიქმნა, რომელიც შედიოდნენ შუა საბერძნეთის მრავალი მხარე, ელიდა, მესენია, ეგეოსის ზოგიერთი კუნძული და სხვ. ამ ფედერაციის უმაღლეს ორგანოს საკავშირო ყრილობა წარმოადგენდა, რომელიც ჩვეულებრივად ყოველ წელს იკრიბებოდა ქალაქ თერმეში.

მეორე ბერძნული სახელმწიფო ეპირი გამწვავებული შინაგანი და ტახტის გარშემო ბრძოლის ნიადაგზე დიდხანს ცხად დაუძლურებას განიცდიდა. პიროსის გამეფების შემდეგ ის მნიშვნელოვან წარმატებას აღწევს, მაგრამ პიროსის მიერ განცდილმა კატასტროფამ კვლავ გაართულა მისი მდგომარეობა. მესამე საუკუნეშივე, როგორც უკვე იყო ნათქვამი, ილირიის სამხრეთით დაარსდა ილირიელ ტომთა კავშირი. ეს კავშირი მალე სახელმწიფოდ იქცა და ჩრდილოეთი მხარეებიც შეიერთა. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ რომაელებთან ბრძოლაში ილირიელები დამარცხდნენ და მნიშვნელოვანი დაზარალება განიცადეს. ილირიის სანაპიროში რომაელების წარმატებამ დიდად შეაშფოთა მაკედონიის სამეფოს ხელმძღვანელობა და საერთოდ III საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ვითარება ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე ფრიად გართულდა. მონათმფლობელური ურთიერთობის შემდგომი განვითარების, სოციალური ბრძოლის გამწვავებისა და მეკობრეობის გაფართოების პირობებში ბალკანეთის სახელმწიფოთა შორის საომარი ურთიერთობა უფრო გამწვავდა და გაღრმავდა. საბერძნეთში ანტიმაკედონურ მიმართულებას მხარს უჭერდა ეტოლიის კავშირი, რომელიც ფართო გავლენით სარგებლობდა. ეს გარემოება იმ დროის მაკედონიის მეფის ფილიპე V (221—178) დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა და ვითომც ეტოლიელების თავდასხმათაგან მესენიის დაცვის საბაბით მან ეტოლიის კავშირს ომი გამოუცხადა. ეს ომი მოკავშირეთა ომის სახელით არის ცნობილი. ამ ომში ფილიპეს მხარეზე იბრძოდნენ აქაიას კავშირი და სხვა ბერძნული პოლისები; ეტოლიელებს კი მხოლოდ სპარტა და როდოსი ამოუდგნენ გვერდში. ომის პროცესში აქაიას კავშირს თავს ესხმებოდნენ ჩრდილოეთით ეტოლიელები და სამხრეთით სპარტელები და მეტად გაჭირვებულ მდგომარეობას უქმნიდნენ. ამიტომ აკარნანიაში მყოფი ფილიპე საჩქაროდ გამოეშურა აქაელების დასახმარებლად და ომის მსვლელობა რადიკალურად შეიცვალა. მან პელოპონესში 218 წელს სასტიკად გაანადგურა ელიდა და სამხრეთი სპარტა და შემდეგ დაუნდობლად გაუსწორდა თვით ეტოლია-

საც: „პურითა და სიმდიდრით აღსავსე“ მთავარი ქალაქი კავშირისა დარბეულ იქნა და მისი საკუთრებელები დანგრეული; ხოლო თესალიაში ფილიპემ დაიპყრო და მიწასთან გაასწორა ქალაქი თებე, რომლის მოსახლეობა მონებად იქნა გაყიდული.

ამ პერიოდში მიმდინარეობდა გადამწყვეტი ბრძოლა რომსა და კართაგოს შორის და წყდებოდა საკითხი, თუ რომელი მათგანი გაბატონდებოდა ხმელთაშუა ზღვის დასავლეთ აუზში.

ფილიპე V არ შეეძლო მაკედონიის მდგომარეობის მიხედვით გულგრილად ეცქირა ამ ბრძოლის მსვლელობისათვის, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც მისი უშუალო მეზობლების — ილირიელების საქმეებში რომი ჩაერია.

ტიტე ლივიუსის გადმოცემით (XIII 33, 34) ფილიპე დიდი ყურადღებით ადევნებდა თვალყურს ამ ისტორიულ ბრძოლას და უცდიდა იმ მომენტს, როცა გამარჯვების სასწორი კართაგელებისაკენ გადაიხრებოდა. როცა მან შეიტყო რომაელების დამარცხება ტრაზიმენის ტბასთან, მან საჭიროდ ჩათვალა ომი საბერძნეთში დაემთავრებინა და 217 წელს, ერთი მხრივ, ეტოლიის კავშირსა და, მეორე მხრივ, მაკედონიასა და ბერძნულ სახელმწიფოთა შორის ნავპაქტში საზავო ხელშეკრულება იქნა დადებული და *status quo* აღდგენილი.

რომაელების კანესთან დამარცხების შემდეგ გათამამებული ფილიპე აშკარად ჰანიბალის მოკავშირე გახდა და მასთან მოციქულები წარგზავნა. მაგრამ ისინი გზაზე რომაელებს ჩაუვარდათ ხელში და პრეტორის წინაშე წარდგნენ.

მთავარმა ელჩმა ქსენოფანმა მოხერხებულად მოატყუა პრეტორი, რომ მეფე ფილიპემ ის წარმოგზავნა რომაელ ხალხთან მეგობრულ კავშირის დასამყარებლად. ამით გახარებულმა პრეტორმა ელჩები უვნებლად გაატარა კამპანიაზე და მალე ისინი პირდაპირ ჰანიბალის ბანაკში აღმოჩნდნენ.

კართაგელების ჯარის ბელადთან მათ მოკავშირეობის ხელშეკრულება დადეს, რომლის თანახმად მეფე ფილიპე კისრულობდა ხმელეთსა და ზღვაზე ყოველგვარად დახმარებოდა კართაგოს რომის წინააღმდეგ ბრძოლაში, ჰანიბალი კი თავის მხრივ ვალდებულად თვლიდა თავს, ფილიპესთვის სრული დახმარება გაეწია საბერძნეთში და საერთოდ ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე. ჰანიბალთან კავშირის დადებისას ფილიპე უმთავრესად იმით ხელმძღვანელობდა, რომ კართაგელების დახმარებით ილირიიდან განედევნა რომაელები, იქ მაკედონიის ძალა-უფლება დაემყარებინა და ამით ადრიატიკის ზღვისაკენ გასავალი მოეპოვებინა. მაგრამ ამ ხელშეკრულებიდან არა გამოვიდა რა, ვინაიდან უკან დაბრუნებისას ელჩები კვლავ რომაელებს ჩაუვარდათ ხელში. ამას გარდა, მაკედონიის გაძლიერება და ფილიპეს ტენდენციები მეზობელი ქვეყნების დაპყრობისადმი აღმოსავლეთ ხმელთაშუა ზღვის მხარეებს დიდ განსაც-

დელს უმზადებდა და ამიტომ მათ დახმარებისათვის რომს მიმართეს. ასე დაიწყო 215 წელს პირველი მაკედონური ომი, რომელშიც რომაელები თავდაპირველად შედარებით მცირე მონაწილეობას იღებდნენ. მხოლოდ მას შემდეგ რაც მათ აიღეს სირაკუზი, ამ ომში მათი მონაწილეობა უფრო აქტიური შეიქმნა. მათ კავშირი დადეს ეტოლიელებთან იმ პირობით, რომ მტრისაგან ჩამორთმეული მიწები და სახლები მათ უნდა გადაცემოდათ, ხოლო მოძრავი ქონება და ადამიანები — რომაელებს. თავისი ცბიერი და ანგარებით გაჟღენთილი პოლიტიკის მიხედვით რომაელები ამ დროს ელადაში ბერძნული თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის ლოზუნგით გამოდიან. ომში მონაწილე სახელმწიფოთა რიცხვი თანდათან ფართოვდება. რომს მიემხრნენ სპარტა, ელიდა, მესენია და პერგამიც კი, ხოლო მაკედონიას — აქაია და ბითინია. ომი დამთავრდა 205 წელს და ფილიპესთან დადებული ზავით ყველა ბერძნულ სახელმწიფოს მიენიჭა თავისუფლება და საკუთარი კანონების მიხედვით არსებობა, ხოლო რომმა თავის მხრივ სცნო მაკედონიის მეფის უფლებები ილირიის ზოგიერთ ნაწილზე. ასეთმა პირობებმა, რასაკვირველია, ვერ გადაწყვიტა ძირითადი საკითხები და ოდნავ მტკიცედ ვერ მოაწესრიგა ურთიერთობა, ერთი მხრივ, ფილიპესა და რომს შორის და, მეორე მხრივ, მაკედონიისა და ეტოლიის კავშირს შორის⁹.

6. მაგრამ კუნიკური ომის შემდგომი ეტაპები და დასასრული

წარმატებით მიმდინარეობდა რომაელების ბრძოლა კამპანიაში კვლავ გაბატონებისათვის. აქ მათ თავი მოუყარეს ათ ლეგიონს და კაპუას ალყა შემოარტყეს. გარემოცული კაპუას დასახსნელად გამოეშურა ჰანიბალი და აიძულა რომაელები, მისთვის ალყა მოეხსნათ.

მაგრამ ჰანიბალი კვლავ სამხრეთით წავიდა და რომაელებმა კაპუას გარემოცვა განაახლეს. ახლაც დიდად შეეცადა უკან დაბრუნებული ჰანიბალი დახმარებოდა კაპუას, მაგრამ უშედეგოდ. მაშინ ჰანიბალმა რომისაკენ იბრუნა პირი, რომ, ალბათ, ასეთი დემონსტრაციით აეძულებინა რომაელები, ხელი აეღოთ კაპუას გარემოცვაზე.

კართაგელები რომის მახლობლად დაბანაკდნენ. თვითონ ჰანიბალი მხედრებით მიაღწა რომის ალაყაფის კარს. ამ ამბავმა დიდი ალიაქოთი და განგაში გამოიწვია რომში. „ჰანიბალი რომის ალაყაფის კარებთანაა!“ (Hannibal ante portas!), გაისმა პანიკური ხმა. ასეთი წამოძახილი მეორდებოდა შემდგომ დროშიც ყოველთვის, როცა რომს საშინელი განსაცდელი კარს მიაღებოდა. „და აი მათს წინ წარმოდგა უდიდესი სამხედრო ძალა, — ამბობს ერთი ძველი მწერალი, — რომელსაც ისეთი სარდალი ხელმძღვანელობდა, რომლის სიმამაცე მას დაუმარცხებლად ჰქმნიდა. ასეთ მდგომარეობაში ყველა, ვისაც იარაღის ტარება შეეძლო, დადგა ალაყაფის კარების დასაცავად, ძველმა ჯარისკაცებმა

კედლებს მიაშურეს, ქალებსა და ბავშვებს კი ქვები და იარაღი მოჰქონდათ“¹⁰.

ჰანიბალი მალე დარწმუნდა, რომ იერიშით რომს ვერ აიღებდა, ამიტომ მოხსნა მას ალყა და ტარენტის მიმართულებით იტალიის სამხრეთ ნაწილისაკენ გასწია. კაპუას დახმარებაზე ის უკვე აღარ ფიქრობდა. მარტოდ დარჩენილი კაპუელები იძულებული გახდნენ 211 წელს რომაელებს დანებებოდნენ. მათ სასტიკად გაუსწორდნენ: ბევრი სენატორი სიკვდილად დასაჯეს, სხვა წარჩინებული პირები სხვადასხვა ქალაქში გადაასახლეს და მრავალი კაპუელი მონებად გაყიდეს. ქალაქში მხოლოდ ის ლიბერტინები, ვაჭრები და ხელოსნები დატოვეს, რომლებიც კაპუელებს არ ეკუთვნოდნენ. იტალიელებზე ამ ამბავმა ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინა, ბევრისათვის უკვე ნათელი გახდა, რომ ჰანიბალის მზე ჩაესვენა და ამიტომ განდგომილი მხარეები და ქალაქები იჩქაროდნენ რომის ხელქვეითობაში დაბრუნებას.

ჰანიბალის მდგომარეობა კი თანდათან ტრაგიკული ხდებოდა, რაკი კართაგოდან მას დახმარება არ მოდიოდა; მან დასახმარებლად ესპანეთიდან თავის ძმას მოუწოდა. 208 წელს ჰასდრუბალმა გვერდი აუხვია რომაელებთან სამხრეთ ესპანეთში გადამწყვეტ ბრძოლას, ჩქარი ტემპით გადასერა პირენეის ნახევარკუნძული და გაეშურა იტალიისაკენ ჰანიბალის მარშრუტით. 207 წელს გაზაფხულზე გადალახა მან ალპები და პადუსის ბარში გალებით შეავსო ჯარის ნაწილები. მას გარკვეული გეგმა ჰქონდა დასახული. ჰანიბალი, რომელიც ჯარით იმ დროს აპულიაში იდგა, მოუთმენლად მოელოდა თავისი ძმისაგან ცნობებს. მაგრამ ჰასდრუბალის მიერ მასთან გაგზავნილი მღევრები რომაელებს ჩაუვარდათ ხელში და მისი წერილების შინაარსიდან გაიგეს მისი მოქმედების გეგმა.

რომაელებმა სასწრაფოდ მიიღეს ზომები და პატარა მდინარე მეტაურუსთან, რომელიც ადრიატიკის ზღვას არიმინუმის სამხრეთით ერთვის, ჰასდრუბალი დამარცხებულ და მოკლულ იქნა. რომაელებმა მას თავი მოჰკრეს და ჰანიბალს გაუგზავნეს.

ამასთან ერთად იმავე 207 წელს სციპიონმა მნიშვნელოვანი გამარჯვება მოიპოვა ესპანეთში კართაგელების შეერთებულ არმიებზე. ამით ბოლო მოეღო კართაგელების ბატონობას პირენეის ნახევარკუნძულზე.

მაგონმა დარჩენილი ჯარით ჯერ ზღვისპირა ქ. გადესში დაიხია და მერე ბალეარის კუნძულებზე გადავიდა. სციპიონი კი, რომლის ავტორიტეტი დიდად გაიზარდა, რომში დაბრუნდა და 205 წელს კონსულად იქნა არჩეული. მან გადაწყვიტა ომი აფრიკაში გადაეტანა და იქ მიეყენებინა კართაგოსათვის სასიკვდილო ჭრილობა. მიუხედავად ოპოზიციისა მისი გეგმა მიღებულ იქნა.

ამავე დროს მაგონმა სცადა უკანასკნელად მიშველებოდა იტალიაში ძმას და რომაელები აფრიკაში გალაშქრებისაგან შეეჩერებინა.

ის მცირე ფლოტით გადავიდა ლიგურიის სანაპიროზე, დაიკავა გენუა და ურთიერთობა დაამყარა გალებთან, მაგრამ მათ არავითარი დახმარება არ აღმოუჩინეს. ის შეეცადა ლიგურიიდან ძმის დასახმარებლად წასვლას, მაგრამ ბრძოლაში მძიმედ იქნა დაჭრილი და მალე მოკვდა კიდეც.

სციპიონი კი 25 ათასი მეომრით გადავიდა 204 წელს აფრიკაში უტიკის მახლობლად. მაშინ კართაგოს სენატმა ჰანიბალი იტალიიდან გამოიწვია. წამოსვლის წინ ჰანიბალმა ყველა იმ იტალიკის ამოხოცვა ბრძანა, რომელთაც არ მოისურვებს მასთან ერთად აფრიკაში გამგზავრება.

აფრიკისაკენ წამოსული ჰანიბალი ლეპტისში გადმოვიდა და იქ გაატარა ზამთარი. მისი დაბრუნებით გათამამებულმა სამხედრო პარტიამ შეწყვიტა რომაელებთან სამშვიდობო მოლაპარაკება და ამით ომის გაგრძელება გამოიწვია. გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა 202 წელს ქალაქ ზამთან, კართაგოს სამხრეთით. რომაელებს დიდი დახმარება აღმოუჩინა კართაგოს მოპირდაპირე ნუმიდელების მეფემ მასინისამ თავისი საუკეთესო ცხენოსანი მეომრებით. ბრძოლაში ზამთან ჰანიბალმა თავის ცხოვრებაში პირველი და უკანასკნელი დამარცხება განიცადა. კართაგო იძულებული გახდა რომთან მძიმე საზავო ხელშეკრულება დაედო: უნდა გადაეხადა 50 წლის განმავლობაში 10 ათასი ტალენტის კონტრიბუცია, ხელი უნდა აეღო კართაგოს მხარის გარდა ყველა თავის სამფლობელოზე და თუმცა დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდა, მაგრამ ომის წარმოების უფლება არ ჰქონდა აფრიკაში, აფრიკის გარეშე კი მხოლოდ სენატის ნებართვით; ათი სადარაჯო გემის გამოკლებით მთელი მისი ფლოტი რომაელებს გადაეცა და ხელშეკრულების უზრუნველყოფის მიზნით წარჩინებული ოჯახების წრიდან 100 მძევალი იქნა წარგზავნილი. სამაგიეროდ თავის მოკავშირე მასინისას რომაელებმა დაუქვემდებარეს როგორც თავისუფალი, ისე კართაგოს ხელქვეითი ნუმიდელი ტომები.

ასე დამთავრდა მეორე პუნიკური ომი, რომელიც კართაგოს სახელმწიფოს ძლიერების დასასრულს მოასწავებდა.

მისი განთქმული სარდალი ჰანიბალი კი პოლიტიკურ მოღვაწეობას შეუდგა და 196 წელს სუფეტად იქნა არჩეული. ის დემოკრატიული რეფორმების გატარებას შეეცადა. სასტიკი კონტროლი დააწესა ფინანსებზე და ამ გზით ისეთი შესაძლებლობა შექმნა, რომ მოქალაქეები კონტრიბუციის გადახდით არ ყოფილიყვნენ დატვირთული. მანვე არჩევითი სისტემის პრინციპზე მოაწყო 104-ის საბჭოს ორგანიზაცია. ასეთმა მისმა მოღვაწეობამ დიდად აღაშფოთა ოლიგარქიული პარტია, რომელმაც, ალბათ, ჰანიბალი რომაელებთან დააბეზლა. 195 წელს კართაგოში გამოცხადნენ რომის მოციქულები ჰანიბალის გადაცემის მოთხოვნის

განზრახვით. მაგრამ ჰანიბალმა არ მოუცადა თავის დაპატიმრებას და სირიაში გაიქცა მეფე ანტიოქოზ III-სთან.

რომისათვის ამ ომში გამარჯვებას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა: იტალიის მსხვილი სახელმწიფოდან რომი ახლა უძლიერესი მონათმფლობელური სამფლობელო, მთელი დასავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის ჰეგემონი გახდა. ამასთან ერთად იწყება მისი ექსპანსიის ახალი პერიოდი — ელენისტური აღმოსავლეთის მხარეებში შეღწევა, რაშიც მას ელენისტური სახელმწიფოების რთული საერთაშორისო მდგომარეობა და შინაგანი კრიზისი უწყობს ხელს.

რომის საგარეო პოლიტიკა ძვ. წ. II ს. პირველ ნახევარში

1. რომი და ელენისტური სახელმწიფოები

ჩვენ დავინახეთ, რომ ძვ. წ. III ს. დასაწყისიდან რომმა ფართო საგარეო პოლიტიკის გაშლა და სხვა ქვეყნებთან ურთიერთობაში თავისებური დიპლომატიური მეთოდების გამომუშავება დაიწყო.

მართალია, ახლაც რომის გამოცხადებისა და ზავის შეკვრის უფლება კვლავ სახალხო კრების კომპეტენციაში შედის, მაგრამ საბოლოო ანგარიშში გადამწყვეტი როლი სენატს მიეკუთვნება. როგორც ანტიკური სამყაროს სხვა ქვეყნებს, ისე არც რომს ჰყავდა მეზობელ სახელმწიფოებში მუდმივი დიპლომატიური წარმომადგენლები და ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში ასეთ როლს სპეციალურად წარგზავნილი ელჩები (legationes) ასრულებდნენ. თავდაპირველად მათი მოვალეობის შესრულება ფეცილების ქურუმთა კოლეგიას ევალებოდა. ფეცილები თავის დროზე განასახიერებდნენ თავისებურ ელჩებს: ისინი ასრულებდნენ იმ წესებს, რომლების უცვლელად შესრულება სავალდებულო იყო რომის გამოცხადებისა და ზავის შეკვრის დროს. მხოლოდ ასეთი წესების სასტიკი შესრულების პირობებში რომი სამართლიანად და ხელშეკრულება ნამდვილად ითვლებოდა. მაგრამ შემდგომ დროში ელჩებს სენატი ნიშნავდა და ხელმძღვანელობდა.

როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ელენისტურ სახელმწიფოებთან ურთიერთობის შედეგად რომმა ელენისტური კულტურის მნიშვნელოვანი გავლენა განიცადა როგორც საერთოდ, ისე დიპლომატიის დარგშიც. ამიტომ ასეთი ურთიერთობის გარკვევისათვის საჭიროა ზოგადად მაინც გავეცნოთ ელენისტური სახელმწიფოების იმდროინდელ მდგომარეობას.

ცნობილია, რომ მაკედონიის მეფემ ალექსანდრე დიდმა (336—323) გაანადგურა აქენემიდების უზარმაზარი სამეფო და მის ნანგრევებზე ააგო თავისებური „მსოფლიო“ მონარქია, რომლის სატახტო ქალაქი ანტიკური სამყაროს ერთი უძველესი ქალაქი ბაბილონი შეიქნა.

ალექსანდრეს უზარმაზარ იმპერიაში შევიდნენ არა მარტო ქვეყნების რიგი აღმოსავლეთში, არამედ ეგეოსის ზღვის მთელი აუზი და ბალკანეთის ნახევარკუნძულის მნიშვნელოვანი ნაწილი.

ალექსანდრე მაკედონელის პიროვნებისა და მის მიერ შესრულებული გრანდიოზული საქმის გარშემო თავიდანვე მრავალი ლეგენდა წარმოქმნილა და მთელი ფანტასტიური რომანი შეთხზულა. ჩვენს დროშიც მისდამი ინტერესი არ დამცხრალა. ცნობილია, რომ ქართული ტრადიციაც მოგვითხრობს ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობაზე ქართლში, მის მიერ მცხეთისა და მისი მიდამოების ციხე-სიმაგრეთა დაპყრობაზე და იქ მმართველად აზოს დატოვებაზე. მაგრამ ამ საკითხს უფრო ვრცლად სხვა ადგილას შევეხებით. საყურადღებოა ისიც, რომ აღმოსავლეთის დიდ პოეტებს, როგორც იყვნენ ნიზამი და ნავოი ისეთი პოემები შეუქმნიათ, რომლებშიც ცენტრალური ადგილი ალექსანდრეს სახეს მიეკუთვნება.

ანტიკურ მწერლებიდან ჩვენი მიზნისათვის უფრო საყურადღებოა ფილოსოფოსის და ერთ დროს ათენის სახელმწიფოს მმართველის დემეტრე ფალერელის მიერ გამოთქმული აზრი: „ორმოცდაათი წლის წინათ რომელიმე ღმერთს რომ ეწინასწარმეტყველა მომავალი სპარსელებისათვის, თუ სპარსეთის მეფისათვის, ან მაკედონელებისათვის, თუ მაკედონელთა მეფისათვის, განა ისინი დაიჯერებდნენ, რომ ახლა სპარსელებისაგან, რომელთაც თითქმის მთელი სამყარო ექვემდებარებოდა, მხოლოდ სახელი-და დარჩებოდა, და რომ მაკედონელები, რომელთა სახელიც კი საეჭვოა რომ ვინმემ იცოდა, ახლა მთელი სამყაროს მბრძანებლები გახდებოდნენ? ჭეშმარიტად ცვალებადია ჩვენი ბედი. ყველაფერს ის ადამიანის მოლოდინის საწინააღმდეგოდ აწყობს და თავის ძლიერებას სასწაულებრივში გამოავლენს. და ახლა, როგორც მე მგონია, მან სპარსელების ბედნიერება მაკედონელებს გადასცა, რათა ეჩვენებინა, რომ მათაც ყველა ეს სიკეთე მან დროებით სარგებლობაში მისცა, ვიდრე მათი განრიგების შეცვლას არ მოისურვებს“-ო (Polyb., XXIX 21, იხ. Сергеев, История древней Греции, გვ. 391). ამ სიტყვებში თითქოს თავისებურადაა გამოთქმული ის მოსაზრება; რომ ვერც ალექსანდრეს სამეფო იქნება ხანგრძლივი და მასაც აქემენიდების სამფლობელოს ბედი ეწევას.

და მართლაც ალექსანდრე მაკედონელის სამფლობელო ისეთ იმპერიას განასახიერებდა, რომელიც დროებით და შემთხვევით სამხედრო გაერთიანებას წარმოადგენდა და რომელსაც არ გააჩნდა არც ერთიანი სამეურნეო საფუძველი და არც პოლიტიკურ-კულტურული მთლიანობა. სხვადასხვა სოციალური და კულტურული სახის მხარეები მის სამფლობელოში ისეთ კონგლომერატს წარმოადგენდნენ, რომლებიც დამპყრობელის წარმატებისა თუ დამარცხების მიხედვით ერთიანდებ-

ზოდნენ და იშლებოდნენ. და, რა თქმა უნდა, ალექსანდრეს იმპერიაც მყარი ვერ იქნებოდა.

მართალია, თვითონ ალექსანდრეც გრძნობდა, რომ მის სამფლობელოს შინაგანი მთლიანობა და სიმტკიცე არ მოეპოვებოდა და იღებდა კიდევ თითქოს ზოგიერთ ღონისძიებას მასში ერთიანობის დასამყარებლად. მაგალითად, მან სუზაში 324 წელს მაკედონელ-ბერძნებსა და ადგილობრივ მოსახლეობას შორის დიდი საქორწინო დღესასწაული მოაწყო, მაგრამ, რასაკვირველია, მარტო ასეთი ზნით თავის სამფლობელოში მთლიანობას ვერ შეჰქმნიდა.

ბაბილონში ალექსანდრეს მოულოდნელმა სიკვდილმა ყველაზე შემადრწუნებელი შთაბეჭდილება მოახდინა. ერთადერთ ორგანიზებულ ძალას მის სამეფოში ისევ ჯარი წარმოადგენდა, მაგრამ მასშიც თანხმობა და ურთიერთისადმი ნდობა არ არსებობდა. ალექსანდრეს თანამოსაგრეთა შორის მისი სიკვდილის შემდეგ უმეტესი გავლენით პერდიკა, ანტიპატრე, პტოლემეაიოსი, ევმენი, ანტიგონი და ზოგიერთი სხვა სარდალი სარგებლობდნენ. თვითეული მათგანი პრეტენზიას აცხადებდა, რომ დიდმა მეფემ მას უნდერძა თავისი სამეფო. გრძელი და ცხარე კამათის შემდეგ სახელმწიფოს რეგენტად პერდიკა გამოაცხადეს, ხოლო ალექსანდრეს გვამი ხელთ იგდო პტოლემეაიოსმა, საზეიმო პროცესიით გადაასვენა ეგვიპტის ალექსანდრიაში და საუცხოო სარკოფაგში დაკრძალა.

ალექსანდრე მაკედონელის გარდაცვალების შემდეგ იწყება მის დაპყრობათა საფუძველზე შექმნილი უზარმაზარი „მსოფლიო“ იმპერიის დაშლისა და ახალი სახელმწიფოების წარმოქმნის პროცესი. ბერძნულ-აღმოსავლური სამყაროს კუთხეებში ძლიერდება და ერთიმეორეს ცვლის მრავალი ღირსშესანიშნავი შემთხვევა და მძვინვარებს ხანგრძლივი ცხარე ბრძოლა სხვადასხვა ქვეყნის მითვისებისათვის ალექსანდრეს მოადგილეებს—დიადოხებს შორის. მეფედ გამოცხადებული ჭკუასუსტი ფილიპეც და ალექსანდრეს მცირეწლოვანი შვილი ალექსანდრეც დედასთან ერთად ნაძალადევი სიკვდილით დაიღუპნენ. დიადოხებს შორის ხანგრძლივი დაუზოგავი ბრძოლის პროცესში ჩამოყალიბდნენ ახალი სახელმწიფოები. უწინარეს ყოვლისა, გამოიყო ეგვიპტე, სადაც პტოლემეაიოსების დინასტია გაბატონდა და რომელმაც დიადოხებს შორის ბრძოლის მთელ პერიოდში შეინარჩუნა თავისი ერთიანობა. დიდი სახელმწიფო შეჰქმნეს აგრეთვე სელევკიდებმა სირიაში, რომელთაც ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ შეიერთეს სპარსეთის მონარქიის წინააზიური ტერიტორიის უმეტესი ნაწილი იმ მხარეების გამოკლებით, რომლებმაც დამოუკიდებელი სახელმწიფოების შექმნა მოახერხეს. ასეთი მხარეები იყვნენ კაპადოკია, პართია, პონტო, ბითინია, პერგამი და სხვ. მაკედონიამ, რომელსაც ანტიგონ ცალთვალას ჩამომავალნი დაე-

უფლნენ, შეინარჩუნა ჰეგემონია ურიცხვი ომებით მოქანცულ საბერძნეთზე.

ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის ნანგრევებზე ახლად წარმოქმნილ სახელმწიფოებს მკვლევარის დროიზენის დროიდან ელენისტური სახელმწიფოები ეწოდება¹ და ცნება ელენიზმი ჩვეულებრივად მოიცავს აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის, დასავლეთი აზიის და პონტოს ისტორიის პერიოდს ალექსანდრე მაკედონელის დროიდან რომის მიერ პტოლემეაიოსების ეგვიპტის დაპყრობამდე.

ჩვენი „ძველი საბერძნეთის“ მეორე ტომი მთლიანად მიეძღვნება ალექსანდრე მაკედონელს და საერთოდ ელენისტურ ეპოქას, ამიტომ აქ მხოლოდ ზოგიერთ ისეთ საკითხს შევეხებით, რომელსაც რაიმე კავშირი აქვს რომის ისტორიასთან².

თუ როდის იწყება და მთავრდება ელენისტური ეპოქა, ამაზე საერთოდ გაზიარებული პასუხი არ მოგვეპოება. ზოგ მკვლევარს მის დასაწყისად ალექსანდრე მაკედონელის სიკვდილი (323 წ.) მიაჩნია, მეორეს—ბრძოლა ქერონეასთან (338 წ.) და სხვას კიდევ—გადანწყვეტი ბრძოლა დიადოხებს შორის იპსთან (301 წ.). ასეთივე სხვადასხვაობა სუფევს ელენისტური ეპოქის დასასრულის განსაზღვრაშიც. ამ ტერმინის ფუძემდებელმა დროიზენმა მისი ისტორია ძვ. წ. 222 წლამდე მიიყვანა, ბელოხმა თავის „საბერძნეთის ისტორიის“ მესამე ტომში მის მიჯნად ძვ. წ. 217 წელი ჩათვალა, როცა რომაელებმა პირველად დადგეს ფეხი ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე და საიდანაც ის იწყებს უკვე ძველი ისტორიის რომაულ პერიოდს; უფრო გავრცელებულია შეხედულება, რომლის თანახმად ელენისტური ეპოქის დასასრულად 146 თუ 30 წელია მიჩნეული. ყოველ შემთხვევაში ელენიზმი ძველ ისტორიაში მთელი ეპოქაა, რომელიც სამ საუკუნეს მოიცავს ალექსანდრე დიდის გამეფებიდან რომის მიერ ძვ. წ. 30 წელს უკანასკნელი დიდი ელენისტური სახელმწიფოს—ეგვიპტის დაპყრობამდე.

ელენიზმის ისტორია განსაზღვრული დროის თავისებური მსოფლიო ისტორიაა. განსვენებული მკვლევარის ა. რანოვიჩის განმარტებით: „ელენიზმი ნიშნავდა ანტიკური მონათმფლობელური საზოგადოების განვითარების განმეორებას უფრო მაღალ საფეხურზე. მაგრამ ბერძნული (და აღმოსავლური) მონათმფლობელური საზოგადოების კრიზისის შედეგად წარმოშობილმა ელენიზმა ვერ გადაჭრა და არც შეეძლო გადაეჭრა არცერთი სოციალური წინააღმდეგობა“³.

ხმელთაშუა ზღვის სამყაროს ხალხთა ისტორიაში ელენისტური სახელმწიფოები საზოგადოებრივი განვითარების უდავოდ გარკვეულ ეტაპს წარმოადგენენ. ამ პერიოდის დასაწყისში მონათმფლობელური სისტემის გაფართოებასთან ერთად შესამჩნევია ერთგვარი ეკონომიური პროგრესიც: ვრცელდება შრომის უფრო გაუმჯობესებული იარაღის გამოყენება და მიწის უკეთესად დამუშავება, ფართო განვითარებას

განიცდის მეპაღეობა-მევენახეობა, უფრო ინტენსიურად მიმდინარეობს ფერადი ლითონების, რკინისა და სხვა წიაღისეულის დამუშავება, საგრძნობი წარმატება ემჩნევა ხელოსნურ წარმოებასაც.

მაგრამ ძვ. წ. III საუკუნის დასასრული ელენისტური სახელმწიფოების სოციალურ-პოლიტიკურ ისტორიაში უკვე გარკვეულ მიჯნას წარმოადგენს. მონათმფლობელობის განვითარების პროცესი ამ დროიდან მთელ ხმელთაშუა ზღვის სამყაროში უფრო ინტენსიურ ხასიათს იღებს: უფრო ხშირია ადამიანთა მონებად მასობრივი გადაქცევის შემთხვევა, ქალაქებისა და სოფლების გაძარცვა და მშვიდობიანი მოსახლეობის მიმართ სასტიკი მოპყრობა. ამას ემატებოდა ზღვასა და ხმელეთზე თავაშეებული მეკობრეობა. ამიტომ თუ ელენისტური ეპოქის დასაწყის პერიოდში ეკონომიური პროგრესი იგრძნობოდა, ამ დროიდან ელენისტური სახელმწიფოები საერთო მძლავრი კრიზისით არიან მოცული და ის უდიდესი ეკონომიური, სოციალური და პოლიტიკური ძვრები, რომელთაც ამ პერიოდში ელენისტური სახელმწიფოები განიცდიდნენ, ჰქმნიან ისეთ ნიადაგს, რომელიც რომს მათზე გაბატონებას უადვილებს.

მეორე მხრივ, ელენისტურ ეპოქაში წარმოიქმნენ და განვითარდნენ ისეთი მეცნიერული, ფილოსოფიური და მორალურ-სარწმუნოებრივი იდეები, რომელთაც ფართო გავრცელება მოიპოვეს. ისინი ვრცელდებიან შუა აზიასა და ინდოეთში, აგრეთვე შორეულ შავიზღვისპირეთში, გახსაკუთრებით ბოსფორის სამეფოში. უდავოდ თვალსაჩინო გავლენა მოახდინა ელენისტურმა კულტურამ საქართველოზეც: ქართველი ტომების აღებ-მიცემობითი ურთიერთობა ელენისტურ ქვეყნებთან უფრო გაცხოველდა და ამასთან დაკავშირებით. უფრო ვრცელი ხასიათი მიიღო მათ მიერ მიღწეულ მონაპოვართა გაზიარებამ. მცხეთაში გათხრების დროს აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები, რომლებიც ჩვენი წელთაღრიცხვის დამდეგს მიეკუთვნებიან, აშკარად მოწმობენ იმას, რომ ჩვენში ფართოდ გავრცელებული ყოფილა ძველადვე ბერძნული მწერლობა და ბერძნული დამწერლობა და, მაშასადამე, საერთოდ ელენური კულტურა.

იზისათვის, რომ გავერკვეთ ძველი რომის ელენისტურ სახელმწიფოებთან ურთიერთობაში, საჭიროა ზოგადად გავითვალისწინოთ ამ სახელმწიფოების მდგომარეობა მოცემულ პერიოდში. დავიწყოთ ლაგიდების ეგვიპტეიდან. ამ სახელმწიფოს ემორჩილებოდა კირენაიკა, ხმელთაშუა ზღვის სირიული სანაპიროს უმეტესი ნაწილი, კიპრი და ზოგიერთი სხვა კუნძული და ეგეოსის ზღვისპირა ქალაქები. მაგრამ ამ დროს ეგვიპტე უკვე შესამჩნევ დაუძლურებას განიცდიდა, რომლის გამომწვევი მთავარი მიზეზი შინაური სოციალური და პოლიტიკური ბრძოლა იყო.

203 წელს გარდაიცვალა მეფე პტოლემეაიოს IV ფილოპატორი და მეფედ გამოცხადებულ იქნა ხუთი წლის პტოლემეაიოს V ეპიფანე. მის დროს რამოდენიმე წლის განმავლობაში ერთი მედროვე მეორეს სცვლიდა და ამ მოვლენას ზოგჯერ თან სდევდა პოლიტიკური და სოციალური ბრძოლა ეგვიპტის შიგნით.

ფილიპე V მაკედონელი, რომელიც რომთან პირველი ომის შემდეგ დადებული ხელშეკრულების მიხედვით იძულებული იყო ხელი აეღო საბერძნეთის მიმართ აგრესიულ პოლიტიკაზე, ცდილობდა ესარგებლნა ეგვიპტის შინაგანი გართულებული მდგომარეობით და დაპატრონებოდა მის სამფლობელოს ეგეოსის ზღვასა და მცირე აზიაში. ამასვე ისახავდა მიზნად სირიის მეფე ანტიოქოზ III, დიდად წოდებული. ამასთან დაკავშირებით, ვიდრე საუბარს გავაგრძელებდეთ, საჭიროა მოკლედ გავეცნოთ სელევკიდების სირიას და მის მეზობელ მოსახლეობას.

ელენისტურ სახელმწიფოებს შორის ყველაზე უფრო დიდი იყო სირიის სელევკიდების სამეფო. მასში თავდაპირველად შედიოდა მედია, პერსიდა, სუზიანა (ელამი), ბაქტრია და პართია; მანვე შეიერთა შემდგომ დროში ჩრდილოეთი შუამდინარეთი, ჩრდილოეთი სირია და მცირე აზიის მნიშვნელოვანი ნაწილი. მაგრამ ეს უზარმაზარი სამეფო მეურნეობითი, კულტურული და ეთნიკური მხრივ ისეთი განსხვავებული ტომების და მხარეებისაგან შედგებოდა, რომლებშიც ძლიერი იყო განდგომის ტენდენციები. სელევკიდების ხელისუფლება მანამდე იყო მტკიცე, ვიდრე მის დასაყრდენ საფუძველს წარმოადგენდნენ ბერძნულ-მაკედონური წრეები, ჯარი და აგრეთვე ადგილობრივი საზოგადოების ზედა ფენები. როცა ეს საფუძველი შეირყა, სელევკიდების სამეფოს ცხადი დაუძლურება დაეტყო.

III ს. ნახევარში სელევკიდების სამეფოს ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთ მხარეებში წარმოიქმნა პართიის სამეფო. პართიების ნახევრადმომთაბარე ტომები კასპიის ზღვის სამხრეთით და სანხრეთ-დასავლეთით მდებარე ქვეყნებში ბინადრობდნენ. ძვ. წ. 250 წ. მათ აჯანყება მოაწყვეს ბერძენ-მაკედონელთა წინააღმდეგ. გადმოცემის მიხედვით აჯანყების მეთაური იყო არშაკი, რომლის ისტორიულობა ზოგიერთ მკვლევარში ეჭვს იწვევს. არსებობს აზრი, რომ ნამდვილად პართიის სახელმწიფოს დამაარსებელი იყო მითრიდატე I (171—138), რომელმაც დაიპყრო მედია, პარსი, არმენია და შუამდინარეთი.

პართიის განდგომის შემდეგ, მართალია, სელევკ II შეეცადა იქ თავისი მეუფება აღედგინა. მაგრამ მის სახელმწიფოში დაწყებულმა დინასტიურმა განხეთქილებამ აიძულა იგი უბრძოლველად საჩქაროდ უკან გაბრუნებულიყო. არშაკიდების საჟეფომ თავის დროზე დიდი როლი ითამაშა რომისა და ამიერ-კავკასიის ქვეყნების ისტორიაში.

სელევკიდების სამეფოს შინაგანი მღელვარებით და გარეგანი დაუძლურებით სარგებლობენ მცირე აზიის დინასტიებიც. განსაკუთრებულ მნიშვნელობას აღწევს ამ დროს პერგამის შედარებით პატარა ელენისტური სახელმწიფო, რომელსაც ატალიდები განაგებდნენ. ამ სახელმწიფოს ეკონომიურ ცხოვრებაში მთავარ როლს თამაშობდა ქალაქი პერგამი, რომელიც ზღვიდან რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით მდებარეობდა. პერგამში არსებობდნენ სახალხო კრება, საქალაქო საბჭო, არჩეული თანამდებობის პირები, ფილები და დემები. გათხრებმა პერგამში ბრწყინვალედ დაადასტურეს ატალიდების სახელმწიფოს სიმდიდრე. მრავალრიცხოვანი ქანდაკები, სურათები, მშვენიერი მოზაიკა უხვად ამკობდნენ სასახლეებსა და ტაძრებს. აღსანიშნავია, რომ პერგამის ბიბლიოთეკაში ორას ათასზე მეტი ხელთნაწერი ინახებოდა.

პერგამის მეფის ატალ I (241—197) მეფობის უკანასკნელ წლებში ჩაისახა საგარეო პოლიტიკის ახალი ხაზი, რომელიც თანმიმდევრობით რომაულ ორიენტაციაში გლინდებოდა. მართალია, ამ პოლიტიკის წყალობით პერგამი რომაელი მეფახშეებისა და მეომრების მფარველობით და დახმარებით სარგებლობდა, მაგრამ ქვემოთ დავინახავთ, თუ რა შედეგი მოჰყვა რომაელების მასზე ასეთ „მზრუნველობას“.

პერგამის მეფეები აარსებდნენ გიმნასიებს, მფარველობდნენ ბერძნულ ქალაქებს და მუდმივი კავშირი ჰქონდათ დელფოსა და დელოსთან.

მართალია, სელევკიდების სამეფო ყოველ ღონეს ხმარობდა, დაუფლებოდა მცირე აზიის ყველა დამოუკიდებელ მხარეს, მაგრამ პერგამის გარდა დამოუკიდებლობა შეინარჩუნეს ადგილობრივმა აგრეთვე სხვა სახელმწიფოებმაც—ბითინიამ, გალატიამ, კაპადოკიამ და პონტმა.

ბითინია მცირე აზიის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობდა და ხელშემწყობი ბუნებრივი პირობებით გამოირჩეოდა. პოლიტიკური ხელისუფლება აქ ადგილობრივ დინასტიას ეკუთვნოდა, რომელსაც სელევკიდების პრეტენზიების თავიდან აცილების პროცესში კავშირი დაუმყარებია სანაპიროს ცნობილ ბერძნულ ქალაქებთან—ჰერაკლესა და ბიზანტიასთან და ეგვიპტის მბრძანებელ პტოლემეაოს ფილადელფოსთან და შემდგომ ხელშეკრულებით დაკავშირებია მეზობელ სახელმწიფოს გალატიას. ასეთ კავშირს მართლაც ბითინიელებისათვის ისეთი დახმარება აღმოუჩენია, რომ მათ თავიდან აუცილებიათ სელევკიდების მიერ დაპყრობის განსაცდელი. აღსანიშნავია, რომ ბითინიაში 264 წელს დაუარსებიათ ბერძნული სახის ცნობილი ქალაქი ნიკომედია, რომელიც მისი სატახტო ქალაქი გამხდარა.

გალატია ოდესღაც ფრიგიის სამეფოს ცენტრალურ მხარეს წარმოადგენდა. III ს. დასაწყისში აქ დამკვიდრდნენ გალატები, რომ-

ლებიც ტომობრივი წყობის სტადიაში იმყოფებოდნენ. პირობები ამ ტომების შემდგომი განვითარებისათვის შედარებით მცირედ ხელსაყრელი აღმოჩნდნენ. ძლიერ სახელმწიფოთა რკალში მომწყვდეული გალატია მოწყვეტილი იყო გასასვლელს ზღვისაკენ და იმ მაგისტრალებს, რომლებზე სავაჭრო გაცვლა-გამოცვლა მიმდინარეობდა.

გალატების მეომარი ტომები მუდმივ საფრთხეს უქმნიდნენ მეზობელ კაპადოკიას.

კაპადოკია თავდაპირველად მცირე აზიის მთელ აღმოსავლეთ ნაწილს ეწოდებოდა ტავრის ჩრდილოეთით. უფრო გვიან ვიწრო ზოლს შავ ზღვასა და ჩრდილოეთით მდებარე ქედებს შორის პონტოს კაპადოკიას თუ უბრალოდ პონტოს უწოდებდნენ. საკუთრივ კაპადოკიამ, ანუ დიდმა კაპადოკიამ III საუკუნის პირველ ნახევარში სელევკიდებისაგან დამოუკიდებლობა მოიპოვა და საკუთარი დინასტია გაიჩინა. III ს. ნახევარში გალატები კაპადოკიის დასავლეთ მხარეებს დაეუფლნენ.

პონტოს სახელმწიფო მცირე აზიაში IV საუკუნის მიწურულში წარმოიქმნა. პონტოს სამეფო მას იმიტომ დაერქვა, რომ შავი ზღვის ანუ პონტოს სამხრეთ სანაპიროზე მდებარეობდა. მასში შედიოდა პონტოს სანაპირო, მთიანი მხარე მისგან სამხრეთით და კაპადოკიის ნაწილი მდინარე ჰალისის აღმოსავლეთით, ხოლო მხარე ბითინიასა და პონტოს შორის — პაფლაგონია დიდხანს დამოუკიდებელი იყო. პონტოს სამეფოში შედიოდნენ როგორც სანაპიროს ისეთი ბერძნული სავაჭრო ქალაქები, როგორიც იყვნენ ტრაპეზუნტი, ამისი და სინოპი, (ახლანდელი სამსუნი), ისე სოფლები, სადაც მთავარ სოციალურ ძალას მდიდარი მიწათმფლობელები წარმოადგენდნენ. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მიკუთვნილი პონტოს სამეფოში აგრეთვე სატაძრო ცენტრებს. ტაძრებს ეკუთვნოდათ დიდი მამულები და ათასობით ჰყავდათ ჰიეროდულები⁴.

ჩვენ გარკვეულად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ პონტოს სამეფოს მოსახლეობა უმეტეს ნაწილად ქართული იყო და უმთავრესად მხოლოდ მასში გაბატონებული წრეები განასახიერებდნენ ელენისტური ეპოქის შენარევ ელემენტს. ამიტომ სარწმუნოდ უნდა მივიჩნიოთ ანტიკური მწერლების ის ცნობები, რომელთა თანახმად პონტოს მოსახლეობა ძირითადად ქართველი ტომებისაგან — ტიბარენების, ხალიბების, სანებისა (ჭანების) და კოლხებისაგან შედგებოდა. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ცნობილმა თანამედროვე ეტრუსკოლოგმა პიგანიოლმა ხალიბები ეტრუსკების წინაპრებადაც კი ჩათვალა, რაც თავისთავად უდავოდ საგულისხმიერო მოსაზრებას წარმოადგენს.

ასეთი იყო ზოგადად მდგომარეობა ელენისტურ სახელმწიფოებში, როცა მაკედონიის მეფემ ფილიპე V და სირიის მეფემ ანტიოქოზ III განიზრახეს ესარგებლნათ ეგვიპტის დაუძლურებით და 203 წელს ურთიერთშორის ეგვიპტის სამფლობელოთა განაწილების კავშირი დადეს. ფილიპე V შეუდგა ეგეოსის ზღვის კუნძულებსა და მცირე აზიაში მდებარე პტოლემეიდებისაგან დამოკიდებული ქალაქების დაპყრობას, რაც საფრთხეს უქმნიდა ათენის პურიტ მომარაგებას და პერგამისა და როდოსის ინტერესების შეზღავნას წარმოადგენდა. ამ ნიადაგზე წარმოიქმნა ომი, ერთი მხრივ, როდოსსა და პერგამს და, მეორე მხრივ, მაკედონიას შორის. ომი მაკედონიის ცხადი უპირატესობით მიმდინარეობდა. ამავე დროს ანტიოქოზმა დაამარცხა ეგვიპტელი ჯარები და ადვილად დაეპატრონა კელესირიას, ფინიკიასა და პალესტინას.

ამ ამბებმა რომის სახელმწიფოს ხელმძღვანელები დიდად შეაშფოთა. ამასთან ერთად რომს დახმარებისათვის მიმართეს ეგვიპტემ, პერგამმა და როდოსმა. რომში მოვიდნენ დაინტერესებული ელენისტური სახელმწიფოებისა და ქალაქების ელჩები. ფილიპეს წარედგინა ულტიმატუმი, რომლის თანახმად მას ეგვიპტისათვის უნდა დაებრუნებინა წარმეული სამფლობელო, შეეწყვიტა საომარი მოქმედება ბერძნების წინააღმდეგ და სამედიატორო სასამართლოსათვის გადაეცა მაკედონიას, პერგამსა და როდოსს შორის არსებული სადავო საკითხები. ფილიპემ უარი განაცხადა ასეთი ულტიმატუმის შესრულებაზე და ომი აუცილებელი გახდა.

ფილიპეს წინააღმდეგ შედგა კოალიცია, რომელშიც რომის გარდა მნიშვნელოვან როლს პერგამი და როდოსი თამაშობდნენ. რომაელები ამ შემთხვევაშიც მოხერხებულად სარგებლობდნენ ბერძნული ქალაქების განთავისუფლების დემაგოგიური ლოზუნგით და ომის მსვლელობაში ანტიმაკედონურ კოალიციას შეუერთდნენ აგრეთვე ეტოლიელები და შემდეგ აქაელების კავშირიც. რომის დიპლომატიურ მიღწევას ისიც წარმოადგენდა, რომ ანტიოქოზ III თავი ვალდებულად სცნო, არ დახმარებოდა ფილიპეს რომთან ომში.

რომაელებმა ჯარის ნაწილი ათენს გაუგზავნეს დასახმარებლად, მათი მთავარი ნაწილი კი მაკედონიას შეესია. თავდაპირველად ომი ცვალებადი წარმატებით მიმდინარეობდა. ფილიპემ შეძლო შეენარჩუნებინა კორინთო და პელოპონესში მნიშვნელოვანი ციხე არგოსიც კი აიღო. მაგრამ 197 წელს მოკავშირეების დახმარებით რომაელების ჯარმა, რონელსაც პროკონსული ტიტე ფლამინიუსი მეთაურობდა, კინოსკეფალთან (თესალიაში) სასტიკად დაამარცხა მაკედონელების ლაშქარი დადებული საზავო ხელშეკრულების პირობები შესამჩნევად მძიმე იყო ფილიპესათვის: მან დაჰკარგა ყველა დაპყრობილი ადგილი მცირე აზიაში, ეგეოსის ზღვაზე და საბერძნეთში და მისი სამფლობელო

მხოლოდ საკუთრივ მაკედონიის ტერიტორიით განისაზღვრა; რომაელების სასარგებლოდ მას უნდა გადაეხადა ათასი ტალანტი; ექვსი ხომალდის გამოკლებით გადაეცა ფლოტი და ხმელეთის ჯარი 5 ათას მეომრამდე შეემცირებინა. ხელშეკრულებაში განსაკუთრებული ადგილი ჰქონდა მიკუთვნებული ბერძნული ქალაქების თავისუფლების აღიარებას. საბერძნეთში წარგზავნილ იქნა რომის სენატის კომისია ტიტე ფლამინიუსის თავმჯდომარეობით. 196 წელს ისტამოსის ასპარეზობის დროს ფლამინიუსმა დიდი ზეიმით გამოაცხადა ბერძენთა ქალაქების თავისუფლება. დამსწრენი ამ ამბავს დიდი ენთუზიაზმით შეხვდნენ და, როცა ედიქტი მაუწყებელმა მეორედ წაიკითხა, ისტორიკოსის პოლიბიოსის სიტყვით (XVIII 46, 9), ტაშის ისეთი გრიალი ატყდა, რომლის წარმოდგენაც კი ძნელიაო. მაგრამ გამოცხადებული თავისუფლება წმინდა რომაული ხასიათისა იყო. რომაელები თავისი შეხედულებით აწესებდნენ ბერძნული ქალაქების საზღვრებს და თვითნებურად ანაწილებდნენ მათ აქაიასა და ეტოლიის კავშირებში. ერთი მხრივ, მათ აღიარეს კორინთოს თავისუფლება, ხოლო, მეორე მხრივ, მის სიმაგრე აკროკორინთში თავისი გარნიზონი ჩააყენეს. თავის ხელქვეითად დატოვეს მათ აგრეთვე ქალაქები დემეტრიადა თესალიაში და ქალკიდა ევბეაზე. სენატის კომისიისა და ელჩების დახმარებით რომი საბერძნეთის პოლისების შინაურ საქმეებშიც ერეოდა. ფლამინიუსი დემოსის არისტოკრატიული პარტიის წინააღმდეგ ბრძოლაში უკანასკნელს უჭერდა მხარს და არისტოკრატიის წრეში ცხადი პატივისცემით სარგებლობდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით დამახასიათებელია სპარტის ტირანის ნაბისის ამბავი. როგორც ჩანს, ვიდრე რომაელები ფილიპეს ებრძოდნენ, ისინი ნაბისთან კავშირში იმყოფებოდნენ, მაგრამ როგორც კი ბრძოლა დამთავრდა, 195 წ. მას ყველა ბერძენის სახელით ომი გამოუცხადეს, ვითომდა ბერძნების ყოველგვარი ტირანიისაგან განთავისუფლების მიზნით. საქმე იმაშია, რომ პოლიბიოსის სიტყვით ნაბისი ყველა დევნილს მფარველობდა და მონებსაც კი ანთავისუფლებდა და, მაშასადამე, თავისი მოღვაწეობით ბერძნული ქალაქების მონათმფლობელური არისტოკრატიის დიდ გულისწყრომას იმსახურებდა. ნაბისი იძულებული გახდა, ხელი აეღო არგოსზე, პელოპონესის სანაპიროში მდებარე სხვა ქალაქებზე და კრეტაში მთელ სამფლობელოზე. არსებითად იგი მხოლოდ სპარტის მხარით უნდა დაკმაყოფილებულიყო.

ბერძნების ვითომდა განმათავისუფლებელმა რომაელებმა აუარებელი სიმდიდრე გამოჰიდეს საბერძნეთიდან. გარდა ოქროსა და ვერცხლისა, თუ ერთ ეპიგრაფიკულ ძეგლს დავუჯერებთ, რომაელებმა დამარცხებულთ ჩამოართვეს არა მარტო მოძრავი ქონება, არამედ ზოგიერთ შემთხვევაში მამულები და სახლებიც, რომელთაც შემდგომ გამოსყიდვით უბრუნებდნენ.

ამიტომ სრულიად ბუნებრივია, რომ ასეთი საქმიანობა ბერძნების „განმანთავისუფლებელი“ რომაელებისა მათს წრეში უდიდეს უკმაყოფილებას იწვევდა. ეს უკმაყოფილება განსაკუთრებული ძლიერებით მაშინ გამოვლინდა, როცა ევროპის ნიადაგზე უკვე ფეხდადგმული, რომაელების უძლიერესი მოწინააღმდეგე და მეტოქე, სირიის მეფე ანტიოქოზ III თავისი ლაშქრით ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე გადმოვიდა.

ამრიგად, რომაელების მიერ განთავისუფლების პროცესში დაზარალებულნი არა მარტო პრომაკედონური ორიენტაციის ბერძნული პოლისები, არამედ რომის მომხრეებიც. რომაულ ხელმძღვანელობას ბერძნული პოლისების თავისუფლება ისე ესმოდა, როგორც უცხო ჯარებისაგან და გარედან თავმოხვეული კანონებისაგან მათი განთავისუფლება. მაგრამ რომაელები ინარჩუნებდნენ საბერძნეთის პოლიტიკური ცხოვრების უმაღლეს კონტროლს. თავისი ჯარების გამოყენამაც კი საბერძნეთიდან მათ შედარებით გვიან დაამთავრეს.

3. ომი რომსა და ანტიოქოზ III შორის და მისი შედეგები

ფილიპესა და რომს შორის ომის დროს ანტიოქოზმა თავი აარიდა თავის მოკავშირის დახმარებას და მთელი თავისი ყურადღება სელევკიდების მონარქიის ძველ საზღვრებში აღდგენას მიაპყრო. ერთი მხრივ, მან წარგზავნა ხმელეთის ჯარი სარდში, ხოლო, მეორე მხრივ, ფლოტის საშუალებით დაიპყრო ეგვიპტელი პტოლემეაიოსების კუთვნილი ზღვისპირა ქალაქები კილიკიაში, ლიკიასა და კარიაში.

ამასობაში რომაელებმა ომი ფილიპესთან უკვე დაამთავრეს და მასთან განსაზღვრული ხელშეკრულება დადეს. ანტიოქოზ III კი იწყებს იმ ქალაქების დაპყრობას მცირე აზიასა და თრაკიაში, რომლებიც რომმა „ის-იყო“ მაკედონიის ბატონობისაგან გაანთავისუფლა. მცირე აზიის ზოგიერთმა თავისუფალმა ქალაქმა, ლამპსაკმა, ალექსანდრიამ (ტროადაში) და სმირნამ რომაელებთან იჩივლეს ანტიოქოზის ასეთ მოქმედების გამო. 196 წელს რომაელი ელჩები შეხვდნენ ანტიოქოზს და მოსთხოვეს მას, დაებრუნებინა ეგვიპტის მეფისათვის მისგან მიტაცებული ქალაქები და გაენთავისუფლებინა ევროპისა და აზიაში ბერძნული პოლისები. მაგრამ მოლაპარაკება ამ საგანზე უშედეგოდ დამთავრდა და წარმოიქმნა პირველი მნიშვნელოვანი ბზარი რომისა და ანტიოქოზის ურთიერთობაში. ამას გარდა, რომის სენატმა უარყო ანტიოქოზის წინადადება ხელშეკრულების დადების შესახებ. საქმეს ისიც ართულებდა, რომ პერგამის მეფე საფუძვლიანად შიშობდა, რომ ანტიოქოზის სამფლობელო მის სამეფოს—პერგამსაც შთანთქავდა. ამიტომ ის უფრო მჭიდროდ უკავშირდებოდა რომაელებს და აქებებდა მათ სირიის წინააღმდეგ ომის დაწყებაზე.

195 წელს, როგორც ვიცით, მონათმფლობელური კართაგოს სახელგანთქმული სარდალი ჰანიბალი იძულებული იყო ანტიოქოზთან შეეფარებინა თავი. ჰანიბალმა ანტიოქოზს ფართო ანტირომაული კოალიციის გეგმა მიაწოდა. ამ გეგმით რომის წინააღმდეგ ომში მონაწილეობა კართაგოსაც უნდა მიეღო. მაგრამ ანტიოქოზმა ამჯობინა ისევ საბერძნეთის იმ პოლისებს დამყარებოდა, რომლებიც რომაული მეთოდით განთავისუფლებით უკვე უკმაყოფილო იყვნენ. ამ დროს საერთოდ ბერძნული პოლისები ორ მოპირდაპირე ბანაკად იყვნენ დაყოფილი.

ტიტე ლივიუსის სიტყვით „წარჩინებული და კეთილგანმზრახველი“ ადამიანები რომაელებთან კავშირს ემხრობიან, ხოლო „ბრბოს და იმათ, რომელთა საქმენი მათს სურვილებს არ შეესაბამებიათ, სურთ საერთო გადატრიალებათ“. როგორც ჩანს, ოლიგარქიული პრორომაული დაჯგუფება სჭარბობდა ანტირომაულს. ამიტომ ანტიოქოზის მხარე მიუღიათ მხოლოდ ეტოლიისა და ბეოტიის კავშირებს. რომაელების დიპლომატიის მიღწევად ისიც უნდა ჩაითვალოს, რომ მათ მოახერხეს ფილიპეს დათანხმება, არ დახმარებოდა თავის ყოფილ მოკავშირეს ანტიოქოზ III და ისიც პირიქით რომს უწევდა დახმარებას. ეხმარებოდა რომს აგრეთვე როდოსი და პერგამი.

192 წელს ანტიოქოზი თავისი ლაშქრით გადავიდა საბერძნეთში. ომის პროცესში დიდი განადგურება განიცადეს ორი მეგრძოლი უცხო ჯარების მხრივ ჩრდილოეთმა და შუა საბერძნეთმა.

საბერძნეთიდან გამოდევნილმა ანტიოქოზ III თერმოპილის კლდე-კარში სასტიკი დამარცხება განიცადა. ამიტომ ის შეეცადა თრაკიაში განაგრებულყო და ჰელესპონტზე რომაელების გადასვლისათვის ხელი შეეშალა. მაგრამ სირიის ფლოტის დამარცხების შემდეგ ის იძულებული იყო, თრაკია დაეტოვებინა და ომი მცირე აზიაში გადაეტანა. რომაელებმა 190 წელს ბრძოლის ველზე წარგზავნეს ლუციუს კორნელიუს სციპიონი, რომელსაც ლეგატად თანახლდა მისი ძმა—კართაგოსთან მეორე ომის ცნობილი გმირი პუბლიუსი. გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა მაგნესიასთან. ანტიოქოზ III კვლავ სასტიკი დამარცხება განიცადა. დამარცხების შემდეგ მას განუდგნენ მცირეაზიური ქალაქები, ერთდროულად იარაღი დაჰყარეს მისმა მოკავშირე ეტოლიელებმა და საერთოდ მის გარშემო ისეთი პირობები წარმოიქმნა, რომ იძულებული გახდა რომაელებისათვის სამშვიდობო ზავი ეთხოვა. რომის სენატის მიერ წარმოდგენილი სამშვიდობო ხელშეკრულების პროექტი 188 წ. იქნა დამტკიცებული. ამ ხელშეკრულების თანახმად, ანტიოქოზი ვალდებული იყო ხელი აეღო ყველა თავის სამფლობელოზე ევროპასა და აზიაში ტავრის ჩრდილოეთით, დაებრუნებინა ტყვეები, გადაეცა ყველა სპილო და ათი ხომალდის გამოკლებით მთელი ფლოტი და გადაეხადა რომაელებისა და პერგამისათვის კონტრიბუცია. ანტიოქოზის მცირეაზიელი მოკავშირეები განადგურებულ იქნენ. მისგან ჩამორთმეული

ტერიტორია ნაწილობრივ როდოსს და ნაწილობრივ პერგამს გადაეცა, ხოლო ზოგიერთი ქალაქი თავისუფლად იქნა გამოცხადებული.

ხელშეკრულების ძალით ანტიოქოზს რომაელებისათვის უნდა გადაეცა მასთან თავშეფარებული ჰანიბალი. ამიტომ რომის ეს უდიდესი მტერი იძულებული იყო ჯერ კრეტაში გაქცეულიყო და მერე ბითინიაში, სადაც რამდენიმე წელი ცხოვრობდა. მაგრამ აქაც მას მოსვენებას არ აძლევდნენ და, როცა შეიტყო, რომ ის ბითინიის მეფემაც გასცა და მისი სახლი უკვე მკვლელებითაა გარემოცული, 183 წელს საწამლავის მიღებით დაამთავრა თავისი მოუსვენარი სიცოცხლე. შემთხვევით იმავე წელს გამოესალმა წუთისოფელს მისი მძლეველი სციპიონ აფრიკელიც.

სელევკიდების სახელმწიფოზე რომის გამარჯვებას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა მისი შემდგომი გაძლიერებისა და ხმელთაშუა ზღვის აუზში მისი მნიშვნელობის ფრიად გაფართოებისათვის. სხვათა შორის, საყურადღებოა ისიც, რომ თავის დიპლომატიური ხერხით მან როდოსსა და პერგამში გაბატონებული კლასების გული ისე მოიგო, რომ მათში მტკიცე პოლიტიკური დასაყრდენი მოიპოვა.

ხოლო სელევკიდების სახელმწიფო დიდად შეარყია რომთან ომში დამარცხებამ. მას განუდგნენ არმენია და სოფენა და საგულისხმოა, რომ სახელმწიფოს აღმოსავლეთის სატრაპიები ამბოხებამ მოიცვა. ამიტომ ანტიოქოზი იძულებული იყო გაელაშქრნა აღმოსავლეთით, რომ ამბოხებული სატრაპიები დაემშვიდებინა, განმდგარი მხარეები უკან დაებრუნებინა და თავისი ხელისუფლება კვლავ განემტკიცებინა.

როცა ანტიოქოზი ელიმაიდის ბელას ტაძარს სძარცვავდა იმ მიზნით, რომ რომაელების კონტრიბუციის გასანაღდებელი სახსრები მოეპოვებინა, იგი იქვე იქნა მოკლული.

უკვე იყო აღნიშნული, რომ ომში დამარცხებას თან მოჰყვა სელევკიდების მონარქიის არა მარტო საგარეო მდგომარეობის შერყევა, არამედ შინაური ვითარების გართულებაც. სელევკიდების სახელმწიფოში იზრდება ხელქვეითი ტერიტორიების ექსპლოატაცია, რასაც თან სდევს ადგილობრივი მოსახლეობის სელევკიდების ხელისუფლების წინააღმდეგ ბრძოლა. ამ ბრძოლამ განსაკუთრებით მწვავე ფორმა იუდეაში მიიღო.

იმ დროს იუდეაში ხელისუფლება იალვეს ტაძრის გარშემო შეჯგუფებულ ქურუმულ არისტოკრატიას ეკუთვნოდა. ამ არისტოკრატის ერთი ნაწილი, ეგრეთწოდებული ელენისტები, ახლო მონაწილეობას იღებდა საგარეო ვაჭრობაში და სელევკიდებთან მჭიდრო კავშირის მომხრე იყო. სელევკიდების დახმარებით ელენისტებმა ხელში ჩაიგდეს იუდეაში ძალა-უფლება. ისინი ხელს უწყობდნენ იუდეაში ელენისტური კულტურისა და ჩვეულების გავრცელებას და ცდი-

ლობდნენ მათს ადგილობრივი მოსახლეობისათვის თავზე მოხვევას. ძველი ჩვეულებებისა და ტრადიციის დარღვევა კი ხალხში დიდ მღელვარებას იწვევდა. მაგრამ მთავარი ის იყო, რომ ელენისტები აფართოებდნენ თავიანთ სავაჭრო-სავაზშო ოპერაციებს, ადიდებდნენ გადასახადებს, აჟარესებდნენ ხალხის ფართო მასების მდგომარეობას. ასეთ ნიადაგზე წარმოიქმნა 171 წელს იერუსალემში დიდი სტიქიური ამბოხება. ის არსებითად პასუხს წარმოადგენდა ადგილობრივი ხელისუფლების მოქმედებაზე, რომელიც მიზნად მეფისათვის ხარკის გადასახდელად სატაძრო ხაზინის კონფისკაციას ისახავდა. ანტიოქოზ IV იერუსალემი გაანადგურა და რამოდენიმე წლის შემდეგ კვლავ გაიმეორა იაღვეს ტაძრისა და მთელი ქალაქის დარბევა, 10 ათასზე მეტი მცხოვრები კი მან მონებად აქცია. აქვე ააგო ანტიოქოზმა სიმაგრე აკრა, რომელშიც ჩააყენა თავისი გარნიზონი, და განუშტკიცა ელენისტებს ხელისუფლება, რის შემდეგ იუდეელთა სარწმუნოება აკრძალულ იქნა და მის ნაცვლად ბერძნული ღმერთების კულტი იქნა დაწესებული. საქმე ისე შორს წავიდა, რომ ბერძნული წესების შესრულების მეთვალყურეებად განსაკუთრებული მოხელეები იქნენ დანიშნული. ყოველივე ამან ალღესო იუდეელი ხალხის მოთმინების ფიალა და 167 წ. ატყდა ახალი აჯანყება, რომელმაც თავის განვითარების პროცესში სელევკიდების ბატონობის საწინააღმდეგო სახალხო ომის ხასიათი მიიღო. ამ ამბოხებას მეთაურობდა ხასმონეების გვარის ადგილობრივი ქურუმის შვილი იუდა, რომელსაც მაკავეელი (ურო) უწოდეს. ერთ დროს იუდეელმა მებრძოლეებმა დაამარცხეს ანტიოქოზის მიერ მათს წინააღმდეგ წარმოგზავნილი რაზმები, ხოლო 164 წ. აიღეს იერუსალემი და გარემოიცვეს აკრაში მდგომი სირიული გარნიზონი. იუდა მაკავეელმა მიიღო უმაღლესი ქურუმის ღირსება და გაატარა ზოგიერთი რეფორმა: მოახდინა ელენისტების ქონების კონფისკაცია და განახორციელა ერთგვარი ღონისძიება გლეხების მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად. ამასთან ერთად ქურუმთა თანამდებობანი მან გვარის წარჩინებულობისაგან დამოუკიდებლად დაანაწილა. მაგრამ სელევკიდებმა ისევ დაარბიეს იუდეა. თვით იუდა მაკავეელი 160 წ. მოკლულ იქნა ერთ ბრძოლაში და იუდეელთა ქალაქებში სელევკიდებმა კვლავ შეიყვანეს თავიანთი გარნიზონები⁵.

4. მესამე ომი მაკედონიასთან

მეორე ომში დამარცხების შემდეგაც ფილიპე არ შერიგებია თავის ბედს და მაკედონიაც საბოლოოდ დაუძლურებულად არ მიუჩნევია. მართალია, რომთან დადებული ხელშეკრულების თანახმად მას თავისი ხმელეთის ჯარი 5 ათას მეომრამდე უნდა შეემცირებინა, მაგრამ ანტიკური წყაროების გადმოცემით ის მოხერხებულად უვლიდა გვერდს ამ მოთხოვნისას: ყოველწლიურად ბეჯითი გაწვრთვნის შემდეგ

ფილიპე უშვებდა 4 ათას მეომარს და მათს ნაცვლად ახლებს იწვევდა. ცხადია, ამ გზით თითქოს არც ხელშეკრულების პირობა ირღვეოდა და არც მაკედონიის ჯარს მეომრების მხოლოდ ზუსტად განსაზღვრული რიცხვი რჩებოდა. რომი კვლავ უნდობლობით და ეჭვის თვალით უცქეროდა ფილიპეს მოქმედებას. რომის სენატი ყოველგვარად ცდილობდა ხელი შეეშალა ფილიპეს მოქმედებისათვის, იღებდა და ისმენდა მასზე შემოტანილ საჩივრებს და ულტიმატუმს ულტიმატუმზე უგზავნიდა. თვით ფილიპეს ოჯახში გაიჩინეს რომალებმა თავიანთი ორიენტაციის მომხრე ტახტის მემკვიდრის დემეტრეს სახით. მეორე მხრივ, რაკი ბერძნებში ანტირომაული მიმართულება ფართოდ გავრცელებოდა, ფილიპე ცდილობდა თავის პოლიტიკის სასარგებლოდ გამოეყენებინა საბერძნეთის დემოსის ანტირომაული განწყობილება. ამიტომ რომის სენატი საბერძნეთისა და მცირე აზიის ქალაქებში ხშირად გზავნიდა ელჩებს, რომელთაც პრორომაული დაჯგუფების გამხმევება და განმტკიცება ევალებოდათ. ამასობაში ფილიპე V გარდაიცვალა, ხოლო მისმა მეორე ვაჟმა პერსეუსმა მოახერხა ტახტისაგან ჩამოეშორებინა რომისადმი სიმპათიით აღჭურვილი ძმა დემეტრე და თვითონ გამეფდა. ის მტკიცედ განაგრძობდა რომის საწინააღმდეგო ომისათვის მზადებას, ვინაიდან გრძნობდა მის აუცილებლობას.

პერსეუსმა ზოგიერთი ფრიად მოფიქრებული ნაბიჯიც კი გადადგა: მან იცოდა, რომ რომაელები ყველგან მხარს უჭერდნენ ოლიგარქიულ ჯგუფებს, რაც დემოკრატიების დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა და მათში ანტირომაულ განწყობილებას აღვივებდა. ამიტომ მაკედონიისა და ბერძნულ პოლისებში ხალხის ფართო მასების გულის მოსაგებად მან თავი გამოაცხადა ყველა იმათ მფარველად, ვინც ვალებს გამოექცა და ვისაც პოლიტიკური და სხვა დანაშაულისათვის თავის ქვეყნიდან გამოძევება ჰქონდა მისჯილი. ყველა მათ მან აღუთქვა მაკედონიაში უშიშარი არსებობა, ხოლო შემდგომში ქონების დაბრუნებაში დახმარება. საკუთრივ მაკედონიაში მან გაატარა სახელმწიფო ვალების კასაცია და გაათავისუფლა ისინი, ვისაც ბრალი სახელმწიფო დანაშაულობაში ედებოდათ. ყოველივე ამან პერსეუსისადმი სიმპათიები მნიშვნელოვნად გაზარდა და ანტირომაული კოალიცია განამტკიცა.

ეძებდა ის მოკავშირეებს ელენისტურ სახელმწიფოებშიც და კართაგოსთანაც კი აწარმოებდა მოლაპარაკებას, მაგრამ ამ მხრივ მან მნიშვნელოვან შედეგს ვერ მიაღწია. საქმე იმაშია, რომ ელენისტურ სახელმწიფოებს არ შეეძლოთ იმ დროს მაკედონიისათვის გარკვეული დახმარება გაეწიათ. სელევკიდების სახელმწიფო, რომელმაც წინათ რომაელებისაგან მწვავე დამარცხება განიცადა, თავისი მდგომარეობის გამოსწორებაზე ფიქრობდა. დინასტიური ბრძოლით დაქანცული ეგვიპტე კი თავის დაცვასაც ვერ ახერხებდა. სხვა ელენისტური სახელმწიფოები ან რომის მომხრე იყვნენ, ან რომის წინააღმდეგ

გალაშქრებას ვერ ბედავდნენ. მაკედონიის გაძლიერება, პირიქით, თავისთვის საზიანოდ მიაჩნდა პერგამის მეფესაც. ამიტომ ის ეწვია რომს და მონაწილეობა მიიღო პერსეუსის საწინააღმდეგო ბრძოლის გეგმის შემუშავებაში. რომის სენატმა აქაც თავის ნაცად ხერხებს მიმართა: ერთი მხრივ, რომაელი ელჩები არწმუნებდნენ პერსეუსს, რათა მას მოლაპარაკება დაეწყო სენატთან, ხოლო, მეორე მხრივ, ყოველგვარი ღონისძიებები ეხმარეს, რომ ფაქტიურად დაეშალათ მისი მოკავშირე ფედერაცია ბეოტიის ქალაქებისა. რა თქმა უნდა, მოლაპარაკებიდან არა გამოვიდა რა და დაიწყო მესამე მაკედონური ომი (171—167 წწ.). თუ არ მივიღებთ მხედველობაში იმას, რომ მაკედონიას ბრძოლაში შეუერთდნენ ილირიისა და ეპირის მეფეები, მაკედონია თითქმის იზოლირებული იყო. ამიტომ, მართალია, ომის დასაწყისში სამხედრო წარმატება პერსეუსს ეკუთვნოდა და მისი მოწოდებები სხვადასხვა სახელმწიფოსადმი დახმარების თხოვნით უკვე გამოძახილს ჰპოულობდა, მაგრამ რომაელებმა გადამჭრელი ზომები მიიღეს: დემაგოგიით, მუქარითა და ძალდატანებით მათ აიძულეს ბერძნული პოლისები მათი ერთგული დარჩენილიყვნენ. ამ გარემოებამ კი აიძულა პერსეუსი რომთან სამშვიდობო მოლაპარაკება დაეწყო. მაგრამ რომაელებმა მაკედონიას სრული კაპიტულაციის მოთხოვნილება წარუდგინეს, რასაც პერსეუსი ვერ დაეთანხმებოდა, და საომარი მოქმედება გაგრძელდა. 168 წ. პიდნასთან რომაელებმა პერსეუსის ჯარი მთლიანად გაანადგურეს. მაკედონიის სამეფომ თავისი არსებობა დაამთავრა. პიდნასთან გამარჯვების აღსანიშნავად დელფოში გახსაკუთრებული ძეგლიც კი იქნა აღმართული. ტყვედ ჩავარდნილი პერსეუსი ჯერ რომაელი სარდლის ტრიუმფალურ ეტლს მისდევდა და მერე თავისი სიცოცხლე საპატიმროში დაამთავრა.

როგორც ჩანს, რომაელები სასტიკად გაუსწორდნენ ეპირს, რომელიც პერსეუსს ეხმარებოდა. არსებობს ცნობა, რომ მათ ეპირში 70 ქალაქი გაანადგურეს და 150 ათასი კაცი მონებად გაყიდეს. შემონახული ცნობების თანახმად, რომის სენატის კომისიამ უწინარეს ყოვლისა მაკედონელებისა და ილირიელების „თავისუფლება“ გამოაცხადა. მაკედონია გაყოფილ იქნა ოთხ განცალკევებულ ნაწილად. ცენტრებით ამფიპოლში, თესალონიკაში, პელაში და პელაგონიაში. ამ ოთხი ნაწილის მცხოვრებლებს არ ჰქონდათ ურთიერთისადმი დამოკიდებულებაში არც *jus connubii* (ქორწინების უფლება) და არც *jus commercii* (უძრავი ქონების შეძენის უფლება). მაკედონელებს აეკრძალათ ოქროს ქვიშრობების დამუშავება და ნება ჰქონდათ მხოლოდ რკინა და სპილენძი ამოეღოთ. ეკრძალებოდათ მათ აგრეთვე მარილის შეზიდვა და ისეთი ხე-ტყის მოჭრა და გატანა, რომლითაც ხომალდებს აგებდნენ. ასევე სასტიკად გაუსწორდნენ რომაელები ილირიელებს. თვითნებურად მოქმედებდნენ რომაელები საბერძნეთში

თავის ყოფილ მოკავშირეების მიმართაც. ასწორებდნენ მათს საზღვრებს ამა თუ იმ პოლისის რომის წინაშე დამსახურების მიხედვით, მოწინააღმდეგეებს კი სჯიდნენ. ეტოლიაში რომაელმა ჯარისკაცებმა კავშირის 550 წევრი ამოხოცეს. იმ პირებს, რომელთაც პერსეუსისადმი თანაგრძნობა ედებოდათ ბრალად, რომში აგზავნიდნენ განსასჯელად და მძევლებად. ამ პირთა შორის იმყოფებოდა ცნობილი ისტორიკოსი პოლიბიოსიც. მაკედონიასთან მესამე ომის დაწყების წინ რომაელებმა ფაქტიურად დაშალეს ბეოტიის კავშირი; კიდევ უფრო ადრე მათ ეტოლიის კავშირს დაუკარგეს თავისი ნიშნულობა, ხოლო აქაიის კავშირს ისინი თანდათან არღვევდნენ. პოლიბიოსის სიტყვით (XXX 6,2) მთელი ელადა პერსეუსის დამარცხების შემდეგ ამბოხდა, ცვლილებებმა მოიცვა და უნდა აღინიშნოს, რომ სოციალურსა და პოლიტიკურ ბრძოლას ბერძნულ პოლისებში ახლა უფრო მეტად რომის ბატონობის წინააღმდეგ ბრძოლის ხასიათი ენიჭება. აქაიის კავშირში ძლიერდება ანტირომაული განწყობილება, რომლის მატარებელი ელემენტები ახერხებენ კავშირის სათავეში ჩადგომას, ფართოვდება მოსახლეობის შუა ფენების პოლიტიკური მნიშვნელობა და იწყება ცდები დემოსის მდგომარეობის გაუმჯობესებისა ვალების გადახდის ვადის გაგრძელების გზით. მაკედონიის მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა 149 წელს თავის გამოსახულებას უკვე აშკარა ამბოხებაში პოულობს. მაკედონიაში ამბოხებას მეთაურობს ვინმე ანდრისკე, რომელიც პერსეუსის შვილად ფილიპედ აცხადებს თავს. მას მიემხრნენ თრაკიელი ტომები. მალე მან ხელში ჩაიგდო მთელი მაკედონია და რამდენიმე დამარცხება მიაყენა რომაელების რაზმებს. მაშინ რომაელები იძულებული იყვნენ მის წინააღმდეგ მეტელის სარდლობით დიდი ჯარი გაეგზავნათ. 148 წელს ანდრისკე დამარცხებულ იქნა, მტერს ტყვედ ჩაუვარდა და მეტელის ტრიუმფის შემდეგ სიკვდილად დასაჯეს რომში. ძველი დაყოფა მაკედონიისა ოთხ ნაწილად გააუქმეს და მაკედონია რომის პროვინციად გადააქციეს, რომელშიც ეპირი და სამხრეთი ილირიაც იქნენ ჩარიცხული.

ორი წლის შემდეგ რომის წინააღმდეგ აქაიის კავშირიც გამოდის. 149 წელს აღიძრა საკითხი აქაიის კავშირში შემავალი სპარტის საზღვრებისა და უფლებების შესახებ. მაგრამ აქაელებმა რომის სენატის კომისიის მოსვლას არ მოუცადეს და სპარტას თავს დაესხნენ. რომაელებმა მათ ეს თვითნებობად ჩაუთვალეს და გამოიტანეს დადგენილება სპარტისა და კორინთოს კავშირიდან გამოყოფის შესახებ. ვინაიდან მოლაპარაკებამ შედეგები არ გამოიღო აქაიის კავშირმა რომს ომი გამოუცხადა.

ამ კავშირის წევრები გულმოდგინედ ემზადებოდნენ ბრძოლისათვის, შეჰქმნეს საკავშირო ხაზინა ომის მიზნებისათვის და, თავისი ჯარი რომ გაედიდებინათ, გაანთავისუფლეს 12 ათასი მონა და მეომ-

რებად ჩარიცხეს. რომის საწინააღმდეგო მოძრაობას მეთაურობდა ქალაქი კორინთო. მიუხედავად იმისა, რომ აქაელების მოძრაობას ხალხი ბევრ იმ ბერძნულ ქალაქში, რომელიც მათს კავშირში არ შედიოდა, დიდად უთანაგრძნობდა, მაინც ვერც ერთმა ვერ გაბედა რომის წინააღმდეგ გამოსვლა. აქაელები დამარცხდნენ. 146 წ. კორინთო ძირ-ფესვიანად იქნა დანგრეული და გადამწვარი. დაანგრეს აგრეთვე აქაელთა სხვა ქალაქები; მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი მონებად აქციეს და რომში გადაიყვანეს, ბერძნების ყველა კავშირი დაშალეს და ყველგან ოლიგარქიების ბატონობა აღადგინეს. ფორმალურად მხოლოდ სპარტა და ათენი დარჩნენ დამოუკიდებელი. ამრიგად, რომაელების მიერ ბერძნული ქალაქების „განთავისუფლება“ იმით დამთავრდა, რომ მათ არსებითად საბოლოოდ დაჰკარგეს დამოუკიდებლობა და რომაული პროვინციის—მაკედონიის ხელისუფლებას დაექვემდებარნენ.

რომის გაბატონებამ მაკედონიასა და საბერძნეთში თავისი გავლენა იქონია როდოსის ოლიგარქიულ მონათმფლობელურ რესპუბლიკაზეც. უკვე III ს. მეორე ნახევარში როდოსი მნიშვნელოვანი შუამავლის როლს ასრულებდა სირიას, ეგვიპტეს, მცირე აზიასა და საბერძნეთს შორის სავაჭრო ურთიერთობაში. III ს. დასასრულს როდოსმა საშინელი მიწისძვრა განიცადა და აღსანიშნავია, რომ ბევრი ელენისტური სახელმწიფო მას ამ კატასტროფის დროს დახმარებას უწევდა. საყურადღებოა ის, რომ როდოსის მოვაჭრე მოვახშე მმართველი წრეები შინაგანი სოციალური ბრძოლის შემსუბუქების მიზნით დემოსისათვის პურის დარიგების სისტემას მიმართავდნენ. როდოსმა თავის დროზე ისარგებლა ეგვიპტის დასუსტებით და ეგეოსის ზღვის ზოგიერთ კუნძულს დაეუფლა. რომის ამალლების შემდეგ როდოსის ოლიგარქიამ თავისთვის უფრო სარფად რომთან კავშირი ჩათვალა. სირიის მეფის ანტიოქოზ III წინააღმდეგ ომში რომის დახმარებისათვის როდოსმა მიიღო კარია და ლიკია. მაგრამ მაკედონიასთან მეორე ომში რომის გამარჯვების შემდეგ წარმოქმნილმა მისმა მზარდმა გავლენამ როდოსელები უკვე შეაშფოთა. ამიტომ პერსეუსსა და რომს შორის ამტყდარ კონფლიქტში მესამე მაკედონური ომის დროს მათ განიზრახეს შუამავლობა ეკისრათ კონფლიქტის მოწესრიგებაში. ამან გააგულისა რომაელები და როდოსი დასაჯეს იმით, რომ ჩამოართვეს ლიკია და კარია და კუნძული დელოსი თავისუფალ ნავსადგურად გამოაცხადეს.

წინათ ეს პატარა კუნძული უმთავრესად იმ შემოსავლით ცხოვრობდა, რომელიც ზოგად ბერძნული მნიშვნელობის მის ტიძარს შემოსდიოდა. პერსეუსის დამარცხების შემდეგ ეს კუნძული რომაელებმა ათენელებს გადასცეს, მისი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი აქაიაში გადაასახლეს და მის მაგიერ ათენელები გადმოიყვანეს. მას

შემდეგ, რაც დელოსის ნავსადგური რომაელებმა თავისუფლად გამო-
უცხადეს, მისი საგაქრო ტრიალი სწრაფად იზრდებოდა და მასზე უკვე
აღმოსავლეთის მხარეების მრავალი ვაჭარი ხვდებოდა ერთიანეორეს,
განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიენიჭა დელოსს ხმელთაშუა ზღვის
სამყაროში, როგორც უმნიშვნელოვანეს ბაზარს მონებოსას.

5. პერგამის სამეფოს რომთან ურთიერთობა

აქვე, ამ ამბებთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ მაკედონიისა და საბერძნეთის თანამიმდევროდ მათი ბედი პერგამის სამეფოსაც ეწია. პერგამის სამეფომ ევმენ II დროს მაკედონიასთან და სირიასთან ომებში რომს არსებითი დახმარება გაუწია, რისთვისაც რომაელებმა მას სელევკიდების სამფლობელოს მნიშვნელოვანი ნაწილი გადასცეს. მაგრამ მაკედონიის მეფე პერსეუსზე გამარჯვების შემდეგ რომაელებმა ერთგვარად შეცვალეს დანოკიდებულება პერგამის მიმართ. მათ ბრალი დასდეს ევმენს იმაში, რომ თითქოს ის შუამავლობას მათსა და პერსეუსის შორის იმიტომ კისრულობდა, რომ მაკედონიის მეფე საბოლოო განადგურებისაგან დაეხსნა.

ევმენის მოადგილეების დროს კი პერგამის საკავშირო ურთიერთობა რომთან თანდათან პოლიტიკური დამოკიდებულების ხასიათს ღებულობს. ამასთან ის ჰკარგავს თავის წინანდელ საზღვაო მნიშვნელობას და ამ მხრივ თავის ადგილს რომის მზარდ გავლენას უთმობს. მეფე ატალი III (139/138—133) დროს პერგამი ისეთ მდგომარეობას განიცდიდა, როცა იქ უკვე რომაელი მეფახშეები პარპაშობდნენ. ამას გარდა, პერგამში შინაგანი საზოგადოებრივი დაძაბულობა უკიდურეს წერტილს აღწევს. მზადდება დიდი სახალხო აჯანყება. შეშინებულ გაბატონებულ წრეებს მხოლოდ რომის სამხედრო დახმარების იმედი-ლა დარჩენოდათ. შესაძლოა, ამით აიხსნება ის, რომ სიკვდილის წინ ატალმა თავის სამეფო რომს უანდერძა, თუმცა ანდერძში ზოგიერთი ქალაქის და პირველ რიგში პერგამის თავისუფლება დაადასტურა. მეფის მიცვალების შემდეგ მმართველი წრეები იძულებული იყვნენ, ზოგი რამ დაეთმოთ ხალხისათვის: გამოსცეს დეკრეტი, რომლითაც პერგამის მოქალაქეობის უფლებები შესამჩნევად იქნა გაფართოებული; ეს უფლება მიენიჭა მოსახლეობის არასრულწლოვანი ნაწილის ზოგიერთ კატეგორიას, კერძოდ, მოქირავნეთ; მიღებულ იქნა ზოგიერთი ღონისძიება თითქმის მონების მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად. მაგრამ ამ დროს მონების, დაბეჩავებული გლეხობის და არასრულწლოვანი მოქალაქეების ამბოხებამ რომაელებისა და ადგილობრივი ბატონების წინააღმდეგ მძლავრი ხასიათი მიიღო. ეს მოძრაობა სამ წელზე მეტი გაგრძელდა (132—129). მეთაურობდა მას ატალის უკანონო ძმა არისტონიკე. ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ რომაელი მეფახშეების მიერ დარბეული მცხოვრებლები ქალაქ პერგამისა არამც

თუ მიემხრნენ არისტონიკეს, არამედ ის მეფედაც კი აირჩიეს. მიუხედავად იმისა, რომ ქალაქი ეფესი შეეცადა რომის დასახმარებლად პერგამის წინააღმდეგ თავისი ფლოტი გამოეყვანა, ეს დიდი მოძრაობა არამც თუ შემცირდა, არამედ უფრო გაიზარდა.

რომაელები იძულებული გახდნენ მთელი ჯარი წარეგზავნათ კონსულის კრასუსის სარდლობით. მან ალყა შემოარტყა არისტონიკეს ქალაქ ლევკაში. მაგრამ დასახული მიზნის მიღწევის მაგიერ თვით მას ჩაუვარდა ტყვედ ხელში. რომაელებმა მეორე ჯარი გამოგზავნეს პერგამში კონსულის პერპერნას მეთაურობით. ახლა უკვე მეთამბოხეებმა განიცადეს დამარცხება და მათი მეომრების ნაშთები კარიის ქალაქ სტრატონიკეაში იქმნენ გარემოცული. დაიწყო მთელ მხარეში რომაელი დამსჯელი რაზმების თავაშეხებული თარეში. როცა ქალაქი სტრატონიკეაც აიღეს, ტყვედ ჩაიგდეს არისტონიკე, წამოიყვანეს რომში და აქ სიკვდილად დასაჯეს ⁶.

წინანდელი პერგამის სამეფო ახლა უკვე რომის პროვინციად გადაქციეს, პროვინცია „აზიის“ სახელწოდებით.

6. მესამე პუნიკური ომი და კართაგოს დასასრული

უკვე იყო ნათქვამი, რომ ჩრდილოეთ იტალიაში ბინადარი გალების ტომების მნიშვნელოვანი ნაწილი მეორე პუნიკური ომის დროს პანიბალის მხარეზე იბრძოდა. ამ ომის დამთავრების შემდეგ კვლავ მოხდა მათი ახალი აჯანყება, რომელსაც ლიგურებიც კი შეუერთდნენ. მაგრამ 191 წელს ეს ბრძოლაც აჯანყებულთა სრული დამარცხებით დამთავრდა, რის შემდეგ გალების ოლქები მხოლოდ პადუსის ჩრდილოეთით იყვნენ დატოვებული და იქაც რომანიზაცია სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა. პადუსის ბარში კვლავ იქნა გადაყვანილი რამდენიმე რომაული ახალშენი, რომელთა შორის განსაკუთრებით ცნობილი არიან ბონონია, პარმა და მუტინა.

იმ დროს, როდესაც რომი აღმოსავლეთის საქმეებით იყო გატაცებული, ორჯერ დამარცხებულმა კართაგომ კვლავ იწყო მიღებული ჭრილობების მოშუშება. მართალია, მას აქტიური საგარეო პოლიტიკა დახშული ჰქონდა, მაგრამ სამაგიეროდ ის აფართოვებდა ურთიერთობას ადგილობრივ ტომებთან, ანვითარებდა პლანტაციურ მიწათმოქმედებას, ზრდიდა ქალაქებში სახელოსნოებისა და სავაჭრო საწარმოთა რიცხვს. მაგრამ თვით კართაგოს სახელმწიფოში ურთიერთს ექიშპებოდა სამი პარტია: პრორომაული, რომლის წარმომადგენლები ხშირად რომის აგენტების როლს კისრულობდნენ; დემოკრატიული, რომელიც უმთავრესად წვრილ ვაჭრებსა და ხელოსნებს ემყარებოდა და მიზნად კართაგოს საზღვაო სამფლობელოს აღდგენას ისახავდა; ნუმიდური, რომლის წარმომადგენლები ნუმიდიის მეფე მასინისასთან შეთანხმებას ემხრობოდნენ. ამავე დროს კი კართაგოს ეკონომიური აღორძინების

ნიშნები დიდ მღელვარებას იწვევდა რომაელების იმ ჯგუფში, რომელიც უმთავრესად მოვაჭრე-მევახშე წრეებთან იყო დაკავშირებული. ამ ჯგუფის მეთაური იყო ცნობილი კატონ უფროსი. არსებობს ცნობა, რომ 153 წელს კართაგოში იმოგზაურა კატონმა და პირადად დარწმუნდა მის ეკონომიურ ძლიერებაში, რომელიც, მისი აზრით, მას პოლიტიკური გაძლიერების საშუალებასაც მისცემდა. ამბობენ თითქოს მან რომში კართაგოდან მიიტანა ლელვის ცვრიანი ნაყოფი და განაცხადა: „განა საჭიროა ვილაპარაკოთ, რომ მტერი ჩვენს კედლებთანაა-ო“. ყოველ თავის სიტყვას სენატში კატონი ასე ამთავრებდა: „თუმცა მე ვფიქრობ, რომ კართაგო დანგრეულ უნდა იქნასო“ (*ceterum censeo Carthaginem delendam esse*).

რაკი რომაელების გარკვეულ წრეებში ასეთი განწყობილება განვითარდა, ძნელი არ იყო ომის საბაბის გამოძებნა. რომაელების მფარველობაში მყოფი ნუმიდიის მეფე მასინისა თავხედურად ექცეოდა კართაგელებს და ცდილობდა კართაგოს ტერიტორიის ნაწილის თავის სამფლობელოსთან შეერთებას. მოთმინებიდან გამოსულმა კართაგელებმა მას შეიარაღებული წინააღმდეგობა გაუწიეს და თუმცა მასთან შეტაკებაში დამარცხდნენ, მაგრამ რომის სენატმა მათ ასეთი მოქმედება 201 წლის ხელშეკრულების დარღვევად ჩაუთვალა და ომი გამოუცხადა. ასე დაიწყო მესამე პუნიკური ომი (149—146).

როგორც კი რომაელების ჯარი აფრიკაში გადავიდა, კართაგელებმა მასთან ელჩები წარგზავნეს ზავის თხოვნით. რომაელებმა მთელი იარაღის გადაცემა მოითხოვეს. როდესაც კართაგელებმა ეს მოთხოვნილება შეასრულეს, მათ განუცხადეს, ქალაქიდან გასულიყვნენ, ვინაიდან ქალაქი დანგრეულ უნდა იქნასო. ამან კართაგელების მოთმინების ფიალა აავსო და რომაელებისადმი საშინელი სიძულვილი გაუღვიძა. მთელი მოსახლეობა დაუსვენებლივ მუშაობდა ქალაქის გამაგრებისა და დაცვისათვის. რომაელებმა კართაგოს ალყა შემოარტყეს, მაგრამ მათთვის ქალაქი მიუწვდომელი დარჩა. გარემოცვა ორ წელს გრძელდებოდა, მაგრამ შედეგები არ ჩანდა, მაშინ 147 წ. აფრიკაში გაგზავნილ იქნა სციპიონ ემილიანე. მან განამტკიცა დისციპლინა რომაელების ჯარში და ქალაქის მიმართ ისეთი ბლოკადა გაატარა, რომ იგი სავსებით მოწყვეტა გარეგან ქვეყანას და სურსათის ყოველგვარი მიწოდება შეუწყვიტა. კართაგოს დაცვის სარდალმა ჰასდრუბალმა სციპიონს ზავი სთხოვა. მაგრამ სციპიონმა უარით უპასუხა და 146 წ. გაზაფხულზე მან ქალაქზე საერთო იერიში დაიწყო. მხოლოდ მეშვიდე დღეს მოახერხეს რომაელებმა კართაგოს აკროპოლის ბირსას აღება. შემონახულია გადმოცემა, რომ ჰასდრუბალი თავისი ოჯახით ესკულაპის ტაძარს შეეფარა და თავდაცვისათვის ემზადებოდა. მაგრამ ბოლომდე გამბედაობა არ ეოფნია, გამოვარდნილა ტაძრიდან და მუხლმოყრილი ევედრებოდა, არ მოესპოთ მისთვის სიცოცხლე. ეს დაუნახავს მის

მეუღლეს გესლიანად უსურვებია ქმრისათვის გადარჩენა, გადაუყრია ცეცხლში თავისი შვილები და თვითონაც ალში დამწვარა.

სასტიკად გაუსწორდნენ რომაელები კართაგელებს. სენატის მიერ წარგზავნილმა კომისიამ ქალაქის სრული მოსპობის დადგენილება გამოიტანა. ცეცხლმოკიდებული ქალაქი 16 დღე იწვოდა, შემდეგ მის ტერიტორიაზე გუთნით გატარებულ იქნა კვალი იმის ნიშნად, რომ ეს ადგილი ამიერიდან დაწყევლილია. კართაგოს სამფლობელო რომის აფრიკულ პროვინციაში იქნა ჩარიცხული. მხოლოდ ზოგიერთმა ისეთმა ქალაქმა, როგორიც იყვნენ უტიკა და ჰადრუმეტუმი, შეინარჩუნეს თავისუფლება. მიემატა ტერიტორია აგრეთვე რომაელების მოკავშირე ნუმიდიის სამეფოს. ასე აღიგავა დედამიწის პირიდან ოდესღაც ცნობილი კართაგოს მონათმფლობელური რესპუბლიკა.

მას შემდეგ, რაც რომაელებმა ბოლო მოუღეს თავის უდიდეს მტერს აფრიკაში, კართაგოს სახელმწიფოს, მათს წინაშე ახალი ამოცანა წამოიჭრა: დაპატრონებოდნენ კართაგელების სამფლობელოს ესპანეთში. მართალია, რომაელები ესპანეთში ჯერ კიდევ 206 წ. დამკვიდრდნენ, მაგრამ მათი ბატონობა არსებითად სანაპირო ზოლზე ვრცელდებოდა, ხოლო თავის სამფლობელოს გაფართოების პროცესში რომაელებს ბრძოლა უხდებოდათ ადგილობრივ მამაც ტომებთან, რომლებიც მტკიცედ იცავდნენ თავიანთ თავისუფლებას და დამოუკიდებლობას. 197 წ. დაიწყო ამ ტომების აჯანყება, რომელიც მთელ ესპანეთს მოედო. აჯანყების ჩასაქრობად რომაელებმა მთელი ჯარი წარგზავნეს და სასტიკად გაუსწორდნენ მეამბოხეთ. 154 წ. დაიწყო ლუზიტანების ახალი აჯანყება, რომელსაც კელტიბერები და სხვა ტომებიც შეუერთდნენ. რომაელებმა მოახერხეს მათთან მშვიდობის დამყარება, მაგრამ შემდეგ, როცა ლუზიტანებმა იარაღი დაჰყარეს, რომაელებმა მათი ნაწილი ვერაგულად ამოხოცეს და მონებად გაყიდეს. ამან კვლავ გამოიწვია ლუზიტანების აჯანყება. 147 წ. მათ გამოუჩნდათ ნიჭიერი წინამძღოლი და ორგანიზატორი, ყოფილი მწყემსი ვირიატი. რამდენიმე წლის განმავლობაში ის ძლევამოსილად უძღვებოდა აჯანყებას, ამიტომ რომაელები იძულებული გახდნენ 141 წ. ვირიატი მეფედ ეცნოთ. რომაელების პოლიტიკის დამახასიათებელია ის, რომ რომის სენატმა ვირიატთან დადებული ხელშეკრულება დაადასტურა, მაგრამ შემდეგ თითონვე დაარღვია და ლუზიტანიაში კვლავ წარგზავნა სამხედრო ძალები. ამასთან ერთად რომი არ მოერიდა იმასაც, რომ მიგზავნილი მოსყიდული მკვლელების ხელით მოეკლა მძინარე ვირიატი.

143 წ. ესპანეთის ჩრდილოეთით კიდევ ერთი ახალი ამბოხება მოხდა. ამ ამბოხების ცენტრს ქალაქი ნუმანცია წარმოადგენდა. ამ ქალაქის გარემოცველი რომაელი ჯარი კონსულის ჰოსტილიუს მანცინუსის მეთაურობით თითონ აღმოჩნდა ისეთ პირობებში, რომ იძულებული გახდა სამარცხვინო ხელშეკრულებაზე დათანხმებულიყო: რომაელების ბანაკის მთელი

ქონება ნუმანციელებს უნდა გადასცემოდა, ხოლო რომაელ ჯარს თავისუფალი უკან-დახევა ენიჭებოდა. რომის სენატმა ხელშეკრულება არ დაამტკიცა და ძველი წესის მიხედვით მტრისათვის მანკინუსის გადაცემა გადაწყვიტა. მაგრამ ნუმანციელებმა ის არ მიიღეს, მაშინ რომაელებმა ნუმანციელების წინააღმდეგ წარგზავნეს კართაგოს მძლეველი სციპიონ ემილიანე, რომელმაც 133 წ. 15-თვიანი გარემოცვის შემდეგ დაიპყრო ნუმანცია. ამრიგად, რომაელების გამარჯვებით მთავრდება მესამე პუნიკური ომი, ხდება ესპანეთის საბოლოო დაპყრობა და პერგამის სამეფოს აზიის რომაულ პროვინციად გადაქცევა. ამით სრულდება ხმელთაშუა ზღვის სამყაროში რომის უდიდესი მონათმფლობელური სახელმწიფოს წარმოქმნის პროცესი.

რომის სახელმწიფო ძვ. წ. II ს. პირველ ნახევარში

1. მოსოგის როგორც სამეურნეო სისტემის განვითარება მსხვილი მიწის მფლობელობის (ლათიფუნდიუმის) წარმოქმნა; სოფლის მეურნეობის ხასიათი

იმ დაპყრობითი ომების შედეგებმა, რომლებსაც რომაელები 120 წლის განმავლობაში აწარმოებდნენ ხმელთაშუა ზღვის სამყაროს ნიდამოებში, არსებითად შეცვალეს რომის სახელმწიფოს არა მარტო გარეგანი სახე, არამედ მისი შინაგანი სტრუქტურაც.

ამ მხრივ პირველ რიგში ის უნდა აღვნიშნოთ, რომ რომი იტალიის უმდიდრეს ხალხმრავალ ქალაქად იქცა, რომელიც სისტემატურად ივსებოდა დიდძალი ნადავლით და ტყვედ ჩავარდნილი და მონებადქცეული ადამიანებით.

ცნობილია, რომ ის სარდალი, რომელსაც imperium ჰქონდა მიკუთვნილი, თუ გარეშე მტერთან ომს მოიგებდა, ტრიუმფის უფლება მიენიჭებოდა. ტ რ ი უ მ ფ ი კი ეწოდებოდა საზეიმო პროცესიას, რომელშიც სარდალი დაფნის გვირგვინით თავმოსილი და ოქროთი შემკულ ძოწეულის ტოგაში გამოწყობილი საომარი ეტლით შედიოდა რომში ძღვევამოსილი ჯარის თანხლებით. პროცესია კაპიტოლიუმზე მთავრდებოდა, სადაც საზეიმო მსხვერპლშეწირვა სრულდებოდა. არსებობდა ეგრეთწოდებული ო ვ ა ც ი ა ც ანუ მცირე ტრიუმფი, რომლის დროსაც სარდალი თავზე მურტის გვირგვინით და ჩვეულებრივ ტოგით მოსილი შედიოდა რომში.

თუ ამ დროის ტრიუმფების აღწერილობათ გავეცნობით, შეგვიძლია დაახლოებით მაინც გავითვალისწინოთ ტრიუმფატორების წინ ნადავლის სახით გატარებული ვერცხლის, ოქროსი, ძვირფასი ჭურჭელისა და მონეტის არაჩვეულებრივი სიმრავლე. სახელმწიფო მდიდრდებოდა არა მარტო სამხედრო ნადავლით, არამედ ტყვეების მონებად გაყიდვითაც. მოვიგონოთ რამოდენიმე მაგალითი: ჯერ კიდევ პირველი პუნიკური ომის დროს აგრიგენტის აღების შემდეგ რომაელებს ხელში ტყვედ 25 ათასი კაცი ჩაუვარდათ და მონებად გაჰყიდეს. კონცხ ეკნომთან კართაგელებზე გამარჯვების შემდეგ რეგულმა რომში 20 ათასი მონა

წარგზავნა; კუნკტატორად წოდებულმა კონსულმა ფაბიუს მაქსიმუსმა 209 წელს ტარენტის აღების შემდეგ 30 ათასი ტარენტელი გაჰყიდა მონებად; ეპირის ქალაქების განადგურების დროს 167 წელს კონსულმა ემილიუს პაულუსმა 150 ათასი ტყვე მონებად გაჰყიდა; კიდევ უფრო საშინელი ბედი ეწიათ განადგურებული კართაგოს მცხოვრებლებს, რომლებიც მთლიანად მონებად იქნენ გაყიდული. საერთოდ უფლება გვაქვს, ვიგულისხმოთ, რომ წინათ ძველი სამყაროს არც ერთ მხარეში არ ყოფილა თავმოყრილი ეგოდენ მრავალი მონა, როგორც იმ დროის რომის სახელმწიფოში. ძნელია, სრული სიზუსტით გარკვეულ იქნას ის, თუ რას ფასობდა იმ დროს მონა, ვინაიდან მათი ფასი იცვლებოდა იმისდამოკიდებით, თუ რამდენად იზრდებოდა თუ კლებულობდა მათი რიცხვი ბაზრებზე. მაგ., როცა რომაელებმა სარდინია დაიკავეს, 80 ათასზე მეტი მონა ისე იაფფასად გაჰყიდეს, რომ რომში ოხუნჯობდნენ: „იაფია, როგორც სარდინო“. შავმუშა მონებთან შედარებით უფრო ძვირად ფასობდნენ განათლებული და კვალიფიციური მონები: მზარეულები, მსახიობები, მოცეკვავენი, მასწავლებლები, ექიმები, მხატვრები, მწერლები, არქივარუსები და სხვ. რომის სახელმწიფოს თითქმის ყველა მსხვილ ცენტრში არსებობდნენ მონათა ბაზრები. რომში, კი ასეთი ბაზარი კასტორის ტაძრის მახლობლად მდებარეობდა. ხოლო ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა მონათა ბაზარს კუნძულ დელოსზე. არსებობს ცნობა (Strabo, XIV 5,21), თითქოს დღეში აქ ზოგჯერ 10 ათასი მონა იყრიდა თავს და სალამოსთვის ყველა იყიდებოდა.

ამრიგად, ძველად მონობის ძირითად წყაროდ ომი ითვლებოდა. მაგრამ მის მეორე წყაროდ დავალიანება უნდა მივიჩნიოთ. მართალია, რომაელ მოქალაქეების მიმართ სავალ მონობა კანონით აკრძალული იყო, მაგრამ პროვინციებში, სადაც ამ კანონს გასავალი არ ჰქონდა, მევახშეები ათასობით ჰყიდდნენ მონებად ვალაუვალ მოვალეთ. მონობის წყაროს წარმოადგენდა აგრეთვე მეკობრეობა, რომელმაც თავის დროზე დიდ განვითარებას მიაღწია. ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროში მეკობრეებს რამდენიმე გამაგრებული პუნქტიც კი ჰქონდათ დაარსებული. მეკობრეები იტაცებდნენ და მონებად ჰყიდდნენ მრავალ ადამიანს. ტავრის მწვერვალზე არსებობდა ციხე ოლიმპი, მეკობრე ზენიკეტის თავშესაფარი; სირიაში ერთი ქალაქი ყაჩაღების ნამდვილ ბუდეს წარმოადგენდა. სანაპირო ქალაქები უკავშირდებოდნენ მეკობრეებს და მათთან შეთანხმებულად მოქმედებდნენ. რა თქმა უნდა, არ შეიძლება დავივიწყოთ ისიც, რომ ხდებოდა მონების ბუნებრივი გამრავლებაც. ბატონები ცდილობდნენ, რომ მათს მონებს შთამომავლობა გასჩენოდათ. რომაული კანონების თანახმად, მონისა და მხევალის კავშირი ქორწინებად კი არ ითვლებოდა, არამედ თანაცხოვრებად (contubernium). ოჯახში დაბადებულსა და აღზრდილ მონებს სპეციალურად *vernae* ეწოდებოდათ. რაც უფრო მეტად იზრდებოდა რომის სახელმწიფოში მონების რიცხვი.

და ფართოდ ინერგებოდა მონური შრომა, მით უფრო უპირატესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა წარმოებაში მონურ შრომას, ხოლო მეორე მხრივ, მით უფრო ვრცელ ხასიათს იღებდა მასში თავისუფალი შრომის შეზღუდვა და გამოდევნა. მოკლედ, მონობას წარმოებაში წამყვანი როლი მიეკუთვნებოდა.

სად შეიძლებოდა იმ დროს მონური შრომის უფრო წარმატებით გამოყენება? საქმე იმაშია, რომ ძვ. წ. II ს. პირველ ნახევარში რომაელებისა და საერთოდ იტალიის მოსახლეობის ძირითად საქმიანობას კვლავ მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა შეადგენდა, მაგრამ მსხვილ მესაკუთრეთა როგორც მიწათმოქმედების, ისე მესაქონლეობის მეურნეობაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა: მიწას ამ დროიდან მონები და ნაწილობრივ დაქირავებული თავისუფალი ადამიანები ამუშავებდნენ. II საუკუნემდე კი იტალიის უმეტეს ნაწილში წვრილი და საშუალო მეურნეობები ჭარბობდნენ, რომელთა დამუშავება ძირითადად თავისუფალ შრომას ემყარებოდა. მონათმფლობელობის განვითარებასთან ერთად ასეთი მეურნეობების თანდათანობით შევიწროებასა და შემცირებას ისეთი ტიპის მსხვილი მეურნეობები იწყებენ, რომლებიც უკვე მასობრივი მონური შრომის ექსპლოატაციას ემყარებოდნენ და თავიანთ პროდუქციას არა მარტო საკუთარი მოთხოვნილების დაკმაყოფილებისათვის, არამედ გასასყიდლადაც ამზადებდნენ. სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში მონური შრომის ფართო შთანერგვის ერთი პირდაპირი შედეგთაგანი მიწების კონცენტრაცია, მსხვილი მონათმფლობელური მამულების (ლათიფუნდიების) წარმოქმნა იყო. ასეთი პროცესის კლასიკურ სურათს გვაწვდის ისტორიკოსი აპიანე (*De bellis civilibus*, I 7): „საქმე იმაშია, რომ მდიდრებმა, მიიტაცეს რა ნაკვთებად დაუნაწილებელი მიწის უმეტესი ნაწილი (იგულისხმება *ager publicus*, ა. წ.), დროთა მსვლელობაში ირწმუნეს, რომ არავინ არასოდეს მას მათ არ ჩამოართმევს. მათს კუთვნილ ნაკვთების მახლობლად მდებარე ღარიბთა პატარა ნაკვთები მდიდრებმა ნაწილობრივ მათი თანხმობით შეისყიდეს და ნაწილობრივ ძალით ჩამოართვეს. ამრიგად, მდიდრებმა იწყეს მიწის ვრცელი სივრცის დამუშავება ბარში იმ ნაკვთების ნაცვლად, რომლებიც მათს მამულებში შედიოდნენ. ამასთან ერთად ყანების დამუშავებისა და ნახირის დაცვისათვის ისინი ნასყიდი მონებით სარგებლობდნენ, რათა თავისუფალშობილნი მიწათმოქმედებითი სამუშაოთი სამხედრო სამსახურს არ მოეცდინათ. ამას გარდა, მონათმფლობელობაც მდიდრებს დიდ სარგებლობას აძლევდა, ვინაიდან სამხედრო მოვალეობისაგან თავისუფალი მონები ძლიერ მრავლდებოდნენ. ყოველივე ამის გამო შემძლე ადამიანები უაღრესად მდიდრდებოდნენ, მხარე კი მონებით ივსებოდა. პირიქით, იტალიკების რიცხვი მცირდებოდა, ისინი ჰკარგავდნენ ენერგიას, რადგან მათ სიღარიბე, გადასახადები და სამხედრო სამსახური აბეჩავებდა. მაშინაც კი, როცა ეს ტვირთი ოდნავ შეუმსუბუქდებოდათ,

იტალიკები მაინც უმოქმედონი რჩებოდნენ, ვინაიდან მიწა მდიდრებს ეკუთვნოდა, რომლებიც მას არა თავისუფალი მუშაკების დახმარებით, არამედ მონების ხელით ამუშავებდნენ¹.

უდავოდ საგულისხმო დაკვირვებაა მოცემული².

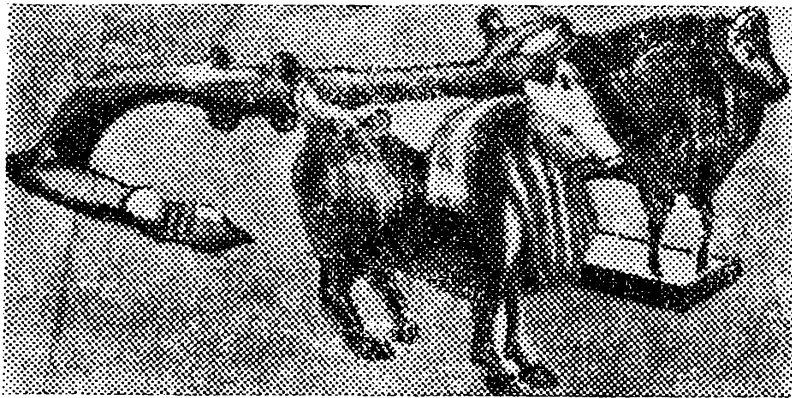
უნდა ვიგულისხმოთ, რომ მონური შრომის მასობრივად გამოყენება უმთავრესად იქ მოხერხდებოდა, სადაც შედარებით უბრალო კოოპერაცია იყო დასაშვები. ასეთ დარგს უნდა მივაკუთვნოთ მსხვილი პლანტაციური მეურნეობა რომაულ ლატიფუნდიებში. მაგრამ მსხვილ იტალიურ მამულებს, რომლებიც რამდენიმე ათას იუგერს შეიცავდნენ, ჩვეულებრივად ფრიად სუსტი კავშირი ჰქონდათ ბაზრებთან და მონების, მოვალეებისა და კლიენტების შრომით იკმაყოფილებდნენ თითქმის ყველა თავის მოთხოვნილებას. ასეთი მამულების პატრონები მიწის ნაწილს მონების ხელით ამუშავებდნენ, ნაწილს დიდ საძოვრებად აქცევდნენ და ნაწილსაც პატარა ნაკვეთებად ურიგებდნენ განსაზღვრული პირობით კლიენტებს. სხვა მდგომარეობა იყო საშუალო ზომის მამულებში, რომლებიც სულ რამდენიმე ასეულ იუგერს შეიცავდნენ. ასეთ მამულებს — ვილებს, სადაც სისტემატიურად აგრეთვე მონები მუშაობდნენ, ხოლო თიბვის, მკისა და ყურძნის კრეფის დროს, მათ დამატებით თავისუფალი დღიური მუშები ეხმარებოდნენ, გაცილებით უფრო მჭიდრო კავშირი აერთებდა ბაზრებთან და მათში სასაქონლო წარმოებას საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი ჰქონდა დათმობილი.

ასეთი სანიმუშო მამული კომპლექსური მეურნეობით აგვიწერა მარკოზ პორციუს კატო უფროსმა³. მისი ცნობილი ტრაქტატი მიწათმოქმედების შესახებ (*De agri cultura*) ისეთ ძვირფას წყაროს წარმოადგენს, რომელიც საშუალებას გვანიჭებს გავეცნოთ არა მარტო საშუალო ზომის მიწათმოქმედებით მეურნეობის ორგანიზაციას, არამედ იტალიის მთელი ეკონომიკის სტრუქტურას პირველი პუნიკური ომის უშუალოდ თანმომდევნო პერიოდში. მის მიერ მოწოდებული ცნობები იმდროინდელი სინამდვილის უდავო შთაბეჭდილებას სტოვებენ. რომის ძველი ტრადიციის თავგამოდებული დამცველი კატონი თავის ტრაქტატის დასაწყისში, ერთი მხრივ, ხაზს უსვამს იმ უპატივცემლობას, რომლითაც რომაელების წინაპრები ვაჭრებსა და მევახშეებს ეპყრობოდნენ, მეორე მხრივ კი, დასაშვებად, თუმცა შეძენის სარისკო სახეებად, მიაჩნია ვაჭრობა (*mercatura*) და ფულადი სესხი (*feneratio*). ზოგჯერ, მისი აზრით, უფრო სასარგებლოა მოგება ვაჭრობის გზით მოიპოოს კაცმა, ეს საქმიანობა რომ სახიფათო არ იყოსო, ხელსაყრელია, აგრეთვე, ფულის პროცენტებით გასესხება, თუმცა ეს საქმიანობა წესიერად არ ითვლება და ჩვენი წინაპრები მევახშეს უფრო ცუდ მოქალაქედ თვლიდნენ, ვიდრე ქურდსო. ამიტომ მისთვის შრომის ძირითადი დარგია ძხოლოდ სოფლის მეურნეობა (*agricultura*). მისი სიტყვით, ადამიანის უმაღლეს ქებად იდებას ის წარმოადგენს, თუ მას კარგი მიწათმოქმედი უწოდეს. მი-

წათმოქმედების უპირატესობაა ის ფაქტი, რომ მიწათმოქმედთა წრიდან გამოდიან უმამაცესი მამაკაცები და უგულადესი მეომრები (*virī fortissimi et milites strenuissimi*) და მიწათმოქმედება ყველაზე უფრო საპატიო და უტყუარ შემოსავალს იძლევაო. მაგრამ კატონის გამონათქვამებიდან ნათლად ჩანს, რომ ცნება — „კეთილი მიწათმოქმედი“ (*agricola bonus*), მისი წარმოდგენით, არა ძველი დროის გლეხს გამოხატავდა, არამედ ისეთ მიწათმფლობელს, რომელიც უკვე მონურ შრომას იყენებდა და ბაზართან იყო დაკავშირებული. მის მიერ აღწერილი ტიპი სოფლის მეურნეობისა ისეთ მეურნეობას წარმოადგენს, რომელიც ბაზართანაა დაკავშირებული და განვითარებას მონათმფლობელური სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის პირობებში განიცდის. ასეთი მეურნეობის მთავარი ამოცანაა იმ სპეციალიზირებული კულტურების ფართობის გადიდება, რომლებზეც ყველაზე მეტი მოთხოვნა არსებობს და რომლებიც უდიდეს შემოსავალს უზრუნველყოფენ. თავის ტრაქტატის პირველ თავში კატონი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს იმ საკითხს, თუ რა სიფრთხილის გამოჩენაა საჭირო მამულის შეძენის დროს. ის ურჩევს მამულების შეძენის მსურველთ ყურადღება მიაქციონ არა მარტო ნიადაგის ნაყოფიერებას, არამედ იმასაც, თუ ვინ ცხოვრობს მეზობლად, როგორია ჰავა, მოიპოვება თუ არა მახლობლად საკმაო მუშა ხელი, მდებარეობს თუ არა შორი-ახლოს ქალაქი, ზღვა, სანაოსნო მდინარე ან დიდი გზა; ყოველივე ამის გარკვევა აუცილებელია პროდუქციის გადაზიდვისა და გაყიდვის მიზნისათვის, ვინაიდან „მეპატრონე უნდა ისწრაფოდეს, მეტი გაჰყიდოს და ნაკლები იყიდოს“-ო. ამასთან ერთად მიწის საკუთრებას კატონი იხილავს არა როგორც საოჯახო საკუთრებას, მემკვიდრეობით რომ გადადის ჩამომავლობაზე, არამედ როგორც ქონებას, რომელსაც მოსალოდნელი მოგების ანგარიშით იძენენ. კატონი იხილავს ისეთ მამულს — ვილას, რომელსაც კომპლექსური მეურნეობა აქვს: ზეთისხილის ჭალა — 240 იუგერი (60 ჰა), ვენახი — 100 იუგერი (25 ჰა), ხორბლეულის მეურნეობა და საქონლის საძოვარი. კატონის აზრით, მიწის კულტურათა არა ყოველი სახეა თანაბრად ხელსაყრელი. კითხვაზე, თუ მეურნეობის რომელი ტიპი უფრო ხელსაყრელია, კატონი ასე უპასუხებს: პირველ რიგში — კარგი საძოვარი (*bene pascere*), მეორე რიგში — დამაკმაყოფილებელი საძოვარი (*satis bene pascere*), და მესამე რიგში ცუდი საძოვარი (*male pascere*). ასეთი დასკვნის უფლებას მართლაც იძლეოდა იტალიის გეოგრაფიული პირობები: აპენინის შტოებზე საქონელს მთელი წელი შეეძლო ეძოვა: ზამთრობით — ხეობებში, ზაფხულობით — მთებში. საქონელსა და მესაქონლეობის პროდუქტებზე მოთხოვნილება კი სულ იზრდებოდა და ჯარსა და ქალაქებში მრავლად იგზავნებოდა ხორცი, ერბო, ტყავი, მატყლი და სხვ. მეორე მხრივ შემოსავლიანობის მიხედვით კატონი პირველ ადგილს მევენახეობას (*vinea*) უთმობს, მეორეს — სარწყავ ბოსტანს (*hortus*), მესამეს —

ტირიფნარს (salictum), მეოთხეს — ზეთისხილის ბაღს (olivatum), მეხუთეს — მდელოს (pratum), მეექვსეს — პურის ყანას (campus frumentarius), მეშვიდეს — ტყეს, სადაც ნახირის საკვები ფოთლების მოჭრაა შესაძლებელი, მერვეს — ისეთ ვენახს, სადაც ვაზი ხეებს გარს უვლის, მეცხრეს — ტყეს ხეებით, რომლებიც რკოს ისხამენ (De agri cultura, 6) როგორც ვხედავთ, ხვნა-თესვას კატონი სოფლის მეურნეობაში მეექვსე ადგილს მიაკუთვნებს და ეს გარემოება, ალბათ, იმით უნდა ავსხნათ, რომ ზღვისიქითური იაფი პურის იტალიაში უხვად შემოზიდვამ ადგილობრივ ხვნა-თესვას თავისი წინანდელი მნიშვნელობა ძალზე შეუმცირა.

კატონი თავის ტრაქტატში დაწვრილებით გადმოცემს მეურნეობის წარმოების ყოველ წვრილმანს; ის დარიგებას იძლევა, თუ როგორ უნდა მოუარონ ზეთისხილის ხეებს და ვაზებს; როგორც უნდა ჩაატარონ მიწის გაპოხიერება და შემდეგ ხვნა-თესვა. განსაკუთრებული ყურადღება აქვს მიქცეული მიწის დამუშავებას: „რა არის ყანის კარგი მოვლა? კარგი დახვნა. მეორედ? დახვნა. მესამედ? დანეხვა... როცა საპურე ყანას ხნავ, დახანი კარგად და თავის დროზე; სხვადასხვა კვალებად ნუ დახნავ. დანარჩენი მეურნეობა მდგომარეობს: მრავალრიცხოვან დარგვაში, ნორჩი

სურ. 26. რომაული გუთანი მასში შებმული ხარებით.

ხეების ბეჯით და თავის დროზე გადანერგვაში, რაც შეიძლება მათში ფესვებისა და მიწის მეტი რაოდენობით“⁴... უკვე იყო აღნიშნული, რომ კატონი სოფლის მეურნეობაში მნიშვნელოვან ადგილს მესაქონლეობას მიაკუთვნებს, ამიტომ განსაკუთრებულ ყურად-

ღებას მიაპყრობს იგი ტრაქტატში პირუტყვის მოვლის, შენახვისა და კვების პირობებს.

საერთოდ, მისი ტრაქტატი ისეთი პრაქტიკული რჩევების კრებულია, რომელთა შესრულება სოფლის მეურნეს სრულ წარმატებას აღუთქვამს. დიდი ყურადღება აქვს მიქცეული იმას, თუ როგორ უნდა აშენდეს ვილა, როგორ უნდა მიმდინარეობდეს მამულის გამგებლობა და რა წესით ეწყობოდეს სამუშაოების შესრულება. განსაკუთრებულ იმედს, რეალიზაციის თვალსაზრისით, კატონი ორ პროდუქტზე — ყურძენსა და ზეთისხილზე ამყარებს და მათი რეალიზაციის ორ ფორმას წარმოგვიდგენს: ერთ შემთხვევაში თვითონ მიწის მესაკუთრე მისდევს ზეთისხილისა და ყურძნის დამუშავებას და შემდეგ მათი პროდუქტების გაყიდვას; მეორე შემთხვევაში ის ვაზზე ჰყიდის ყურძენს და ხეზე ზეთისხილს

და მხოლოდ ნაწილს მათსას იტოვებს თავისთვის და თავისი მონები-სათვის. ასეთი მესაკუთრის სამეურნეო მოღვაწეობა არა ისეთ ყოველ-დღიურ შრომაში გამოისახებოდა, რომელიც მამულში მის მუდმივ ყოფ-ნას მოითხოვდა, არამედ უმაღლეს გამგებლობას, ხელმძღვანელობასა და მუდმივ კონტროლს გულისხმობდა. ასეთი კონტროლის გაადვილების მიზნით კატონი ვილის მეპატრონეს ურჩევს მამულში საკარმიდამო შენო-ბების (*villa rustica*'ს) გვერდით თავისი სადგომი — ქალაქური სახლი (*villa urbana*) აეგო. *villa rustica* ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით გულისხმობს მამულს მასზე გაშენებული ბოსლების, ღვინის სარდაფების, ბელლების, საწყობებისა და მონების სადგომების ჩათვლით. ასეთ მამულში მუშა ხელის მუდმივ კონტინგენტს მონები შეადგენდნენ. მონე-ბის დაახლოებით ნახევარი საქონელს უვლიდა და მეორე ნახევარი ჩვეუ-ლებრივ სასოფლო-სამეურნეო მუშაობაში იყო ჩაბმული. ნათქვამი იყო, რომ ალოობის დროს მეზობელი გლეხებიდანაც იწვევდნენ დღიური ხელფასით თავისუფალ მუშაკებს, რომელთაც *operarii* ეწოდებოდათ.

კატონი დაწვრილებით რჩევებს აძლევს ვილების მეპატრონეებს მონების შრომის რაციონალური გამოყენების შესახებ. მონები უსაქ-მური არ უნდა იყვნენ არც წვიმიან დღეს, არც იმ დროს, როცა ყა-ნებში მუშაობა არ მიმდინარეობს და თითქმის დღესასწაულებშიც. ავდარში მონებს უნდა გაარეცხინონ კასრები, გაატანინონ ნეხვი, გააწ-მენდინონ თესლი, დააგრეხინონ ბაგირები და შეაკეთებინონ ყოველ-გვარი ხარახურა. სასოფლო უქმეებში (ყანების მფარველი ლარების დღესასწაულის დროს), როცა ყანაში მუშაობა აკრძალულია, მონებმა უნდა შეაკეთონ გზები, დაბარონ ბოსტანი და გაასუფთაონ სადგომები. პატრონმა მონა, კატონის აზრით, მანამდე უნდა შეინახოს, ვიდრე მას მუშაობა შეუძლიან, ხოლო როდესაც ის აუტანელი შრომის პირობებში დასნეულდება ან მოხუცდება, უნდა გაყიდონ როგორც ძველი ურემი, რკინის ჯართი და უვარგისი პირუტყვი.

რა თქმა უნდა, მონები თავიანთ აუტანელ ცხოვრებას ვერ ურიგ-დებოდნენ და ზოგჯერ გაქცევას მიმართავდნენ და, რომ მათთვის ამ მხრივ ყოველგვარი საშუალება მოესპოთ, ხშირად მათ ჯაჭვებსა და ბორკილებში ამუშავებდნენ და ღამით სასტიკი მეთვალყურეობის ქვეშ ყაზარმული ტიპის განსაკუთრებულ სადგომებში — ერგასტულებში (*ergastulum*) ათავსებდნენ.

როგორც პლუტარქეს მიერ კატონის ბიოგრაფიაში მოცემული ცნობიდანა ჩანს (*Cato major*, 24), დიდ ყურადღებას აქცევდნენ იმდროინ-დელი მონათმფლობელები იმას, რომ მონებს შორის მუდმივი განხეთქი-ლება და მტრობა ყოფილიყო გაბატონებული და ადგილი არ ჰქონოდა მათს თანხმობასა და ერთსულოვნობას. ყოველივე ეს გასაგებიცაა: თუ მონები ბატონების საწინააღმდეგო რამეს განიზრახავდნენ ან გაქცევას

დააპირებდნენ, მათს წრეშივე უნდა აღმოჩენილიყო მათებრ უბედური არსება—„თანამოძმეების“ მოღალატე და გამცემი.

მამულის მართვის სათავეში უნდა იდგეს ვილიკი, რომელსაც მეპატრონე უერთგულესი და სოფლის მეურნეობის კარგად მცოდნე მონებისაგან ნიშნავს. ტრაქტატში ვრცლად არის ჩამოთვლილი ვილიკის მოვალეობა. მას კარგი წესიერება უნდა დაემყარებინა მამულში, გაერჩია მონებს შორის ამტყდარი დავა და ფხიზლად თვალყური ედევნებინა მონების განწყობილებებისათვის, რომ პატრონს დროზე გაეგო მისგან, უკეთუ მათს წრეში რაიმე მისი საწინააღმდეგო გაკეთდებოდა. მონობის ისტორიამ ამ მხრივ კარგად იცის ის, თუ ხშირად რა აუტანელი ყოფილა მონებისათვის მონისვე ზემდგომობა და მეთვალყურეობა! ვილიკის ცოლი მზარეულისა და მეკუჭნავის მოვალეობას ასრულებდა.

ტრაქტატის იმ პარაგრაფებში (56,59), რომლებიც მონების სარჩოს ეხებიან, დაწვრილებით გამოანგარიშებულია იმ საჭმლის, ღვინისა და ტანსაცმლის ოდენობა, რომლებიც მონებს ზამთრობით და ზაფხულობით ეძლეოდათ: „ტანსაცმელი მონებს: ტუნიკა წონით 31/2 გირვანქა და პლაშჩი — წლის შემდეგ. ყოველთვის, როცა მისცემ ტუნიკას თუ პლაშჩს, ჯერ გამოართვი ძველი ტანისამოსი ნაჭრებიან საბნისათვის. ხის კარგი ფეხსაცმელი წლის შემდეგ უნდა მისცე.

ულუფა მონებს: იმათ, ვინც ყანაში მუშაობს: ზამთრობით ხორბლის ოთხ-ოთხი მოდიუსი* და ზაფხულობით — 41/2; ვილიკს, მეკუჭნავს, ზედამხედველს, მეცხვარეს სამ-სამი მოდიუსი. ბორკილდადებული ზამთრობით ოთხ-ოთხი გირვანქა პური; ზაფხულობით, როცა ვენახების დაბარვას დაიწყებენ, ხუთ-ხუთი იმ დრომდე, ვიდრე ლეღვი არ დამწიფდება. მაშინ კვლავ 4 გირვანქას დაუბრუნდი“⁵. საერთოდ, როგორც წესი, სოფლის მონების (*familia rustica*) საჭმელი მხოლოდ მიწათმოქმედების პროდუქტებისაგან შედგებოდა. მართალია, მათ ღვინო და ერბოც ეძლეოდათ განსაზღვრული ოდენობით, მაგრამ პირველი თითქმის დაძმარებული იყო, მეორე კიდევ ცუდი თვისებისა.

კატონის წიერ აღწერილი საშუალო ზომის მამული იმ დროის ცენტრალური იტალიისა და კამპანიის მეურნეობისათვის იყო ტიპიური.

იტალიის სამხრეთით და აგრეთვე სიცილიასა და აფრიკაში კი უფრო ისეთი უზარმაზარი მონათმფლობელური ლატიფუნდიები არსებობდნენ, რომლებიც ათასობით იუგერს შეიცავდნენ.

2. გლეხების პაუპარიზაცია; ხელოსნობის, ვაჭრობისა და ფულადი-სამაგზო კაპიტალის ზრდა

III — II სს. მუდმივმა ომიანობამ საბედისწერო ზეგავლენა მოახდინა იტალიელი გლეხობის მდგომარეობაზე. პანიბალის ხანგრძლივ სამხედრო მოძრაობას იტალიაში თანსდევდა იმ მხარეების გატიალება.

* მოდიუსი = 8,8 ლიტრს.

სადაც საომარი მოქმედება მიმდინარეობდა. ამას გარდა, ზღვისგალმა-
ლაშქრობა განსაკუთრებული სიმძიმით აწვა გლეხურ მეურნეობას, ვინაი-
დან ხანგრძლივად აშორებდა მთავარ მუშაკებს მათს კარმიდანოს. ამი-
ტომ მაშინ, როდესაც ხანგრძლივი ომები გაბატონებულ კლასებს ამ-
დიდრებდნენ, მათ დამლუპველი მნიშვნელობა ჰქონდათ გლეხების მიმართ.
გლეხური მეურნეობის დაქვეითებაზე გავლენას ახდენდა იტალიაში იაფი
პურის შემოზიდვაც, რამდენადაც პურეულის კულტურას არარენტაბე-
ლურს ჰქმნიდა. მაგრამ მთავარი ის იყო, რომ მიწებს ძალადობით ისა-
კუთრებდნენ მსხვილი მონათმფლობელები, რომელთა მისწრაფება, რათა
გაეფართოვებინათ და დაემრგვალებინათ თავიანთი მამულები, უმთავრე-
სად გლეხების ნაკვეთების ანგარიშზე ტარდებოდა. მართალია, ფორმა-
ლურად საზოგადოებრივი მინდვრის ფარგლებში ოკუპაციის უფლება
ყველა მოქალაქეს ჰქონდა, მაგრამ მის უმეტეს ნაწილს ნობილიტეტისა
და მხედრების წარმომადგენლები დაეპატრონენ. რა თქმა უნდა, დიდად
ძნელი იყო აგრეთვე წვრილი გლეხური მეურნეობისათვის მსხვილი მო-
ნათმფლობელური მეურნეობის კონკურენცია. ყოველივე ამის გამო იტა-
ლიაში ვითარდება წვრილი სასოფლო მეურნეობის დაქვეითება და გლე-
ხების პაუპერიზაცია. რა გზას უნდა დადგომოდა ასეთ პირობებში გა-
ლატაკებული გლეხობა? ისინი იძულებული იყვნენ ან იჯარით აეღოთ
მდიდრებისაგან მიწის ნაკვეთები, ან დღიურ მუშებად გამხდარიყვნენ.
მაგრამ საქმე იმაშია, რომ თავისუფალ დღიურ მუშებს მხოლოდ ალო-
ობის დროს იწვევდნენ და, ცხადია, მათ არ შეეძლოთ ოდნავ უზრუნ-
ველყოფილი და მუდმივი შემოსავალი ჰქონოდათ. ამიტომ რაკი სოფლის
მეურნეობა მათ თავის გამოკვების საშუალებას აღარ აძლევდა, მათმა
მასებმა ქალაქს მიაშურეს, რომ აქ სხვადასხვა გზით საარსებო ლუკმა-
პური მოეპოვებინათ. ნაწილი მათი ქალაქში ხელოსნებისა და სააღმშე-
ნებლო მუშების სახით ნაყოფიერ მუშაობას შეუდგა. ისინი სპეციალურ
ხელოსნურ კოლეგიებში ერთიანდებოდნენ. იმ დროის ეპიგრაფიკულ
ძეგლებში მოხსენებული არიან ოქრომჭედლების, პარფიუმერების, დერ-
ციკების, მღებრების, მთელავეების, მშენებლებისა და სხვათა კოლეგიები.
რომელი მწერლის პლავტეს კომედიებში მრავლად მოხსენებულია სპე-
ციალიზირებული სახელოსნოები, რომლებშიც წარმოების ყველა დარგია
წარმოდგენილი. ეს სახელოსნოები უმთავრესად თავისუფალ ხელოსნებს
ეკუთვნოდათ. მხოლოდ გამონაკლისის სახით არსებობდნენ პატარა ხე-
ლოსნური საწარმოები, სადაც ძირითად მუშა ხელს მონები, უფრო ხში-
რად ბერძნები წარმოადგენდნენ. იმ დროის მიმართ უკვე იგრძნობა
ხელოსნობის სპეციალიზაცია ქალაქების მიხედვით. თავის ტრაქტატის
ერთ თავში კატონი ზუსტად მიუთითებს იმ რაიონებზე, სადაც უკეთესი
იყო საჭირო საგნების შეძენა. ხელოსნური წარმოების მიხედვით იმ დროს
იტალია ორ—სამხრეთ და ჩრდილოეთ რაიონად იყოფოდა. პირველს კამ-
პანია და მეორეს ეტრურია წარმოადგენდა. კამპანიის ქალაქთა შორის

კახუა და ნოლა გამოირჩეოდნენ. ხოლო ეტრურიის ქალაქებში — ტარქვინიი, პოპულონია, ცერე. კატონი ურჩევს თავის თანამემამულეთ რომში შეიძინონ ტოგები, ტუნიკები, მოსასხამები, ხის ფეხსაცმელი, კალსა და მინტურნში — კაპიშონები, რკინის იარაღები, აკაზმულობა, ნართი და ძეწკვები, ვენაფრში — ნიჩბები და კრამიტი, სუესში — ურმები და საძეგველი ჯაჭვები, ნოლესა და პომპეიში — ზეთისხილის გამოსახდელი წნეხები, კახუაში — მაგარი ბაგირები და ა. შ. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ კატონი ურჩევს თავისიანებს წნეხების ბაგირებისათვის პირდაპირ მიმართონ ორ სპეციალურ მიმწოდებელს: ლუციუს ტუნიუსს და კაიუს მემიუსს. მაშასადამე, ზოგიერთ ქალაქს ხელოსნური წარმოების ცალკეული დარგი იმდენად სრულუყვია, რომ შესაძლებლობა შეუქმნია, მის მიერ შემზადებული პირველი საჭიროების საგნები არა მარტო თავის მხარეში გაეცრელებინა, არამედ მის გარეთაც. ასეთი დასკვნის სრულ უფლებას გვაძლევს კატონის ტექსტი ლაციუმისა და კამპანიის მიმართ. მაგრამ ასეთსავე სარწმუნო სურათს ეტრურიის შესახებაც გვანიჭებს ტიტე ლივიუსის ნაშრომის ცნობილი ნაწყვეტი (XXVIII 45). ნაწყვეტი შეეხება ეტრუსკული ქალაქების მონაწილეობას სციპიონის 205 წლის ექსპედიციის მომარაგებაში. მასში ნათქვამია: „ვინაიდან სციპიონი... ამბობდა, რომ ფლოტი სახელმწიფო ხაზინის არავითარ ხარჯს არ გამოიწვევსო, ამიტომ ის კმაყოფილდებოდა იმ მინატანით, რაც მოკავშირეებს მიჰქონდათ და რაც ახალი ხომალდების აგებისათვის იყო განკუთვნილი. კონსულის დახმარება პირველებმა ეტრურიის ხალხებმა იკისრეს, თვითეთლმა თავის შესაძლებლობასთან შეფარდებით: ცერეს მცხოვრებლებმა აღთქვეს მოკავშირეთა ხომალდების პურით და სხვა სანოვავით მომარაგება, პოპულონიის მოქალაქეებმა — რკინის მიცემა, ტარქვინიის მოსახლეობამ — აფრის ტილოს მიტანა, ვოლატერის მცხოვრებლებმა — ხომალდების ხის შინაგანი ნაწილებისა და პურის მიწოდება, არეციუმის მოქალაქეებმა — სამი ათასი ფარის და ამდენივე მუზარადის გადაცემა“ და ა. შ.

ქალაქში გადასახლებული გალატაკებული გლეხობის მხოლოდ ნაწილი ახერხებდა ხელოსნურსა და სააღმშენებლო წარმოებაში ჩაბმას და პატიოსანი შრომით საარსებო სახსრების მოპოვებას. უმრავლესობა კი ასეთ საშუალებას მოკლებული იყო. საზოგადოების ეს ნაწილი, უკიდურესი გაჭირვებისა და შვენიერების ზეგავლენით, თანდათან იმ პარაზიტულ, ანტიკურ ლუმპენ-პროლეტარიატად იქცეოდა, რომელიც შემთხვევითი საშოვრის ძებნის პროცესში არაფერს არ ერიდებოდა და არც თაკილობდა: თანამდებობის პირთა არჩევნებში ის ხმებით ვაჭრობდა, სასამართლოში ცრუმოწმედ გამოდიოდა, ქურდობდა და ქვენა გრძნობების დასაკმაყოფილებლად მაბეზღრობდა. მისი ცხოვრების მიზანი კარგად იყო გამოსახული გვიანდელი რესპუბლიკის ცნობილ ლოზუნგში: „პური და სანახაობა“! (Panem et circenses!). ისინი ცხოვრობდნენ იმ

საბრალო ნასუფრალით, რომელსაც მათთვის სახელმწიფო, პოპულარობის მაძიებელი პოლიტიკური მოღვაწეები და მდიდრები იმეტებდნენ⁶.

ქალაქების ზრდასა და ქალაქური წარმოების გაფართოვებასთან ერთად მიმდინარეობდა ვაჭრობის განვითარებაც. უფრო გაცხოველებული იყო ვაჭრობა ქალაქსა და სოფელს შორის, მაგრამ მნიშვნელოვანი იყო აგრეთვე სავაჭრო ურთიერთობა ცალკეულ მხარეებს შორისაც. ხმელეთის ვაჭრობის შესამჩნევ დაბრკოლებას წარმოადგენდა გადაზიდვის მაღალი ღირებულება. მსუბუქი ტვირთი სასაპალნე პირუტყვით გადაჰქონდათ, მძიმე კი — ხარებშებმული ურმებით. კატონი გვარწმუნებს, რომ ზეთისხილის წნეხის სუესიდან ვენაფრში (დაახლ. 30 კილომ.) გადასატანი ხარჯები მისი ნაყიდობის ფასის 14,5 პროცენტს უდრიდა, ხოლო პომპეიდან ვენაფრში (დაახლ. 100 კილომეტრს) — 73 პროცენტს. იმ ქალაქებს და სოფლებსაც კი, რომლებიც ზღვის თუ სანაოსნო მდინარის მახლობლად მდებარეობდნენ, შეეძლოთ შორეული ადგილებიდან მიეღოთ არა მარტო ფუფუნების საგნები, არამედ ხხვა მძიმე ნივთებიც. ასე, მაგ., მეწარმეთა ანგარიშზე იგზავნებოდა დაუმუშავებელი რკინა კუნძულ ელბადან პუტეოლში; აქ ამ მეწარმეთა კუთვნილ სახელოსნოებში, სადაც მრავალი ხელოსანი მუშაობდა, რკინა ზოდებად და თითქმის მზა ნაწარმად გარდიქმნებოდა. რომის უდიდეს საზღვაო სახელმწიფოდ გადაქცევამ ფართოდ შეუწყო ხელი საგარეო ვაჭრობის ფართო განვითარებას. თუ პირველი საჭიროების საგნების მხრივ რომის მოსახლეობის მოთხოვნილებას ძირითადად ადგილობრივი სარეწები აკმაყოფილებდნენ, სასოფლო სამეურნეო პროდუქტები რომაელებს პროვინციებიდან თუ რომის ხელქვეითი ქვეყნებიდან შემოჰქონდათ, ხოლო ფუფუნების საგნები — საბერძნეთიდან და ელენისტური აღმოსავლეთის მხარეებიდან. კუნძულ დელოსზე ერთიმეორეს ხვდებოდნენ სხვადასხვა ქვეყნის ვაჭრები და აქვე იტალიელ ვაჭრებს, უმთავრესად კამპანიელებს თუ სამხრეთ-იტალიელ ბერძნებს საკუთარი ასოციაციები შეუქმნიათ, როგორც ამას მრავალრიცხოვანი წარწერები გვიდასტურებს.

იტალიიდან გაჰქონდათ ღვინო, ზეთისხილი, ლითონის ნაკეთობანი. მართალია, საქონლის იმპორტი იტალიაში ყოველთვის სჭარბობდა ექსპორტს, მაგრამ ძლევამოსილ ომების პერიოდში ამ ჭარბობას გაათქვამით ფარავდა და ანაზღაურებდა ფულისა და სხვა ფასეულობის მუდმივი მოდენა იტალიაში.

ძვ. წ. II საუკუნემდე რომი ვერცხლის მონეტის ნაკლებობას განიცდიდა, მაგრამ დაპყრობების, განსაკუთრებით ესპანეთის ვერცხლის მალაროების ხელში ჩაგდების შემდეგ რომის სახელმწიფომ ეს მოთხოვნილებაც მთლიანად დაიკმაყოფილა.

სახელმწიფოს გამდიდრებასთან ერთად იზრდებოდა კერძო პირების სიმდიდრეც. ჯარის მეთაურები, დაპყრობილი პროვინციების მმართველები და სხვადასხვა სახის მოიჯარეები უხვად მდიდრდებოდნენ.

ოქროსა და ვერცხლის მოზღვაებას რომის სახელმწიფოში თან სავაზო კაპიტალის განვითარება მოჰყვა. ამ კაპიტალის მთავარი წარმომადგენელი იყვნენ ეგრეთწოდებული პუბლიკანების კომპანიები. რომში იჯარით გაიცემოდა არა მარტო გადასახადთა შეგროვება, არამედ სახელმწიფო მეურნეობის მთელი რიგი მუხლები. პოლიბიოსი გადმოგვცემს (VI 17): „...ყოველივე, რაც კი რომაელების ხელისუფლებაში იმყოფება, ცენზორების მიერ იჯარით გაიცემა“-ო. იჯარის აღებისა და შესრულების მიზნით რამდენიმე მოიჯარე — პუბლიკანი ერთიანდებოდნენ და ჰქმნიდნენ კომპანიებს (Societates publicanorum). თვითეულ მონაწილეს შეჰქონდა თანხის ნაწილი და იღებდა თავისი წილის შესატყვის რაოდენობას (partes). მსხვილ კომპანიებს თავისი აპარატი ჰქონდათ: ჰყავდათ მწერლები და აგენტები, გააჩნდათ საკუთარი ხომალდები და კონტორები პროვინციებში.

პუბლიკანები გადასახადების შეგროვების პროცესში ბოროტად იყენებდნენ სახელმწიფოს მიერ მინიჭებულ უფლებებს და ამასთან ერთად საკრედიტო-სავაჭრო ოპერაციებსაც ასრულებდნენ: იმ შემთხვევაში, თუ ხარკის გადამხდელთ სახსრები არ გააჩნდათ, პუბლიკანები მათ მაღალი პროცენტით სესხად აძლევდნენ თანხებს და ვადის გასვლის შემდეგ დიდი სისასტიკით ახდევინებდნენ ვალს. ასეთ ოპერაციებს პუბლიკანები განსაკუთრებით აღმოსავლეთ პროვინციებში მისდევდნენ, სადაც ჯერ კიდევ მოქმედებდა ისეთი კანონი და ადათი, რომლის თანახმად ვალაუვალი ადამიანის მონად გაყიდვა შეიძლებოდა და თითქმის შეუზღუდავი სავალო პროცენტი იყო დაწესებული.

როგორც სავაჭრო, ისე საიჯარო და სავაზო ოპერაციებს უპირატესად მხედართა წოდების წარმომადგენლები მისდევდნენ. მხედრები არ იყვნენ შევიწროებული თავის ეკონომიურ საქმიანობაში ისეთი ჩარხოებით, რომლებიც ნობილების მოქმედებას ზღუდავდნენ. და ამიტომ მათს განკარგულებაში გამდიდრების სხვადასხვა საშუალება არსებობდა: სამხედრო ნაწილების მომარაგება, გადასახადების შეგროვება, საზოგადოებრივ სამუშაოთა იჯარა, კონფისკაციაქმნილი მიწების შეძენა თუ იჯარით აღება და სხვ. ამ გზით წარმოიქმნა რომის სახელმწიფოში ახალი მოვაჭრე-ფულადი არისტოკრატია.

პუბლიკანების კომპანიების გვერდით რომში არსებობდნენ ზარაფეები — ა რ გ ე ნ ტ ა რ ი ე ბ ი (argentearii), რომელთა კონტორებში წარმოებდა ფულის დახურდავება, სესხის გაცემა პროცენტით, ფულის შესანახად ჩაბარება და ერთი მეანაბრეს ფულადი თანხების მეორის ანგარიშზე გადარიცხვა. ეს ზარაფხანები შეესაბამებოდნენ საშუალო საუკუნეებისა და ახალი დროის დასაწყისის საბანკო კონტორებს. არგენტარიები უმეტეს ნაწილად ლიბერტინებისა და უცხოელებისაგან შედგებოდნენ. ზარაფების საქმიანობა რომში საპატიო პროფესიად არ

ითვლებოდა და ამიტომ მაღალი წრეების წარმომადგენლები ასეთ ოპერაციებს, ყოველ შემთხვევაში ახდილად და უშუალოდ, თავს არიდებდნენ.

მართალია, პირველი ადგილი იმ ფართო სპექტულაციაში, რომელმაც რომაული საზოგადოება მოიცვა, მხედრებს ეკუთვნოდათ, მაგრამ არსებითად არც ნობილები იყვნენ მისგან გვერდზე გამდგარი. მოქმედებდნენ ისინი ამ დარგში უმთავრესად თავიანთი კლიენტების დახმარებით. ის კატონ უფროსიც კი, რომელიც თითქოს ძველი ტრადიციის თავგამოდებული დამცველი იყო, პლუტარქეს გადმოცემით, დიდი გულმოდგინეობით ასრულებდა მომგებიან ოპერაციებს და არ თაკილობდა ასეთ საქმიანობას.

3. რომის პროვინციები და მათი ორგანიზაცია

რომის მიერ მაკედონიის სახელმწიფოს განადგურებამდე აღმოსავლურ-ელენისტური სამეფოების მმართველები კარგად ვერ გრძნობდნენ იმას, თუ რა დიდ საფრთხეს უქმნიდა მათს არსებობას რომაელების ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე დამკვიდრება. რომაელების ჩარევამ ეგვიპტე-სირიის ომში კი რომის საგარეო პოლიტიკის ტენდენციები ამ მიმართულებითაც გამოააშკარავა. საქმე იმაში იყო, რომ ეგვიპტეში გაბატონებული მაკედონელ-ბერძენი დიდკაცობა იძულებული გახდა უფრო მჭიდროდ, ვიდრე წინათ დაკავშირებოდა ეგვიპტელ ქურუმებს. II საუკუნის პირველ ათეულ წლებში პტოლემაიოს V ეპიფანემ ქურუმებს ისეთი განსაკუთრებული შეღავათები მიანიჭა, რომ მათს საპასუხოდ ქურუმების სინოდმა მემფისში მის საპატივცემოდ დეკრეტი გამოსცა, რომელშიც ჩამოთვლილია მისი „წყალობა“ და ის პატივი, რომელიც ტაძრებს მისდამი უნდა გამოეჩინათ. ეს დეკრეტი იმ ცნობილ როზეტის ქვას წარმოადგენს, რომელიც შამპოლიონის მიერ ეგვიპტის ჰიეროგლიფების ამოშიფვრის საფუძველი გახდა. ამ დეკრეტის მიხედვით პტოლემაიოს V ტაძრები გაუნთავისუფლებია საადგილმამულო გადასახადისაგან, ორი მესამედით შეუმცირებია გადასახადი სელის იმ ქსოვილებზე, რომელთაც ტაძრების სახელოსნოებში ამზადებდნენ, აღუდგენია დანგრეული ტაძრები და საერთოდ ქურუმებისათვის ზოგიერთი მნიშვნელოვანი უპირატესობა მიუნიჭებია. საყურადღებოა, რომ პტოლემაიოს V თავისი „წყალობა“ არც ეგვიპტელი მოსახლეობისათვის მოუკლია: ზოგიერთი გადასახადი შეუმცირებია, ნაშთი უპატიებია, პატიმრები გაუნთავისუფლებია და ამბოხებებში მონაწილეთათვის, რომელნიც მას შეუწყნარებია, მიწის ნაკვეთები დაუტოვებია. შესაძლოა, ასეთი საერთო დათმობებით, უმთავრესად კი გაბატონებული კლასის წარმომადგენელთა გულისმოგებით შეძლო პტოლემაიოს V ამბოხებათა ჩაქრობა და უფრო აქტიური სამხედრო პოლიტიკის გატარება.

მაგრამ ხანმოკლე აღმოჩნდა ეგვიპტის სახელმწიფოს ძალთა ასეთი კონსოლიდაცია. პტოლემაიოს V სიკვდილის შემდეგ ეგვიპტეში კვლავ

დაიწყო დინასტიური ბრძოლა. ამით ისარგებლა სირიის მეფემ ანტიოქოზ IV, გაილაშქრა ეგვიპტეზე და ალყა შემოარტყა მის სახელგანთქმულ ქალაქს ალექსანდრიას. ბრძოლის დროს მას ხელში ჩაუვარდა პტოლემემაიოს VI ფილომეტორი. მაშინ ალექსანდრიელებმა მეფედ პტოლემემაიოს VII ფისკონი გამოაცხადეს. მაგრამ ანტიოქოზმა ფილომეტორთან საზავო ხელშეკრულება დადო, იგი მემფისში წარგზავნა, თვითონ ეგვიპტიდან ჯარი გამოიყვანა და პელუსიაში თავისი გარნიზონი დატოვა. ამასობაში ეგვიპტის მეფედ გამოცხადებულმა ორივე პტოლემემაიოსმა ურთიერთშორის მოლაპარაკება გამართეს და შერიგდნენ. საქმის ასეთი დაბოლოება ხელსაყრელი არ იყო ანტიოქოზისათვის, ვინაიდან მთლიანად არღვევდა მის გეგმებს. ამიტომ 168 წელს მან ისევ გაილაშქრა ეგვიპტეზე და კვლავ ალყა შემოარტყა ალექსანდრიას. ეს ამბავი დაემთხვა მესამე მაკედონური ომის მსვლელობაში რომაელებისათვის გადამწყვეტ მომენტებს. ამ დროს აშკარად გამოჩნდა რომაელების პოლიტიკის ძირითადი ტენდენციები.

ანტიოქოზისაგან შევიწროებული ეგვიპტელი მეფეები რომს მიმართავენ საჩივრით მის წინააღმდეგ, აღნიშნავენ გარემოცული სახელოვანი ქალაქის ალექსანდრიის უაღრესად მძიმე მდგომარეობას და დახმარებას ითხოვენ. რომის სენატმა ეგვიპტეში სპეციალური კომისია წარგზავნა გაიოზ პოპილიუსის მეთაურობით, რომელსაც თითქოს პტოლემემაიოსების ანტიოქოზთან შერიგება დაავალა. მაგრამ კომისია არ ჩქარობდა და იმ მომენტს უცდიდა, როცა მაკედონელებთან ომში გამარჯვების სასწორი რომაელებისაკენ გადაიხრებოდა. როცა პოპილიუსმა პიდნასთან რომაელების გამარჯვება შეიტყო, კომისია სასწრაფოდ გაემგზავრა ეგვიპტეში და ანტიოქოზ IV ულტიმატუმი წარუდგინა, დაუყოვნებლივ ხელი აეღო დაპყრობილ ადგილებზე და საჩქაროდ გაცლოდა ეგვიპტეს. ანტიოქოზმა მოსაფიქრებლად დრო ითხოვა, მაგრამ პოპილიუსმა მის გარშემო ჯოხით წრე შემოხაზა და მეფეს მოთხოვა, პასუხი სწრაფად მიეცა, ვიდრე წრის საზღვარს გაცილდებოდა. ანტიოქოზი იძულებული იყო, ამ მოთხოვნის დამორჩილებოდა. მსგავსი მოქნილ-მოზომილი, ზოგჯერ ფრთხილი, ზოგჯერ ცბიერი პოლიტიკის წყალობით მთლიანად ისარგებლა რომმა აღმოსავლეთის ელენისტურ სახელმწიფოებში წარმოქმნილი შინაური კრიზისით და ურთიერთშორის ქიშპობით და თავისი სამფლობელო უდიდესად გაათავართო. ასე მოექცნენ რომაელები მაკედონიას, საბერძნეთს და კერძოდ როდოსს.

ხოლო მას შემდეგ, რაც მათ ბოლო მოუღეს თავის ძლიერ მოწინააღმდეგეს—კართაგოს მონათმფლობელურ რესპუბლიკას, საბოლოოდ დაიპყრეს ესპანეთი და პერგამის სამეფო თავის პროვინციად გადააქციეს, რომი ხმელთაშუა ზღვის აუზში უდიდესი საზღვაო სახელმწიფო გახდა.

როგორი იყო შემოერთებული და დაპყრობილი მხარეების—პროვინციების მართვა-გამგეობის სისტემა და რომაელების მიერ მათი ექსპლოატაცია?

ძველრომაული ტერმინი „პროვინცია“ თავისი პირდაპირი მნიშვნელობით სენატის მიერ მაგისტრატისადმი მიკუთვნილ მინდობილებას, დანიშნულებას თუ მივლინებას გამოსახავდა. უფრო ფართო გაგებით კი პროვინცია იტალიის გარეშე დაპყრობილ ისეთ მხარეს ეწოდებოდა, რომელსაც რომაელი მაგისტრატი *eum imperio* განაგებდა. ეს ისეთი მაგისტრატი იყო, რომელსაც მინიჭებული ჰქონდა დადგენილებათა გამოცემის უფლება და რომაელი ხალხის სახელით მართვა-გამგებლობა. ძვ. წ. II საუკუნის ოცდაათიან წლებამდე რომის სახელმწიფოს შემადგენლობაში 9 პროვინცია შედიოდა, დასავლეთით ექვსი—სიცილია, სარდინია, კორსიკა, ციზალპების გალია, ესპანეთი და აფრიკა და სამი აღმოსავლეთით—ილირია, მაკედონია და აზია. თვითეული მათგანის რომისადმი დაქვემდებარებასა და ურთიერთობას სხვადასხვაგვარი მოდუსი განსაზღვრავდა და რომაელებს ისეთი ზოგადი კანონები არ შეუქმნიათ, რომლებიც ყველა პროვინციისათვის ერთნაირი და სავალდებულო ყოფილიყო.

ჩვენ ვიცით, რომ სახელმწიფოებრივი აპარატი რომში იმ დროს ჩამოყალიბდა, როცა ის ჯერ კიდევ ნამდვილი პოლისი—თავისებური ქალაქი-სახელმწიფო იყო. მაშინაც კი, როცა რომმა თავის ხელქვეითად მთელი იტალია გააერთიანა, მასში რომაელებს არსებითი ცვლილებები არ შეუტანიათ და ძირითადად იმით დაკმაყოფილდნენ, რომ შეჰქმნეს საკმაოდ ჭრელი ორგანიზაცია ისეთი თემებისა, რომელთა შორის ხელმძღვანელი როლი და ბატონობა სამხედრო ძალებზე დამყარებით რომს ეკუთვნოდა.

ძველი რესპუბლიკური სახელმწიფო აპარატის ახალ ამოცანებთან შეუსაბამობა უფრო თვალცხადლივ მაშინ გამოაშკარავდა, როცა რომი ზღვისიმიერი უზარმაზარი ტერიტორიების მფლობელი გახდა. ამიტომ რომაელებმა თავიანთი პროვინციალური სისტემა არა ერთბაშად, არამედ თანდათანობით და ზოგჯერ სტიქიურად განავითარეს. მაგრამ ამ სისტემის საერთო სავალდებულო მოდუსი მათ მაინც არ შემოუღლიათ, თუ მხედველობაში ამა თუ იმ პროვინციის მიმართ სენატის მიერ გამოცემულ დადგენილებათ (*leges provinciae*) არ მივიღებთ.

მეორე მხრივ იტალიასთან შედარებით რომი პროვინციების მიმართ უფრო მტკიცედ ატარებდა თავისი ცნობილი პოლიტიკის „დანაწილებისა და ბატონობის“ პრინციპებს და ამ მხრივ, რა თქმა უნდა, პროვინციები უფრო ცუდ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. პროვინციები იტალიის საზღვრებს იქით შორს მდებარეობდნენ და მათში არაიტალიური წარმოშობის მოსახლეობა ბინადრობდა, რომელსაც არსებითად რომის ქვეშევრდომებად (*dediticii*) და უცხოელებად (*peregrini*)

თვლიდნენ, ხოლო პროვინციების დაპყრობილი ტერიტორიები რომაელი ხალხის ქონებად (*praedia populi Romani*) მიაჩნდათ.

პირველ ხანებში პროვინციების მართვა-გამგებლობა მათს დამპყრობელ სარდლებს ეკისრებოდათ. შემდგომ დროში კი დაწესებულ იქნა ოთხი ახალი თანამდებობა პროვინციალური პრეტორებისა, რომელთაც უკვე განსაზღვრული პროვინციების გამგებლობა ევალებოდათ. პროვინციალურ პრეტორებს ირჩევდნენ ერთი წლით ისე, როგორც სხვა მაგისტრატებს რომში და ამ ვადის გაგრძელება მხოლოდ სენატის განსაკუთრებული დადგენილებით შეიძლებოდა. პროვინციალურ პრეტორებს სრული ხელისუფლება ენიჭებოდა და პროვინციებში ძალა არ ჰქონდა არც პროვოკაციას, არც ტრიბუნის ინტერცესიოს და არც კოლეგიალობას. ზოგჯერ პროვინციებში მმართველებად იგზავნებოდნენ ყოფილი მაგისტრატები და პროვინციების განაწილება სენატის სრულ კომპეტენციას წარმოადგენდა. ასეთი მმართველები პრომაგისტრატებად ითვლებოდნენ და მათ ენიჭებოდათ პროკონსულის თუ პროპრეტორის სახელწოდება. როცა პროვინციის მმართველი თავის მოვალეობათა შესრულებას შეუდგებოდა, ის ჩვეულებრივად ედიქტს აქვეყნებდა (*edictum provinciale*), რომელშიც იმ ნორმებს აღნიშნავდა, რომელთა მიხედვით ის პროვინციის მართვას ფიქრობდა. პრეტორის უახლოესი თანაშემწეები იყვნენ ქვესტორები, რომლებიც საფინანსო და სამეურნეო საქმეებს განაგებდნენ, და სენატის მიერ დანიშნული ლეგატები (*legati*). პრეტორების მოღვაწეობა თითქმის ყოველგვარი კონტროლის გარეშე მიმდინარეობდა და მის ხელქვეით მოსახლეობას მის მიერ ჩადენილ ბოროტმოქმედებაზე საჩივრის აღძვრა მხოლოდ მაშინ შეეძლო, როცა ის ვადის გასვლის შემდეგ თავის თანამდებობას მის მოადგილეს ჩააბარებდა.

როგორც თვითეული პროვინცია, ისე მასში შემავალი ქალაქი რომთან განსხვავებულ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა. ქალაქების უმრავლესობა დამოკიდებული თემების კატეგორიას მიეკუთვნებოდა და განსაზღვრულ გადასახადს იხდიდა (*stipendium, tributum*). ასეთი ქალაქები (*civitates stipendiariae*) უშუალოდ პროვინციის მმართველს ექვემდებარებოდნენ და მხოლოდ ვიწროდ შემოფარგლული ადგილობრივი საკითხების გადაწყვეტაში ჰქონდათ თითქოს შენარჩუნებული ერთგვარი ავტონომია. მათს გვერდით არსებობდნენ თავისუფალი ქალაქები (*civitates liberae*), რომლებიც სრული ავტონომიით სარგებლობდნენ. ასეთ თავისუფალ ქალაქთა შორისაც ერთგვარი განსხვავება სუფევდა: ზოგიერთი მათგანის უფლებები სპეციალური საკავშირო ხელშეკრულებით იქნენ დაწესებული და ეს თემები მოკავშირეებად (*civitates foederatae*) ითვლებოდნენ. ასეთები იყვნენ, მაგ., ბერძნული პოლისები ათენი, როდოსი, მასალია. მოკავშირე თემების კატეგორიას მიეკუთვნებოდნენ აგრეთვე საზღვრებზე მდებარე მოკავშირე სამეფოები (*reges socii*). იყვნენ

ისეთებიც, რომელთა თავისუფლება არა ხელშეკრულებით, არამედ სენატის მიერ იყო გარანტირებული.

პროვინციები რომის სახელმწიფო შემოსავლის უდიდეს წყაროს წარმოადგენდნენ. ისინი იხდიდნენ პირდაპირსა და არაპირდაპირ გადასახადებს, ბაჟებს და ყოველგვარი სახის დამატებით გამოსაღებს. პროვინციების მიწების ნაწილი, მაგ., კართაგოს და კორინთოს ტერიტორიები, ესპანეთის მაღაროები და სხვ.—რომაელებმა *ager publicus*-ად გადააქციეს და პრეტორები მის ნაკვეთებს იჯარით გასცემდნენ. მაგრამ სახელმწიფო ხაზინის შემოსავლის განსაკუთრებულად მნიშვნელოვან ნაწილს წარმოადგენდა იტალიის გარეშე დაპყრობილი ქვეყნების ყოველწლიური ხარკი და ბაჟი (*portoria*), რომელსაც ცალკეული პროვინციებისა და იტალიის საზღვრებს შორის გატარებულ საქონელზე ახდევინებდნენ.

პროვინციის მოსახლეობას მძიმე ტვირთად აწვა პრეტორისა და მისი შტატის შენახვა და იქ დაბანაკებული ჯარების გამოკვება. მაგრამ განსაკუთრებულ ზბედურებას წარმოადგენდა რომაელი პუბლიკანებისა და მევახშეების მოღვაწეობა. როგორც ვიცით, პუბლიკანების კომპანიები იჯარით იღებდნენ პროვინციებში გადასახადების შეგროვების უფლებას, წინასწარ შეჰქონდათ ხაზინაში განსაზღვრული თანხები და შემდეგ მტაცებლური და შეუბრალებელი მიდგომით იწყებდნენ შეტანილი თანხის გაათქვამით აღებას. მათ გვერდში ედგათ ყოველი ჯურის მევახშეები, რომლებიც იმათ, ვისაც გადასახდელი თანხა არ გააჩნდათ, სესხს აძლევდნენ და შემდეგ, როგორც იტყვიან, სულს აძრობდნენ. პუბლიკანების და მევახშეების თავაშეებულ ძალმომრეობას პროვინციების მმართველების უპასუხისმგებლო თვითნებობა კიდევ უფრო ამძიმებდა. პროვინციის მმართველების უმრავლესობა ყოველგვარად ცდილობდა ესარგებლა თავისი რწმუნების ერთწლიანი ვადით და ადგილობრივი მცხოვრებლების ანგარიშზე რომში გამდიდრებული დაბრუნებულიყო. მართალია, 149 წელს კალპურნიუსის კანონით დაარსებულ იქნენ ბოროტმოქმედებისა და გამოძალვის საქმეთა გასარჩევად მუდმივი სამოსამართლო კომისიები, მაგრამ მათი წევრები სენატორები იყვნენ და შედარებით ლმობიერად ეპყრობოდნენ თავიანთი წოდების წარმომადგენლებს, თუნდაც მათს წინააღმდეგ საკმაოდ დამარწმუნებელი მამხილებელი საბუთებიც ყოფილიყო წარმოდგენილი.

პროვინციის მმართველების, პუბლიკანებისა და მევახშეების მტაცებლური საქმიანობა ანადგურებდა არა მარტო წვრილ მიწისმესაკუთრეთა და ხელოსნებს, არამედ მთელ ქალაქებსა და მხარეებს და ადგილობრივ მოსახლეობას მონობის მსგავს არსებობას უქმნიდა.

4. საზოგადოებრივი ბრძოლა II ს. პირველი ნახევრის რაოდენობით

მაკედონიის მეფის პერსეუსის დამარცხების შემდეგ რომში მიმდევრულად წარგზავნილ აქაელთა შორის იყო სახელგანთქმული ბერძენი ისტორიკოსი პოლიბიოსი (201 — 120). ის ხანგრძლივად ცხოვრობდა რომში და ეცნობოდა მის საზოგადოებრივსა და სახელმწიფო ცხოვრებას. თავის ცნობილ ნაშრომში პოლიბიოსი სხვათა შორის პირველი ეხება იმ საკითხს, თუ როგორ მოხდა, რომ იმ დროს ცნობილი თითქმის მთელი სამყარო ორმოცდაათიოდე წლის განმავლობაში რომის ხელქვეითი აღმოჩნდა? და თვითონ რომის შინაგანი და საგარეო პოლიტიკის წარმატების საწინდარს სახელმწიფო წყობილების სხვადასხვა ფორმის — მონარქიის, არისტოკრატიისა და დემოკრატიის — ჰარმონიულ შეხამებაში ხედავს. ნამდვილად კი მისი თანამედროვე რომი ურთიერთისადმი მტრულად განწყობილი საზოგადოებრივი ჯგუფების ჭრელ სურათს წარმოადგენდა. იმ დროსაც თავისუფალ მოსახლეობაში კვლავ მწვავედ მიმდინარეობდა ბრძოლა მიწისათვის მსხვილ და წვრილ მიწისმფლობელთა შორის. მეორე მხრივ, თვით პოლიბიოსის ცნობების თანახმად, გამწვავებას იწყებდა ბრძოლა გაბატონებულ მიწათმფლობელ დიდგვარობასა — ნობილიტეტსა და ახალ მოვაჭრე-მევახშე არისტოკრატიას — მხედრებს შორის. ნობილიტეტის ძლიერების ეკონომიურ საფუძველს მსხვილი მიწათმფლობელობა წარმოადგენდა. ჩვენ ვიცით, რომ კლავდიუსის 220 წლის კანონმა ნობილების სავაჭრო ოპერაციები საგრძნობლად შეზღუდა და, თუმცა ისინი თავიანთი კლიენტების დახმარებით, ახერხებდნენ სავაჭრო და სავაჭრო ოპერაციებში მონაწილეობის მიღებას, მაგრამ ომების პროცესში და პროვინციების ძარცვისაგან შეძენილ უამრავ ქონებას უმთავრესად მაინც მიწის, მონებისა და ფუფუნების საგნების შეძენას ანდომებდნენ.

ნობილიტეტის პოლიტიკურ სიმაგრეს კი სენატი წარმოადგენდა. მართალია, სახალხო კრება სახელმწიფოში კვლავ უმაღლესი დაწესებულება იყო, მაგრამ, როგორც პოლიბიოსი გვარწმუნებს (VI 13, 17), ხალხი სენატზე იყო დამოკიდებული და ვალდებული იყო მას შეწყობოდა, როგორც საერთო, ისე კერძო პირთა საქმეების განხილვაში. ამას გარდა, მას თავი უნდა შეეკავებინა სენატის საწინააღმდეგო მოქმედებისაგან. ნობილების დასაყრდენს სახალხო კრებაში კი მათი მრავალრიცხოვანი კლიენტები შეადგენდნენ. ამრიგად, სენატი ხელმძღვანელობდა ფაქტიურად საგარეო და შინაგან პოლიტიკას. სახელმწიფო აპარატს ნობილები პირველ რიგში პროვინციების საექსპლოატაციოდ იყენებდნენ. ჩვეულებრივი მოქალაქეებისაგან სენატორები თავისი გარეგანი სახითაც გამოირჩეოდნენ. სენატორთა წოდების წევრები ატარებდნენ თეთრ ტუნიკას ფართო მეწამული აშიით, ფეხსაცმელს სპილოს ძვლის შესაკრავით და თითზე ოქროს ბეჭედს. ნობილების ქალაქისა და სოფლის ვილებში კი უამრავი კლიენტი, მსახური და მონა ირეოდა.

ამ ეპოქის სოციალური და პოლიტიკური განვითარების ერთი საგრძნობი შედეგი იყო ის პროცესი, რომელიც II საუკუნეში მხოლოდ ისახებოდა და იმაში მდგომარეობდა, რომ გაბატონებული კლასის წრეში თანდათან შედიოდნენ მუნიციპალური, ე. ი. იტალიელი და პროვინციელი დიდკაცობის წარმომადგენლები. ამ პროცესს ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ ეს ახალი ელემენტები ფრიად მცირედ იყვნენ ტრადიციული რესპუბლიკური ფორმების დაცვით დაინტერესებული.

ამ დროშივე მიმდინარეობს აგრეთვე მხედრების პლებეების ძირითადი მასისაგან თანდათან გამოცალკევება და განსაკუთრებულ წოდებად ჩამოყალიბება. გადასახადთა შეგროვების იჯარით ალებისა და რომის სავაჭრო და სავაზშო კაპიტალის განსაკუთრებული ვითარების წყალობით მხედართა სიმდიდრე აღმატებით იზრდებოდა. თუ ნობილიტეტი ძირითადად მიწათმფლობელ დიდკაცობას წარმოადგენდა, მხედრები ახალ მოვაჭრე-მევახშე არისტოკრატias განასახიერებდნენ. მხედრები ისწრაფოდნენ სახელმწიფოში თავისი დამოუკიდებელი პოლიტიკა გაეტარებინათ და ამ ნიადაგზე ყოვლად ძლიერი ნობილიტეტთან ბრძოლაში ხან სოფლის და ხან ქალაქის პლებსს უკავშირდებოდა. ქალაქის პლებსი იმ დროს უკვე ისეთ პოლიტიკურ და სოციალურ ძალას წარმოადგენდა, რომლის მოკავშირეობას თუ მტრულ განწყობილებას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა სახელმწიფოში წარმოქმნილი პოლიტიკური კრიზისის შედეგებზე, რაც განსაკუთრებული სიცხადით რესპუბლიკის ბოლო პერიოდში გამოაშკარავდება.

თვით ნობილიტეტის შიგნითაც მიმდინარეობდა თავისებური ბრძოლა უმთავრესად მაღალი მაგისტრატურისა და მდიდარი პროვინციების მმართველობის გარშემო. თავის დროზე განსაკუთრებული ავტორიტეტით სარგებლობდა კორნელიუს სციპიონ აფრიკელი უფროსი. 199 წლიდან 184-დე ის სენატის პრინციპსი იყო და დიდ გავლენას ახდენდა საგარეო და შინაგანი პოლიტიკის მსვლელობაზე. საგარეო პოლიტიკაში ის იცავდა რომის ძლიერების განმტკიცებას მისგან დამოკიდებული სახელმწიფოების სისტემის შექმნის გზით. შინაგან პოლიტიკაში ის სენატის სისტემის მმართველობის მომხრე იყო, მაგრამ საჭიროდ მიაჩნდა პირდაპირი გადასახადების შემცირება და სამხედრო სამსახურის შემსუბუქება. სციპიონი პოპულარული იყო თავის ყოფილ მეომრებში და პლებსის წრეში და მათი თანაგრძნობით სარგებლობდა. სციპიონის დიდი პატივისმცემელი იყო ისტორიკოსი პოლიბიოსი, რომელიც მას ავტოკრატორს—თვითმპყრობელს უწოდებს. ტიტე ლივიუსი კი გვარწმუნებს (XXVIII 46), სციპიონის მთელ ქცევაში რალაც მეფური რამ (regios mos) იგრძნობოდაო.

სენატორთა ოლიგარქიაში ძლიერი იყო სციპიონის მოწინააღმდეგე ჯგუფი. თავის მოწინააღმდეგეებთან ერთი ცხარე კონფლიქტის შემდეგ

სციპიონი ჩამოშორდა სახელმწიფო საქმეებს და განცალკევდა თავის მამულში, სადაც, როგორც ვიცით, 183 წელს გარდაიცვალა.

სციპიონის ერთი თავგამოდებული მოპირდაპირე იყო ჩვენთვის უკვე ცნობილი მარკოზ პორციუს კატონ უფროსი. ის დიდი დამცველი იყო რესპუბლიკური წყობისა და ტრადიციის და დაუშვებლად მიაჩნდა რესპუბლიკური კონსტიტუციისა და ჩვეულებების ყოველგვარი დარღვევა. ამ ნიადაგზე მას ხშირი შეტაკება უხდებოდა სციპიონთან. ალბათ, მისი მეოხებით მოხდა, რომ სციპიონის წინააღმდეგ დაიწყო გასამართლების პროცესი, რომელშიც მას და მის ძმას ბრალი ედებოდათ სახელმწიფო სახსრების უთავბოლო ხარჯვასა და თვითნებობაში. კატონი ებრძოდა არა მარტო სამხედრო დიქტატურას, არამედ სენატის ოლიგარქიასაც. მაგრამ მთელ მისი კონსერვატიზმი კატონს ხელს არ უშლიდა, დაეცვა მზარდი მონათმფლობელური მეურნეობისა და სავაჭრო კაპიტალის ინტერესები, თუმცა ენერგიულად ებრძოდა მაღალ წრეებში გაბატონებულ ფუფუნებას. 184 წელს ის ცენზორად იქნა არჩეული და შემოიღო ფუფუნების საგნებზე განსაკუთრებული გადასახადი, ხოლო სენატორები, რომელთა საქციელი ამ მაღალი წოდებისათვის შეუფერებლად მიაჩნდა, სენატორების ახალ სიაში აღარ შეიტანა, შეაძცირა აგრეთვე მხედრების რიცხვიც. მის წინააღმდეგ ნობილების სხვადასხვა ჯგუფი გაერთიანდა და შემდგომში მის მიერ გატარებული ზომებიდან ბევრი რამ გაუქმებულ იქნა.

სენატორული ოლიგარქიის გაძლიერების ერთი მაჩვენებელთაგანი იყო ძვ. წ. 180 წელს გამოცემული სახალხო ტრიბუნის ვილიუსის კანონი (*lex Villia annalis*), რომლის თანახმად, კონსულად და პრეტორად მხოლოდ იმ პირის არჩევა შეიძლებოდა, ვინც უკვე გაიარა ქვესტორისა და ედილის დაბალი არჩევითი თანამდებობანი. ამას გარდა, პირველი მაგისტრატურის მაძიებელი არ შეიძლებოდა 28 წელზე ახალგაზრდა ყოფილიყო და ათი წელი სამხედრო სამსახურში უნდა ჰქონოდა გატარებული. ამრიგად, პრეტორად შეიძლებოდა ყოფილიყო არჩეული ისეთი მოქალაქე, რომელიც 40 წელზე ახალგაზრდა არ იქნებოდა, ხოლო კონსულად ვინც 43 წელს იქნებოდა გადაცილებული.

განხილულ პერიოდში საზოგადოებრივი მოძრაობის გათვალისწინებისას უნდა გვახსოვდეს, რომ რაც უფრო ფართოვდებოდა რომში მონათმფლობელური მეურნეობა, მით უფრო ღრმავდებოდა მონების ბრძოლა მონათმფლობელების წინააღმდეგ. თავდაპირველად ეს ბრძოლა დაქსაქსული აგზნების ხასიათს ატარებდა, მაგრამ შემდგომ დროში მან უდიდესი ამბოხებების ხასიათი მიიღო. ამ დროშიც აღინიშნება მონების ზოგიერთი მნიშვნელოვანი აჯანყება, მაგალითად: ძვ. წ. 198 წელს ლაციუმში მომხდარა მონების შეთქმულება, რომლის გამომჟღავნების შემდეგ მასში მონაწილე 500 მონა სიკვდილად იქნა დასჯილი, და 196 წელს ეტრურიაში ადგილი ჰქონია მონების აჯანყებას, რომლის ჩასაქრობად მთელი ლეგიონი იქნა წარგზავნილი.

ძვ. წ. II საუკუნის პირველი ნახევრის რომაული კულტურა¹

1. ელენისტური კულტურის გავლენა

იმ დროს საზოგადოებრივმა ძვრებმა, რომლებიც ჩვენ მიერ განხილულ პერიოდში რომის სახელმწიფომ განიცადა, არა მარტო ძველი პოლიტიკური სისტემის კრიზისი გამოიწვიეს, არამედ დროს გავლენა მოახდინეს რომაელების კულტურულ ცხოვრებაზეც. ამ პერიოდში ნათლად იჩინა თავი ძველრომაულ იდეოლოგიაში დაწყებულმა კრიზისმა. ამ კრიზისს ასაზრდოვებდა, ერთი მხრივ, რომის სახელმწიფოს შინაგანი განვითარება, ხოლო მეორე მხრივ, რომაელების ფართო საერთაშორისო ასპარეზზე გამოსვლასთან დაკავშირებით, რომის საზოგადოებაში ელენისტური გავლენის გავრცელება. ამ დროს ელენისტური კულტურა უკვე თავისებურ საერთაშორისო მოვლენას წარმოადგენდა და მისი გავრცელების არე არაჩვეულებრივად ფართო იყო. მასში, ერთი მხრივ, ვლინდება ისეთი კულტურული კომპლექსი, რომელიც დამახასიათებელია როგორც თვით ბალკანეთის ნახევარკუნძულის ბერძნული პოლისებისა, ისე აღმოსავლეთის ელენისტური სახელმწიფოებისა და შუა აზიის ბერძნული მოსახლეობების. მეორე მხრივ, ელენისტურ სარწმუნოებასა, ლიტერატურასა და ხელოვნებაში წარმოიქმნებიან ისეთი თავისებური მიმართულებანი და სკოლები, რომლებიც ყველა ამ მხარის ისტორიული განვითარების მსვლელობასა და პირობებს ასახავენ.

სხვადასხვა სახის კულტურის შერწყმის ეს პროცესი, რა თქმა უნდა, მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ამ ქვეყნებში სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ვითარების თანამიმდევრულ შეცვლასა და საზოგადოებრივი ფენების არსებობაში მომხდარ ცვლილებებთან.

ცნობილი ელენისტური ქალაქები რადიკალურად იცვლიან თავიანთ გარეგნულ სახეს. მათ ამშვენებენ სწორი ქუჩები და უბნები, ლამაზი მოედნები, აბანოები, წყალსადენები, აუზები და ყვავილნარები. ასეთ ქალაქებსა და მსხვილ მამულებში აღიმართებიან მორთული სასახლეები, მდიდრულად მოწყობილი კერძო სახლები ძვირფასი შინაგანი მოწყობილობით, ბალებით და ნამშრალეებით.

ამის სრულ საწინააღმდეგო სურათს წარმოადგენდნენ ღარიბ-ღატაკთა სადგომები. ისინი ცხოვრობდნენ ქალაქის გარეუბანში საბრალო ქოხმახებსა და დიდი სახლების ზედა სართულის უბადრუკ სენაკებში. სოფლად კი მიწათმოქმედი მოსახლეობა ერთიმეორეს მიკრულ, ზოგჯერ სარკმელსა და სახურავს მოკლებულ პრიმიტიულ ქოხებში ბინადრობდა.

ელენიზმის უმნიშვნელოვანეს ცენტრში—დიდ ქალაქ ალექსანდრიაში, სადაც ფრიად განვითარებული იყო აღებმაცემობა და საერთოდ ეკონომიური ცხოვრება და მძაფრად მიმდინარეობდნენ სოციალური წინააღმდეგობანი, ერთიმეორეს ეჯახებოდნენ სარწმუნოებრივი, ფილოსოფიური და პოლიტიკური იდეები, რომლებიც ქვეყნის ხსნის სხვადასხვა სახის რეცეპტებს წარმოადგენდნენ.

ყოველივე ეს უნდა გვახსოვდეს, როდესაც რომზე ელენისტური კულტურის ზეგავლენაზე ვლაპარაკობთ, ვინაიდან ეს ზეგავლენა თანმიმდევრულად იზრდებოდა, ფართოვდებოდა და განვითარების თავისებურ სახეს იღებდა.

ბერძნებთან რომაელების ურთიერთობა ძველი დროიდან მომდინარეობდა, მაგრამ განსაკუთრებით საგრძნობი ის ბალკანეთის ნახევარკუნძულსა და მცირე აზიაში დაწყებული ომების დროიდან გახდა. ჩნდება ცვლილება უწინარეს ყოვლისა რომაელების ყოფა-ცხოვრებაში. ძველრომაული თავდაპირილობა და უბრალოება ადგილს ფუფუნებითა და განცხრომით გატაცებას უთმობს: წვერის მოპარსვა, ჯამის დროს მხარეთმცოდნე წამოწოლა, საფლავებზე ლექსის ფორმის წარწერების მოთავსება და ზოგიერთი სხვა მსგავსი ჩვეულება რომაელებმა ბერძნებისაგან შეითვისეს. თვით რომი თანდათან ჰკარგავს გლეხური ქალაქის სახეს და მსოფლიო ცენტრის თვისებებით იმოსება. II საუკუნის დასაწყისში რომში მრავლად ჩნდებიან ბერძნები და ბერძნული ენისა და კულტურის ცოდნა რომაელი დიდკაცობის ცხოვრებაში სავალდებულო ხასიათს იღებს.

ელენისტური კულტურის გავლენას განიცდის რომში აგრეთვე სწავლა-განათლების საქმეც. ზოგიერთი ელენისტური ქალაქი ისეთ განსაკუთრებულ კანონებს სცემდა სკოლების შესახებ, რომლებითაც უნდა ეხელმძღვანელათ სკოლების მოწყობის დროს. მოქალაქეები მისდამი ცხოველ ინტერესს იჩენდნენ, სახალხო კრებაზე იხილავდნენ სასკოლო ცხოვრების საკითხებს და იქვე ირჩევდნენ მასწავლებლებს. იმისდამიხედვით, თუ რა სახსრები გააჩნდა ამა თუ იმ ქალაქს, სასკოლო შენობებს აწყობდნენ მეტი თუ ნაკლები მზრუნველობით. სკოლები დაკავშირებული იყვნენ ქალაქის ცხოვრებასთან, მონაწილეობას იღებდნენ ასპარეზობასა და შეჯიბრებაში და გუნდური სიმღერებით გამოდიოდნენ საზეიმო პროცესიებში.

შეიცვალა ახალგაზრდობის აღზრდის სისტემა რომშიც. ადრინდელი რესპუბლიკის პერიოდში შვილების აღმზრდელის როლს მხოლოდ მამა ასრულებდა: ის ასწავლიდა მათ წერაკითხვას, ანგარიშს, აცნობდა აგრონომიის ელემენტებს, აზეპირებინებდა თორმეტი დაფის კანონებს და უნერგავდა წინაპართა ადათებისადმი პატივისცემასა და ერთგულებას. ამ დროს რომში მრავლად ჩნდებიან ბერძენი მასწავლებლები, რომლებიც უკვე ყოველი მდიდარი ოჯახის აუცილებელ კუთვნილებას წარმოადგენენ. რომში არსდება ბერძნული რიტორიკული სკოლები, სადაც ახალგაზრდობა სწავლობს გრამატიკას და ეცნობა ბერძენი პოეტების შემოქმედებას, ფილოსოფიურ სისტემათა საფუძვლებს და რიტორიკის ნაირ ხერხებს.

იმდენად საგრძნობი იყო ამ დროის რომში მყოფ ბერძნების როლი, რომ ისინი გვევლინებიან არა მარტო მასწავლებლებად, არამედ მათი მსახიობების ჯგუფი ფართოდ მართავდა წარმოდგენებს თავის მშობლიურ ენაზე.

ამას გარდა, ის თქმულება ენეას იტალიაში გადმოსახლების შესახებ, რომელიც რომს მითოლოგიურად ბერძენთა სამყაროს უკავშირებს, ამ პერიოდში რომაელებს შორის თითქმის საერთო ოფიციალური აღიარების ხასიათს ღებულობს. ამ დროის რომის ზოგიერთი გამოჩენილი პოლიტიკური მოღვაწე ისეთი პატივისცემელი ხდება ელენისტური კულტურისა, რომ არ ერიდება თავის თავს ფილელენი უწოდოს. საერთოდ, ელენიზაციამ ისე ფართოდ მოიცვა რომაელების ცხოვრება, რომ თითქოს გარკვეული საფუძველი აქვს ძველ ცნობილ თქმულებას, რომ იარაღით დაპყრობილმა საბერძნეთმა თვითონ გაიმარჯვა და ჩამორჩენილ ლაციუმში კულტურა შეიტანაო (*Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio*).

არ შეიძლება ითქვას, რომ რომში გარეგანი, უცხოური გავლენა ბრძოლისა და წინააღმდეგობის გარეშე ვრცელდებოდა. პირიქით საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ საზოგადოების ფართო წრეები მტრულად ხვდებოდნენ და ეწინააღმდეგებოდნენ უცხო მხარეებიდან გამომავალი ახალი ჩვეულებებისა და აზრების დენას. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ჩვენ მიერ არაერთხელ მოხსენებული 184 წლის ცნობილი ცენზორის კატონ უფროსის მოღვაწეობა, რომლის პროგრამის ძირითად პუნქტს ძველი ზნეჩვეულებისა და „მამაპაპეული ადათის“ აღდგენისათვის ბრძოლა წარმოადგენდა. ცხადია, კატონს გვერდში ედგა და მხარს უმაგრებდა კონსერვატორების მთელი ჯგუფი.

მაგრამ არც იმის უარისყოფა შეიძლება, რომ ელენისტურმა გავლენამ ერთგვარად დადებითი როლი ითამაშა რომელი საზოგადოების მაღალ ფენებში განათლების გავრცელებისა და კულტურული ზრდის ავალსაზრისით. ამ მხრივ ჩვენს ყურადღებას იპყრობს კართაგოს განმანადგურებლის, სციპიონ უმცროსის მოღვაწეობა, რომელიც

მესამე პუნიკური ომის შემდეგ რომის პოლიტიკურ ცხოვრებაში განსაკუთრებული ავტორიტეტით სარგებლობდა. მის გარშემო თავი მოიყარა ფილოსოფოსებისა და მწერლების ჯგუფმა, რომელშიც გამოირჩეოდნენ ბერძენი ისტორიკოსი პოლიბიოსი, ფილოსოფოსი პანეციუსი (180—120), რომში კუნძულ როდოსიდან გადმოსახლებული ბერძენი მწერალი პუბლიუს ტერენციუს აფრიკელი (190—159), კართაგელი ლიბერტინი, ცნობილი იურიისტი გაიოზ ლელიუსი და ზოგიერთი სხვა. სციპიონ უმცროსის წრის წევრები ისტორიკოსი პოლიბიოსი და ფილოსოფოსი პანეციუსი რომში სტოიკური მოძღვრების მქადაგებლად გამოდიოდნენ. ისინი საშუალო ანუ რომაული სტოას მიმდევრებად ითვლებიან.

ცნობილია, რომ ამ ფილოსოფიური სკოლის სახელწოდება იმ „სტოა პოიკილესაგან“ („ფერწერით შემკობილი პორტიკისაგან“) წარმოდგა, სადაც მისი ფუძემდებლები ვიწრო წრეში თავიანთ მოძღვრებას ქადაგებდნენ. ამ მოძღვრების განმსაზღვრელია მსოფლიოს—ლოგოსის წესრიგში გონივრულობის პრინციპის აღიარება, ხოლო მისი ძირითადი მცნება ბუნებასთან შეთანხმებული ცხოვრებაა. სოციალურ იდეათა დარგში სტოიკების მოძღვრება კოსმოპოლიტიური ხასიათისა იყო და ყოველი ადამიანი მსოფლიოს მოქალაქედ აღიარებული, მაგრამ თუ თეორიულად სტოიკები ყველა ადამიანის თანასწორობას ქადაგებდნენ, მონობის ინსტიტუტის არსებობის წინააღმდეგ საერთოდ არ გამოდიოდნენ და პროტესტს არ აცხადებდნენ².

სტოიციზმის ის წარმომადგენლები, რომლებიც რომის მსოფლიო ბატონობის აპოლოგეტებად გამოდიოდნენ და ბრძენის ძველსტოიკურ იდეალს რომის სახელმწიფოს მმართველი წრეების ინტერესებს უფარდებდნენ, ფრიად სასურველ პირებად ითვლებოდნენ რომში.

რომაელი არისტოკრატიის განათლებული წარმომადგენელი, უკვე არაერთგზის მოხსენებული სციპიონ უმცროსი ცნობილი მოღვაწე იყო რომის სახელმწიფოში. ჯერ კიდევ ქაბუკობაში ისახელა მან თავი ბრძოლაში პიდნასთან. დავაჟკაცებისას ის წარმატებით ომობდა ესპანეთში, ბრწყინვალედ დაამთავრა მესამე პუნიკური ომი და კართაგო მიწასთან გაასწორა. ერთ დროს ის დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა პლების წრეში, მაგრამ მჭიდროდ იყო დაკავშირებული არისტოკრატიულ წრეებთან და ბევრი მომხრე ჰყავდა სენატორულ დიდკაცობაში.

სციპიონ უმცროსი დიდი თაყვანისმცემელი იყო ელენისტური კულტურისა და ფილოსოფიისა. ის სტოიკების მოძღვრების გავლენას განიცდიდა და თითქოს იზიარებდა გარემომცველი წრის გავლენისაგან აბსოლუტურად თავისუფალი ბრძენის იდეალს, მაგრამ, მეორე მხრივ, ძველრომაული იდეალების მიმდევარი იყო და მტკივნეულად განიცდიდა რომის საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და პირობების ზოგიერთ მახინჯ.

მხარეს, ძველრომაული იდეალების დამცველად თვლიდა თავს და დიდად აფასებდა კატონ უფროსის მოღვაწეობას. მისი წრე იმ „ძველი კეთილი დროის“ რომაელს შეხაროდა, რომელიც, მისი წარმოდგენით, სიმამაცით, მკაცრი უბრალოებით და სამართლიანობით გამოირჩეოდა. სციპიონ უმცროსი გრძნობდა კარგად, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რომის სანხედრო ძლიერებისათვის გლეხობას და ისეთი რეფორმის გატარებაზეც კი ოცნებობდა, რომელიც ადრინდელი რესპუბლიკის დროის ურთიერთობას აღადგენდა. მაგრამ თვითონ ისე მჭიდროდ იყო დაკავშირებული სენატის ოლიგარქიასთან, რომ, ცხადია, რაიმე გადამწყვეტი ნაბიჯის გადადგმა არ შეეძლო. მისი ცენზურა, მართალია, სასტიკი ხასიათით განირჩეოდა, მაგრამ ფუფუნების წინააღმდეგ მის ბრძოლას საგრძნობი შედეგები არ მოჰყოლია.

2. სარწმუნოება

რომაელების სხვადასხვა ხალხებთან, განსაკუთრებით ბერძნებთან ურთიერთობამ მათს სარწმუნოებაზეც იქონია გავლენა. ბერძნულ მითოლოგიას რომაელები ადრე გაეცნენ და თავისებურად შეითვისეს ღმერთებზე მათი წარმოდგენები. ძველრომაული სარწმუნოება არსებითად ფორმალისტური ხასიათით განირჩეოდა და უმთავრესად წესების ზუსტ შესრულებას მოითხოვდა. როგორც საბერძნეთში, ისე რომში ქურუმთა კასტა არ წარმოქმნილა და გაქვავებული სარწმუნოებრივი დოგმატიზმი არ განვითარებულა. ამიტომ რომაული სარწმუნოების ელენიზაცია არ გამოხატავდა ერთი სახიდან მეორეში გადასვლას, არამედ ტრადიციული რომაული ცნებების ცხოვრების ახალ პირობებთან და ახალ მსოფლმხედველობასთან შეგუებას წარმოადგენდა. ოფიციალური დღესასწაულები და ძველი წესების სისტემა თითქმის ხელშეუხებელი რჩებიან. ამავე დროს ბერძნული ოლიმპური პანთეონი თანდათანობით რომაელებშიც ჰპოულობს ოფიციალურ აღიარებას და ოლიმპის ღვთაებებთან ერთად რომში ვრცელდებიან ბერძნული კულტები და სარწმუნოებრივი პროცესიები მათი გალობით, ცეკვითა და თეატრალური წარმოდგენებით. განსაკუთრებული მნიშვნელობა რომაელების სარწმუნოების ისტორიაში პუნიკურ ომებს ჰქონდათ. მეორე პუნიკური ომის დროს რომის საზოგადოება ომის ასპარეზზე თითქმის მუდმივი კრიზისების გამო ფრიად დამწუხრებულმა განწყობალებამ მოიცვა. კონსერვატორები რომაელ ხალხზე თავდატეხილ ღირს სარწმუნოებრივი მოვალეობის უგულებელყოფით და დავიწყებით ხსნიდნენ და ძველი სარწმუნოებრივი სულიკვეთების სრულ აღდგენას მოითხოვდნენ. აღდგენილ იქნა, სხვათა შორის, თითქმის სავსებით დავიწყებული აღთქმა საღვთო გაზაფხულისა (ver sacrum) ეგრეთწოდებული სიბილას წიგნების მითითებების მიხედვით. იმავე წიგნების საფუძველზე შემოღებულ იქნა ბერძნების სარწმუნოებრივი ცერემონიალი, რომელიც არსებითად იმაში მდგომარეობდა, რომ

ღმერთების კერპებს განსაკუთრებულ ბალიშებზე ათავსებდნენ და მათს წინ მაგიდებს დგამდნენ ხორაგეულობით, ე. ი. მათ უხვ „მასპინძლობას“ უმართავდნენ.

ჯერ კიდევ აღრინდელი რესპუბლიკის ეპოქაში შეითვისეს რომაელებმა ეტრუსკებისა და ბერძნებისაგან ღმერთების გამოსახულებათა გამოკვეთა. მას შემდეგ კი, რაც რომაელებმა დაიპყრეს ბერძნული ქალაქები, რომში მრავლად იქნა გადმოტანილი ბერძნული ღმერთების ქანდაკებები, რომელთაც ერთგვარი როლი ითამაშეს რომაულ სარწმუნოებაში ანთროპომორფიზმის დამკვიდრებასა და ძველი უსახო ღმერთებისაგან (*numina*) ანთროპომორფულ ღვთაებათა სისტემაზე გადასვლაში.

რაც უფრო ღრმად იდგამდა ფეხს რომაულ საზოგადოებაში, განსაკუთრებით მის ქვედა ფენებში, პესიმიზმი და ერთგვარი სასოწარკვეთილება იმ დიდი მწუხარების გამო, რომელიც ხანგრძლივმა ომიანობამ წარმოქმნა, მით უფრო ვრცელდებოდა თავისებური აღმოსავლური ორგიასტული კულტები. ალბათ მათში ეძებდა თავდავიწყებას მკაცრი სინამდვილით გულმოკლული ნაწილი საზოგადოებისა. მეორე პუნიკური ომის დასასრულს იმავე სიბილას წიგნების საფუძველზე რომში შემოღებულ იქნა კულტი ღმერთების დიდი დედისა, რომელსაც მცირე აზიაში რეასა და კიბელას სახელით სცემდნენ თაყვანს. იგი მიჩნეული იყო ღმერთების დედად და ყოველგვარი სიცოცხლის დასაბამად. მის სიმბოლოდ ითვლებოდა მეტეორიტი, რომელიც წინათ მცირე აზიის ქალაქ პესინუნტში იდო და მერე რომში იქნა გადატანილი. ამ სიმბოლოს გადატანას რომში დიდი ზეიმით შეხვდნენ და პალატინზე ვიკტორიის ტაძარში მოათავსეს. მის საპატივცემოდ ბერძნული წესის მიხედვით ყოველწლიური ასპარეზობა იმართებოდა. დიდი დედის თაყვანისმცემელთ სწამდათ, რომ მასზეა დამოკიდებული ცხოველებისა და მცენარეების სიცოცხლე, რომ ის მეფობს როგორც დედამიწაზე, ისე მიწისქვეშეთში და რომ მისი მიჯნურია მშვენიერი ატისი, რომელიც ყოველ წელს კვდება, მაგრამ კვლავ სასწაულებრივ ცოცხლდება. მისი საპატივცემო წესების შესრულების დროს ქურუმები განსაკუთრებულ აღფრთოვანებას, ექსტაზს განიცდიდნენ, საღვთო როკვას ასრულებდნენ, თავს იგვემავდნენ და „წინასწარმეტყველებდნენ“. ეს თავისებურად ტლანქი კულტი ეწინააღმდეგებოდა რომაულ სარწმუნოებრივ ტრადიციას და ამიტომ სენატმა აუკრძალა რომაელ მოქალაქეებს, დიდი დედის ქურუმები ყოფილიყვნენ. აღმოსავლური კულტები ჯერ იტალიის ბერძნულ ქალაქებში გავრცელებულან და მერე აქედან გადაუტანიათ რომში. ფართოდ ყოფილა გავრცელებული რომში აგრეთვე ბერძნული დიონისეს კულტიც, რომელსაც ცხადი სარწმუნოებრივი რეაქცია გამოუწვევია და რომლის წინააღმდეგ რომის სენატს განსაკუთრებული ღონისძიებისათვის მიუმართავს: 186 წელს გამოუცია სპეციალური

დეკრეტი ბაკხანალიებზე (Senatus consultum de Bacchanalibus) და ისინი აუკრძალავს როგორც რომში, ისე იტალიაში. მისი მიმდევრები სასტიკად დაუსჯიათ და სიკვდილად დასჯით დამუქრებიან საერთოდ საიდუმლო ორგანიზაციულ კულტებში მონაწილეებს.

მაგრამ არა მარტო უცხო კულტების შეთვისება ახასიათებს ამ დროის რომაელების სარწმუნოებრივ შემეცნებას. რომაელი საზოგადოების მაღალ ფენებში ვრცელდება აგრეთვე ბერძენი ფილოსოფოსების მიერ გამოთქმული მოსაზრებები სარწმუნოებრივ საკითხებზე. სხვათა შორის ლათინურ ენაზე იქნა გადათარგმნილი ბერძენი ფილოსოფოსის ევგემერის თხზულება „საღვთო ქრონიკა“ (III ს.) ევგემერი ცდილობდა რაციონალისტურად განემარტა ღმერთებისა და სარწმუნოების წარმოშობა. ის მოუთხრობდა, რომ პანქეას კუნძულზე ყოფნის დროს აღმოაჩინა წარწერა, რომელშიც გადმოცემული იყო კაცობრიობის ისტორია და ჩამოთვლილი კრონოსისა და ზევესის საქმენი. ევგემერისათვის ღმერთები ან ბუნების მარადიული ძალებია და ციური მნათობები, ანდა თავისი მოღვაწეობისათვის გაღმერთებული ადამიანები, როგორც ოდესღაც იყვნენ ზევესი, ჰერა და სხვ. პანქეას მკვიდრნი ევგემერით ისეთ თემს შეადგენენ, რომელსაც მოსახლეობის ყველაზე მეტად განვითარებული თემი—ქურუმები ხელმძღვანელობენ. ამ თემის სხვა ორ კლასს მეომრები და მიწათმოქმედნი შეადგენენ: მიწა სახელმწიფოს საკუთრებას წარმოადგენს, მაგრამ წარმოება და განაწილება საზოგადოებრივ კონტროლს ემორჩილება.

ევგემერის მოძღვრებას რომშიც ბევრი მიმდევარი გაჩენია. ჩვენ მიერ დასახელებული ფილოსოფოსი პანეციუსი (180—110) სარწმუნოებრივი საკითხებისადმი გარკვეულ სკეპტიციზმს იჩენდა. ის იყო როდოსელი ბერძენი. რომში გადმოსახლების შემდეგ მას ბრძენის ძველსტოიკური იდეალი რომაელი არისტოკრატიის ინტერესებთან დაუკავშირებია. ის არამც თუ არ უარყოფდა სახელმწიფო მოღვაწეობას, არამედ პირიქით ხაზს უსვამდა პრაქტიკული სიბრძნისა და სათნოების მნიშვნელობას. უმაღლესი კეთილდღეობა, მისი აზრით, ბუნებასთან შეფარდებული ცხოვრებაა. ბედისწერა მისი წარმოდგენით, მხოლოდ ადამიანის ცხოვრების სასარგებლო რეგულატორია. რამდენადაც შემონახული ცნობები ნებას გვაძლევს, შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ პანეციუსი თავის წრეში საერთოდ ეჭვს გამოთქვამდა სულის უკვდავების მიმართ და უარყოფითად უცქეროდა ერთ დროს ფრიად გავრცელებულ ასტროლოგიასა და მომავლის წინასწარმეტყველების შესაძლებლობას.

მისი მოწაფე პოეტი ლუცილიუსი, ციცერონის გადმოცემით, ამბობდა: „ბრბოზე რომ გვებატონა, ძალაუნებურად მოგვიხდა მიგვემართნა უცნობის საშინელებისა და დამაშინებელი ფიქციების გამოგონებისათვის“-ო. მაგრამ ამავე დროს სციპიონ ემელიანე მახლობელ პირს ლელიუსს, რომელმაც ერთ დროს აგრარული კანონის

პროექტი შეადგინა, მაგრამ კომიციებში არ შეიტანა, რისთვისაც ბრძენის (sapiens) მეტსახელი მიიღო, ცხარე სიტყვა წარმოუთქვამს ძველი კულტების დასაცავად. თვითონ სციპიონიც კეთილსინდისიერად ასრულებდა სარწმუნოებრივ წესებს და ისინი სახელმწიფოებრივი ცხოვრების საფუძვლად მიაჩნდა.

3 რომაული დრამისა და სანახაობათა წარმოშობა. პირველი რომაელი პოეტები

რომაული სახალხო დრამის ჩანასახები წარმოიქმნენ ადგილობრივად სხვადასხვა დღესასწაულების შესრულების ნიადაგზე და მეორე მხრივ მის განვითარებაზე გავლენა მოახდინეს მეზობელმა ხალხებმაც. სხვადასხვა დღესასწაულზე გამოდიოდნენ გადაცმული ადამიანების პროცესიები, მიდი-მოდიოდნენ მოლაპარაკე ნიღბები და გადაელაპარაკებოდნენ ხალხს; წარმოებდა თავისებური დიალოგური იმპროვიზაცია. მაგრამ ყოველივე ეს არსებითად დრამის მხოლოდ მკრთალ ჩანასახს წარმოადგენდა. შემონახული ცნობების მიხედვით, ძვ. წ. 364 წ. რომში პირველად მოაწყვეს ეგრეთწოდებული „სცენიური თამაშობანი“, რომელთა მიზანი ეპიდემიის გამო „ღვთაებრივი რისხვის“ თავიდან აცილება ყოფილა: ეტრურიიდან მიუწვევიათ მროკავეები, რომლებიც მიმურ ცეკვებს ასრულებდნენ. ცნობილია, რომ მიმი (mimos) ისეთ თამაშს წარმოადგენდა, რომელიც არა პოლიტიკურსა და სოციალურ მოტივებს გამოსახავდა, არამედ ყოველდღიური ცხოვრების სასიერო ამბებს. დრამატიულ წარმოდგენათა ძირითად სახეს კი ატელანები წარმოადგენდნენ. ისინი ეტრურიაში წარმოიქმნენ და საკულტო მოქმედებასთან იყვნენ დაკავშირებული. სცენიური თამაშის ეს სახე ოსკებმა განავითარეს და თვით ტერმინი „ატელანი“ კამპანიის ქალაქის ატელას სახელისაგან მომდინარეობს.

რას წარმოადგენდა ატელანა? ის იყო თავისებური ფოლკლორული დრამა, რომელსაც არა პროფესიონალური მსახიობები, არამედ მოხალისენი ასრულებდნენ და რომელმაც დიდხანს შეინარჩუნა კარნავალური თავისუფლება ცალკეული პიროვნებებისა და საზოგადოებრივი წესრიგის მასხრად აგდების მხრივ. ამ მხიარული პიესების შინაარსი სოფლისა და პატარა ქალაქების ცხოვრებიდან იყო ამოღებული და თავდაპირველად ისინი ექსპრომტად სრულდებოდნენ. მთავარ როლებში დამახასიათებელი ნიღბებით ერთი და იგივე ტიპები გამოდიოდნენ: გაუმაძღარი ტუტუცი, კუდაბზიკა ჩერჩეტი, სასაცილო მოხუცი და სწავლული შარლატანი—კუზიანი გაიძვერა.

ძველ რომში იმართებოდა აგრეთვე სხვადასხვა სახის სანახაობანი, რომელთა უძველეს ნაწილს შეჯიბრებები წარმოადგენდნენ: დოლი ეტლებზე, სირბილი, კიდაობა, მუშტი-კრივი და სხვა. აწყობდნენ ასეთ სანახაობათ ჩვეულებრივად ავენტინისა და პალატინის გორაკებს

შორის მდებარე ხეობაში, სადაც ოდესღაც, თითქოს, რომაელებმა საბინელი ქალები გაიტაცეს. ადრე დაუწყიათ რომაელებს აქ მაყურებელთა ადგილების მოწყობა ისეთი ფიცარნაგის სახით, რომელსაც სანახაობის დამთავრების შემდეგ იღებდნენ. ასე წარმოქმნილა რომში ცირკი. ცირკის სანახაობათ რომის საზოგადოებრივ განვითარებასთან დაკავშირებით თანდათან ფართო ხასიათი მიუღიათ და მოსახლეობის ტრადიციული გართობის მთავარი ფორმა გამხდარან.

ცირკის სანახაობათა გვერდით გაჩენილან სხვა სანახაობებიც, რომლებიც შემდგომ დროში რომის ამფითეატრში სრულდებოდნენ. ამ სისხლიან სანახაობათა სამარცხვინო განსახიერებას გლადიატორების და მხეცების ორთა ბრძოლა წარმოადგენდა. არსებობს საფუძველი ვიგულისხმობთ, რომ ეს ჩვეულება რომაელებმა ეტრუსკებიდან გადმოიტანეს და მას უკიდურესი ფორმა მისცეს. უნდა ვიფიქროთ, რომ მას თავდაპირველად სულის მოსახსენებელი კულტის ხასიათი ჰქონდა: მიცვალებულთა საფლავებზე ტყვეებს აიძულებდნენ ერთმანეთს სასიკვდილოდ შებრძოლებოდნენ. შემდგომ დროში კი რომის გაბატონებული წრეები ასეთ სისხლიან სანახაობათ დეკლასირებული და დემორალიზებული ბრბოს გასართობად ამფითეატრში აწყობდნენ. არსებობს ცნობა, რომ გლადიატორთა ბრძოლა რომში პირველად ძმებმა ბრუტუსებმა მოაწყვეს 254 წელს მამის დაკრძალვის დროს. მაშინ ორთაბრძოლაში გლადიატორთა სამი წყვილი იღებდა მონაწილეობას, 216 წელს—22 წყვილი, 200 წელს—25 და 183-ს—60 წყვილი. ასე, თანდათან იზრდებოდა სასიკვდილო ბრძოლაში მონაწილე გლადიატორთა რიცხვი. გლადიატორებად გამოჰყავდათ მისჯილი ბოროტმოქმედნი, ტყვეები და დანაშაულის ჩამდენი მონები. მათ განსაკუთრებულად წრთვნიდნენ და ამზადებდნენ ამფითეატრში „ლამაზი“ ბრძოლისათვის. მეორე საუკუნის შუალედიდან ასეთი სანახაობანი რომაელების ისეთი საყვარელი გართობის ხასიათს იღებს, რომ ვერც ერთი პოლიტიკური მოღვაწე, რომელიც მიზნად პოპულარობის მოპოებას ისახავდა, მათს მოწყობას გვერდს ვერ უვლიდა, ზოგჯერ მნიშვნელოვანი საკუთარი ხარჯების გაწევითაც.

ამავე პერიოდში ისახება რომაული ეპიკური პოეზია, კომედია და ლირიკა. ადრინდელი რომაელი პოეტები ბერძნული ლიტერატურის კლასიკურ ნიმუშებს ბაძავდნენ, თუმცა ხშირად რომაულ სიუჟეტებს ეხებოდნენ. პირველ რომაელ პოეტად ითვლება ლივიუს ანდრონიკუსი (Livius Andronicus). ის ტარენტელი ბერძენი იყო და სხვა ტყვე-მონებთან ერთად 272 წელს რომში იქნა მიყვანილი. იქ მისი ბატონი გამხდარა ვინმე ლივიუს სალინატორი, რომლის შვილებს ის ასწავლიდა და, როცა მონობისაგან განთავისუფლებულა, პატრონის სახელი მიუღია—ლივიუს ანდრონიკუსი. ამას შემდეგაც ის არსებითად მასწავლებლობას განაგრძობდა. ლივიუს ანდრონიკუსმა პირველმა გაცნო რომაელებს ბერძნული მხატვრული ლიტერატურა: ლათინურად

თარგმნა „ოდისეა“. მართალია, თარგმანის ენა დიდი მოხდენილობით არ განირჩეოდა, მაგრამ რომაელ ახალგაზრდობას, რომელსაც 12 დაფის კანონების გარდა სხვა საკითხავი წიგნი არ გააჩნდა, ლათინურ ენაზე ახალი ნაწარმოები შეეძინა. ორი საუკუნის განმავლობაში ლივიუსის მიერ თარგმნილი „ოდისეა“ სასკოლო წიგნად ითვლებოდა და, რაც მთავარია, ის იყო რომაული ლიტერატურის პირველი ძეგლი. საყურადღებოა, რომ „ოდისეას“ თარგმანში ღმერთების ბერძნული სახელები რომაულ ფორმაშია მოცემული: მუზას კამენა ეწოდება, ჰერმესს—მერკური და კრონოსს—სატურნი.

მაგრამ არა მარტო ახალგაზრდობაზე იქონია გავლენა ლივიუსმა, არამედ როგორც ხელოვანმა მთელ რომაელ ხალხზე. 240 წლიდან დაწყებული ის მუშაობს რომის სცენისათვის და ბერძნული ტრაგედიებისა და კომედიების გადამუშავებას აწარმოებს. ამ წელს, პირველი პუნიკური ომის დასრულების შემდეგ, რომში განსაკუთრებული ზეიმი იქნა ჩატარებული „რომაული ასპარეზობის“ (ludi Romani) დღესასწაული, რომელზეც რომაელების მოკავშირე სირაკუზის ტირანი ჰიერონიკი იქნა მიწვეული. ამ დღესასწაულზე პირველად იქნა შესრულებული ნამდვილი სცენიური წარმოდგენები. ლივიუსმა სცენისათვის ლათინურად გადააკეთა ბერძნული ტრაგედიები და კომედიები, რომელთა დადგმა მასვე დაეკისრა. ლივიუსმა რომაელებს გააცნო არა არისტოფანეს ბერძნული კომედია, არამედ ეგრეთწოდებული ახალატიკური კომედია. ჩვენ ვიცით, რომ არისტოფანეს კომედიების ჩვეულებრივ შინაარსს ფართო საჭირბოროტო საზოგადოებრივ-პოლიტიკური საკითხები წარმოადგენდნენ. ძვ. წ. III საუკუნის პირველი ნახევრის ელადაში კი, როცა ცენტრალური საბერძნეთი მაკედონიის მიერ იქნა დაპყრობილი, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრება იმდენად ჩაკვდა, რომ ხელოვნებასა და ლიტერატურაში უმთავრესად ვიწრო ოჯახურმა ყოფაცხოვრებითმა და ყოველდღიურმა დაკნინებულმა ინტერესებმა მოიპოვეს სრული გამოძახილი. ამ ჟანრის კომედია უფრო გასაგები და მისაწვდომი იყო იმ დროის რომაელებისათვის, ვიდრე არისტოფანეს საზოგადოებრივ პოლიტიკურად გამახვილებული კომედია. ლივიუსის კომედიას „მოსასხამის (palliata) კომედიას“ უწოდებენ, ვინაიდან მოქმედი მსახიობები მოსასხამებს (pallium) ატარებდნენ. ლივიუსის კომედიებისაგან თითქმის არაფერია შემონახული.

ლივიუსის მიერ გადაკეთებული ტრაგედიებიდან დარჩენილია 32 სალექსო სტრიქონი და ტრაგედიების რამდენიმე სათაური. მათი შინაარსი უმთავრესად ტროას თქმულებათა ციკლთან უნდა იყოს დაკავშირებული: „აქილეესი“, „ტროას ცხენი“, „ანდრომაქა“ და სხვ. უფრო საფიქრებელია, რომ ამ მხრივ ნიმუშად მას იმ ევრიპიდეს ტრაგედიები ჰქონდა მიჩნეული, რომლის შემოქმედება მის თანამედროვე რომაულ საზოგადოებისათვის უფრო გასაგები იყო.

ლივიუსი, ასე ვთქვათ, ერთსა და იმავე დროს ავტორი, თეატრის დირექტორი, მსახიობი და რეჟისორი იყო. ვინაიდან მას სიმღერისათვის ხმა ცუდი ჰქონდა, საჭირო არიების შესრულებას ერთ ჭაბუკს ანდობდა და თვითონ კი მხოლოდ ჟესტებით კმაყოფილდებოდა. ანდრონიკუსს ლირიკული პოეტის მოვალეობაც შეუსრულებია. შემონახული ცნობის მიხედვით, 207 წელს რომში, ვითომც სამწუხარო წინათმოსწავების თავიდან აცილების მიზნით, პონტიფიკებს დაუდგენიათ, რომ განსაცდელის თავიდან ასაცილებლად 27 ქალწულს გრძელ ტანსაცმელში სამჯერ შემოევლოთ ქალაქი და ღმერთქალის იუნონას საპატივცემო ჰიმნი ეგალობათ. ჰიმნის შედგენა ლივიუსისთვის დაუკისრებიათ. როცა ქალწულები იუპიტერ სტატორის ტაძარში ვარჯიშობდნენ, ავენტინზე იუნონა რეგინას ტაძარს მეხი დაცემია. იმ შესაწირავთან ერთად, რომელიც ქალაქის დედებმა ამის გამო იუნონას მიართვეს, განსაკუთრებული ზეიმით მოუწყვიათ პროცესია, რომლის დროს 27 ქალწულს ანდრონიკუსის მიერ შეთხზული ჰიმნი უგალობიათ. რომის არისტოკრატიულ წრეებს იმდენად მოსწონებიათ ლივიუსის ლიტერატურული მოღვაწეობა, რომ მწერლებისა და მსახიობებისათვის მიუკუთვნებიათ ავენტინზე მინერვას ტაძარი, სადაც მათ შეეძლოთ შეკრება და ლივიუსის საპატივცემოდ შესაწირავის მიტანა, „ვინაიდან ის წერდა პიესებს და თვითონვე ასრულებდა მათ“-ო.

ანდრონიკუსის უმცროსი თანამედროვე იყო კნეიუს ნევიუსი (Cn. Naevius). უფრო სარწმუნო ცნობით, ის კამპანიის მკვიდრი იყო. როგორც ჯარისკაცი, ნევიუსი მონაწილეობას იღებდა პირველ პუნიკურ ომში.

ბერძნული პოეზიის რომაულ ნიადაგზე გადმონერგვამ რომაულ დემოკრატიულ ფენებში თავისებური ოპოზიცია გამოიწვია და ამ დემოკრატიული ხაზის საუკეთესო წარმომადგენელი ლიტერატურაში ნევიუსი იყო.

პირველი პუნიკური ომის დამთავრების შემდეგ 235 წელს რომში ნევიუსმა დადგა თავისი პირველი პიესები. დაიწყო მან, მართალია, ბერძნული ტრაგედიების გადაკეთებიდან, მაგრამ იგი წინააღმდეგი იყო მარტო ბერძნული ორიგინალით გატაცებისა და შეჰქმნა რომაულ სიუჟეტზე საკუთარი ტრაგედიები. ამ ტრაგედიებს „პრეტექსტები“ (fabulae praetextae) ეწოდებათ, ვინაიდან მათში მოქმედი მსახიობები ატარებდნენ არა ბერძნულს, არამედ რომაულ ტანსაცმელს—პრეტექსტას (praetexta), მეწამული არშიით შემოვლებულ რომაულ ტოგას. ნევიუსი ბერძნული გავლენის საწინააღმდეგოდ თავის ტრაგედიებში რომაული ისტორიის შემთხვევებს ეხებოდა და ორიგინალური რომაული დრამის შექმნით აშკარად ცდილობდა თავის თანამოქალაქეებში პატრი-

ოტიზმის გაღვიძებას. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა მისი ორი პიესა: „რომულისა და რემის აღზრდა“ და „კლასტიდიუმი“. უკანასკნელში ის მხატვრულად აღწერს 222 წელს რომაელი სარდლის მარცვლუსის გაღებზე ბრწყინვალე გამარჯვებასა და მათი ქალაქის კლასტიდიუმის აღებას.

ნევიუსის ყველაზე მეტად ორიგინალურ მხატვრულ მიღწევას წარმოადგენს მის მიერ შექმნილი ისტორიული ეპოსი „პუნიკური ომი“. მისი თემა ისტორიულია, ეხება ის პირველ პუნიკურ ომს, რომლის მონაწილე და თანადამხდური თვითონ პოეტი იყო. ამ ეპოსს ისტორიოგრაფიის მიმოხილვისას უფრო ვრცლად შევხებით.

უფრო ძლიერად გამოვლინდა ნევიუსის ტალანტი მის კომედიებში. მართალია, მათგან მხოლოდ მოკლე ფრაგმენტებია შემონახული, მაგრამ ეს მცირე ნაშთიც ერთგვარ საშუალებას გვაძლევს მათს გასათვალისწინებლად. ბერძნული პიესების რომაულ სინამდვილესთან შეფარდებისას ნევიუსმა პირველმა გამოიყენა მათი „კონტამინაცია“, ე. ი. ორს, თუ სამ ბერძნულ კომედიას ის ერთ რომაულში აერთიანებდა. თავის კომედიებში ნევიუსი მოურიღებლად ამხილებდა რომის გაბატონებული წრეების გარყვნილებასა და თავაშვებულებას. ის უთანაგრძნობდა მონების მძიმე ხვედრს და გაბედულად გამოსახავდა პლებეების ღარიბი ფენების სულისკვეთებას. არ ერიდებოდა ნევიუსი დიდი სახელმწიფო მოღვაწეების აბუჩად აგდებასაც, განსაკუთრებით დასცინოდა სციპიონ აფრიკელს. თავს ესხმოდა ნევიუსი აგრეთვე კონსულებს მეტელუსებს. ერთ მის ტაეპზე: „ბოროტი ბედისწერა ანიჭებს რომს კონსულებს მეტელუსებს“-ო, 206 წლის კონსულმა ცეცილიუს მეტელუსმა უპასუხა: „აი მეტელუსები დასჯიან პოეტს ნევიუსს“-ო. და მართლაც პოეტი საპყრობილეში ჩაუსვამთ, საიდანაც ის სახალხო ტრიბუნს გაუნთავისუფლებია. მაგრამ მის გარშემო ისეთი პირობები შეუქმნიათ, რომ იძულებული გაუხდიათ რომი დაეტოვებინა და გარდაიცვალა ქალაქ უტიკაში, როცა მას რომაელი ჯარის მიერ უკვე ალყა ჰქონდა შემორტყმული.

ნევიუსის დემოკრატიული ოპოზიციური ხაზის გამგრძელებელი კომედიების დარგში იმ ეპოქის გამოჩენილი კომედიოგრაფოსი ტიტე პლავტე (Titus Maccius Plautus, 254—184).

ის დაიბადა უმბრიის ქალაქ სარსინაში. ახალგაზრდობაშივე ის, როგორც ბევრი სხვა, რომში გადასულა და ლუკმა პურის მოსაპოვებლად თეატრში მსახურად დამდგარა. შემდეგ მას მოგზაურობა დაუწყია და ბედი ვაჭრობის წარმოებაში გამოუცდია, მაგრამ ამ ასპარეზზე წარმატებისათვის ვერ მიუღწევია. თავისი ქონება მას დაუკარგავს და კვლავ რომში დაბრუნებულა, სადაც უსახსრობის გამო იძულებული გამხდარა ერთ მეწისქვილეს ქირით დადგომოდა და წისქვილის ქვა ეტრიალებინა. ასეთი მძიმე პირობების მიუხედავად, პლავტე ყოველ თავისუფალ დროს

კომედიების წერას ანდომებდა და მათს გაყიდვას ახერხებდა. მისი შემოქმედებისათვის უდავო მნიშვნელობა ჰქონდა იმას, რომ მოგზაურობის დროს ის ფართოდ ხვდებოდა და ეცნობოდა იტალიის მოსახლეობის სხვადასხვა ფენის ადამიანებს. პლავტეს კომედიები ახალატიკური კომედიის გავლენას ააშკარავებენ და მისებრ ყოფაცხოვრებითი ხასიათი აქვთ. მისი გმირები ბერძნულ სახელებს ატარებენ და მისი კომედიების მოქმედება ბერძნულ ქალაქებში მიმდინარეობს. მაგრამ ამასთან ერთად მის კომედიებში უდავოდ იგრძნობა ცოცხალი გამოძახილი რომაული სინამდვილისა. მისი კომედიების საფუძველი ჩვეულებრივად სამიჯნურო ინტრიგებია. მათში მუდამ მონაწილეობენ მესუფრია (პარასიტი) და მაჰანკალი. დიდი როლი აქვთ მიკუთვნილი აგრეთვე მონებს, ასე, მაგ. პლავტეს აქვს კომედია „ფსევდოლუსი“ („მონა მატყუარა“). ინტრიგას აწარმოებს მთავარი გმირი, მონა, რომელსაც ბერძნულ-რომაულად ფსევდოლუსი ეწოდება („ფსევდოს“ ბერძნულად „სიცრუეს“ ნიშნავს, „დოლუს“ ლათინურად—„ცბიერებას“). კომედიის სიუჟეტი ქალიშვილის განთავისუფლება მაჰანკალის ხელისაგან და ფსევდოლუსი არა უბრალო მატყუარაა, არამედ ფრიად მოხერხებული და ენერგიული მონა, რომელიც დიდ გამჭრიახობას ააშკარავებს. საერთოდ პლავტეს ნაწარმოებებში, რომლებიც ფრიად ცოცხალი, ხატოვანი და სუფთა ხალხური ენით არიან დაწერილი, მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი მევახშეობის ბნელი მხარეების მხილებას, ფეფუნებისა და ოჯახის პატრიარქალურ საფუძველთა გახრწნის დაგმობას. თუ რამდენად მოსწონდათ მაყურებლებს პლავტეს ნაწარმოებებში მოცემული შეუდარებელი კომიკური სიტუაციები, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ იტალიის ვაზების მხატვრობაში გვხვდება პლავტეს კომედიების გამოსახვა. ყურადღების ღირსია, რომ პლავტეს ყველა კომედია მთავარი გმირებისათვის კეთილად მთავრდება. პლავტეს მიაწერენ 130 კომედიას, მაგრამ ჯერ კიდევ ძველად სწავლულმა კრიტიკოსმა ვარონმა პლავტეს უდავო ქმნილებად 21 კომედია აღიარა. საყურადღებოა, რომ XX საუკუნის ოციან წლებში კარდინალმა ანჟელო მაიმ მილანში აღმოაჩინა პალიმფსესტი, რომელშიც პლავტეს კომედიების საუკეთესო ტექსტია შემონახული ოთხის გამოკლებით. საერთოდ ჩვენამდე მთლიანად მოადწია პლავტეს 20 კომედია, ერთის ნაწყვეტებმა და რამდენიმეს მხოლოდ სახელებმა. მათს შორის განსაკუთრებით ცნობილი არიან „ამფიტრიონი“ (Amphitruon), „ქილა“, „მკვებარა მეომარი“ (Miles gloriosus) და სხვ.

„ამფიტრიონს“ საფუძველად უდევს ბერძნული მითი იუპიტერისა და თებეს სარდლის ამფიტრიონის მოკვდავი მეუღლის ალკმენას ურთიერთობისაგან ჰერკულესის დაბადების შესახებ. შინაარსი შემდეგია: თებელი ამფიტრიონი ომში მიემგზავრება. სახლში რჩება მისი უწყინარი და მოყვარული ცოლი ალკმენა. ის ამფიტრიონისაგან უკვე ორსულადაა.

მაგრამ ამფიტრიონის სახით მასთან მიდის თვითონ იუპიტერი და სტკება მისი სიყვარულით. ამავე დროს ამფიტრიონის მონის სოსიას სახეს იღებს მერკური. გადის დრო და ბრუნდება სოსია, რომ ქალბატონს ამფიტრიონის დაბრუნება აცნობოს, მაგრამ მას სახლიდან გააგდებენ. როცა თვითონ ამფიტრიონი ბრუნდება, ცოლი მას ვერცნობს და არწმუნებს, რომ მისი ქმარი უკვე დიდი ხანია დაბრუნდა. ოჯახური დრამის კვანძის გახსნა მხოლოდ მაშინ ხდება, როცა ალკმენას ტყუპი ვაჟი ეყოლება: ერთი იუპიტერისაგან და მეორე ამფიტრიონისაგან. იუპიტერი უხსნის ამფიტრიონს საიდუმლოს და მერკურისთან ერთად ცაში მიფრინავს, ცოლქმარს შორის სრული მშვიდობა მყარდება და ამფიტრიონი დიდად კმაყოფილია, რომ თვითონ იუპიტერმა ინება მის ცოლთან დაკავშირება. ამ კომედიის სიუჟეტით ისარგებლეს მოლიერმა და გერმანელმა პოეტმა კლეისტმა.

„ქილაში“ გადმოცემულია ისეთი შემთხვევა, როცა ღარიბმა, პატროსანმა მოხუცმა ევკალიონმა თავის კერაში იპოვა პაპამისის მიერ ჩაფლული ოქროს განძი. განძის აღმოჩენამ მოხუცს სულიერი სიმშვიდე დაუბრუნა: ღამით აღარ სძინავს, დღისით გარეთ არ გამოდის, ვინაიდან ეშინია, განძი არავე მოპაროს და ცდილობს ფული არ დახარჯოს, რომ არავე იფიქროს თითქოს ის გამდიდრდა. მისი ქალიშვილის ცოლად შერთვას აპირებს მდიდარი მეზობელი მეგადორე (რაც „დიდ ძღვენს“ მიშნავს). ქორწილისათვის უკვე ემზადებიან და ევკალიონთან დასახმარებლად გარეშე ადამიანები იყრიან თავს. ამიტომ შემკრთალი ევკალიონი იჩქარის სახლის გარეთ დამალოს თავისი განძი. ამას შეამჩნევს მეგადორეს ძმისწული ლიკონიდეს მონა სტრობილე და განძს იპარავს. ამასობაში ირკვევა, რომ თვითონ ლიკონიდეს წინათ გაუუპატიურებია ევკალიონის ქალიშვილი და ძალზე შემფოთებულია, რომ ბიძა მისი მას ირთავს. განძის დაკარგვით სასოწარკვეთილი ევკალიონი ვერ ისვენებს, აქეთ-იქით გარბის, რომ ქურდი იპოვოს. მასთან მიდის ლიკონიდე და აღიარებს თავის ურთიერთობას მის ქალიშვილთან. ის ქილას აღმოაჩენს თავის მონასთან. ხელნაწერში კომედიის პოლო არ შემონახულა, მაგრამ როგორც ანტიკური გადმოცემიდან ჩანს, ლიკონიდე ცოლად ირთავს ევკალიონის ქალიშვილს და მოხუცს ქილას უბრუნებს. მოხუცი კი მას ქალიშვილსა და სიძეს აჩუქებს: „მე არც დღისით და არც ღამით მოსვენება არ მქონია, ახლა კი დავიძინებ“-ო, ამბობს იგი. ამ კომედიაში ნათლად მოჩანს ძუნწის უარყოფითი სახე, რომელსაც მოულოდნელმა სიმდიდრემ სულიერი სიმშვიდე დაუკარგა და უდიდესი მწუხარება მიაყენა. მეორე მხრივ, კომედიაში გამოსახულია ის ანტაგონიზმი მდიდრებსა და ღარიბებს შორის, რომელიც ძვ. წ II საუკუნის დასაწყისის რომში განსაკუთრებით გამწვავდა. პლავტეს კომედია „ქილა“ საფუძვლად დაედო მოლიერის ცნობილ „კომედიას „ძუნწი“.

დიდი პოპულარობით სარგებლობდა პლავტეს კომედია „მკვეხარა მეომარი“. მოქმედება წარმოებს ეფესში. მისი მთავარი გმირია მეომარი პირგოპოლინიკე, რომელსაც დიდად სიამოვნობს, როცა ერთი პარასიტი მას მლიქვნელურად უამბობს მის მიერ ჩადენილ ვითომც საგმირო საქმეებზე. მაგრამ განსაკუთრებით აამებს მას, როცა ეუბნებიან, რომ ის თითქოს თავის სილამაზით ქალებზე განურინებელ შთაბეჭდილებას ახდენს. „საშინელი უბედურებაა ლამაზი იყო“-ო, მედიდურად წარმოთქვამს იგი. ის ახერხებს ათენიდან მოიტაცოს ერთი ქალიშვილი, რომლის მიჯნური, ათენელი ჭაბუკი მიდის ეფესში და ყოველგვარად ცდილობს გატაცებულის დაბრუნებას. ამ საქმეში მას ეხმარებიან მონა პალესტრონი და მეომრის მეზობელი, კეთილი მოხუცი. მოხუცის კლიენტი ქალი მეომარს თავს შეყვარებულად მოაჩვენებს, უნიშნავს მას პაემანს და ისიც ათენელი ქალიშვილისაგან განთავისუფლების მიზნით უშვებს მას მდიდარი საჩუქრებით. კომედიის უკანასკნელ მოქმედებაში ინტრიგა აშკარავდება და ტრაბახა მეომარს საერთო სიცილში სცემენ ბრძენი მოხუცის მონები.

„მკვეხარა მეომარმა“ განახლება ჰპოვა XVI — XVIII სს. იტალიურ კომედიაში dell'arte, სადაც ის წარმოდგენილია ავანტურისტი და ტრაბახა „კაპიტანის“ სახით. განსაკუთრებით შეხება პლავტე მონების მდგომარეობას და ამ მხრივ განსაკუთრებით საგულისხმოა მისი კომედია „ტყვეები“.

სურ. 27. მკვეხარა მეომარი.

პლავტეს დროის ისტორიულ პირობებში მის ამ კომედიას აკტუალური პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ დროს სამხედრო ტყვეების პრობლემა შეუწყვეტელ ომიანობის ვითარებაში ფრიად მწვავედ იდგა. და პლავტეს ეს კომედია მაყურებლებს მონაშიც აღამიანს უჩვენებს და მოუწოდებს ჰუმანურად მოეპყრან ტყვე-მონებს.

იშვიათად ხდომია წილად ანტიკურ მწერლებს შორის ახალ დროშიც ისეთი ფართო გამოძახილი და შემოქმედებითი გადამუშავება, როგორიც პლავტეს.

მისი შემოქმედების განსაკუთრებული შესწავლა აღორძინების ეპოქიდან იწყება, როცა ჰუმანისტები ამ კომედიოგრაფოსის ხელნაწე-

რების გარკვევას შეუდგნენ. ამავე დროიდან იწყეს მისი პიესების დადგმა სცენაზე და მათი ფართო გადაკეთება. ისეთი მწერლები, როგორიც იყვნენ ინგლისში — საყოველთაოდ ცნობილი შექსპირი, ნორვეგიაში ჰოლდენბერგი და განსაკუთრებით საფრანგეთში მოლიერი. შემოქმედებითად სარგებლობდნენ პლავტეს პიესებით. და ეს გასაგებობა, ვინაიდან როგორც მხატვარმა-რეალისტმა პლავტემ მის მიერ შექმნილ ლიტერატურულ სახეებში განასახიერა და აღბეჭდა ყველა ის აკტუალური პრობლემა, რომლებიც მისმა თანამედროვე ვითარებამ წამოაყენა.

როგორც ვიცით, მეორე პუნიკური ომის პროცესში კართაგონე დამარცხება განიცადა და რომი ხმელთაშუა ზღვის აუზში უძლიერეს სახელმწიფოდ იქცა. ამ გარემოებამ თავისი გავლენა იქონია რომაელი საზოგადოების პოლიტიკურ ცხოვრებაზე. მმართველი არისტოკრატის ერთი ნაწილი შინაგანი და საგარეო პოლიტიკის საკითხებში უფრო ზომიერი მიმართულების გამომსახველად გვევლინება და რომის გარშემო დაქვემდებარებული სახელმწიფოების სისტემის წარმოქმნით კმაყოფილდება. ასეთი იყო ზოგადად სციპიონ აფრიკელი უფროსი და მისი გარემოცვა. სავაჭრო-სავაზმო წრეებთან დაკავშირებული საზოგადოების მეორე ნაწილი კი აგრესიული საგარეო პოლიტიკისა და დაპყრობილ ტერიტორიების რომის პროვინციებად გარდაქმნის მომხრეობას ჩემულობდა, ამ ჯგუფს კატონ უფროსი და მისი მიმდევრები მეთაურობდნენ.

სციპიონის წრის იდეებმა თავისი გამოსახულება პოეტის ქ ვ ე ნ ტ უ ს ე ნ ი უ ს ი ს (Quintus Ennius) შემოქმედებაში ჰპოვა. ენიუსი (239—169) წარმოშობით კალაბრიის ქალაქ რუდიეიდან იყო. სამშობლოშივე ის დაუფლებია სამ ენას — ბერძნულს, ლათინურსა და ოსკურს და, საფიქრებელია, რომ ტარენტში შეისწავლა მან ბერძნული ლიტერატურა და ფილოსოფია. მას მონაწილეობა მიუღია მეორე პუნიკურ ომში. ერთ დროს ის ცენტურიონად მსახურობდა კუნძულ სარდინიაზე. აქ შეხვედრია და გასცნობია ის კატონ უფროსს და მისი გავლენით 204 წელს იგი რომში გადასახლებულა. ამ დროიდან იგი უმეტესად რომში ცხოვრობდა და ეწეოდა მასწავლებლობასა და ლიტერატურულ მოღვაწეობას. რომში მას რომაელი მოქალაქის უფლებები მოუპოვებია და სციპიონების წრეს დაახლოვებია. ამ წრის ზეგავლენით მას თავს უღვია ბერძნული ლიტერატურისა და ფილოსოფიის პროპაგანდა და რომაელი სამხედრო არისტოკრატის გმირობათა შექება. მას დაუწერია რამდენიმე ტრაგედია და კომედია. მისი შემოქმედება გამსჭვალული იყო ელენისტური მოტივებით. მან პირველმა შეიტანა რომაულ ლიტერატურაში ბერძნული ჰეგზამეტრი. თავის ტრაგედიებში ენიუსი, ისე როგორც ლივიუს ანდრონიკუსი, ცნობილ ბერძენ ტრაგიკოს ევრიპიდეს ბაძავდა, თუმცა ნევი-

ულის მსგავსად პრეტექსტებსაც თხზავდა. როგორც კომედიოგრაფოსი, ენიუსი პლავტეს ვერ შეედრებოდა, მაგრამ მისი ტრაგედიები დიდი მოწონებით სარგებლობდნენ. მართალია, მისი ტრაგედიები მთლიანად არ შემონახულან, მაგრამ დარჩენილი ფრაგმენტები ენიუსის, როგორც ტრაგიკოსის, დიდ ხელოვანობას გვიმოწმებენ. შემონახულია სხვათა შორის კასანდრას მონოლოგი ტრაგედიიდან „ალექსანდროს“ და დიდი ტრაგიკული ძალის გამომსახველი მონოლოგი ანდრომაქასი ტრაგედიიდან „ანდრომაქა-ტყვექალი“. ენიუსს გადაუკეთებია ევრიპიდეს ტრაგედია—„ითიგენია ავლიდში“. ხოლო მისი დრამატურგული შემოქმედების მწვერვალს წარმოადგენს ტრაგედია „მედეა“, რომლისაგანაც, სამწუხაროდ, მხოლოდ პროლოგი და რამდენიმე ტაქტია შემონახული. მისი შემოქმედება მარტო თეატრით არ განისაზღვრებოდა. ის დიდ ყურადღებას უთმობდა აგრეთვე „სატურებს“. სიტყვა „სატურა“ საკუთრივ „ნაირი ხილით ავსილ ლანგარს“ ნიშნავდა, გადატანილი მნიშვნელობით კი—„ნარევს“. სატურებს უწოდებდნენ სხვადასხვა ხასიათის ლექსებს. მათ მიაკუთვნებდნენ ზღაპრებს, იგავებს, ეპიგრამებს, პაროდებს, ლეგენდებს, ფილოსოფიურ ლექსებს. ენიუსის მიერ შეთხზულ სატურთა შორის გვხვდება ფილოსოფიური „დავა სიცოცხლესა და სიკვდილს შორის“, პარასიტის კომიკური სახე და ეზოპეს იგავ-არაკის „ქოჩრიანი ტოროლა“ მშვენიერი ლექსით გადაღება. პროზად გადაუკეთებია ენიუსს აგრეთვე ევგემერის „საღვთო ჩანაწერი“. ენიუსის მთავარ ნაწარმოებად კი ითვლება „მატიანე“ (Annales), ის წარმოადგენდა ანტიკური გაგებით 18 წიგნად დაყოფილ დიდ პოემას, რომლისაგანაც დაახლოებით 600 სალექსო სტრიქონია შემონახული. ამ პოემის ზოგადი დახასიათება ისტორიოგრაფიის მიმოხილვაში იქნება მოცემული.

ენიუსი სიცოცხლეშივე სარგებლობდა საერთო მოწონებით. სიკვდილის შემდეგ კი ერთ საუკეთესო პოეტად იქნა მიჩნეული. ენიუსის მოწაფე და სციპიონის წრესთან დაახლოვებული იყო აგრეთვე პოეტი პაკუვიუსი (Pacuvius). პაკუვიუსი (222—დაახ. 130.) განაგრძობდა რომაულ ყაიდაზე ბერძნული ტრაგედიების გადაკეთებას, ის ეხებოდა არა მარტო ევრიპიდეს, არამედ სოფოკლეს და ზოგიერთ სხვა ბერძენ ტრაგიკოსს. მის თორმეტი ტრაგედიიდან შემონახულია მხოლოდ ნაწყვეტები. ერთი ასეთი ნაწყვეტის მიხედვით, მას უფრო სარწმუნოდ ის მიაჩნდა, რომ ყველაფერს არა ბედისწერა, არამედ უგუნურება (Temeritas) განაგებსო. ამიტომ ერთ თავის ტრაგედიაში ის დასცინის რომაელ ავგურებს და ურჩევს თავის მსმენელებს, რომ მათ „მეტად მოუსმინონ, ვიდრე დაუჯერონ“. დაცულია ცნობა, თითქოს მაყურებლები დიდი აღფრთოვანებით ხვდებოდნენ ამ ტრაგედიის წარმოდგენას. პაკუვიუსი იყო არა მარტო პოეტი, არამედ მხატვარიც და დიდი ოსტატობით აღწერდა ბუნების სურათებს.

სციპიონ უმცროსის მამის—ემილიუს პავლუსის საპატივცემოდ მას დაუწერია პრეტექსტა „პავლუსი“ და მიზნად დაუსახავს, ერთი მხრივ, რომაელები ახალი ტრაგიკული სიუჟეტით დაეინტერესებინა და მეორე მხრივ ბერძნული ფილოსოფიის იდეათა პოპულარიზაცია გაეტარებინა. ის იმდენად ღრმა მცოდნე ყოფილა თავის დროზე ბერძნული მწერლობისა და ფილოსოფიისა, რომ მისთვის Doctus (სწავლული) უწოდებიათ.

ძვ. წ. II საუკუნის პირველი ნახევრის რომაული დრამატურგიის გამოჩენილი წარმომადგენლები იყვნენ აგრეთვე ცეცილიუსი და ტერენციუსი.

ცეცილიუსი (Caecilius) დაბადებულია ცისალპების გალიის ინსუბრების მხარეში. ახალგაზრდობაში ის მონად მსახურობდა ერთ რომაელ ოჯახში, ხოლო შემდეგ პატრონს მონობისაგან გაუნთავისუფლებია და მიუცია თავისი სახელი „ცეცილიუს“, მაგრამ ამასთან ერთად მას მეტსახელად თავისი მონური სახელიც—სტაციუსი შეუნარჩუნებია. მისი კომედიებისაგან ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ ორმოციოდე სათაურმა და სამასამდე ფრაგმენტმა. ბერძნული კომედიების თარგმნისას ცეცილიუსი ცდილობდა ისეთი სახით მათს გადაკეთებას, რომ კომიზმის ელემენტები გაეძლიერებინა, მაგრამ, როგორც ჩანს, დიდი წარმატებისათვის ვერ მიუღწევია. სამაგიეროდ დიდი სახელი მოიხვეჭა მისმა უმცროსმა თანამედროვემ კომედიოგრაფოსმა ტერენციუსმა (190—159).

ტერენციუსი (Terentius) დაიბადა კართაგოში და აქედან არის წარმომდგარი მისი მეტსახელი—აფრიკელი (Afer). სიჭაბუკეშივე ტერენციუსი მონად ჩავარდნია ხელში რომაელ სენატორს ტერენციუს ლუკანუსს, რომელსაც თავიდანვე ყურადღება მიუქცევია მისი სილამაზისა და იშვიათი ნიჭისათვის, მიუცია მისთვის კარგი განათლება და შემდეგ გაუნთავისუფლებია. მომავალ დრამატურგს თავისი პატრონის სახელი მიუღია. რომში ტერენციუსი დაახლოვებულია წარჩინებულ საზოგადოებას, განსაკუთრებით სციპიონ უმცროსს და მის მახლობელ პირს ლელიუსს და ლიტერატურულ მოღვაწეობას შედგომია.

თავის შემოქმედებაში ტერენციუსს გამოუსახავს ელენოფილური გრძნობით გატაცებული რომაელი არისტოკრატიის იდეები. ამ ნიადაგზე მის მტრებს შეუქმნიათ კორი, თითქოს წარჩინებული პირები ეხმარებოდნენ მას კომედიების წერაში. რაც, როგორც სჩანს, მას დიდად არ აწუხებდა. არ არის დაზუსტებული, თუ რა მიზეზის გამო ტერენციუსი რომიდან საბერძნეთში გაემგზავრა და 159 წელს იქ გარდაიცვალა. ყოველ შემთხვევაში აღიარებულია, რომ მისი შემოქმედება რთულ ვითარებაში მიმდინარეობდა.

დაუწერია ტერენციუსს სულ ექვსი კომედია: „ქალიშვილი კუნძულ ანდროსიდან“, (Andria), „დედამთილი“ (Hecyra), თავის თავის მაწვალებელი“ (Heautontimorumenos), „საჭურისი“ (Eunochos), „ფორ-

მიონი“ (Phormio) და „ძმები“ (Adelphoe). ტერენციუსი მიზნად ისახავდა ეჩვენებინა რომაელებისათვის ახალატიკური კომედიის ბრწყინვალე ნიმუშები, ამიტომ ოთხი თავის კომედიისათვის ის მენანდრეს გადააქეთებს და მხოლოდ ორისათვის მიმართავს აპოლოდორეს კომედიებს. მისი კომედიები შესრულებისა და ენის მხრივ სანიმუშოდ ითვლებოდნენ.

პიესაში „ძმები“ ტერენციუსს ვრცლად წამოუყენებია აღზრდის პრობლემა და ერთიმეორისათვის დაუპირისპირებია შიშის ზემოქმედებაზე დამყარებული აღზრდა და ჰუმანური და შინაგანი ღირსების აღმძვრელი სისტემა. მართალია, თვითონ ავტორი თითქოს რაღაც საშუალო ხაზის დამცველია, მაგრამ ღირსშესანიშნავია ერთი მისი მოქმედი პირის განცხადება: „მე აღამიანი ვარ და არავითარ აღამიანურს ჩემთვის უცხოვდ არა ვთვლი“. მოკლედ, ტერენციუსი აღზრდის სისტემაში ბერძნული ჰუმანურობის იდეათა მქადაგებელია.

ცნობილია, რომ ლესინგმა „ჰამბურგის დრამატურგიაში“ ვრცლად განიხილა ტერენციუსის მოხსენებული პიესა და ის სანიმუშო კომედიადა აღიარა. აღორძინების ეპოქაში ჰუმანისტებმა ტერენციუსის კოხტა ენა ლათინური ენის მშვენიერ ნიმუშად მიიჩნიეს. მოლიერმა კი თავისებურად გამოიყენა ტერენციუსის დრამატურგიული ტექნიკა, ხოლო კომედიაში „სკაპენის ოინები“ — ტერენციუსის კომედია „ფორმიონი“. საერთოდ არსებობს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ტერენციუსის გავლენა ახალი დროის ევროპულ თეატრზე უფრო მნიშვნელოვანია, ვიდრე პლავტესი და რომ ახალატიკურ კომედიას ევროპა უმთავრესად მისი პიესების წყალობით გაეცნო.

ზემოთმოხსენებული პოეტების შემოქმედება და სციპიონების წრის ელენოფილობა ძველრომაული ზნე-ჩვეულების დამცველ არისტოკრატიის ნაწილში მკაცრ ოპოზიციას იწვევდა. ამ მიმართულების გამოჩენილი იდეოლოგი იყო ჩვენთვის უკვე ცნობილი მარკოზ პორციუს კატონ უფროსი (Cato maior). ზედმეტი არ იქნება, მოკლედ მოვიგონოთ მისი მოღვაწეობა. კატონი დაიბადა 234 წელს ტუსკულუმში. მან მონაწილეობა მიიღო არა მარტო მეორე პუნიკურ ომში, არამედ იმ დროის ზოგიერთ სხვა გვიანდელ ომშიც. თუ სციპიონ ემილიანე საგარეო პოლიტიკაში უფრო ზომიერი ხაზის მომხრე იყო, კატონი ახდილი აგრესიული პოლიტიკის დამცველად გამოდიოდა. ჩვენ ვიცით, რომ სენატში ის დაბეჯითებით მოითხოვდა კართაგოს სრულ განადგურებას.

როგორც ცხოვრების ძველრომაული წესების თავგამოდებული დამცველი, კატონი ებრძოდა იმ ფუფუნებას, რომელმაც აღმოსავლეთის გავლენით ფართო გავრცელება მოიპოვა რომის არისტოკრატიულ წრეებში. 184 წელს ის ცენზორად იქნა არჩეული და ამ ასპარეზზე განსაკუთრებით გამოიჩინა თავისი მორალური სიმკაცრე, რისთვისაც იგი

მტრებმა 44-ჯერ მისცეს სამართალში, მაგრამ ის ყოველთვის ახერხებდა თავის გამართლებას. ის შეურიგებელი მტერი იყო ელენოფილობისა და სციპიონების წრეში გაბატონებული იდეებისა და სასტიკად იცავდა რომაული კულტურის თვითმყოფი განვითარების აუცილებლობას. როცა 155 წელს სამი ბერძნული—ეპიკურეული, სტოიკური და პერიპატეტიკური ფილოსოფიური სკოლის წარმომადგენლები რომში მივიდნენ, სენატში კატონმა დაჟინებით მოითხოვა, რომ მოსული ფილოსოფოსები რომიდან გაეძევებინათ, რადგან მათი მოძღვრება რყვნის ახალგაზრდობას და არ ემორჩილება კანონებსა და ხელისუფლებასო. წინააღმდეგი იყო იგი აგრეთვე ბერძნული მედიცინისა.

ამავე დროს თავის ეპოქის მიხედვით კატონი მრავალმხრივ განვითარებულ ადამიანს წარმოადგენდა: იგი იყო ორატორი, სოფლის მეურნეობის სპეციალისტი, გამოცდილი სარდალი, ისტორიკოსი და სამართლის მცოდნე.

როგორც ორატორს, მას შეუსწავლია მჭევრმეტყველების თეორია და პირველს შეუდგენია „რიტორიკა“, რომელსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია.

ტრაქტატს მიწათმოქმედების შესახებ ჩვენ ზემოთ უკვე გავეცანით და გავითვალისწინეთ მისი ისტორიული მნიშვნელობა. ეს ტრაქტატი ჩვენამდე მთლიანად მოღწეულ პირველ პროზაიკულ ნაწარმოებს წარმოადგენს რომის ლიტერატურაში. ამას გარდა, საყურადღებოა ის, რომ კატონი თავის ვაჟს თვითონ ასწავლიდა და, გრძნობდა რა აღზრდის ძველრომაული სისტემის მისი დროის სამეურნეო და პოლიტიკურ მოთხოვნილებებთან შეუსაბამობას, თვითონვე რამდენიმე საკუთარი სახელმძღვანელო შეუდგენია, რომლებიც ახალგაზრდა რომაელისათვის საჭირო ცნობათა კრებულს თავისებურ ენციკლოპედიას წარმოადგენდნენ. საგულისხმებელია, რომ ასეთ კრებულში კატონმა თავი მოუყარა ცნობებს აგრონომიის, მედიცინის, მჭევრმეტყველების, სამხედრო საქმის და იურისპრუდენციის დარგებიდან და ასე წარმოქმნილა პირველი რომაული ენციკლოპედია. სამწუხაროდ, მისგან უმეტეს ნაწილად უმნიშვნელო ნაწყვეტებია შემონახული. ანტიკურმა მწერლებმა მისი ტრაქტატიდან რამოდენიმე აფორიზმი შემოგვინახეს. დავასახელებთ ზოგიერთს: „სიზარმაცე ყველა ნაკლის დედაა“; „დაეუფლე საგანს, სიტყვები თავისთავად მოვლენ“; ბერძნებს, კატონის თქმით, სიტყვები ტუჩებიდან სდით, რომაელებს კი გულიდან ამოდით. თავის ხანგრძლივ ცხოვრებაში კატონს მრავალი სიტყვა წარმოუთქვამს; მათი ნაწილი მას ლიტერატურულად დაუმუშავებია და გამოუცია. ისინი საშუალებას გვაძლევენ წარმოდგენა ვიქონიოთ კატონის მწერლობისა და მჭევრმეტყველების ნიჭზე. მის ენაში, არქაულობის გვერდით, მხატვრული

ელემენტებიც მოიპოვებიან. კატონის დამსახურებას რომაულ ისტორიოგრაფიაში კი ქვემოთ შევხებით. გარდაიცვალა კატონი 149 წელს და ვერ მოესწრო კართაგოს განადგურებას, რომელსაც ის ასე დაჟინებით მოითხოვდა.

4. ისტორიოგრაფია

ხანგრძლივმა ომიანობამ და მასთან დაკავშირებულმა მოვლენებმა რომაელების მოწინავე საზოგადოებაში სხვა მომენტებთან ერთად წარმოქმნეს და გააძაბვილეს ინტერესი რომის სახელმწიფოს წარსულისადმი. დაიბადა მოთხოვნილება, გაერკვიათ, თუ რას წარმოადგენდნენ წარსულში რომაელები, როგორ წარმოიშვა რომი, როგორ განვითარდა დროთა მსვლელობაში მისი საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი ცხოვრება და როგორ ვითარდებოდა მისი ურთიერთობა მეზობელ ქვეყნებთან. ამ დარგში მათი პირველი ჩასწავლებლები ბერძენი მწერლები და ისტორიკოსები იყვნენ, რომელთა გავლენა განხილულ პერიოდში განსაკუთრებით იგრძნობოდა. მაგრამ ამ მხრივაც რომაელების ცხოვრების თავისებური გამოვლინება იმაში მდგომარეობდა, რომ ამ საკითხის გარკვევას პირველ რიგში რომაელმა პოეტებმა მოჰკიდეს ხელი.

უკვე იყო ნათქვამი, რომ ნევიუსმა ლექსად აღწერა პირველი პუნიკური ომი (264—241), რომლის მონაწილეც თვითონ იყო. თავის პოემას იწყებს ის ტროას დაღუპვიდან, მოგვითხრობს ენეას მოგზაურობასა და იტალიაში მისვლას, გადმოგვცემს თქმულებას რომულზე, რომელსაც იგი ენეას შვილიშვილად თვლის, და აგვიწერს პირველი პუნიკური ომის მსვლელობას. პლებეი ნევიუსისათვის დამახასიათებელია ის, რომ თავის პოემაში ხშირად ის არა წინამძღოლების გმირობაზე, არამედ უბრალო მეომრების მოქმედებაზე ლაპარაკობს. ნევიუსის პოემიდან მხოლოდ მცირე ფრაგმენტებია შემონახული.

მეორე პოეტის, ქვინტუს ენიუსის ნაწარმოებთა შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ისტორიული ეპოსი „მატიანე“ (Annales), რომელიც მან თავის სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში დაამთავრა. იწყება ისიც ტროას ამბებით და მთავრდება პოეტის თანამედროვე მომენტით. პოემის შესავალში ის მოგვითხრობს, რომ სიზმარში ნუზების მთაზე მას მოევლინა ჰომეროსის აჩრდილი და მას მსოფლიოს საიდუმლოება გადაუშალა; აცნობა აგრეთვე ისიც, რომ მისი სული, რომელსაც ერთხელ ბინა ფარშავანგში ჰქონდა, უფრო გვიან ენიუსში გადავიდა. მაშასადამე, ენიუსს სურს თავი „მეორე ჰომეროსად“ წარმოგვიდგინოს. ენიუსის პოემიდანაც მხოლოდ ფრაგმენტებია შემონახული და მათში მოცემულია აღწერილობათა რიგი. შემონახულია, მაგ., რომულისა და რემის მისნობის აღწერა იმის გასარკვევად, თუ ვის უნდა რგებოდა ხელისუფლება. მოცემულია მოთხრობა ენეას ქალიშვილის ელიას სიზმარზე, რომელშიც მას თითქოს მამა ეცხადდება და

მოუთხოვს მისი გვარის ბედზე, და ა. შ. ენიუსის პოემაში მთავარი ადგილი ცალკეულ პიროვნებათა ქება-დიდებას უკავია და ის აზრია გამოთქმული, რომ რომის კეთილდღეობა „ძველი ყაიდის“ ადამიანებს ემყარება.

პირველი პროზაიკული ნაწარმოები რომის წარსულის შესახებ დაგვიტოვა ბერძნულ ენაზე ქვინტუს ფაბიუს პიკტორმა (III ს. ბოლო). ის იყო წარჩინებული რომაელი, კონსულარი და პონტიფიკი და მონაწილეობა მიიღო პანიბალთან ომში. როცა კანასთან ბრძოლის შემდეგ რომაელების მდგომარეობა თითქმის უნუგეშო იყო, დელფოში წარგზავნილ იქნა დელეგაცია პიკტორის მეთაურობით, რომელსაც მისნისაგან გარკვეული მითითება და რჩევა უნდა მიეღო. პიკტორმა თავისი მოციქულობით ხელი შეუწყო რომის ბერძნულ ორაკულთან დაკავშირებას, ხოლო პანიბალთან ომის ბედნიერად დამთავრების შემდეგ მან არა მარტო თავის ხალხს მიუძღვნა რომის ისტორიის მიმოხილვა, არამედ მისი ბერძნულ ენაზე დაწერით მას იმ დროის მიხედვით საერთო ხასიათი მისცა. მისი თხზულებაც მატიანედ იწოდება, ვინაიდან მასში მოცემული თხრობა ყოველწლიური ამბების გადმოცემით არის შესრულებული. იწყება ის იტალიაში ენეას მოსვლიდან და მთავრდება მეორე პუნიკური ომის მსვლელობის აღწერით. როგორც ჩანს, პიკტორი კარგად იცნობდა ბერძნულ წყაროებს, მაგრამ დიდ ყურადღებას აქცევდა ლათინურ წყაროებსაც. ფართოდ უსარგებლია მას აგრეთვე პონტიფიკების ჩანაწერებით, ზეპირი თქმულებებით და კერძო ოჯახების არქივებით. პიკტორი რომაული ანალისტიკის ფუძემდებელადაა მიჩნეული და როგორც ის, ისე მისი უახლოესი გამგრძელებლები ჩვეულებრივად უფროს ანალისტებად იწოდებიან.

უფროს ანალისტებს მიაკუთვნებენ აგრეთვე კატონ უფროსს (234—149). მან პირველმა დასწერა ლათინური პროზით რომის ისტორია. მისი „საწყისები“ (Origines) შეიცავდა რომის ისტორიას მისი დაარსებიდან. მართალია, მისი ნაშრომიდან მხოლოდ ფრაგმენტებია შემონახული, მაგრამ სხვა ისტორიკოსების ცნობებიდან ჩანს, რომ მას ორი ძირითადი მომენტი ახასიათებდა: ეხებოდა ის არა მარტო რომს, არამედ იტალიის სხვა ქალაქებსაც. მეორე მხრივ, ის ნაკლებად იხსენიებდა ცალკეულ მოღვაწეთა საკუთარ სახელებს და მათი თანამდებობის აღნიშვნით კმაყოფილდებოდა („კონსული“, „ტრიბუნი“). ესევე არ ითქმის თვითონ მის პიროვნებაზე: თავის ისტორიულ თხრობაში მას საგრძნობად შეაქვს მის მიერ წარმოთქმული სიტყვები. მიუხედავად ბერძნული განსწავლულობისადმი უარყოფითი დამოკიდებულებისა, იტალიის ქალაქთა ისტორიის გაშუქებაში კატონი ფართოდ სარგებლობდა ბერძნული წყაროებით. მისი თხზულება 7 წიგნისაგან შედგებოდა. პირველი სამი წიგნი ვრცლად ეხებოდა ბერძნულსა და ადგილობრივ ლეგენდებს ადრინდელი რომისა და იტალიის სხვა ქალაქების შესახებ; მეოთხე და

მეხუთე წიგნებში მოთხრობილი იყო პუნიკური ომების მსვლელობა; ხოლო მეექვსესა და მეშვიდეში—ამბები 149 წლამდე. ამასთან ჩვენ ვიცით, რომ მთლიანად შემონახული ტრაქტატი კატონისა მიწათმოქმედების შესახებ რომის აგრარული ისტორიის შესწავლის პირველხარისხოვან წყაროს წარმოადგენს, ამიტომ შეგვიძლია მას ლათინური ისტორიული თხრობის ფუძემდებელი ვუწოდოთ და რომაულ ისტორიოგრაფიაში საპატიო ადგილი მივაკუთვნოთ.

უფროს ანალისტებად ითვლებიან აგრეთვე ლუციუს კასიუს ჰემინა, კნეიუს გელიუსი და ლუციუს კალპურნიუს პიზო.

ლათინურად დაწერილ ოთხწიგნიან ქრონიკაში, რომელსაც შემდგომი დროის ისტორიკოსები იხსენიებენ, ჰემინა თხრობას იტალიის უძველესი ისტორიიდან და ენეას ლეგენდიდან იწყებს და 146 წლით ათავებს.

გელიუსს დაუწერია ანალები, რომლის მეორე წიგნში პირველად მოხსენებული საბინელ ქალთა გატაცება. მისი ისტორიული თხრობა იმდენად ვრცელი ყოფილა, რომ ტრადიციის მიხედვით 97 წიგნისაგან შედგებოდა.

კალპურნიუს პიზო ავტორია ანალისტური ისტორიული თხზულებისა. ის 149 წელს სახალხო ტრიბუნი იყო, 133 წელს—კონსული და მონაწილეობა მიიღო სიცილიაში აჯანყებული ჩონების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ყოფილა იგი აგრეთვე ცენზორადაც. მისი თხზულება 7 წიგნად არის წარმოდგენილი. იწყება ის უხსოვარი პერიოდიდან და მთავრდება ავტორის დროით.

პიზო უჩივის თავისი დროის ახალგაზრდობის უზნეობას და დიდებით იხსენიებს წინაპართა კეთილშობილურ საქმიანობას. თავისი მოღვაწეობით პიზონს რომის საზოგადოებაში პატიოსანი და სამართლიანი ადამიანის სახელი მოუხვეჭია და მისთვის თანამედროვეებს ვპითეტი ფრუგი მიუკუთვნებიათ.

უფროს ანალისტებზე მსჯელობის დროს უნდა გვახსოვდეს, რომ ისინი არისტოკრატიულ წრეებს ეკუთვნოდნენ და მათი პოზიციებიდან იხილავდნენ რომის სახელმწიფოს წარსულს. მეორე მხრივ, ისინი თანამიმდევროდ იზიარებდნენ რომაულ თვალსაზრისს და რომაელების წარმატებების გადაჭარბებულად შეფასებასთან ერთად მათს ზოგიერთ მარცხს ჩქმალავდნენ და ამცირებდნენ. მიუხედავად ამისა, მათს მოღვაწეობას უდავო მნიშვნელობა ჰქონდა რომაული ისტორიოგრაფიის შემდგომი განვითარებისათვის.

აღმოსავლურ-ელენისტური სახელმწიფოების, ეგეოსის კუნძულების, საბერძნეთის, მაკედონიის, იტალიის, სიცილიისა და კართაგოს ისტორიის მსვლელობა ამ პერიოდში ისეთ ხასიათს იღებს, რომლის მიხედვით ამ ქვეყნებს შორის მუდმივი ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურ-

რული ურთიერთობა აუცილებელი ხდება. ცხადია, ამ დროის ისტორიკოსების ყურადღებისა და ინტერესების გარეშე ვერ დარჩებოდა ის უდიდესი ძვრები, რომელთაც მაშინ ეს ქვეყნები განიცდიდნენ, ის საბედისწერო ომები, რომლებსაც აღმოსავლეთის სახელმწიფოებთან რომი ძლევამოსილად აწარმოებდა, და ის კატასტროფული ბედი, რომელიც ამ ბრძოლაში ხვდა წილად იმ დროის გამოჩენილ ცენტრებს — კართაგოს, კორინთოს და საერთოდ საბერძნეთს.

რომისა და ელენისტური ისტორიოგრაფიის სახელოვანი წარმომადგენლის პოლიბიოსის (201—120) სახით ასეთი ისტორიკოსიც გაჩნდა.

პოლიბიოსი დაიბადა არკადიის ქალაქ მეგალოპოლში. ახალგაზრდობიდანვე ის მონაწილეობას იღებდა საბერძნეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში და აქაიის კავშირის ერთი ხელმძღვანელთაგანი იყო. მის დროს მისი სამშობლო კრიტიკულ მომენტს განიცდიდა დამოუკიდებლობისათვის არათანაბარ ბრძოლაში და, ცხადია, რომაელებისადმი მაშინ ის კეთილად განწყობილი ვერ იქნებოდა. უკვე იყო ნათქვამი, რომ მესამე მაკედონური ომის შემდეგ ის 166 წელს აქაელ მძევლებთან ერთად იტალიაში იქნა გადაგზავნილი. მას დიდხანს მოუხდა ცხოვრება რომში, სადაც დაუახლოვდა რომაელი არისტოკრატიის წარმომადგენლებს, განსაკუთრებით სციპიონ უმცროსის წრეს, კერძოდ ფილოსოფოს პანეციუსს, რომელმაც მასზე უდავო გავლენა იქონია. ახალ პირობებში პოლიბიოსს წინანდელი შეხედულება რომზე რადიკალურად შეუცვლია და ის მოწინააღმდეგედან რომაელების საბერძნეთში ბატონობის დამცველი გამხდარა. ის მხურვალე მომხრე ყოფილა აგრეთვე საერთოდ რომაული სახელმწიფოებრივი წყობისა. მართალია, რომში ხანგრძლივი ყოფნის შემდეგ მას სამშობლოში დაბრუნების ნება დართეს, მაგრამ ის ბევრს მოგზაურობდა და არაერთხელ კვლავ სწევია რომს. იმ დროს, როცა რომაელები კართაგოს ანადგურებდნენ, პოლიბიოსი სციპიონ ემილიანესთან ერთად აფრიკაში იმყოფებოდა და თვითმხილველი იყო იმ კატასტროფისა, რომელიც ამ ქალაქმა განიცადა. იგი მოწმე იყო აგრეთვე რომაელების მიერ 146 წელს კორინთოს განადგურებისა და მოახერხა დამარცხებულთა მიმართ გამარჯვებულთაგან ზოგიერთი დათმობა გამოეთხოვა, რისთვისაც მას ბევრ ბერძნულ ქალაქში დიდი პატივით იხსენიებდნენ.

თავის ცხოვრების მეორე ნახევარში პოლიბიოსმა დასწერა ვრცელი და შინაარსით ფრიად მდიდარი თხზულება — „მსოფლიო ისტორია“. იგი ეხებოდა პერიოდს 264 წლიდან 146 — დე. წარმოადგენს ის არა რომელიმე ცალკეული ხალხის თუ სახელმწიფოს ისტორიას, არამედ მსოფლიო ისტორიის დაწერის პირველ ცდას. ამიტომ მისი „ისტორია“ არა მარტო იმით არის ღირსშესანიშნავი, რომ III საუკუნის მეორე ნახევრისა და II ს. პირველ ნახევრის რომის შესახებ სარწმუნო ცნობებს

გვაწვდის, არამედ იმითაც, რომ ის ვრცლად ეხება მეზობელი ქვეყნების თავგადასავალს. პოლიბიოსს სწამდა, რომ ის და მისი თანამედროვენი მოწმენი გახდნენ მსოფლიო ისტორიაში მოსახვევი პუნქტისა, როცა „შემთხვევები იტალიასა და ლიბიაში აზიურსა და ელენურ ამბებს გადაეწვნენ და ყველაფერი ერთ ბოლოსაკენ მიდიოდა“. ეს ბოლო კი მისი წარმოდგენით, ხმელთაშუა ზღვის სამყაროს ხალხთა რომისადმი დამორჩილებას გულისხმობდა. ამიტომ მისი „ისტორიის“ ძირითადი თემაა რომის ბატონობის დამყარება, მისი მსოფლიო სახელმწიფოდ გადაქცევა. განა მოიპოება საღმე ისეთი ფუქსავატი და დაუდევარი ადამიანიო, ამბობს იგი, რომელმაც არ მოისურვოს ჩაწვდეს იმას, თუ როგორ მოექცა რომაელების ხელქვეითად თითქმის მთელი ცნობილი სამყარო არასრული ორმოცდაცამეტი წლის განმავლობაში. ის ადარებს რომის სახელმწიფოს სპარსეთის სამეფოს, სპარტას, როცა ის საბერძნეთში ჰეგემონის როლს ასრულებდა, და ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიას და ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ყველა მათ რომი აღემატებაო. მერე რაში ხედავდა პოლიბიოსი რომის პოლიტიკური და სამხედრო წარმატების საწინდარს? მის სახელმწიფო ორგანიზაციაში, რომელშიც ის სხვადასხვა პოლიტიკური წყობის პარმონიულ შეხამებას ამჩნევდა. თავისი შრომის VI წიგნი მან რომის სახელმწიფო დაწესებულებათა მიმოხილვას დაუთმო და მათს შესახებ, ერთი მხრივ, ძვირფასი დაკვირვებები შემოგვინახა, ხოლო მეორე მხრივ, მისი აშკარა მიკერძოებული იდეალიზაცია გვიანდერძა.

პოლიბიოსი რომის რესპუბლიკის „ოქროს საუკუნეს“ ასე გვიხასიათებს: მასში ყოველი ჯანსაღი საზოგადოების სამი ძირითადი ელემენტი—არისტოკრატია, მონარქია და დემოკრატია ისე გონივრულად არის შეხამებული, რომ ძნელია ითქვას, რომის კონსტიტუცია არისტოკრატიული, დემოკრატიული, თუ მონარქიულიაო; მასში მონარქიული ელემენტი კონსულებით, არისტოკრატია სენატით და დემოკრატია სახალხო კრებით არის წარმოდგენილიო.

რომის მიერ მიღწეული წარმატებანი პოლიბიოსს არამცთუ აუცილებელ პროცესად მიაჩნია, არამედ „ბედისწერის უმშვენიერეს და უადრესად სასიკეთო საქმედ“ და სხვა ხალხებისათვისაც ფრიად სასარგებლოდ. კერძოდ, საბერძნეთში რომაელების წარმატების მიზეზად ის ბერძნული ქალაქების შინაგან გართულებას თვლიდა. მისი გადმოცემით, სოციალური ბრძოლა საბერძნეთის პოლისებში უკიდურესად იყო დაძაბული და არ არსებობდა ისეთი სიმკაცრე და ძალმომრეობა, რომელსაც მებრძოლი ჯგუფები არ მიმართავდნენ. ზღვაც კი უსაშინელესი ქარიზხალის დროს ისეთ ქაოსურ მდგომარეობას არ წარმოადგენს, როგორსაც იმ დროს ელენური სახელმწიფოები წარმოადგენდნენო.

პოლიბიოსი, თითქოს, ამხნევებს თანამემამულეთ, რომ რომის ბატონობა მათთვისაც მშვიდობის მიმნიჭებელი იქნებოდა.

პოლიბიოსის წარმოდგენით, ისტორია „უაღრესად შთამაგონებელი ანუ ერთადერთი მოძღვარია, რომელიც გვასწავლის ბედის ტრიალის ვაჟკაცურად ატანას“. ისტორიკოსისაგან ის მოითხოვს, აღიჭურვოს საკუთარი ცდებით, იცნობდეს ადამიანებსა და საგანს, რომელსაც აღწერს, იყოს სამხედრო და პოლიტიკურ საქმეებში გამოცდილი და პირადად მოინახულოს სხვადასხვა მხარე. მან პირველმა შემოიღო ტერმინი — „პრაგმატული ისტორია“ და აღნიშნა, რომ მოგვითხრობს ხალხთა და მეფეთა „საქმეთ“ (pragma) სახელმწიფო მოღვაწეთა საგულისხმებლად. იგი ცდილობს დაადგინოს ისტორიული მოვლენების მიზეზები და ისტორია წარმოგვიდგინოს როგორც მიზეზობრივ-განპირობებული პროცესი.

პოლიბიოსი გვარწმუნებს, რომ ყოველი არსებული მიდრეკილია წახდენისა და ცვლილებისადმი. ბუნების, საერთო კანონის მიხედვით სახელმწიფო ფორმები დროის გავლენას განიცდიან და სხვადასხვაგვარი შინაგანი და გარეგანი მიზეზების ზეგავლენით იცვლებიან, გადაგვარდებიან და „ოდინდელ საწყისს“ უბრუნდებიან; ერთ პოლიტიკურ წყობილებას მეორე ცვლის, მეორეს მესამე და ეს მოვლენა ასე იჩენს თავს ცვალებადობის მარადიულ ტრიალშიო; ყოველი საზოგადოება განვითარების განსაზღვრულ, ბუნებრივ წრეს გაივლის და ამ წრიდან გამოსვლა მას ისევე არ ძალუძს, როგორც ადამიანს ბუნებისაგან მისდამი მიკუთვნილ ასაკის ციკლიდან, რომლის მიხედვით სიყმაწვილეს მოწიფულობა მოსდევს, მოწიფულობას — მოხუცებულობა და მოხუცებულობას — სიკვდილიო. მისი დროის რომის სახელმწიფოს ბრწყინვალე მდგომარეობის აღწერასთან ერთად პოლიბიოსი აღნიშნავს იმასაც, რომ მასში უკვე იმალება მოხუცებულობისა და სიკვდილის ჩანასახებიო. ამ მხრივ პოლიბიოსი, თითქოს, საზოგადოების ეგრეთწოდებული „ორგანიული განვითარების“ თეორიის წარმომადგენლად გვევლინება.

თავის „ისტორიაში“ პოლიბიოსი უმთავრესად სხვადასხვა ქვეყნის პოლიტიკურ წყობილებებს იხილავს და ამავე დროს თავის პოლიტიკურ მრწამსაც ააშკარავებს. ის არისტოკრატიული მსოფლმხედველობის მატარებელია და, მაშასადამე, არ ემხრობა დემოკრატიას, რომელსაც, მისი სიტყვით, შეუძლია უკანონო ანარქიასა და ტირანიაში გადავიდეს. მისთვის წესწყობილების ის ფორმაა იდეალური, რომელშიც ჰარმონიულადაა შეხამებული მონარქიული, არისტოკრატიული და დემოკრატიული საწყისები⁴.

მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი პოლიბიოსის თხზულებაში ისტორიული პროცესის მიზეზთა გარკვევას და უწინარეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ ის ერთიმეორისაგან განასხვავებს მიზეზსა და საბაბს. მართალია, ის ცნობდა ბედისწერის როლს და ცდილობდა თავის მკითხველებისათვის „ბედის წერის ძლიერება“ ეგრძნობებინა, მაგრამ ისტორიკოსი, მისი აზრით, ვალდებულია გაერკვეს მოვლენათა ნამდვილ

მიზეზებში და მათ ღმერთების ნებისყოფით არ ხსნიდეს. დიდ როლს მიაკუთვნებს ის ისტორიაში ცალკეულ ადამიანთა მოქმედებას. მისი გადმოცემით, გამოჩენილი პირები, როგორც იყვნენ, მაგ., ჰანიბალი, სციპიონ უფროსი, ფლამინიუსი და პერსეუსი, თვითონ განსაზღვრავდნენ პოლიტიკური ამბების მსვლელობას. აღიარებდა ის ამა თუ იმ ხალხის განვითარებასა და ყოფა-ცხოვრებაზე ბუნებრივი პირობების ზეგავლენასაც. საერთოდ კი ისტორიული პროცესის გარკვევაში პოლიბიოსი არსებითად იზიარებს ანტიკური ისტორიოგრაფიის ზოგად იდეებს და მამოძრავებელ მიზეზებად ადამიანთა მოტივებს, განცდებსა და მოქმედებათ აღიარებს. ამავე დროს პოლიბიოსი კრიტიკულად უდგება მის ხელთ არსებულ წყაროებს, ცდილობს გამოიყენოს დოკუმენტალური ცნობები და ერთგვარი სიფრთხილით იზიარებს თვითმხილველთა მონაცემებს, რადგან სწამს, რომ „თვალს მეტად უნდა ვენდოთ, ვიდრე ყურს“-ო.

მიუხედავად იმ თავისებურობისა, რომელიც იმ დროის ისტორიოგრაფიის ვითარებით იყო განპირობებული, პოლიბიოსის „ისტორია“ საერთოდ თხრობის ზედმიწევნითობით და გამოთქმულ მოსაზრებათა სიღრმით ხასიათდება და მისი მეოხებით ისტორია მხატვრული ნაწარმოებებისაგან განუყრელ რამეს კი აღარ წარმოადგენს, არამედ მეცნიერებასთან დაახლოებულ კვლევას.

5. ცვლილებები რომაულ სამართალში

განვლილმა რთულმა და შინაგანი და საგარეო ამბებით აღსავსე პერიოდმა თავის გავლენა ბუნებრივად რომაელების სამართალზეც მოახდინა. როგორც ვიცით, რესპუბლიკის უძველეს პერიოდში საფუძველი ჩაეყარა ეგრეთწოდებულ ქვირიტების სამართალს (*jus Quiritum*), რომელსაც შემდგომში ცივილური სამართალი (*jus civile*) ეწოდებოდა. იგი, ერთი მხრივ, განსაკუთრებული ფორმალისზმით განირჩეოდა, ხოლო მეორე მხრივ, რომელიც მოქალაქეების ურთიერთობას აწესრიგებდა. ამავე დროს კი ომიანობისა და სოციალური მომენტების ზეგავლენით თანდათან ფართოვდებოდა მათი ქონებრივი და სამოქალაქო ურთიერთობა პროვინციების მცხოვრებლებსა და სხვა სახელმწიფოების ქვეშევრდომებთან. ამიტომ ცხოვრება კატეგორიულად მოითხოვდა რომის ხელმძღვანელი ორგანოებისაგან ახალი იურიდიული ნორმების გამომუშავებას. ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ძვ. წ. 242 წელს მეორე პრეტორის თანამდებობის დაწესებას. მას „უცხოეთის პრეტორი“ (*praetor peregrinus*) ეწოდებოდა და მის მოვალეობას შეადგენდა უმთავრესად რომაელებსა და უცხოელებს შორის წამოჭრილი დავის განხილვა.

მას შემდეგ, რაც პრეტორებსაც მიენიჭათ ედიქტების, ე. ი. მათს კომპენტენციაში შემავალი საკითხების შესახებ დადგენილების გამო-

ტანის უფლება, მათ იწყეს ისეთი ედიქტების გამოცემა, რომლებშიც განმარტავდნენ იმ წესებს, რომლებითაც იხელმძღვანელებდნენ ამა თუ იმ საქმის გარჩევის დროს. ასე წარმოიქმნა ძველ ცივილურ სამართალთან ერთად განსაკუთრებული პრეტორული სამართალი.

მეორე მხრივ, როგორც ადგილობრივი, ისე სხვა მხარეებიდან გამომდინარე გავლენათა საფუძველზე რომაელებმა თანდათან გამოიმუშავეს ეგრეთწოდებული ზოგადსახალხო სამართლის ნორმები (*Jus gentium*), რომლებიც ძველ ცივილურ სამართალთან შედარებით გაცილებით მეტი სიმარტივითა და მოქნილობით განირჩეოდნენ. შემდგომში სტოიკური ფილოსოფიის გავლენით ეს სამართალი ბუნებრივი უფლების (*Jus naturale*) ცნებას უახლოვდება და ბუნების კარნახად წარმოიდგინება.

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე დაახლოებით 150 წელს გატარებულ რეფორმას სამართლის წარმოების დარგში. ჩვენ ვიცით, რომ საქმეების წარმოება ორ სტადიად იყოფოდა.

საქმეს ჯერ მაგისტრატი არჩევდა და პროცესის ფორმა და წესი სასტიკად განსაზღვრული იყო. მაგისტრატს განაჩენი არ გამოჰქონდა, ის წარმოთქვამდა დაწესებულ სიტყვებს და მხარეებთან ერთად კერძო პირებისაგან ნიშნავდა მოსამართლეს თუ მოსამართლეებს, რომლებიც განაჩენს გამოიტანდნენ. ეს წესი შენარჩუნებულ იქნა, მაგრამ თუ წინანდელი სისტემის დროს მაგისტრატი მხოლოდ მიღებული ფორმების შესრულებას მეთვალყურეობდა, ახლა ის უკვე აქტიურ როლს თამაშობს: ის ეცნობა საქმეს და ადგენს ფორმულას, ე. ი. დოკუმენტს, რომელშიც მოკლედ აღნიშნავს მოსარჩლის პრეტენზიებს და მოპასუხის საწინააღმდეგო მოსაზრებათ და მიუთითებს აგრეთვე მოსამართლეს, როგორი განაჩენი უნდა გამოიტანოს იმის მიხედვით, თუ რომელი მხარე აღმოჩნდება მართალი.

ამ პერიოდში ადგილი აქვს აგრეთვე ოჯახის მამის უფლების შემცირებას. შვილებს საშუალება ენიჭებათ მისგან დამოუკიდებლად ისარგებლონ თავიანთი პოლიტიკური უფლებებით. მაგრამ ქონებრივ საკითხებში ისინი მაინც მამას ემორჩილებიან.

ხდება ქალების ერთგვარი ემანსიპაცია. რომში დაქორწინების უძველესი ფორმა სარწმუნოებრივი წესით სრულდებოდა. მასში მონაწილეობას იღებდნენ დიდი პონტიფიკი, იუპიტერის ფლამინი და ათი მოწმე. საქმრო და სარძლო ღმერთებს მსხვერპლად ასლის პურს სწირავდნენ, ლათინურად „ფარ“-ს, აქედან ამ წესს კონფარრეაციო ეწოდებოდა. არსებობდა ქორწინების საერო ფორმაც, რომელიც სასიძოსთვის სარძლოს თითქოს მიყიდვაში მდგომარეობდა (*coemptio*). სრულდებოდა მანციპაციის წესი და ქალი ქმრის ძალაუფლებაში გადადიოდა. ყოფილა შემთხვევებიც, როცა დაქორწინება ყოველგვარი წესის გარეშე სრულდებოდა: ცოლი, რომელიც ქმრის სახლში ერთ წელს გაატარებდა,

ქმრის ხელქვეითი ხდებოდა. ამ პერიოდში კი ქმრის უფლება ცოლზე შესამჩნევად მცირდება და მყარდება ისეთი ქორწინება, როცა ცოლზე ქმრის ხელისუფლება იზღუდება (*matrimonium sine manu mariti*) და თანდათან იცვლება აგრეთვე ცოლ-ქმარს შორის ქონებრივი ურთიერთობა.

6. ხელოსნობა, ხუროთმოძღვრება და სახვითი ხელოვნება

ძვ. წ. III—II საუკუნეებში შემდგომ განვითარებას განიცდიდა რომაული ხელოსნობა, ხუროთმოძღვრება და სახვითი ხელოვნება. ხელოსნობის შესახებ პირველ რიგში ის უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჯერ კიდევ IV—III სს. ლაციუმის ორი ქალაქი—ფალერი და პრენესტე განთქმული იყვნენ როგორც მხატვრული ხელოსნობის ცენტრები.

როგორც ჩანს, ფალერისა და პრენესტეს სახელოსნოებში თავდაპირველად თავისუფალი ოსტატები მუშაობდნენ, ვიდრე ისინი მონებმა არ შეცვალეს.

ფალერი ცნობილი იყო თავისი კერამიკული ნაწარმებით. ხოლო პრენესტეში განვითარებულა ბრინჯაოს გრავერების ტექნიკა. იტალიაში მრავლად იქნა აღმოჩენილი პრენესტეს ამოკვეთილი სარკეები და ცისტები ოსტატების აღნიშვნით. ამოკვეთილი სარკეების ერთ ნიმუშს უკვე შევეხეთ. რას წარმოადგენდნენ ცისტები?

ცილინდრული ფორმის ბრინჯაოს ზარდახშებს, რომლებსაც, ალბათ, კულტის წესებთან ჰქონდათ კავშირი. ისინი მხოლოდ იტალიაში იყვნენ გავრცელებული და უმთავრესად პრენესტეში მზადდებოდნენ. ცისტებს შორის განსაკუთრებით ცნობილია ეგრეთწოდებული ფიკორონის ცისტა, რომელიც რომის ერთ-ერთ მუზეუმშია დაცული. ამ ცისტის ცენტრალური კომპოზიცია გამოსახავს არგონავტების ლაშქრობის იმ მომენტს, როცა იაზონი თავისი თანამგზავრებით თრაკიის ნაპირს მიაღწა და წყლით მომარაგებას აპირებს. მისი გემი ნაპირთან დგას და ჰაბუკები ხმელეთზე გადმოდიან, რომ ჭურჭლები წყლით აავსონ. თრაკიის მეფე, რომელიც ცდილა მათთვის წყლით მომარაგება აეკრძალა, ხეზეა მიკრული. სხვა არგონავტები თავისუფალ პოზებში ისვენებენ. საერთო კომპოზიციაში გამოსახულია სქელი მომცინარი სილენი, რომელიც მუცელზე ხელს ირტყამს. სიუჟეტი იშვიათი რეალისტური სიცხადითაა გადმოცემული და თან ერთვის ცოცხალი პეიზაჟი: კლდოვანი ნაპირი, გადატეხილი ხე, ყვავილები და ა. შ.

უფლება გვაქვს ვიგულისხმოთ, რომ რომაული მხატვრული ხელოსნობა თანდათან უფრო მნიშვნელოვან განვითარებას განიცდიდა.

გადავიდეთ რომაულ ხუროთმოძღვრებაზე და პირველ რიგში სატაძრო არქიტექტურას შევეხეთ.

რომის რესპუბლიკის პირველი საუკუნეების სატაძრო არქიტექტურა, როგორც ვიცით, ეტრუსკების ძლიერ გავლენას განიცდიდა. ეტრუსკული ნიმუშით აგებული ძველი ტაძარი იუპიტერ კაპიტოლიელისა წინანდებურად ბატონობდა ქალაქზე და კვლავ მის უდიდეს ნაგებობას წარმოადგენდა. ტაძარი ავენტინზე კი, რომელიც პლებეების სამების—ცერერას, ლიბერისა და ლიბერას—სახელზე იყო ნაკურთხი, თავისი გეგმით ეტრუსკულ-იტალიური იყო, მაგრამ ბერძნულ სტილზე დეკორირებული. ხოლო 387 წელს რომის ფორუმზე აგებული ტაძარი თანხმობისა (კონკორდიისა) თავის კონსტრუქციაში უკვე თავისებურ გეგმურ სქემას ააშკარავებს და ტაძრების შემდგომ მშენებლობაში საერთოდ ეტრუსკული სტილის გავლენა თანდათან ადგილს ელენისტურს უთმობს.

ამ ეპოქაში რომის სხვადასხვა რაიონში აუგიათ მოცულობით ძველებთან შედარებით პატარა ტაძრები, რომლებიც ოსტატურად ყოფილან ელენისტური სტილით დეკორირებული. იმ დროს რომში განთქმული ყოფილა ხუროთმოძღვარი კოსუტიუსი.

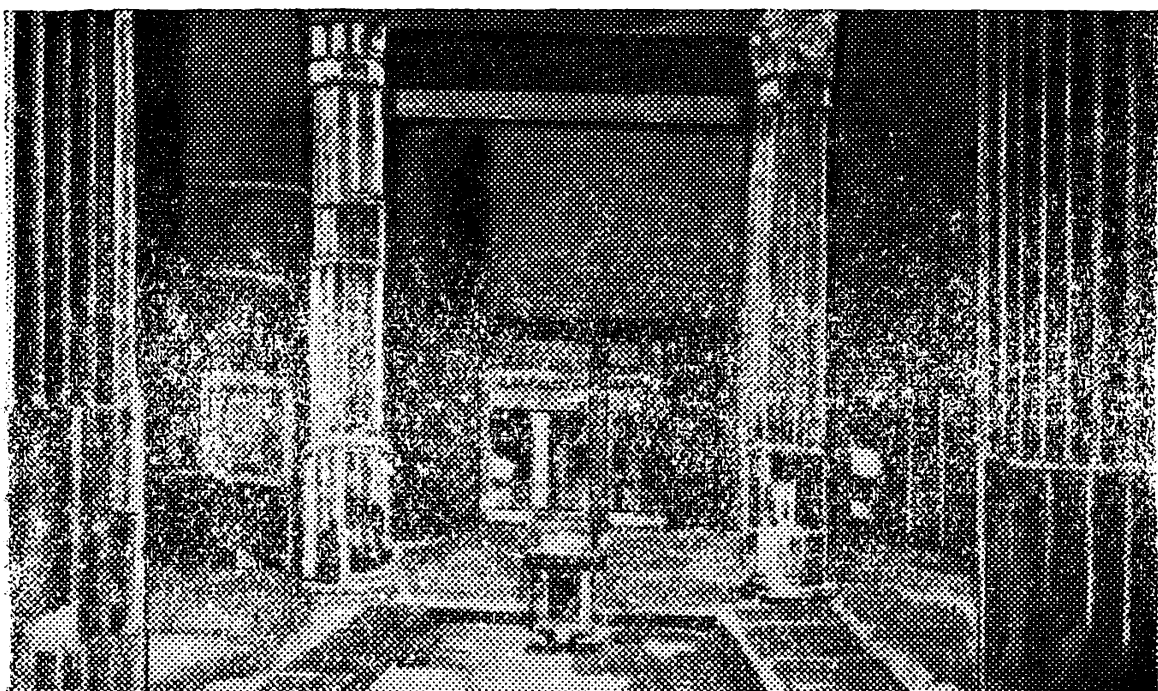
ამ ეპოქას ახასიათებს დიდი საზოგადოებრივი შენობების აგებაც. ჯერ კიდევ გალების შემოსევის შემდეგ არ გასულა დიდი დრო, რომ რომაელებმა ქალაქს გარს შემოავლეს ქვის კედელი, რომელიც თავის კიდურებით ტიბრამდე ეშვებოდა. ამაზე კიდევ უფრო ადრე მათ გაიყვანეს უსუფთაობის ჩასადენი ქვით გარსშემოვლებული კლოაკა. შემდგომში რომაელებმა დიდად გაიწაფეს ხელი თაღების აგებაში და II საუკუნის პირველ ნახევარში შეჰქმნეს საინჟინერო მშენებლობის ახალი წამყვანი ტიპი—თაღოვანი აკვედუკები (წყალსადენები) და ხიდები. წყაროების მიხედვით მეორე საუკუნემდე რომში მხოლოდ ერთი ხიდი იყო და ისიც ხისა. II ს-ში კი ის ახალი ქვის თაღოვან ხიდს შეუცვლია. რომის ნაგებობანი იშვიათი გამძლეობით გამოირჩეოდნენ და რომაელებს სრულუწყვიათ წყობის ნაირი ხერხები.

ამავე დროს რომაელებს დაუწყიათ სასამართლოს სხდომების და სავაჭრო გარიგებებისათვის განკუთვნილი შენობების, ეგრეთწოდებული ბაზილიკების აგება. ისინი წარმოადგენდნენ დიდ გადახურულ შენობებს, რომლებიც სვეტებით რამდენიმე ნაწილად იყოფოდნენ. მათში მიმდინარეობდნენ სასამართლოს სხდომები, პოლიტიკური კრებები და სრულდებოდა ყოველი სახის გარიგება, აქვე იფარავდნენ თავს სიციხისა და წვიმისაგან. პირველი ასეთი ბაზილიკა 184 წელს ფორუმზე სენატის შენობის გვერდით აუგია კატონს. II საუკუნის 70-ან წლებში ძველი ხის საწვრილმანოების (ტაბერნების) ადგილას რომში ქვის ბაზრები ჩნდება. ფორუმის მახლობლად აგებულ იქნა სანოვავის ახალი ბაზარი (მაცელუმი—ხორცის ბაზარი). ტიბრზე, ავენტინის ქვემოთ 193 წელს აგებულ იქნა ნავსადგური, რომელსაც ბერძნული სახელი „ემპორიუმი“ დაერქვა. ქალაქის მთავარი არტერიები მოკირწლულ

იქნენ ლავათი და აუზები ქვით მოპირკეთებული. საერთოდ ფორუმი ჰკარგავს საქონლის საბმურებით მოცულ გლეხური ყაფანის სახეს და დიდი ქალაქის ტაძრებით და საზოგადოებრივი შენობებით შემკულ მოედნად იქცევა.

II საუკუნიდან დაწყებული ომებში გამარჯვებულები ქალაქს ისეთი ტრიუმფალური თაღებით ამკობენ, რომლებიც თაღოვანი კონსტრუქციის დეკორატიულ გამოყენებას წარმოადგენდნენ. ისინი რეალისტურად ასახავდნენ ომებისა და ლაშქრობათა სცენებს.

შეიცვალა აგრეთვე სპცხოვრებელი სახლების შინაგანი მოწყობილობაც. რომაელების ძველი სახლი ერთსართულიანი იყო, მის ცენტრში მდებარეობდა ატრიუმი, დიდი სადგომი, სადაც ცეცხლი ენთო და ოჯახური სალოცავები ინახებოდნენ.

სურ. 28. ატრიუმი.

ატრიუმს ეკვროდა საწოლი ოთახი და ჩვეულებრივად სახლში სხვა სადგომი არ არსებობდა. III—II საუკუნეებში იწყეს უკვე ორ და სამსართულიანი სახლების აგება. მდიდრების სახლებში ატრიუმებს სვეტებით ამკობენ და მისაღებ ოთახად აქცევენ; მის გვერდით აწყობენ სადგომების მთელ კომპლექსს: სასტუმროს, სასადილოს, საწოლს და სააბაზანო ოთახს და აშენებენ კოლონადებითა და ქანდაკებებით შემკულ ეზოებსა და ბაღებს.

III—II საუკუნეებში რომაელები მრავლად მოეზიდებოდნენ რომში დაპყრობილი ბერძნული პოლისებიდან გამოჩენილი ბერძენი მოქანდაკეების ნაწარმოებთ. ზოგიერთი მათი სარდალი ისე გატაცებული

იყო ბერძნული ხელოვნებით, რომ ბერძნული ქალაქებიდან მათს პირდაპირ გამოტაცებასაც კი არ ერიდებოდა.

ადრე გაჩნდნენ რომში ღმერთების ქანდაკური გამოსახულებანი და ჯერ კიდევ კაპიტოლიუმის ტაძარში იქნა მოთავსებული იუპიტერის ტერაკოთული ქანდაკება, ხოლო უფრო გვიან სხვა ტაძრებშიც ათავსებდნენ ღმერთებისა და გმირების ეტრუსკული და ბერძნული ნიმუშით შესრულებულ გამოსახულებათ. მაგრამ ამ ეპოქაში უკვე პირველხარისხოვანი ქანდაკებები ამკობენ რომის ტაძრებს, საზოგადოებრივ შენობებსა და კერძო სახლებს. ამ დარგში რომაელებს ორიგინალური მნიშვნელოვანი რამ არა შეუქმნიათ რა. ხოლო მათი დამსახურება უდავოა პლასტიკისა და მხატვრობის დარგში. მათ განუვითარებიათ და სრულუწყვიათ შემოსილი ქანდაკება (*statua togata*) და რეალისტური პორტრეტი. შემოსილი ქანდაკება რომელი

სურ. 29. „ორატორი“.

მაგისტრატის დიდებისა და ღირსებისათვის უფრო შესაფერისად მიუჩნევიათ, ვიდრე ბერძენი ქანდაკისა და პორტრეტის შიშველი ფიგურა. ამ ეპოქის რომაული პლასტიკის ერთ დამახასიათებელ ძეგლს წარმოადგენს ტოგით შემოსილი რომაელის ქანდაკება, რომლის მაღლა აწეული ხელი იმ ორატორს უნდა გამოსახავდეს, რომელიც მსმენელებს მიმართავს.

ძველი დროიდანვე რომაელებს შემონახული ჰქონიათ ჩვეულება, რომლის მიხედვით სავალდებულო ყოფილა მიცვალებულთა პორტრეტული გამოსახვის დაცვა. ეს ჩვეულება პირველ რიგში სულის მოსახსენებელ კულტთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული.

ამ ჩვეულების მიხედვით ისინი იღებდნენ მიცვალებულის

სახის სანთლის ან თაბაშირის ნიღაბს და ინახავდნენ ატრიუმში, ჩვეულებრივად კედლის სპეციალურად მოწყობილ ნიშში. სანთლის ასეთი სახეები, იმ დროის წარმოდგენით, თავიანთი გვარის ჩამომავალთა წრეში არსებობდნენ და მონაწილეობას იღებდნენ საოჯახო ზეიმობაში; მიჰქონდათ ისინი დაკრძალვის პროცესიების თავში ანდა მათ იკეთებდნენ მსახიობები იმ გვარის წევრთა დაკრძალვის დროს, რომელსაც

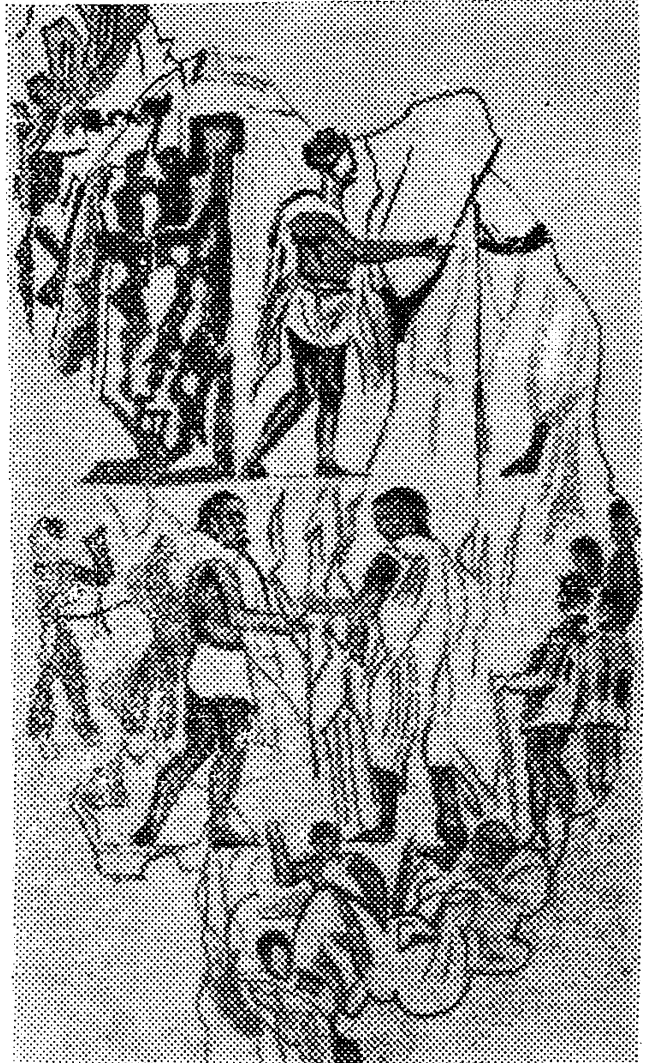
ნილაბი ეკუთვნოდა. უფრო გვიან სანთლის ასეთ ნილაბებს თანდათანობით სცვლიან ქანდაკური პორტრეტები, რომლებსაც ადგილობრივი ქვისაგან და შემდეგ მარმარილოსაგან ამზადებენ. აღსანიშნავია, როგორც ნილაბები, ისე ქანდაკური პორტრეტი მსგავსების დოკუმენტალურ სიზუსტეს იცავდნენ. ასეთი ადრინდელი პორტრეტის ერთი საყურადღებო ნიმუში დაცულია კოპენჰაგენის მუზეუმში: თოგაჩაცმული მელოტი მოხუცი რომაელი გასაოცარი რეალიზმითაა გადმოცემული და სრულებით არა ჩანს მისი დანაოჭებული სახის ოდნავი შელამაზების ცდა.

რაც შეეხება ამ დროის ფერწერას, მასზე წარმოდგენას გვაძლევს ესქვილინის გორაკზე ერთ სამარხში აღმოჩენილი ფრესკის მოხატულობა. მასში ჩვენთვის ცნობილი „თანამიმდევრობითობითი“ სტილის შემდგომი განვითარებაა მოცემული. უნდა აღვნიშნოთ აგრეთვე იმავე ესქვილინის გორაკზე ერთ სახლში აღმოჩენილი სურათის ფრაგმენტი, რომელიც ძვ. წ. III საუკუნეს უნდა მიეკუთვნოს. ის სამხედრო სცენებს გადმოგვცემს. მასში მოცემულია სამი გამოსახულება.

ქვედა გამოსახულება მეგრძოლ მეომრებს გვისურათებს, შუა გამოსახულებაზე სარდლების შეხვედრაა მოცემული, ხოლო ზედა გამოსახულება იმავე სარდლებს წარმოგვიდგენს ციხის კედელთან.

ამ ეპოქის რომაული მხატვრობის ძეგლების განხილვა გვარწმუნებს, რომ მათ ისეთივე რეალიზმი ახასიათებს, როგორც რომაულ ქანდაკებას, და რომაელებმა ქანდაკების ახალი ჟანრის შექმნასთან ერთად მხატვრობაშიც რეალისტური პორტრეტი განავითარეს.

ამრიგად, მართალია, რომაელებმა თავის კულტურულ განვითარებაში კულტუროსანი მეზობლების—ეტრუსკებისა და ბერძნების უდავო გავლენა განიცადეს, მაგრამ ისინი მარტო წამბაძველობით არ კმაყოფილდებიან და თავის საზოგადოებრივ წყობილებასა და ტრადიციასთან შეფარდებით ნასესხებ-გადმოღებულში საკუთარი შემოქმედების ელემენტებიც შეაქვთ.

სურ. 30. სამხედრო სცენები.

რომაული კალენდარი

წინამდებარე ტომი შეიცავს რომის უძველეს პერიოდს, მეორე ტომში განხილულ იქნა სამოქალაქო ომების ეპოქა და პრინციპატის წარმოშობა, ხოლო მესამეში — იმპერიის პერიოდი.

ამთავითვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ძველი რომის ისტორიის შესწავლისათვის აუცილებელია კარგად ვერკვეოდეთ მის ქრონოლოგიაში და ვიცოდეთ, თუ რას წარმოადგენს რომაული კალენდარი.

ტერმინი კალენდარი წარმომდგარია ლათინური სიტყვისაგან *calare*, რომელიც ყოველი თვის პირველი რიცხვის ცნობებას აღნიშნავდა. ამ დღეს დიდი პონტიფიკი რომაელებს ბადრი მთვარის დადგომას აუწყებდა და აცხადებდა იმ დღეებს, როცა ნებადართული იყო კრებების მოწვევა, სამართლის წარმოება და ყოველგვარი სამოქალაქო საქმეების გარიგება — *dies fasti*, და ისეთ დღეებს, როდესაც ყოველივე ეს, რაიმე სარწმუნოებრივი მოსაზრებით, აკრძალული იყო. უფრო გვიან წარმოქმნილა ტერმინი „კალენდარიუმ“ (*calendarium*), რომელიც ისეთ წიგნს წარმოადგენდა, რომელშიც რომაელი მოქალაქის ვალები იწერებოდა და მათი დაფარვის ვადები აღინიშნებოდა. ეს ვადები ჩვეულებრივად თვის პირველ რიცხვებთან იყო შეფარდებული; ერთგვარად შეცვლილი მნიშვნელობით ეს ტერმინი ჩვენს დროშიც მიღებულია.

რომაული ტრადიციით კალენდარი შემოღებულ იქნა თითქოს რომის პირველი მეფის რომულის მიერ. ვითომც მან განსაზღვრა მთვარის წელიწადი და გაჰყო ის ათ თვედ (*menses*). პირველ თვეს ეწოდებოდა მარტი (*Martius*), რომელიც მიძღვნილი იყო ომის ღმერთის მარსისადმი, რომელსაც რომულის მამად თვლიდნენ; მეორე თვეს დაერქვა აპრილი (*Aprilis*), რომელიც, შესაძლოა, წარმოქმნილია სიტყვისაგან *apricus* (მზის მიერ გამთბარი); ის ღმერთქალის აფროდიტას თვედ ითვლებოდა; მესამე თვე — მაისი (*Maius*) ღმერთის მერკურის დედის მაიასადმი იყო მიძღვნილი; მეოთხე თვეს ქორწინების, მშობიარობისა, და ცოლქმრობის მფარველის, იუპიტერის. მეუღლის იუნონას საპატივცემლოდ ივნისი (*Junius*) უწოდეს; დანარჩენი თვეები რიგობრივი რიცხვებით აღინიშნებოდა: მეხუთე — *Quintilis*, მეექვსე — *Sextilis*, მეშვიდე — *September* (სექტემბერი), მერვე — *October* (ოქტომბერი), მეცხრე — *November* (ნოემბერი) და მეათე — *December* (დეკემბერი).

იმავე თქმულების თანახმად, რომის მეორე მეფემ ნუმა პომპილიუსმა თითქოს ამ თვეებს კიდევ ორი თვე მიუმატა: *Januarius* (იანვარი) ჟამთა დასაბამისა და დასასრულის ღმერთის იანუსის საპატივცემლოდ და *Februarius* (თებერვალი), რომლის სახელწოდება ლათინური ზმნისაგან — *februare* (განწმენდა) უნდა გამომდინარეობდეს; სიტყვა *februa* კი იმ განმწმენდელ მსხვერპლს აღნიშნავს, რომელსაც რომაელები თებერვალში სწირავდნენ.

ამრიგად, წარმოიქმნა, თითქოს, თორმეტთვიანი წელიწადი.

ცნობილმა რომაელმა სარდალმა და პოლიტიკურმა მოღვაწემ, იულიუს ცეზარმა სახელგანთქმულ მათემატიკოს სოზიგენთან ერთად წელიწადი 365 დღით და 6 საათით განსაზღვრა, ყოველ მეოთხე წელს თებერვალში ერთი დამატებითი დღის ჩართვით. ძვ. წ. 46 წელს მან წლის დასაწყისი იანვრის პირველს დაუკავშირა, ხოლო დასასრული — დეკემბრის 31-ს. ასე წარმოიქმნა ეგრეთწოდებული იულიუსის წელთაღრიცხვა.

ცეზარის საპატივცემლოდ თვეს — *Quintilis*-ს ივლისი (*Julius*) უწოდეს, ხოლო უფრო გვიან იმპერატორ ავგუსტის საპატივცემლოდ თვეს — *Sextilis*-ს ავგუსტო (*Augustos*).

ჩვენ ვიცით, რომ ძველი ბერძნები წელთაღრიცხვას დიდ ხანს არქონტებს უკავშირებდნენ და მათი სახელით აღნიშნავდნენ ამა თუ იმ წელს. რომაელებიც რესპუბლიკის ეპოქაში წელთაღრიცხვას კონსულების მიხედვით აწარმოებდნენ. ძველ რომაელებს რესპუბლიკის პერიოდში არ გააჩნდათ ისეთი ერა, საიდანაც შეეძლოთ წლების გამოანგარიშება და ამიტომაც მათ უმაღლესი თანამდებობის პირების — კონსულების მიხედვით აღნიშნავდნენ: ესა თუ ის ამბავი ამა და ამ კონსულების დროს მოხდაო. კონსულების სიას — *fasti consulares* (კონსულების ფასტები) ეწოდებოდა. ამ ფასტებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ რომაული ისტორიოგრაფიისათვის, ვინაიდან ისინი კალენდართან იყვნენ დაკავშირებული და წელთაღრიცხვის საფუძველს წარმოადგენდნენ. ძვ. წ. IV საუკუნიდან იწყეს რომაელებმა ყოველწლიური ამბების უბრალო ჩაწერა, მაგრამ დაახლოებით 320 წლიდან დიდ პონტიფიკს ოფიციალურად დაევალა ასეთი ჩაწერების ხელმძღვანელობა და ამ დროიდან თეთრ დაფებზე (*tabulae pontificum*) დაწერილ ცნობებს ოფიციალურად გამოდგამდნენ ხოლმე ფორუმზე. ძვ. წ. 130 წელს გადამუშავებული და შევსებული ყოველწლიური ჩაწერები დიდმა პონტიფიკმა პუბლიუს მუციუს სცევოლამ 80 წიგნად გამოსცა — „დიდი მატიანეების“ (*Annales Maximi*) სახელწოდებით. „დიდი მატიანეები“ რომის ისტორიის უმთავრესი წყარო იყო.

მხოლოდ იმპერატორ ავგუსტის დროიდან რომაელებმა ისტორიკოსებმა წელთაღნიშვნა ეგრეთწოდებული „რომის დაარსებიდან“ (*ab urbe condita*) იწყეს. ჩვენ ვიცით, რომ ვარონმა რომის დაარსება

მეექვსე ოლიმპიადის მესამე წელს შეუფარდა, ე. ი. 753 წელს. რომის ისტორიაში წელთაღრიცხვა ორნაირად მიმდინარეობს: დაღმავალი წესით — ქალაქის დაარსებიდან ქრისტიანულ ერამდე და აღმავალი წესით — ქალაქის დაარსებიდან. ჩვენს ნაშრომში ქრონოლოგია ვარონის ვარიანტის მიხედვით დაღმავალი წესითაა მოცემული.

რომ გაეადვილებინათ დროს განსაზღვრა, რომაელები თვეს სამ მთავარ ნაწილად ჰყოფდნენ: კალენდებად (*Calendae*), ნონებად (*Nonae*) და იდუსებად (*Idus*). ჩვენ უკვე ვიცით, რომ კალენდები ყოველი თვის პირველ დღეს წარმოადგენდნენ. ნონები ეწოდებოდა იანვრის, მარტის, მაისის, ივლისის, ოქტომბრისა და დეკემბრის მეშვიდე დღეს და დანარჩენი თვეების — მეხუთე რიცხვს. რას ნიშნავს ეს ტერმინი? *Nonae* — წარმომდგარია სიტყვისაგან *nonus* — მეცხრე. ნონები, შესაძლოა, განასახიერებდა მთვარის პირველი მეოთხედის დღეს, რომელსაც თან მოსდევდა 8 დღე მთვარის ავსებამდე. მაშასადამე, შეგვიძლია ვიგულისხმოთ, რომ ნონები თითქოს მეცხრე დღე იყო დროს იმ მონაკვეთისა, რომელიც მთვარის ფაზებს ჰყოფდა. იდუსები ეწოდებოდა იანვრის, მარტის, მაისის, ივლისის, ოქტომბრისა და დეკემბრის მეთხუთმეტე დღეს და დანარჩენი თვეების — მეცამეტე რიცხვს. არსებობს აზრი, რომ ეს ტერმინი წარმომდგარია ეტრუსკული ზმნისაგან *iduae* (ლათინ. *dividere*), რაც გაყოფას ნიშნავს. ამიტომ იდუსები „გამყოფელ დღედ“ არის მიჩნეული და რომაელების წარმოდგენით, თითქოს, თვეს ორ ნაწილად ჰყოფს.

რა თქმა უნდა, თვის ასეთ სამ ნაწილად დაყოფა საკმარისი არ იქნებოდა, და რომაელებს კიდევ ორი განსაზღვრული ტერმინი შემოუღიათ: *pridie* და *ante*. *Pridie* — წინაღლით, მაგ., ასე აღინიშნებოდა: *pridie idus Novembres*; ნოემბერში იდუსი მეცამეტე რიცხვია და, მაშასადამე, აღნიშნული დრო თორმეტ ნოემბერს უდრის. *Ante* წინ-ს ნიშნავს. ავიღოთ, მაგ., ასეთი თქმა: *ante diem tertium nonas Martias* (მარტის ნონას მესამე დღის წინ). ნონა მარტში მეშვიდე რიცხვია და თითქოს უნდა გვეგულისხმა, რომ მარტის ოთხზეა ლაპარაკი, მაგრამ თვით ამ დღის ჩათვლით, მარტის ხუთს მივიღებთ.

ნათქვამი იყო, რომ იულიუსის კალენდრის მიხედვით, ყოველ მეოთხე წელს თებერვალში ერთი დღე ემატებოდა. ეს ჩამატება ხდებოდა 23 თებერვლის შემდეგ და ამიტომ 24 თებერვალს ორჯერ თვლიდნენ და მას ეწოდებოდა *bis sextus*, ე. ი. ორჯერ მეექვსე დღე მარტის კალენდამდე (*ante diem bis sextum Calendas Martias*). ლათინური *bissextilis*-აგან წარმომდგარია რუსული დამახინჯებული სიტყვა „високосный“, რომელიც ნაკიან წელიწადს გამოხატავს.

ძველი რომაელების წარმოდგენით სრული დღე (დღედაღამე) ოცდაოთხ საათს უდრიდა; მას ორ ნაწილად ჰყოფდნენ: მზის ამოსვლიდან მის ჩასვლამდე და მზის ჩასვლიდან მის ამოსვლამდე; ღამით კი დროს

ასე აღნიშნავდნენ: ღამის პირველი საათი (*hora prima noctis*), ღამის მეორე საათი (*hora secunda noctis*) და ა. შ. ღამის პირველი დროს სრული დღე-ღამის ნახევარს 4 დარაჯობად (*vigilia*) ჰყოფდნენ, რომელთაგან თითოეული სამ-სამი საათით განისაზღვრებოდა: *vigilia prima*, *vigilia secunda*, *vigilia tertia*, *vigilia quarta*.

საფიქრებელია, რომ რომაელებმა განსაზღვრულ დროს ბაბილონელებისა და ებრაელებისაგან ისესხეს დღეების დანაწილება კვირების მიხედვით. კვირის დღეებს ისინი ასე აღნიშნავდნენ: 1. მზის დღე (*Dies Solis*), 2. მარსის დღე (*dies Martis*), 3. მერკურის დღე (*dies Mercurii*), 4. მთვარის დღე (*dies Lunae*), 5. იუპიტერის დღე (*dies Jovis*), 6. ვენერას დღე (*dies Veneris*) და სატურნის დღე (*dies Saturni*), რომელსაც ზოგჯერ შაბათის დღეს (*dies Sabbati*) უწოდებდნენ*.

ყოველივე ეს კარგად უნდა გვახსოვდეს რომის ისტორიის შესწავლის დროს.

* მოტანილი ცნობები სხვადასხვა ნარკვევიდან არის გადმოღებული.

ქრონოლოგიური ცხრილი*

VI ს. — ეტრუსკების ბატონობა ლაციუმში.

VI ს. დასასრული — აჯანყება ეტრუსკების წინააღმდეგ და სამეფო ხელისუფლების დამხობა.

494 (დიოდორეთი 471) — პლებეების პირველი სეცესიო და ტრიბუნატის დაწესება (ტრადიციული თარიღები).

480 — ბრძოლა ჰიმერთან.

474 — ბრძოლა კუმესთან.

451 — 450 — XII დაფის კანონების შედგენა (ტრადიციული თარიღი).

449 — პლებეების მეორე სეცესიო და წოდებათა შეთანხმება (ტრადიციული თარიღი).

445 — სახალხო ტრიბუნის კანულებს კანონი.

444 — პირველი სამხედრო ტრიბუნები კონსულის ხელისუფლებით.

443 — ცენზურის შემოღება (ტრადიციული თარიღი).

406 — 396 — უკანასკნელი ომი ვეისთან (ტრადიციული თარიღი).

390 (ან 387) — გალების მიერ რომაელების დამარცხება მდინარე ალიასთან. გალების მიერ რომის დაპყრობა.

367 — ლიცინიუს — სექსტიუსის კანონები.

354 — რომის კავშირი სამნიტებთან.

348 — ფურიუს კამილუსის გამარჯვება გალებზე. ხელშეკრულების დადება კართაგოსთან.

343 — 341 — პირველი სამნიტური ომი (ტრადიციული თარიღი).

340 — 338 — ლათინური ომი. რომაელების მიერ ლაციუმის საბოლოო დამორჩილება.

327 — 304 — მეორე სამნიტური ომი.

321 — ბრძოლა კავდინის ხეობაში.

300 — სახალხო ტრიბუნების ოგულნიუსების კანონი.

298 — 290 — მესამე სამნიტური ომი.

287 — ჰორტენზიუსის კანონი.

283 წ. — ბრძოლა ვადიმოს ტბასთან.

* თარიღები ჩვენს წელთაღრიცხვამდეა მოცემული.

280 — 275 — ეპირის მეფის პიროსის ლაშქრობანი იტალიასა და სიცილიაში. რომის მიერ სამხრეთ იტალიის დაპყრობა.

265 — ქ. ვოლსინიის დამორჩილება და იტალიის დაპყრობის დამთავრება.

264 — 241 — პირველი პუნიკური ომი.

260 — ბრძოლა მილესთან.

256 — რეგულის ექსპედიცია აფრიკაში.

241 — ბრძოლა ეგატის კუნძულებთან. ლუტაციუსის მიერ დადებული საზავო ხელშეკრულება.

240 — 220 წლებს შორის — ცენტურიატული კომიციების რეფორმა.

238 — რომთან სარდინიის შეერთება.

234 — 149 — პორციუს კატონ უფროსი.

232 — ფლამინიუსის ტრიბუნატი.

229 — 219 — ომები ილირიელებთან.

226 — ხელშეკრულება ჰაზდრუბალთან.

222 — გალებთან ბრძოლის დასასრული და ახალშენების — პლაცენციისა და კრემონის დაარსება.

220 — ფლამინიუსის ცენზურა. კლავდიუსის კანონი.

219 — ჰანიბალის მიერ საგუნტის გარემოცვა და აღება.

218 — 201 — მეორე პუნიკური ომი.

218 — ჰანიბალის გადმოსვლა ალპებზე. ბრძოლები ტიცინასა და ტრებიასთან.

217 — ბრძოლა ტრაზიმენის ტბასთან.

216 — რომაელების დამარცხება კანესთან.

215 — 205/4 — პირველი ომი მაკედონიასთან.

211 — ჰანიბალი რომის კედლებთან.

211 — რომაელების მიერ სირაკუზის აღება.

210 — კორნელიუს სციპიონის გალაშქრება ესპანეთში.

209 — რომაელების მიერ ახალი კართაგოს აღება.

204 — კორნელიუს სციპიონის გადასვლა აფრიკაში.

202 — ბრძოლა ზამთან.

201 — საზავო ხელშეკრულების დადება კართაგოსთან.

II ს. — მოღვაწეობა ისტორიკოს პოლიბიოსისა (200 — 120), ფილოსოფოსის პანეციუსის (180 — 110) და პოეტის ლუცილიუსისა (180 — 102).

200 — 197 — მეორე ომი მაკედონიასთან. მაკედონიის მიერ პოლიტიკური გავლენის დაკარგვა მცირე აზიასა და საბერძნეთში.

198 — ლაციუმში მონების შეთქმულება.

196 — ეტრურიაში მონების აჯანყება.

196 — რომაელების მიერ საბერძნეთის „თავისუფლების“ გამოცხადება.

195 — ჰანიბალის აღმოსავლეთში გაქცევა.

195 — 190 — ომი ანტიოქოზ მესამესთან.

190 — ბრძოლა მაგნეზიასთან.

171 — 167 — მესამე ომი მაკედონიასთან, მაკედონიის დაქვემდებარება.

171 — 160 — იუდა მაკავეელის აჯანყება სელევკიდების იუდეაში ბატონობის წინააღმდეგ.

170 — 168 — ანტიოქოზ IV გალაშქრება ეგვიპტეზე. რომაელების ჩარევა ელენისტური სახელმწიფოების ურთიერთობაში.

168 — ბრძოლა პიდნასთან.

154 — 139 — ლუზიტანების, კელტიბერებისა და ესპანეთის სხვა ტომების აჯანყება ვირიატის მეთაურობით.

149 — 148 — ანდრისკე (ცრუ-ფილიპეს) აჯანყება რომის წინააღმდეგ. მაკედონია — რომის პროვინცია.

149 — 146 — მესამე პუნიკური ომი.

146 — კორინთოს განადგურება და საბერძნეთის დამორჩილება.

146 — კართაგოს განადგურება და აფრიკის პროვინციის დაწესება.

133 — პერგამის სამეფოს შემოერთება.

132 — 129 — ჰელიოპოლიტების მოძრაობა პერგამში.

შენიშვნები და დამატებები

თავი პირველი

1. ციტირებულია შებელოვიტ, იხ. Древний Рим, ч. I, Пет., 1922.

1ა. ტიმაიოსს (IV—III ს.) ვრცელი მასალით უსარგებლია. მის ქრონოლოგიურ ნარკვევებს უდავო მნიშვნელობა აქვთ, მაგრამ თუკიდიდესთან შედარებით ის მაინც მეორეხარისხოვან ისტორიკოსად უნდა ჩაითვალოს. დიდ როლს მიაკუთვნებდა იგი ბედისწერას და წინათმოსწავებას.

1ბ. სწავლული ნატურალისტი პლინიუს უფროსი (29—79) აღნიშნავდა, რომ იტალია ლათიფუნდიებმა დაღუპესო. ის რჩევას აძლევდა თანამედროვეთ, უარი ეთქვათ მონების, განსაკუთრებით ბორკილდადებულების შრომის მასობრივ გამოყენებაზე, ვინაიდან არ შეიძლება ნაყოფიერ მუშაობას ველოდეთ სასოწარკვეთილი ადამიანებისაგანო. მასზე უფრო ვრცლად საუბარი მესამე ტომში გვექნება.

2. ვარონი (116—27) ძველ-რომაული მეცნიერების შესამჩნევი წარმომადგენელი იყო. მან შეადგინა თავის დროის მეცნიერებათა ენციკლოპედია და ვრცელი გამოკვლევები დაწერა რომაულ ყოფაცხოვრებით და სარწმუნოებრივ სიძველეებზე, რომაულ თეატრზე, ლათინურ ენაზე, აგრონომიაზე და სხვ. მასზე საუბარი უფრო ვრცლად მეორე ტომში გვექნება.

2ა. კოლუმელა თავის დროის ცნობილი აგრონომი იყო. მისი ნაშრომი სოფლის მეურნეობაზე დიდ განძს წარმოადგენს ჩვ. წ. I საუკუნის რომის მიწათმოქმედების შესწავლისათვის. თანამედროვეთ ის ურჩევდა მონებს მოწყალედ მოპყრობოდნენ, ვინაიდან, მისი სიტყვით, ამ გზით შეიძლებოდა მხოლოდ მათი იძულება, რათა უკეთესად ემუშავნათ. კოლუმელაზე საუბარი კვლავ გვექნება მეორე ტომში.

2ბ. იხ. ჯ. ლუცატო, (Luzzato), Storia economica d'Italia, Roma, 1949, რუსული თარგმანი—Экономическая история Италии, М., 1954, გვ. 15.

3. E. d. Meyer, Geschichte des Altertums, II 1, 1928, S. 219.

4. იგივე, G. d. A., II 2, 1931, S. 107.

4ა. ვარონის მოტანილი სიტყვები აღნიშნული აქვს მაშკინსაძე, იხ. Н. А. Машкин, История Древнего Рима, 1950, გვ. 286.

5. ეს ციტატი გვხვდება აგრეთვე კოვალიოვისა და შტაერმანის კოლექტიურ ნაშრომში — Очерки истории Древнего Рима, 1956, გვ. 11.

6—7. იტალიის ბუნებრივ პირობებზე იხ. საერთოდ: С. А. Жебелев, Древний Рим, ч. I; Н. Nissen, Italische Landeskunde, I, Land und Leute, Berl., 1883; E. Pais, Storia dell' Italia antica e della Sicilia..., 2 ed, Torino, 1933 და სხვ.

ლუცატო, ციტ. ნაშ. გვ. 41.

8. Theodor Mommsen, Römische Geschichte, I, რუსული თარგმანი 1936 წ., გვ. 11.

9. В. И. Модеев, Введение в римскую историю, ч. I, 1902.

10. Гордон Чайлд, Истоки европейской цивилизации, რუს. თარგმანი, 1952, გვ. 310.

11. იქვე, გვ. 312.

12. ცნობები ზოგადად ჩაილდის მოხსენებულ ნაშრომიდანაა ამოღებული, გვ. 308—311.

12. იხ. „Всемирная история“, т. 1, 1955 (Институт истории АН СССР), გვ. 243.

12ბ. 1928 წელს საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში წაკითხულ მოხსენებაში ვიცავდი ეტრუსკების აღმოსავლური წარმოშობის თეორიას. მოხსენება დასაბეჭდად გადავეცი პროფ. გრ. წერეთლის საპატივცემო კრებულში. სამწუხაროდ კრებული ვერ გამოვიდა. მას შემდეგ, რამდენადაც ხელი მიმიწვდებოდა, თვალყურს ვადევნებდი ახალ ლიტერატურას ეტრუსკოლოგიაში და შემიძლია განვაცხადო, რომ დღეს ამ თეორიას მით უფრო მტკიცედ ვიცავ.

13. R. Pfister, Etruskische Teopferstempel („Studi etruschi“, XXIII).

13ა. Vetter, Etruskisch („Glotta“, 1927, XV, 3/4, S. 223).

14. Skutsch, Etruskische Sprache (RE, VI, S. 806).

15. Fritz Sachermeyer, Etruskische Frühgeschichte, Berl. u. Lpz., 1929, S. 241—242.

15ა. იხ. ВДИ, 1956, 3, გვ. 102—103.

16. В. Георгиев, Происхождение Этрусков (ВДИ, 1952, 4, გვ. 138); E. Vetter, Etruskische Wortdeutungen, I, 1937, გვ. 54.

17. В. Модестов, Введение в римскую историю, ч. 2, 1904, გვ. 7—8.

18. ლიტერატურის საერთო მიმოხილვა: P. Ducati, Le problème étrusque, Paris, 1938.

19. Schachermeyer, ციტ. ნაშ. გვ. 77—78.

20. C. Schuchardt, Alteuropa, Strassb. u. Berl., 1919 და Die Etrusker als altitalisches Volk (Prachist. Zeitschr., XVI, 1925).

21. K. I. Beloch, Römische Geschichte bis zum Beginn der Punischen Kriege, Berl. u. Lpz., 1926.

22. მოსწრებულად თქვა ერთმა მისმა რეცენზენტმა: „Das vorliegende Buch ist ein echter Beloch, wie er liebt und lebt“ (Hist. Zeitschr. 1927, 136, 2, S. 208 f.)

22ა. Ed. Meyer, II 1, S. 556².

22ბ. ამ სამი მკვლევარის მოსაზრებები მოცემულია ზალესკის რეცენზიით — Этрускология за рубежом, ВДИ, 1956, 4, გვ. 71—85).

23. Вл. Георгиев, ციტ. ნაშ., გვ. 134.

23ა. იხ. მისი „რომის ისტორიის“ რუსული თარგმანი, გვ. 116.

24. იხ. Модестов, ციტ. ნაშ., გვ. 66 შმდ.

25. იხ. ВДИ, 1954, 4, გვ. 187.

26. იხ. მოდესტოვის ციტ. ნაშ. გვ. 141—142; O. Thulin, Die etruskische Disziplin, II, Die Haruspizin, Göteborg, 1900.

27. Ed. Meyer, G. d. A., II, 1²; S. 556.

28. P. Ducati, Etruria antica, 2 ed., Vol., 1—2, Torino, 1927 და Voci di Etruria, Bologna, 1939.

28ა. A. Piganiol, Les étrusque peuples d'orient [Cahiers d'histoire mondiale, 1 (1953)], ციტირებულია მიმოხილვის მიხედვით — Библиографические заметки и краткие аннотации [ВДИ, 3 (1956)].

28ბ. ლუცატო, ციტ. ნაშ., გვ. 30—32.

29. С. М. Ковалев и Е. М. Штаерман, Очерк истории Древнего Рима, М., 1956, стр. 18.

30. Schachermeyer, S. 281 ff.

31. Вл. Георгиев, ციტ. ნაშ., გვ. 133—141.

31. Bömer, Rom und Troia. Untersuchungen zur Frühgeschichte Roms, Baden—Baden, 1951, ციტირებულია მიმოხილვის მიხედვით — Этрускология за рубежом—ВДИ, 4 (1956), стр. 77.

32. „Древняя Греция“ (Институт истории АН СССР), 1956, стр. 70.

32. ტროას გარშემო ბრძოლის შესახებ — Gustav Schwab, Kampf um Troja, Berlin, 1954.

33. იბ. „Всемирная история“, т. I (институт истории АН СССР), 1955, стр. 632—633.

34. В. В. Струве, Проблема кризиса рабовладельческого строя и генезиса феодализма (ВИ, 4 (1956), стр. 186—191).

35. „Всемирная история“, т. I, გვ. 634.

36. იბ. Fr. Cauer, Römische geschichte, Münch. u. Berl., 1925, S. 31—32.

36. Н. А. Кун, Легенды и мифы древней Греции, 1955, გვ. 77—79.

37. იბ. А. И. Вошинина, Очерк истории древнеримского искусства, Ленингр., 1947, გვ. 15.

37. Сергеев, Очерки по истории Древнего Рима, 1948, გვ. 13—14.

38. იბ. Вошинина, ციტ. ნაშრ., გვ. 20.

39. ეტრუსკების სარწმუნოებაზე: Herbig, Religion und Kultus der Etrusker, Breslau, 1922; Ернштедт, Новые достижения в изучении памятников культа Этрурии и Лациума (ВДИ, 1, 1940) და სხვა.

39. Плутарх, Избранные биографии, перевод под редакцией проф. С. Я. Лурье, 1941, გვ. 222—223).

40. Münzer, Römische Adelsparteien, Stuttg., 1920, S. 52.

41. სერენი (Sereni) ციტირებულია ნემიროვსკის ბიბლიოგრაფიული შენიშვნების მიხედვით (ВДИ, 3, 1956, გვ. 87—93). საყურადღებოა აგრეთვე ამ მხრივ იმავე სერენის „Сельская община и её границы в древ. Лигурии“ (ВДИ, 4, 1956, стр. 25—45).

41. იბ. Ed. Meyer, G. d. A., II 12, S. 573—574; С. И. Ковалев и Е. М. Штаермон, ციტ. ნაშრ., გვ. 19—20.

42. კართაგოს შესახებ—ალ. წერეთელი, სირია და ფინიკია, გვ. 83 შმდ.

43. იბ. „Всемирная история“, т. I, გვ. 502.

44. „Древняя Греция“, გვ. 111.

45. ალ. წერეთელი, ძველი საბერძნეთი, გვ. 105 შმდ., „Древняя Греция“, გვ. 114 შმდ., „Всемирная история, т. I, გვ. 622 შმდ.

თავი მეორე

1. იბ. Gustav Schwab, Die schönsten Sagen des klassischen Altertums, B. II, 1955, S. 151 ff.

2. Хрестоматия по истории Древнего мира, под ред. В. В. Струве, т. III, 1953, გვ. 12—17.

3. იბ. С. И. Ковалёв, История Рима, გვ. 112.

4. მაგალითად, Р. Francischi—იბ. ВДИ, 3, 1956, გვ. 101, აგრეთვე „Всемирная история“, т. II, 1956, გვ. 113.

5. იბ. მისი ციტ. ნაშრ., გვ. 205.

6. Schulze, Zur Geschichte der lateinischen Eigenamen, Berl., 1904.

7. Ковалев и Штаерман, ციტ. ნაშრ., გვ. 26.

8. ნაშრომში—Storia critica di Roma..., 1925, იბ. Сергеев, ციტ. ნაშრ., გვ. 31—32.

17. ალ. წერეთელი

9. მისი ნარკვევი ჯერ გერმანულად დაიბეჭდა სათაურით — *Zur röm. Königsgeschichte*, St. Peterb., 1892, მერე კი რუსულად 1894—1895 წლების ჟურნალში „Журнал. Мин. Народн. просв“.

10. *История древнего Рима*, 1950, გვ. 106.

10ა. *История Рима*, 1948, გვ. 46.

11. იხ. მისი „რომის ისტორიის“ რუსული თარგმანი, 1936, გვ. 119—120.

12. *Beloch*, ციტ. ნაშრ., გვ. 226 შმდ.

13. *Ковалёв*, ციტ. ნაშრ., გვ. 49.

14. იქვე, გვ. 64.

15. *И. В. Нетушил*, Обзор римской истории, Хар., 1916, გვ. 23—25, *Ковалёв*, გვ. 63—64.

16. *B. Niese*, *Grundriss der römischen Geschichte nebst Quellenkunde*, München, 1923, S. 30, 42².

17. *С. И. Ковалев*, Проблема происхождения патрициев и плебеев („Труды юбилейной научной сессии Ленингр. универ. Секция историческ. наук“, 1948). იხ. აგრეთვე *Н. Н. Залесский*, К вопросу о происхождении плебеев („Ученные записки Гос. пед. инст. имени Герцена“, 1948).

18. *Нетушил*, ციტ. ნაშრ., გვ. 12—14.

19. *Машкин*, ციტ. ნაშრ., გვ. 110—112.

20. *ლუცატო*, ციტ. ნაშრ., გვ. 52.

21. *Cuno*, *Vorgeschichte Roms*, I—II (1878, 1888), *Машкин*, ციტ. ნაშრ., გვ. 111.

22. *Хрестоматия*, გვ. 17—19.

22ა. იხ. *Нетушил*, ციტ. ნაშრ., გვ. 29.

23. იხ. ა. ნემეროვსკის ბიბლიოგრაფიული მიმოხილვა — *ВДИ* 2 (1954), გვ. 111—114.

24. იხ. „Всемирная история“, т. II, გვ. 116—117, *Машкин*, ციტ. ნაშრ., გვ. 115—120; *G. Wissowa*, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1912.

თავი მესამე

1. იხ. „Древний Рим“ под редак. *Д. П. Каллистова* и *С. Л. Утченко*, М., 1955, გვ. 14—19.

2. ყოველ შემთხვევაში სპეციალისტები ფართოდ აღნიშნავენ ეტრუსკელი ხელოსნების გავლენას: *F. Weege*, *Etrusk. Malerei*, Halle a/s, 1929; *М. Кобылина*, Искусство древнего Рима, 1939, *А. И. Вошинина*, Очерк истории древнеримского искусства, 1947 და სხვ. და სხვ.

3. *B. Niese*, ციტ. ნაშრ., გვ. 49.

4. იქვე, გვ. 54—55

5. *ლუცატო*, ციტ. ნაშრ., გვ. 57.

6. „Всемирная история“, т. II, გვ. 129—131, *Ковалев* и *Штаерман*, ციტ. ნაშრ., გვ. 54—57, *Машкин*, ციტ. ნაშრ., გვ. 157—160.

თავი მეოთხე

1. იხ. *С. И. Ковалёв*, ციტ. ნაშრ., გვ. 70—71.

2. *Benedictus Niese*, ციტ. ნაშრ., გვ. 59—60.

3. ტრადიციის ანალიზის შესახებ იხ. *E. Täubler*, *Untersuchungen zu Geschichte des Decemvirats und der Zwölftafeln*, Berl., 1921.

4. *Хрестоматия* III, გვ. 21—22.

5. К о в а л е в, ციტირ. ნაშრ., გვ. 79.

6. М а ш к и н, გვ. 133—134; К о в а л ё в, გვ. 84—86; Л у ц ц а т о, გვ. 64—65.

7. იხ. „Всеобщая история архитектуры“ (Академия архитектуры СССР), т. II, 1948; М. К о б ы л и н а, Искусство древнего Рима, 1939; კოვალისა და მავკინის ნაშრომთა სათანადო თავები; „Всемирная история“, т. II, გვ. 126—127; „История римской литературы“ под общ. редак. Дератани; M a r t i n S c h a n z, Geschichte der röm. Literatur, erster Teil, Münehen, 1927, S. 11 ff.

თავი მეხუთე

1. იხ. И. Л. М а я к'ის — საყურადღებო ნარკვევი — Характер и роль „Colona Romana“ в распространении римской власти на апенн. полуострове (ВДИ, 2, 1956, стр. 145—153).

2. И. В. Н е т у ш и л, ციტ. ნაშრ., გვ. 67—68.

3. Хрестоматия, III, გვ. 33—35.

4. „Всемирная история“, т. II, გვ. 282—283.

5. ამრიგად მთელი იტალია მესანიის სრუტედან მდინარე რუბიკონამდე რომს დაექვემდებარა.

თავი მეექვსე

1. იხ. Л у ц ц а т о, Экономическая история Италии, გვ. 59—63.

2. იხ. „Всемирная история“ т. II, გვ. 287. Н. А. М а ш к и н, История Рима, გვ. 155—156. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ლატინები (latini), რომლებსაც რომთან დადებული ხელშეკრულებით მინიჭებული ჰქონდათ ქონებრივი უფლებაუნარიანობა (jus commercii) და ზოგიერთს—ქორწინების უფლება (jus connubii), მაგრამ რომის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მონაწილეობას არ იღებდნენ და, მაშასადამე, პოლიტიკური უფლებებით არ სარგებლობდნენ. ამრიგად, რომის საზოგადოებრივი სტრუქტურა რთული ხასიათისა იყო და შემდგომ დროში ახალ წოდებათა წარმოქმნასთან ერთად კიდევ უფრო რთული ხდებოდა.

3. იხ. М а ш к и н, ციტ. ნაშ., გვ. 143—145.

4. იხ. К о в а л ё в, История Рима, გვ. 145—150; „Всемирная история“ т. II, გვ. 289—291.

თავი მეშვიდე

1. იხ. ალ. წერეთელი, სირია და ფინიკია.

2. იხ. „Всемирная история“ т. II, გვ. 295—296; Н. А. М а ш к и н, История Древнего Рима, გვ. 173—175.

3. იხ. „Древняя Греция“, გვ. 129.

4. იხ. ალ. წერეთელი, ძველი აღმოსავლეთი, 1935, გვ. 72—74.

5. იხ. A. S c h u l t e n, Tartessos, Hamburg, 1922.

6. ციტირებულია სერგეევით—Очерки по истории Древнего Рима, გვ. 98.

7. Фр. Э н г е л ь с, Диалектика природы, 1949, გვ. 145.

8. დაწვრილებით — В. N i e s e, Grundriss der römischen Geschichte⁵, S. 120 f.

9. იხ. „Всемирная история“, т. II, გვ. 311—313.

10. ციტირებულია სერგეევით, გვ. 99. ჰანიბალის რომზე გალაშქრებას წინ უსწრებდა შემდეგი ამბავი: კართაგელების მიერ კანესთან რომაელი მეომრების განადგურების შემდეგ რომს განუდგა სამხრეთი და ცენტრალური იტალიის ზოგიერთი ქალაქი,

მათ შორის კაპუა და წარმოიქმნა მათი ანტირომაული ფედერაცია. მაგრამ ამ ფედერაციამ დიდხანს ვერ იარსება. სხვათა შორის კაპუასთან შეურიგებელ წინააღმდეგობაში იმყოფებოდნენ ნეაპოლი, ნოლა და ზოგიერთი სხვა ქალაქი, რომლებიც გადამწყვეტ მომენტში რომს შეუერთდნენ. მათზე დამყარებით რომაელებმა რამდენიმე დამარცხება მიაყენეს კართაგენელებს. რომაელებისა და მათი მოკავშირეების ლაშქარში მრავლად იმყოფებოდნენ მონები და ლიბერტინები. ისტორიკოსი ფლორუსი ნოლასთან ბრძოლის აღწერისას წარმოთქვამს: „გაიმარჯვა რომაელმა კონსულმა ტიბერიუს გრაქუსმა, მაგრამ, ვაი სირცხვილო, გაიმარჯვა მონების ხელით“-ო (Flor., II6; ს ე რ გ ე ე ვ ი, გვ. 99).

თ ა ვ ი მ ე რ ვ ე

1. თავის სამტომიან ნაშრომში—„ჰელენიზმის ისტორია“ (1833—1843) ის პირველად ხმარობს ტერმინს — „ჰელენიზმი“. მას ბერძენ-მაკედონელი დამპყრობელები აქტიური „ცივილიზატორული“ საწყისების მატარებლებად გამოჰყავს და აღმოსავლეთის „ინერტულ“ მასებს უპირისპირებს.

2. ამთავითვე დავასახელებთ რ ა ნ ო ვ ი ჩ ი ს ზოგიერთ საყურადღებო ნაშრომს: А. Б. Ранович, Эллинизм и его социально-экономические основы (ВН, 1945, № 2, გვ. 99—116), რომელშიც ვრცელი დახასიათებაა მოცემული ელენიზმისა, და Эллинизм и его историческая роль, М.—Л., 1950.

3. Ранович, Эллинизм..., გვ. 8.

4. დაწვრილებით — „Всемирная история“, II, გვ. 236—257

5. ი ქ ვ ე, გვ. 325.

6. წყაროებში ნათქვამია, რომ არისტონიკეს განზრახული ჰქონია „მზის ქალაქის“ დაარსება და თავის მიმდევრებს „მზის ქალაქის მოქალაქეებს“—ჰელიოპოლიტებს უწოდებდა. შესაძლოა, მასზე გავლენა მოახდინა იამბულის ცნობილმა უტოპიურმა რომანმა, რომელშიც მზის ისეთი ზღაპრული სახელმწიფოა აღწერილი, სადაც ყველა ადამიანი თანასწორი და თავისუფალი უნდა ყოფილიყო და სადაც ადგილი არ უნდა ჰქონოდა არც ფულს, არც ვაჭრობას, არც მძიმე იძულებით მუშაობას, არც სიღარიბეს და არც სიმდიდრეს. ჩვენში ჰელიოპოლიტების მოძრაობას საყურადღებო საკანდიდატო დისერტაცია მიუძღვნა ნ. კ ვ ე ზ ე რ ე ლ მ ა -კ ო პ ა ძ ე მ, რომელშიც სწორი ანალიზი და დასკვნებია მოცემული. იხ. მისი Восстание гелиополитов, автореферат, Тбилиси, 1955.

თ ა ვ ი მ ე ც ხ რ ე

1. ციტირებულია რუსული თარგმანის მიხედვით — Аппиан, гражданские войны, перевод с греческого под редак. С. А. Жебелева и О. О. Крюгера

2. მ ა რ ქ ს ი და ე ნ გ ე ლ ს ი დიდად აფასებდნენ აპიანეს ნაშრომს. ერთ წერილში ენგელსისადმი მარქსი აღნიშნავდა: „სალამობით დასვენებისათვის ბერძნულ ორიგინალში ვკითხულობდი აპიანეს რომში სამოქალაქო ომების შესახებ. ფრიად ძვირფასი წიგნია“ (К. Маркс, Ф. Энгельс, Избранные письма, Госполитиздат, 1947, გვ. 121). ენგელსი კი მის შესახებ წერდა: „ძველ ისტორიკოსთაგან, რომელნიც რომის რესპუბლიკის წიაღში მიმდინარე ბრძოლას აგვიწერენ, მხოლოდ აპიანე გვეუბნება ჩვენ ნათლად და გამოთქმით, თუ რისთვის წარმოებდა ის: მიწათმფლობელობისათვის“ (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIV, გვ. 673).

3. იხ. Луццато, Экономическая история Италии გვ. 71, შმდ; „Всемирная история“, т. II, გვ. 344 შმდ; В. С. Сергеев, Очерки по истории древнего Рима, გვ. 134 შმდ; Н. А. Машкин, История Рима, გვ. 212 შმდ; Martin Schanz, geschichte d. röm. Literatur, erster Teil, 1927, S. 178 ff.

4. Хрестоматия по истории Древнего Мира, III; გვ. 70, № 28.

5. იქვე, № 27.

6. „რომის პროლეტარიატი საზოგადოების ხარჯზე ცხოვრობდა, მაშინ, როდესაც თანამედროვე საზოგადოება ცხოვრობს პროლეტარიატის ხარჯზე“ (მარქსი და ენგელსი ანტიურობის შესახებ, გვ. 133).

თ ა ვ ი მ ე ა თ ე

1. ამ თავში ჩვენს მიერ გამოყენებულია უმთავრესად შემდეგი ლიტერატურა. Martin Schanz, ციტირ. ნაშრ., „История римской литературы“, под общей редакцией Дератани, М., 1954, И. М. Тронский, История античной литературы, Л., 1951, Блаватский, Архитектура древнего Рима, М., 1938, „Всеобщая история архитектуры“, II, Архитектура античного рабовладельческого общества, М., 1948, Кобылина, Искусство Древнего Рима, М.—Л., 1939, Вошинина, Очерк истории древне-римского искусства, Л., 1947, მაშკინის, კოვალიოვისა და სერგეევის მოხსენებული ზოგადი კურსები.

2. რასაკვირველია, არ შეიძლება მისი უარყოფა, რომ ძველმა სამყარომ იცოდა ადამიანთა მშვიდობიანი და ბედნიერი არსებობის თავისებური პროექტები. საკმარისია მოვიგონოთ, თუნდაც იამბულის „მზის სახელმწიფო“, რომელშიც ზღაპრული კუნძულის მცხოვრებლები მშვენიერი ჰავის პირობებში ცხოვრობენ; მათს განკარგულებაშია უხვი ბუნებრივი სიმდიდრე; მათ არ აწუხებთ ავადმყოფობა და თვითმკურნალობა მათგან 150 წლამდე ცოცხლობს. არ არსებობს მათს შორის არც მტრობა და არც შუღლი; შეხმატებილებულად ცხოვრობენ ისინი და მათ საერთო შეთანხმებული შრომა და კოლექტიური საკუთრება აკავშირებთ.

რა თქმა უნდა, ასეთი სურათი, იმ დროის მიხედვით, ფანტაზიაა და უტოპია, მაგრამ თავისთავად უდავოდ საყურადღებო.

3. მსახიობებს ძველ რომში ეტრუსკული ტერმინით—„ჰისტრიონები“ აღნიშნავდნენ.

4. ამ მხრივ პოლიბიოსი სავსებით ორიგინალური არ არის. ძვ. წ. IV საუკუნის დასასრულს არისტოტელის სკოლის ისტორიკოსი და ფილოსოფოსი დიკეარქე, სახელმწიფოს იდეალურ ფორმას აგრეთვე სხვადასხვა პოლიტიკური წყობის დემოკრატიის, არისტოკრატიისა და მონარქიის—ელემენტების შერწყმაში ხედავდა. მაგრამ თუ პოლიბიოსს სახელმწიფოს იდეალურ ფორმად რომის წყობილება მიაჩნდა, დიკეარქე ასეთად სპარტის სახელმწიფოს თვლიდა.

აბდერი (ახალშენი) 155
 აგათოკლე (სირაკუზის ტირანი) 130, 131, 146
 აგრიგენტი, აკრაგანტი (ქ.) 62, 63, 148, 165, 195
 ადრია (ქ.) 29
 ადრიატიკის ზღვა (ზემო ზღვა) 8, 19, 29, 53, 55, 131, 152, 160, 166, 169
 ავგუსტი (იმპერატორი) 6, 24
 ავენტინი, ავენტინის გორაკი 68, 69, 71, 90, 111, 113, 222, 225, 244
 ავლე ატერნიუსი 111
 ავრუნკები 55, 126
 აესონები, 53, 55
 ავსტრია 21
 ავტარიტი 150
 აზია 5, 173, 175, 182, 183, 194, 209
 ათენელები 189
 ათენი 42, 52, 83, 173, 179, 180, 210, 229
 ათინა (მით.) 49, 95
 აიაქსი 41
 აკადი 69
 აკარნანია 166
 აკეი (მით.) 69
 აკრა (სიმაგრე) 185
 აკრაგანტი ნ. აგრიგენტი
 აკროკორინთი 181
 ალალია (ახალშენი) 59, 60
 ალბა ლონგა (ქ.) 65—68, 70, 74
 ალბანი (სამეფო) 68
 ალბანის მთა, ალბანის მაღლობი 10, 65, 67
 ალბელები 74
 ალექსანდრე (ალექსანდრე მაკედონელია შვილი) 174
 ალექსანდრე დიდი ნ. ალექსანდრე მაკედონელი

ალექსანდრე მაკედონელი, ალექსანდრე დიდი (336—323) 132, 172, 173, 174, 175, 239
 ალექსანდრია (ქ. ტროადაში) 182, 208, 216
 ალექსანდრიელები 208
 ალია (გეოგრ.) 106, 108
 ალკმენა (პლავტეს კომედიის გმირი) 227, 228
 ალპების მთები, ალპები 7, 9, 10, 18, 19, 27—29, 37, 52, 53
 ალტჰეიმი 27
 ამიერკავკასია 177
 ამისი (ქ.) 179
 ამული 67, 68
 ამფიპოლი 187
 ამფიტრიონი (პლავტეს კომედიის გმირი) 227, 228
 ანდრომაქა (ენიუსის ტრაგედიის გმირი) 231
 ანდრონიკუსი ნ. ლივიუს ანდრონიკუსი
 ანკსური (ახალშენი) 127
 ანკუს მარციუსი (მეფე) 74, 75, 135
 ანტანდერი (ქ.) 66
 ანტიგონ ცალთვალა (სარდალი) 174
 ანტიოქოზ III (სირიის მეფე) 171, 177, 180, 182—184, 189
 ანტიოქოზ IV (სირიის მეფე) 185, 208
 ანტიპატრე (სარდალი) 174
 ანციუმი (ქ.) 127, 136
 ანხიზე (მით.) 66, 67
 ანჯელო მაი (კარდინალი) 227
 აპენინის მთები, აპენინის მთაგრეხილი, აპენინის ქედი, აპენინი 7, 29, 40, 54, 104, 158, 199
 აპენინის ნახევარკუნძული 5, 6, 8, 9, 11—15, 26, 56, 66, 131, 134

აპიანე (ისტორიკოსი, ჩვ. წ. II ს.) 105, 197
 აპიუს კლავდიუსი (პოეტი) 112, 113, 118,
 119, 124, 137, 164
 აპიუს ჰედრონიუსი 111
 აპოლოდორე (კომედიოგრა.) 233
 აპოლონი (მით.) 47, 49, 95
 აპოლონია (ქ.) 153
 აპულია 11, 12, 15, 16, 56, 128, 133,
 159—162, 169
 არგანტონიუსი (მეფე) 154
 არგოსი 134, 180, 181
 არდუა (ქ.) 79, 82, 102
 არენე კანდიდეს მღვიმე 16
 არეუზა (ლეგ.) 67
 არეციუმი 204
 არეცო 18
 არიმინუმი (ახალშენი) 136, 158, 169
 არისტოდემე (კუმეს ტირანი) 50, 51, 80
 არისტონიკე (ატალის უკანონო ძმა) 190,
 191
 არისტოფანე (კომედიოგრაფი) 224
 არიცია (ქ.) 51, 65, 80, 82, 102, 158
 არკადია 238

არმენია 177, 184
 არნო ნ. არნუსი
 არნუსი, არნო (მდ.) 11, 158
 არუნტი 80
 არქიმედე (მათემატიკოსი) 164, 165
 არშაკი (აჯანყ. მეთაური) 177
 ასკანიუსი (ლეგენდ.) 66, 67
 ატალ I (პერგამის მეფე, 241—197) 178
 ატალი III (მეფე, 139/138—133) 190
 ატელა (ქ.) 123, 222
 ატისი (მით.) 30, 220
 ატლანტიდა 155
 ატლანტიკის ოკეანე 13
 აუსკულუმი (ქ.) 133
 აუფიდი, ოფანტო (მდ.) 11, 160, 161
 აფრიკა 5, 6, 9, 56, 81, 82, 133,
 147—149, 157, 158, 169, 170, 192,
 193, 202, 209
 აქაელები 58, 59, 166, 180, 188, 189
 აქაია (ქ.) 153, 165, 166, 168, 181, 188,
 189, 237
 აქილევსი 41

ბ

ბაალის ტაძარი 157
 ბაბილონი (ქ.) 172, 174
 ბაბილონია 31
 ბალეარის კუნძულები 57, 147, 169
 ბალკანეთის მთაგრეხილი 7
 ბალკანეთის ნახევარკუნძული 19, 33,
 35, 152, 165—167, 173, 175, 182,
 207, 215, 216
 ბალტიის ზღვა 19
 ბალტიისპირეთი 42
 ბაქტრია 177
 ბელას ტაძარი 184
 ბელონა (მით.) 50
 ბელოზი (ისტორიკოსი) 25, 34, 72, 73,
 78, 79, 113, 175
 ბემერი, ფ. (მკვლევარი) 35
 ბენევენტუმი (ახალშენი) 134, 136
 ბეოტია 183, 187, 188
 ბერძნები, ბერძენნი 6, 8, 11, 13, 27, 29,
 32, 34, 36, 38, 42, 47, 49, 50, 51,
 52, 54, 56, 57, 59, 61, 62, 64, 66,
 97, 130—133, 153, 154, 180, 182,

186, 189, 203, 205, 216, 219, 222,
 234, 247
 ბიზანტია 178
 ბითინია 168, 174, 178, 179, 184
 ბითინიელები 178
 ბინდერი (მკვლევარი) 86
 ბირსა 192
 ბლოზი (მკვლ.) 33
 ბოვიანი (ქ.) 128
 ბოლონია (ჩრდ. იტალიის ქ.) 20, 43, 69
 ბონონია (ახალშენი) 191
 ბოსფორი (სამეფო) 176
 ბოლახკოი 31
 ბოშ-გიმპერა (მკვლევარი) 34
 ბრენი (გალების ერთ-ერთი ტომის წი-
 ნამძღ.) 104
 ბრუნდიზიუმი (ახალშენი) 119, 136
 ბრუტია (იტალიის დასავლეთი ნაწილი)
 54, 162
 ბრუტეები 54, 60, 134
 ბრუტეუმი (ქ.) 11
 ბრუტოსი (კონსული) 79
 ბულგარეთი 28

გადესი (ქ.) 57, 155, 169
 გაიოზ პოპილიუსი 208
 გაიოს სვეტონიუსი (ისტორიკოსი) 52
 გაიოს ფლამინიუსი (კონსული) 152, 158
 გაიუსი (რომაელი იურისტი) 113
 გაიუს ლიცინიუს სტოლო 116
 გალატები 178, 179
 გალატია 178, 179
 გალები 43, 52, 53, 76, 102, 104—107, 116, 118, 125, 129, 130, 151, 152, 157, 158, 169, 170, 191, 202, 232

გალია 10, 52, 62, 151, 153, 158, 209, 232
 განონი 150, 155, 157
 გელა (ქ.) 130
 გენუა (ქ.) 170
 გეორგიევი (პროფ.) 28, 34, 37
 გეორგიევი (ქ.) 35
 გვადალქევირი (მდ.) 154
 გნეუსი კორნელიუს სციპიონი 158
 გოლასეკი (გეოგრ.) 21, 53
 გრავისკი (ქ.) 33
 გრიმალდის გამოქვაბული 15

დ

დანია 19
 დეგოტი (მკვლევარი) 23
 დელსი (ნავსადგური) 190
 დელსი (კუნძ.) 178, 189, 196, 205
 დელფოსი, დელფო 97, 178, 187, 236
 დემეტერი (მით.) 49, 95
 დემეტრე (ფილიპე V-ის ვაჟი) 186
 დემეტრე ფაროსელი 153
 დემეტრე ფალერელი 173
 დემეტრიადა (ქ.) 181
 დემოსთენი (ბრძენი) 132
 დესანკტისი (ისტორიკოსი) 25
 დიაკოვი 33

დიანა (მით.) 75, 90, 102
 დიოდორე სიცილიელი (ისტორიკოსი დაახლ. 80—29) 82, 100, 105
 დიონისე (მით.) 49, 220
 დიონისე ჰალიკარნასელი (ბერძენი ისტორიკოსი) 23—25, 28, 29, 42, 66, 89, 90, 99, 103, 105
 დიონ კასიუსი (155—235) 105
 დორიელნი 36
 დროიზენი (მკვლევარი) 175
 დუილიუსი (კონსული) 148, 149
 დუკატი (ისტორიკოსი) 32
 დუნაი (მდ.) 9

ე

ებრო ნ. იბერი
 ეგატის კუნძულები 150
 ეგეოსელები 26
 ეგეოსი (მით.) 9, 27, 33, 166
 ეგეოსის ზღვა 31—33, 173, 176, 177, 180, 189
 ეგეოსის კუნძულები 237
 ეგვიპტე 18, 29—31, 35, 174—178, 180, 182, 186, 189, 207, 208
 ეგიონი (ქალაქი) 166
 ევანდროსი 66
 ევანსი, არტურ (მკვლევარი) 17
 ევბეა (ქ.) 58, 181
 ევგემერი (ბერძ. ფილოსოფ.) 221, 231
 ევკლიონი 228

ევმენ II (პერგამის მეფე) 190
 ევმენი (სარდალი) 174
 ევრიპიდე (ბერძენი ტრაგიკოსი) 224, 230, 231
 ევროპა 5, 6, 18, 21, 25, 56, 182, 183, 233
 ევფრატი (მდ.) 69
 ეკნომი (კონცხი) 195
 ელადა 166, 188, 224
 ელბა (კუნძ.) ნ. ილვა
 ელეა (ახალშენი) 60, 130
 ელევსინი (ქ.) 153
 ელიდა 166, 168
 ელიმები 54
 ელინები 153

ემილიუს პაულუსი (კონსული) 160, 161, 196, 232
 ემპორიუმი (ნავსადგ.) 244
 ენგელსი, ფრ. 87, 88, 164
 ენეა (მით.) 34, 35, 65—67, 77, 217, 235—237
 ენიუსი (ტრაგიკოსი) 231, 236
 ენკომის კონცხი 148
 ენმანი (მკვლევარი) 76
 ეპიდამნი (ქ.) 153
 ეპირი (სახელმწიფო) 9, 132, 134, 146, 165, 166, 187, 188, 196
 ერეტრია (ქ.) 58
 ესაია (წინასწარმეტყველი) 155
 ესკულაპის ტაძარი 192
 ესპანეთი 13, 18, 52, 54, 57, 59, 60, 147, 154, 155—158, 163, 169, 193, 194, 205, 208, 209, 211

ვადიმონის ტბა 36, 129
 ვალერიუს ლევინი (კონსული) 132
 ვანის ტბა 32
 ვარიადი (მწყემსი) 193
 ვარონი (ისტორიკოსი) 227
 ვატიკანი 129
 ვებერი, ვ. (ისტორიკოსი) 34
 ვეზუვი (ვულკანი) 11
 ვეი (ვეტრუსიის ქ.) 35, 36, 38, 43, 47, 75, 80, 86, 106, 116, 136, 138
 ველია 130
 ვენაფრი, 12, 204, 205
 ვენეტები 53, 106
 ვენეცია 10
 ვენტრი (კემბრიჯის უნივერსიტ. თანამშრ.) 23

ზალევკი 61
 ზამი (ქ.) 170
 ზანკლა (ახალშენი) 59
 ზევესი (მით.) 49, 68, 221

თბილისი 3
 თებე (ქ.) 167, 227
 თერმე (ქ.) 166
 თერმოპილის კლდეკარი 183
 თესალია (ქ.) 29, 167, 180, 181

ესქვილინის გორაკი 69, 70, 247
 ეტნა (ვულკანი) 11
 ეტოლია (გეოგრ.) 153, 165, 166, 168, 181, 183, 188
 ეტოლიელები 166, 168, 180, 183
 ეტრურია (იტალიის ერთ-ერთი მხარე) 10, 17, 20—22, 26, 29, 32, 36, 37, 40, 42, 43, 51, 52, 53, 74, 104, 123, 129, 132, 163, 203, 204, 214, 222
 ეტრუსკები 10, 13, 21, 23, 24—44, 47—54, 59, 60, 64, 65, 67, 72, 73, 77—83, 86, 96, 99, 101, 102, 106, 129, 179, 223, 244, 247
 ეფესი (ქ.) 191, 229
 ეფორი (ძვ. წ. IV საუკ. ისტორიკოსი) 6
 ექვები 53, 64, 103, 104, 106, 110, 128, 129

3

ვენუზია (ახალშენი) 136
 ვერგილიუსი (პოეტი) 34, 66
 ვერგინია 113
 ვესტა (მით.) 94
 ვეტულონია 21, 33
 ვიკტორიას ტაძარი 220
 ვილანოვა (სოფ.) 20, 21, 25, 32
 ვილიუსი (სახალხო ტრიბუნი) 214
 ვიმინალი (გორაკი) 69
 ვოლატერე (ეტრუსიის ქ.) 33, 36, 204
 ვოლსინი (ქ.) 134
 ვოლსკები 53, 64, 103, 104, 106, 108, 110, 116, 126, 135
 ვოლტუმნა (მით.) 36
 ვულსონი (კონსული) 148
 ვულზი (ქ.) 80

ზ

ზემო ზღვა ნ. ადრიატიკის ზღვა.
 ზენიკეტი (მეკობრე) 196
 ზენონი 63

თ

თესალონიკა 187
 თრაკია 34, 182, 183, 243
 თუკიდიდე (ბერძენი ისტორიკოსი) 10
 თურია (ქ.) 61, 131, 163
 თურილები 131

იაზონი (მით.) 243
 იანიკულის გორაკი 74, 119
 იანუსი (მით.) 65, 96
 იაპიგები 54, 56, 60
 იალვეს ტაძარი 184
 იბერები 155, 156
 იბერი, ებრო (მდ.) 156, 157
 იბერია 52, 54, 57, 153, 154
 იბიკი (პოეტი) 63
 იდას მთა 66
 იერუსალემი 185
 ივი (ეტრუსკიის ქ.) 104
 ილვა, ელბა (კუნძ.) 8, 11
 ილირია 152, 153, 165—167, 187, 188, 209
 ილირიელები 56, 153, 166, 167, 187
 იმბროსი 30, 31.
 ინგლისი 230
 ინდოეთი 176
 იონიის ზღვა 8, 60, 152
 იპსი (მდ.) 175

ისტმოსი 153, 181
 იტალები ნ. იტალიელები
 იტალია 5—22, 24—31, 33, 35—37, 39, 40, 42, 43, 50—58, 60—62, 66, 77, 130, 132—137, 139, 143, 144, 146, 148, 150, 151, 156—158, 160, 163, 164, 169, 171, 191, 195, 197—200, 202, 203, 205, 209, 211, 217, 220, 221, 227, 235—239, 243
 იტალიელები, იტალები, იტალიკები ნ. 13, 52—56, 86, 159, 169, 197, 198
 იუდა მაკავეელი 185
 იუდეელნი 185
 იუნონა (მით.) 49, 106, 138, 225
 იუპიტერი (მით.) 49, 72, 95, 225, 227, 228, 244, 246
 იუსტინე (ისტორიკოსი) 30
 იუდეა 184
 იშტარი (მით.) 69
 იცილიუსი (სახალხო ტრიბუნი) 111

კ

კავდინის ხეობა 128
 კაიუს მემიუსი 204
 კალაბრია (ქ.) 11, 54, 163, 230
 კალი 204
 კამარინა (ახალშენი) 61
 კამპანა (იტალიელი მარკიზი) 43
 კამპანას მღვიმე 43, 44
 კამპანელები 54, 126, 134
 კამპანია (მხარე იტალიაში) 10—12, 37, 40, 54, 62, 80, 123, 125, 126, 127, 129, 137, 163, 167, 168, 202—205, 222, 225
 კანა 160—163, 236
 კაპადოკია 174, 178, 179
 კაპიტოლიუმის გორაკი 47, 48, 69, 71, 75, 95, 101, 106, 111, 116, 138, 140, 195, 246
 კაპო ბელო (კონცხი აფრიკაში) 81
 კაპრეა (კუნძ.) 8
 კაპრი (კუნძ.) 176
 კაპუა (ქ.) 24, 37, 51, 54, 119, 126, 132, 162, 168, 204
 კაპულები 126, 162, 169

კართაგელნი, კართაგელები 10, 13, 50, 52, 56, 57, 59, 60, 81, 82, 131—134, 146, 148, 149, 153, 155—162, 164, —168, 191, 192, 193
 კართაგო 42, 56, 57, 62, 81, 107, 146—151, 155—157, 159, 161, 162, 164, 167, 169, 170, 186, 192, 193, 196, 208, 211, 217, 230, 235, 237, 238
 კარია (გეოგრ.) 31, 182, 189, 191
 კარიელები 30
 კარო, გ. (არქეოლოგი) 34
 კარსიოლი (ახალშენი) 136
 კასანდრა (ენიუსის ტრაგედიის გმირი) 231
 კასპიის ზღვა 177
 კასტორის ტაძარი 196
 კასტრუმ ნოვუმი (ახალშენი) 136
 კატალონია 157
 კატანა (ახალშენი) 59, 61
 კატონ უფროსი ნ. მარკოზ პორციუს კატონ უფროსი
 კატული (კონსული) 150
 კელესირია 180

კელტები 40, 105, 153—155, 157, 261
 კემბრიჯი 23
 კერკირა (კუნძ.) 9, 153
 კერკირა (ქ.) 153
 კიბელა (მით.) 220
 კილიკია (ქ.) 182
 კიმა (ქ.) 58
 კინეა (ქ.) 133
 კინეასი (ბერძენი კინეასოს მოწაფე) 132
 კინოსკეფალი (თესალიაში) 180
 კირენაიკა 176
 კიროს უფროსი (სპარსეთის სამეფოს ფუძემდებელი, 558—529) 69
 კლავდიოს პტოლემეუსი (II საუკ. გეოგრაფი და ისტორიკოსი) 7
 კლავდიუსი (იმპერატორი) 52, 75
 კლავდიუსი (სახალხო ტრიბუნი) 152
 კლარკი, გ. (მკვლევარი) 19
 კლეისტი (გერმანელი პოეტი) 228
 კლუზიუმელები 105
 კლუზიუმი (ეტრუსიის ქ.) 36, 51, 98, 105
 კნეიუს გელიუსი 237
 კნეიუს სერვილიუსი (კონსული) 158
 კნეიუს ფლავიუსი 119
 კნეიუს ნევიუსი 225
 კნეუს ტარქვინიუსი 80
 კნოსი (ქ.) 23
 კოვალიოვი, ს. (პროფ.) 33, 76, 78, 81, 85
 კოლაიოსი 154
 კოლატინე (კონსული) 79
 კოლატია (ქ.) 79

კოლუმელა (ჩვ. წ. I საუკ. მწერალი) 7
 კოლხები 179
 კოპენჰაგენი 247
 კორა (ქ.) 102, 103
 კორინთელები 59
 კორინთო (ქ.) 62, 153, 166, 180, 181, 188, 189, 211, 238
 კორიოლი (ვოლსკების ქალაქი) 103
 კორკირა (კუნძ.) 153
 კორნელიუს სციპიონ ბარბატუსი (კონსული) 129
 კორნელიუს სციპიონ აფრიკელი უფროსი 163, 164, 169, 170, 184, 204, 213, 226, 230, 241
 კორნელიუს ტაციტი (ისტორიკოსი) 30
 კორნემანი (მკვლევარი) 51
 კორნიკული (ქ.) 75
 კორსიკა (კუნ.) 9, 50, 52, 59, 60, 147, 150, 151, 155, 209
 კოსუტიუსი (ხუროთმოძღვარი) 244
 კრასუსი (კონსული) 191
 კრემონი (ახალშენი) 136, 152
 კრეტა 10, 16, 17, 26, 34, 35, 39, 58, 181, 184
 კრეტელები 30
 კრონოსი (მით.) 95, 221, 224
 კროტონი (ქ.) 59, 61, 133
 კუმე (ქ.) 50, 51, 58, 80, 130, 163
 კუნო (მკვლევარი) 86
 კურიუს დენტატი (სარდალი) 129, 134

ლ

ლავინია (ლეგ.) 67
 ლათინები, ლატინები 10, 25, 51, 55, 58, 64—67, 73, 80, 86, 90, 93, 96
 ლამპსაკი (ქ.) 182
 ლანუვიუმი (ქ.) 65, 67, 102
 ლარტ პორსენა (კლუზიუმის მეფე) 51, 81
 ლასტი (ინგლისელი მკვლევარი) 92
 ლატინი (ლეგ.) 67
 ლაურენტუმი (ქ.) 65, 102
 ლაუსი (ბერძნ. პოლისი) 130
 ლაციუმი (მხარე იტალიაში) 11, 17, 20, 25, 32, 34, 37, 40, 47, 50—53, 64—67, 69, 70, 73, 79—81, 102, 108,

127, 132, 137, 143, 204, 214, 217, 243
 ლეკა (ქ.) 191
 ლელიუსი 221, 232
 ლემნოსი (კუნძ.) 30, 31
 ლეონტინი (ახალშენი) 59
 ლეპტისი 170
 ლესინგი 233
 ლიბერა (მით.) 111, 244
 ლიბერი (მით.) 111, 244
 ლიბია 239
 ლიბიელები 150
 ლიგურები 21, 26, 52, 54, 55, 191

ლიგურია (იტალიის ერთ-ერთი მხარე) 10, 16, 28, 56, 59, 170
 ლიგურიის ზღვა 8
 ლიდია (მცირე აზიის მხარე) 24, 30, 34
 ლიდელეები 26, 30
 ლივიუს ანდრონიკუსი (რომაელი პოეტი) 223, 225, 230
 ლივიუს სალინატორი 223
 ლიკია (ქ.) 182, 189
 ლიკონიდე (პლავტეს კომედიის გმირი) 228
 ლიონი 52
 ლიპარის კუნძულები 15
 ლიპარის ნახევარკუნძულები 11
 ლირისი (მღ.) 128
 ლიციონუსი 117, 118
 ლიციუს სექსტიუს ლატერა 116
 ლოკრი 133
 ლონდონი 92
 ლუზიტანები 193

ლუზიტანია 193
 ლუკანები 54, 130—134
 ლუკანია (იტალიის დასავლ. ნაწილი) 11, 54, 129, 132, 162
 ლუკრეცია (ტარქვინიუს კოლატინის მეუღლე) 75, 79, 81, 97
 ლუცერია (ახალშენი) 136
 ლუცილიუსი (პოეტი) 221
 ლუციუს ვალერიუსი (პრეტორი) 113, 115
 ლუციუს იუნიუსი 97, 98
 ლუციუს კალპურნიუს პიზო 237
 ლუციუს კასიუს ჰემინა 237
 ლუციუს კორნელიუს სციპიონი 183
 ლუციუს ტარქვინიუს ამაყი 96
 ლუციუს ტარქვინიუს კოლატანი 79
 ლუციუს ტარქვინიუს პრისკე (ძველი) (რომაელების მეფე) 74
 ლუციუს ტუნიუსი 204
 ლუციუს ქვინციუს ცინცინატი 104
 ლუციატო (მკვლევარი) 32, 33, 83, 86

მ

მაგნესია 183
 მაგონ კართაგელი (კართაგოს სარდალი) 57, 146, 163, 164
 მათოსი (მატონი) 150
 მაიერი, ედ. (ისტორიკოსი) 10, 26, 31
 მაკედონელები 134, 173, 180, 187, 208
 მაკედონია 34, 134, 153, 163—168, 174, 180, 181, 185—189, 190, 208, 209, 212, 224, 237
 მალაგა (ახალშენი) 155
 მანია (მიოთ.) 49
 მანტი (მიოთ.) 49
 მანტუა 37
 მანცინუსი 194
 მარიუსი 49
 მარკოზ იუნიუსი 96
 მარკოზ კლავდიუს მარციუსი (კონსული) 164
 მარკოზ მანლიუს კაპიტოლინუსი (კონსული) 106, 116
 მარკოზ პორციუს კატონ უფროსი (234—149, 7, 83, 92, 198—205, 207, 214, 217, 219, 230, 235, 236, 237
 მარკოზ ტერენციუს ვარონი (რომაელი მწერალი, 116—27) 7, 12, 52, 55
 მარკოზ ფურიუს კამილი (კონსული) 104—

106, 108
 მარკოზ ჰორაციუსი (პრეტორი) 113, 115
 მარსები 54
 მარსელი ნ. მასალია
 მარსი 67, 72, 91, 94, 95, 146
 მარსის მინდორი, მარსის ველი 90, 140
 მარცაბოტო (ქ.) 43
 მარციუს კორიოლანი (ლეგ.) 111, 103
 მასალია, მარსელი (ახალშენი) 59, 157, 210
 მასალიოტები 59
 მასინისა (ნუმიდიის მეფე) 170, 191, 192
 მასტარნა 44, 45, 80
 მაშკინი, ნ. (პროფ.) 26, 76
 მეგადორე (პლავტეს კომედიის გმირი) 228
 მეგალოპოლი (ქ.) 237
 მედია 177
 მემფისი 208
 მენენიუს აგრიპა 110
 მენტონის გამოქვაბული 14, 15
 მერკური (მიოთ.) 95, 224, 228
 მესანა (მიოთ.) 59, 130, 146, 148
 მესანის სრუტე 8
 მესაპები 130, 131
 მესენია 59, 166, 168

მეტაპონტი (ქ.) 59, 163
 მეტაურუსი (მდ.) 169
 მეტელი 188
 მიზია 34
 მითრიდატე I (171—138, პართიის სამეფოს დამაარსებელი) 177
 მილანი 227
 მილე (ქ.) 148
 მილეტი 60
 მინერვა (მით.) 49, 95
 მინერვას ტაძარი 225
 მინოსი (კრეტის ლეგენდარული მეფე) 10
 მინტურნი (ახალშენი) 136, 204
 მიუნცერი (მკვლ.) 51

მოდენი 19
 მოდესტოვი (მკვლევარი) 14, 24, 25, 33
 მოლიერი (ფრანგი კომედიოგრაფი) 228, 230, 233
 მომზენი, თეოდორე (ისტორიკოსი) 13, 28, 77, 87
 მონტესალია 17
 მოტი 57
 მუზა (მით.) 224
 მუტინა (ახალშენი) 191
 მუციუს სცევოლა 124
 მცირე აზია 23, 26, 30, 31, 34, 36, 59, 60, 177—180, 182, 183, 189, 216, 220
 მცხეთა 173, 176

ნ

ნაბისი (სპარტიის ტირანი) 181
 ნავოი, ალიშერ (პოეტი) 173
 ნარნია (ახალშენი) 136
 ნაქსოსი (ახალშენი) 59
 ნეაპოლი (ქ.) 8, 58, 127, 128, 132, 163
 ნეაპოლიტელები 127, 128
 ნევიუსი 226, 235
 ნეტუშილი, ივანე (პროფ.) 28, 29, 76, 81, 86, 126
 ნიბური, ბარტოლდ-გეორგ (მკვლევარი) 5, 28
 ნიეზე, ბენედიქტე (მკვლევარი) 82

ნიზამი (პოეტი) 173
 ნიკომედია (ქ.) 178
 ნილოსის ველი 30
 ნოვიუს პლავციუსი 137
 ნოლე (ქ.) 127, 204
 ნორვეგია 230
 ნუმანცია (ქ.) 193
 ნუმანციელები 194
 ნუმა პომპილიუსი (რომის მეფე) 74
 ნუმიდელები 170
 ნუმიდია 191
 ნუმიტორი (მით.) 67

ო

ობერცინერი (მკვლევარი) 86
 ოდისე (ლეგ.) 66
 ოინოტები 56
 ოლიმპი 196, 219
 ოლჩა (ისტორიკოსი) 34
 ოპიკები 54—56

ორვიეტო (გეოგრ.) 22
 ოსკები 54, 55, 222
 ოსტია (ნავსადგური) 74, 133
 ოფანტო ნ. აუფიდი
 ოფირი (გეოგრ.) 155

პ

პადუსი, პო (მდ.) 10, 11, 26, 29, 104, 158, 191
 პადუსის ბარი 10, 152, 169, 191
 პადუსის ხეობა 12
 პაისი ეტორე (იტალიელი მკვლევარი) 25, 75, 100
 პაკუვიუსი (პოეტი, 222—დაახ. 130) 231
 პალატინის გორაკი 66, 68—70, 72, 73,

83, 220, 222
 პალესტინა 30, 36, 180
 პალესტრონი 229
 პალოტინო (მკვლევარი) 22, 27
 პანეციუსი (ფილოსოფოსი, 180—110) 221, 237
 პანი (მით.) 68
 პანორმი 57

პანქეას კუნძული 221
 პარეტი (ისტორიკოსი) 25
 პართები 177
 პართია 174, 177
 პარმა (ახალშენი) 19, 191
 პარმენიდი 63
 პარსი 177
 პატრონი (იტალიელი არქეოლოგი) 20
 პაულუსი (კონსული) 160
 პაფლაგონია 179
 პელა 187
 პელაგონია 187
 პელასგები 24, 26, 29, 30, 66
 პელოპონესი 58, 59, 134, 165, 166, 180, 181
 პელუსია 208
 პერგამი 168, 174, 178, 180, 182—184, 187, 190, 194, 208
 პერდიკა (სარდალი) 174
 პერპერნა (კონსული) 191
 პერსეუსი (მაკედონიის მეფე) 186—190, 212, 241
 პერსეფონა (მით.) 49
 პერსიდა 177
 პერუჯიო 45
 პესინუნტი (ქ.) 220
 პესტუმი 63
 პიაჩენცე 31
 პიგანიოლი, ა. (მკვლევარი) 32, 179
 პიდნა 187
 პიკტორი 236
 პიკუსი (მით.) 65
 პილოსი (ქ.) 23
 პინა (ბერძნ. პოლოსი) 130
 პირგოპოლინიკე (პლავტეს კომედიის გმირი) 229
 პირენეები 157
 პირანეს ნახევარკუნძული 18, 57, 155, 169
 პიროსი (ეპირის მეფე) 130, 132, 138, 146, 147, 166

პისორონია (ახალშენი) 59
 პისტიუსი 147
 პიცენები 53, 54
 პიცენი (მხარე იტალიაში) 10, 159
 პლავტე ტიტე (რომაელი კომედიოგრაფი, 254—184) 203, 226, 227, 229, 230, 233
 პლანაზია (კუნძ.) 8
 პლატონი 155
 პლაცენცია (ახალშენი) 152, 158
 პლინიუს უფროსი (ჩვ. წ. I საუკ. რომაელი ნატურალისტი) 7, 11, 47, 98
 პლუტარქე 49, 50, 66, 99, 105, 201, 207
 პო ნ. პადუსი
 პოლიბიოსი (ცნობილი ბერძენი ისტორიკოსი, 201—120) 6, 13, 66, 81, 83, 105, 146, 150, 165, 160, 181, 188, 206, 212, 213, 238—241
 პომპეიუმი (ქ.) 102, 103
 პომპეი (ქ.) 11, 43, 204, 205
 პომპეუს ტროგი (ისტორიკოსი) 30
 პონტოს კუნძულები 8
 პონტოს სამეფო 174, 175, 178, 179
 პოპულონია (ქ.) 21, 31, 33, 204
 პორსენა (კლუზიუმის მეფე) 80, 98
 პოს ველი, პოს ბარი 28, 40, 52
 პოსიდონია (ბერძნული პოლისი) 130
 პოს ხეობა 20
 პრენესტე (ქ.) 41, 65, 127, 243
 პრეციუმი (ეტრურიის ქ.) 36
 პრისტერი, რ. (მკვლევარი) 22
 პროკუსი (მეფე) 67
 პტოლემეაიოსი (სარდალი) 174
 პტოლემეაიოს ფილადელფოსი 178
 პტოლემეაიოს IV ფილოპატორი 177
 პტოლემეაიოს V ეპიფანე 177, 207
 პტოლემეაიოს VI ფილომეტორი 208
 პტოლემეაიოს VII ფისკონი 208
 პუბლიუს ვალერიუს პოპლიკოლა 97, 98
 პუბლიუსი (გმირი) 183
 პუბლიუს მუციუს სცევოლა 98, 100
 პუნელები, პუნელნი 25
 პუტეოლი (ქ.) 8

რ

რაზენები 26
 რამზეს IV (XII საუკ.) 29
 რანოვიჩი, ა. (მკვლევარი) 175
 რეა სილვია (მით.) 67

რეგილიუსის ტბა 102
 რეგიუმი (ქ.) 59, 61, 130, 134
 რეგული (კონსული) 148, 149, 195
 რეინი (მდ.) 9

რელინი (იტალიელი არქეოლოგი) 20
 რემი (მით.) 67, 68, 69, 226, 235
 რეტები 27—29
 როდანი, რონი (მდ.) 59, 157, 158
 როდოსი 180, 183, 184, 189, 208, 210
 რომაელები 5, 7, 34, 35, 44, 49, 52, 55,
 57, 64, 65, 69, 72, 74, 75, 79—83,
 86, 88, 91, 93, 94, 97, 98, 103—109,
 120, 123, 125—129, 131—139, 141,
 143, 144, 146, 148—153, 156—170,
 175, 178, 180—184, 186—198, 205
 —209, 211, 215—217, 219, 221,
 223, 224, 232, 234, 235, 237—239,
 241, 242, 244, 245—247

საბელები 33, 54, 56, 64
 საბერძნეთი 6—9, 11, 12, 25, 29, 42, 58,
 59, 61—63, 112, 120, 166, 167, 175,
 176, 180—183, 186, 187, 189, 205,
 208, 217, 219, 224, 232, 237—239
 საბინები, საბინელები 54, 64, 72, 73,
 104
 საგუნტელები 157
 საგუნტი (ქ.) 156, 157
 სამნიტები 54, 60, 107, 128, 132, 133
 სამნიუმი (გეოგრ.) 11, 128, 129, 134, 162
 სამსუნი ნ. სინოპი
 სანები (ჭანები) 179
 სარგონ I, აკადის მეფე (2369—2314) 69
 სარდი (ლიდიის მთავარი ქ.) 30, 182
 სარდინია (კუნძ.) 9, 57, 59, 60, 147, 150,
 151, 155, 209, 230
 სარსინა (უმბრიის ქ.) 226
 სატურნი (მით.) 65, 95, 123, 224
 საფრანგეთი 9, 230
 საქართველო 176
 სელევკ II (სირიის მეფე) 177
 სელევკიდები 174, 177—179, 182
 სენტინუმი 129
 სერგევი, ვ. (პროფ.) 26, 43, 76, 173
 სერენი (მკვლევარი) 52, 55
 სერვიუს ტულიუსი 75, 76, 80, 88—93,
 96, 110, 151
 სეფლუნდი (შვეციელი მკვლევარი) 19
 სექსი (ახალშენი) 155
 სიბარისი (ქ.) 59, 61
 სიბილა (მით.) 219, 220

რომი 3, 5, 6, 8, 12, 13, 21, 25, 26, 30,
 33, 34, 37, 40, 42, 47, 49—52, 58,
 61, 64—66, 69—74, 76—83, 85, 88
 —90, 92—108, 110—112, 116, 118
 —121, 123, 125, 126, 127—147,
 149, 150, 152, 153, 156, 157, 159,
 160, 163, 164, 167—172, 175—
 177, 180—192, 193—198, 204—
 217, 219—223, 225, 226, 228, 230,
 232—244, 246
 რომული (მით.) 67, 69, 72, 73, 75, 77,
 78, 226, 235
 რონი ნ. როდანი
 რუდიე (ქ.) 230

ს

სიბილა კუმელა (მით.) 50
 სიკანები 54
 სიკელები 54
 სიკიონი 166
 სიკულები 54, 60
 სინოპი, სამსუნი 179
 სინუესი (ახალშენი) 136
 სირაკუზელები 148
 სირაკუზი 17, 61, 130, 133, 146, 148,
 163—165, 224
 სირია 174, 177, 182, 183, 189, 296, 207,
 208
 სირისი 59
 სიცილია 6, 8, 10—12, 14—18, 34, 37,
 51, 54, 56—62, 66, 81, 103, 111,
 130, 131, 133, 134, 147—151, 155,
 158, 162—165, 202, 209, 237
 სიცილიის სრუტე 8
 სკალლარდი (პროფ.) 92
 სმირნა (ქ.) 182
 სოლომონი, ისრაელიტების მეფე (965/55
 —935/30) 155
 სოლონი 112, 117
 სოლუნტი 57
 სოსია (პლავტეს კომედიის გმირი) 228
 სოფენა (გეოგრ.) 184
 სოფოკლე (ბერძ. ტრაგიკოსი) 231
 სპარსეთი 60, 69, 173, 174
 სპარსელები 173
 სპარტა 58, 59, 166, 168, 181, 188
 სპენდიუსი 150
 სპინა 29

სპურიუს კასიუსი (სარდალი) 103, 111
 სპურიუს ტრაპეიუსი 111
 სტაბიე (ქ.) 11
 სტრაბონი (ცნობილი გეოგრაფი და ისტორიკოსი) 6, 152
 სტრამბოლი (ველკანი) 11
 სტრატონიკეა (კაროს ქალაქი)
 სტრუვე, ვ. (აკადემიკოსი) 37
 სუე (ახალშენი) 136
 სუესი 204, 205
 სუზა 174

სუზიანა 177
 სულა 49
 სციპიონ აფრიკელი უფროსი, ნ. კორნელიუს სციპიონ აფრიკელი უფროსი
 სციპიონ ემელიანე 194, 198, 214, 217, 219, 221, 222, 232, 233, 237, 238
 სციპიონ პუბლიუს კორნელიუს (კონსული) 158
 სციპიონ უმცროსი, ნ. სციპიონ ემილიანე

ტ

ტავრი 183
 ტავრის მწვერვალი 196
 ტარაკონი 52
 ტარაცინა (ახალშენი) 82, 127, 136
 ტარენტელეები 131, 134
 ტარენტი (ქ.) 5, 8, 12, 56, 58, 59, 61, 119, 130—134, 163, 169, 230
 ტარენტის უბე 131, 132
 ტარპეის კლდე 116
 ტარპეიუსი (მით.) 75
 ტარტესოსელები 155
 ტარტესოსი (გეოგრაფი) 13, 154, 155
 ტარქვინია (ქ.) 21, 33, 36, 37, 40, 74, 80, 82, 204
 ტარქვინიუს ამაყი (უმცროსი) 44, 45, 50, 51, 75, 76, 78—81, 97, 98
 ტარქვინიუს კოლატინი 75
 ტარქვინიუს უფროსი (პრისკე) 75, 76, 78
 ტარქუსი (ღვთაება) 37
 ტარზონი (ლეგენდ.) 37
 ტაციტი (ისტორიკოსი) 52, 73
 ტევტე (დედოფალი) 152, 153
 ტელმესი (კარიის ქ.) 31
 ტერენციუს ვარო (კონსული) 160, 161, 162
 ტერენციუსი (რომაელი დრამატურგი, ძვ. წ. II საუკ.) 232
 ტერენციუს ლუკანუსი (რომაელი სენატორი) 232
 ტვირენელები 24, 26, 27, 29, 30, 33, 36, 42
 ტვირენი (მეფისწული) 30
 ტვირენია 29

ტვირენიის ზღვა (ქვემო ზღვა) 8, 29, 30, 33, 36, 53, 59, 64, 81
 ტვიროსი (ქ.) 57, 155
 ტვირსენცები 24
 ტიბარენები 179
 ტიბური (ქ.) 65, 102
 ტიბერიუსი (იმპერატორი) 30
 ტიბერიუს სემპრონიუს ლონგუსი (კონსული) 158
 ტიბრი (მდ.) 11, 12, 30, 40, 53, 64, 69, 74, 91, 98, 104, 105, 114, 119, 127
 ტიმაიოსი (ისტორიკოსი) 6
 ტინია (მით.) 49
 ტიტე ლივიუსი, ლივიუსი (რიტორი და მწერალი, ძვ. წ. 59—ჩვ. წ. 17) 28, 29, 34, 55, 66, 72, 80, 82, 83, 86, 91, 99, 100, 105, 110, 113, 117, 123, 126, 129, 160, 162, 167, 183, 204, 213, 224
 ტიტე ფლავინიუსი (პროკონსული) 180, 181
 ტიცინიუსი (მდ. პადუსის მარცხენა შენაკადი) 158
 ტოსკანა ნ. ეტრურია
 ტრაზიმენის ტბა 159
 ტრაპეზუნტი (ქ.) 179
 ტრებია (მდ. პადუსის მარჯვენა შენაკადი) 158
 ტრერუსი (მდ.) 103
 ტროა 34—37, 67, 224, 235
 ტროადა 182
 ტრომბეტი (იტალიელი ლინგვისტი) 25

ტულია (ტარქვინიუს ამაყის ქალიშვილი) 75, 96
ტულიუს ჰოსტილიუსი (რომის მეფე) 74
ტუნისი 5
ტურტა (მხარე) 154

ტუსკები 24, 26, 29, 36, ნ. აგრ. ეტრუსკები
ტუსკული ნ. ტუსკულუმი
ტუსკულუმი, ტუსკული 65, 102, 111, 125, 233

უ

უმბრები 32, 33, 53, 54, 56
უმბრია (მხარე იტალიაში) 10, 32, 129, 159, 226
უმბრი (მდ.) 53

უნი (მით.) 38, 49
ურარტუ 32
უტიკა (ქ.) 131, 170, 193, 226

ფ

ფაბიუს მაქსიმუსი კუნცტატორი (კონსული) 160, 196
ფავნა (მით.) 65
ფავნი (მით.) 65
ფალერი (ქ.) 12, 26, 243
ფალისკები 53
ფაუსტულუსი (მით.) 67
ფელზინა (ახლანდელი ბოლონია) 37
ფერენტინის წყარო 65
ფიდენი (ქ.) 88, 104
ფილიპე (ალექსანდრე მაკედონ. ძმა) 174
ფილიპე V (მაკედონიის მეფე 221—178) 153, 161, 163, 166, 180—182, 185, 186

ფინიკია 36, 180
ფინიკიელები, ფინიკიელნი 10, 27, 42, 56, 57, 147, 154, 155
ფილისტე (ისტორიკოსი) 6
ფლამინიუსი 158, 159, 241
ფლორენცია 47
ფოკეა (ქ.) 60
ფოკეელები 35, 59, 60
ფრანსუა, ა. 80
ფრეგელი (გეოგრ.) 36, 128
ფრენტანები 54
ფრიგია 178

ქ

ქალკიდა 58, 181
ქალკიდელები 59
ქაროლი 173
ქერონეა (გეოგრ.) 175
ქვინტუს ენიუსი (პოეტი) 230, 235
ქვინტუს ფაბიუს მაქსიმუსი 160
ქვინტუს ფაბიუს პიკტორი (პირველი რომაელი ისტორიკოსი) 77, 236

ქვინტუს პორტენზიუსი 119
ქვირინალის გორაკი 69, 70, 72
ქვირინი (მით.) 72, 83, 95
ქსანთიპე 149
ქსენოფანი (ბერძენი ფილოსოფოსი) 63, 167

შ

შავი ზღვა 32, 179
შავიზღვისპირეთი 176
შაპოლიონი ფრანსუა (მკვლევარი) 23, 207
შახერ მაიერი ფრიტც (მკვლევარი) 23, 25, 34
შექსპირი 230

შვეგლერი, ალბერტ (მკვლევარი) 28
შუა აზია 176, 215
შუამდინარეთი 18, 177
შულტენი (მკვლევარი) 155
შულცე, ვ. (მკვლევარი) 73
შუხპარდტი (ისტორიკოსი) 25, 26

ჩ

ჩადვიკი, მიხეილი (ინგლ. მკვლ.) 23

ჩაილდი, გორდონ (მკვლევარი) 15, 16

ც

ცელიუმის გორაკი 69, 70

ცელიუს ვიბენი (მეომარი) 80

ცერე (ეტრურიის ქ.) 21, 33, 36, 51, 80, 204

ცერერა (მით.) 95, 111, 142

ცეცილიუს სტაციუსი (რომაელი დრამატურგი, ძვ. წ. II საუკ.) 232

ცირცეა (მით.) 107

ციცერონი (ცნობილი რომაელი მოღვაწე და ორატორი) 52, 100, 221

წ

წინა აზია 6, 9

ხ

ხალიბები 32, 179

ხეთელები 35

ხმელთაშუა ზღვა 5, 6, 8, 12, 27, 42, 56,

66, 167, 175, 176, 184, 190, 194, 195, 196, 208, 230, 239

ხმელთაშუაზღვისპირეთი 134, 171, 175

ჯ

ჯილიოლი (არქეოლოგი) 27

კ

კადრუმეტუმი (ქ.) 131, 193

კალშტატი (ქ.) 21

კამილკარ ბარკა (კართაგელების სარდალი) 149, 150, 155, 156

კანიბალი 132, 156—164, 167—171, 183, 184, 202, 236, 241

კასდრუბალი (კანიბალის ძმა) 156, 163, 192

კედრონიუსი ნ. აპიუს კედრონიუსი

ჰეკატე მილეტელი (ძვ. წ. VI—V ს.) 6

კელანიკე მიტელენელი (ლოგოგრაფოსი) 29

კელესპონტი 183

კერა (მით.) 49, 59, 95, 221

კერაკლეა (ქ.) 132, 178

კერაკლე მილეტელი 153

კერკულანუმი (ქ.) 11

კერკულესი (მით.) 119

კერმესი (მით.) 95, 224

კერნიკები 53, 64, 103, 106, 111 128, 129

კეროდოტე (ბერძენი ისტორიკოსი) 5, 10, 29, 30

კიერონ II (სირაკუზის მეფე) 146, 148, 150, 163, 164, 224

კიერონიმი (კიერონ II შვილიშვილი) 163

კიპიასი (ათენის ტირანი) 83

კოლდენბერგი (ნორვეგიელი მწერალი) 229

კომეროსი 31, 235

კორაციუს კოკლესი 98

კორტენზიუსი 118, 140

კოსტილიუს მანცინუსი (კონსული) 193

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინასიტყვაობა	3
-------------------------	---

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი

რომის წინა პერიოდი

1. იტალიის ბუნებრივი პირობები	5
2. იტალიის უძველესი მოსახლეობის კულტურა არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით	13
3. ეტრუსკების ვინაობა; სოციალური წყობა; კულტურა და მოკლე ისტორია	31
4. იტალიკები; კართაგელთა და ბერძენთა ახალშენები	52

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე

რომის ისტორიის დასაბამითი პერიოდი

1. რომამდელი ლაციუმი და რომის დაარსების საკითხი	64
2. შვიდი მეფე (რექსი) რომში	73
3. რომის უძველესი საზოგადოებრივი წყობა; პატრიციები, კლიენტები; პლებეები, მართველობის სისტემა	83
4. ეგრეთწოდებული სერვიუს ტულიუსის კონსტიტუცია და მისი მნიშვნელობა	88
5. რომის ადრინდელი კულტურა	93

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

რომის ადრინდელი რესპუბლიკა

1. ეტრუსკების ბატონობის დამხობა და რომის რესპუბლიკის ადრინდელი პერიოდის ისტორიოგრაფია	96
2. რესპუბლიკის ადრინდელი პერიოდის რომაული საზოგადოება და სახელმწიფოებრივი წყობილება	101
3. რომის ადრინდელი რესპუბლიკის საგარეო პოლიტიკა; გალების შემოსევა	102

თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე

ბრძოლა პატრიციებსა და პლებეებს შორის

1. პლებეების პირველი სიცესიო და ტრიბუნატის დაწესება	110
2. XII დაფის კანონები	112
3. ტრადიცია მარკუს მანლიუსზე; ლიცინიუსისა და სექსტიუსის კანონები	116
4. აპიუს კლავდიუსის ცენზურა; ჰორტენზიუსის კანონი; პატრიციებსა და პლებეებს შორის ბრძოლის დასრულება; ნობილიტეტი	118
5. რომის ადრინდელ რესპუბლიკური კულტურა და იდეოლოგია	120

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე

რომის მიერ იტალიის დაპყრობა

1. კამპანიის შემოერთება და ლატინთა ომი 125
2. სამნიტური ომები 127
3. ომი პიროსთან და სამხრეთ იტალიის დაპყრობა 130

თ ა ვ ი მ ე მ ე ჯ გ ს ე

რომის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური წყობილება იტალიის დაპყრობის შემდეგ

1. ეკონომიკა და სოციალური სტრუქტურა 135
2. სახელმწიფოებრივი წყობილება; იტალია რომის ჰეგემონიის ქვეშ 139

თ ა ვ ი მ ე უ ვ ი დ ე

ბრძოლა რომისა და კართაგოს შორის

1. პირველი პუნიკური ომი (264 — 241) და მისი შედეგები 146
2. ბრძოლა ილირიელების წინააღმდეგ 152
3. კართაგელები ესპანეთში 153
4. მეორე პუნიკური ომი (218—201) 157
5. ბრძოლა სიცილიისათვის; პირველი ომი მაკედონიასთან 164
6. მეორე პუნიკური ომის შემდგომი ეტაპები და დასასრული 168

თ ა ვ ი მ ე რ ვ ე

რომის საგარეო პოლიტიკა ძვ. წ. II ს. პირველ ნახევარში

1. რომი და ელენისტური სახელმწიფოები 172
2. მეორე ომი მაკედონიასთან (200—197) 180
3. ომი რომსა და ანტიოქოზ III შორის და მისი შედეგები 182
4. მესამე ომი მაკედონიასთან 185
5. პერგამის სამეფოს რომთან შეერთება 190
6. მესამე პუნიკური ომი და კართაგოს დასასრული 191

თ ა ვ ი მ ე ც ხ რ ე

რომის სახელმწიფო ძვ. წ. II ს. პირველ ნახევარში

1. მონობის როგორც სამეურნეო სისტემის განვითარება; მსხვილი მიწის მფლობელობის (ლატიფუნდიების) წარმოქმნა; სოფლის მეურნეობის ხასიათი . 195
2. გლეხების პაუპერიზაცია; ხელოსნობის, ვაჭრობისა და ფულად-საგაზღვო კაპიტალის ზრდა 202
3. რომის პროვინციები და მათი ორგანიზაცია 207
4. საზოგადოებრივი ბრძოლა II ს. პირველ ნახევრის რომში 212

ძვ. წ. II საუკუნის პირველი ნახევრის რომაული კულტურა

1. ელენისტური კულტურის გავლენა	215
2. სარწმუნოება	219
3. რომაული დრამისა და სანახაობათა წარმოშობა. პირველი რომაელი პოეტები .	222
4. ისტორიოგრაფია	235
5. ცვლილებები რომაულ სამართალში	241
6. ხელოსნობა, ხუროთმოძღვრება და სახვითი ხელოვნება	243

დ ა მ ა ტ ე ბ ა

რომაული კალენდარი	248
ქრონოლოგიური ცხრილი	252
შენიშვნები და დამატებები	255
საკუთარ სახელთა საძიებელი	262
